॥ अथ श्रीमद्भागवते एकादशः स्कंधः प्रारभ्यते ॥

ग्रसीह्लो:
हंशलयेषुंलुः
दशस्कंधेप्रथमो
नुराजन्निंद्रियवा

॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ जयतिजगतिजन्माद्यस्यविश्वस्ययस्मादमलनिगममुख्यावेद्यमाहात्म्यधाम ॥ द्रुहिणतनयऊचेशौरयेयत्स्वरूपंयदुपतिरपियास्यन्नुद्धवायस्वधाम १ वेदव्यासमहंवंदेवेदव्यासै कवेदिनम् ॥ वेदव्यासजनारातिंवेदव्यासमुनीनपि २ रत्नानामंबुधिःपात्रंतेजसामुष्णदीधितिः ॥ एवमेकादशस्कंधोवेदांतार्थैकसंनिधिः ३ दशमस्कंधरथ्यायागत्वांतंसार्थंवित्पुनः॥ गाहएकादशस्कं धतीर्थंविष्णुपदीमिव ४ ॥ इहनानाव्यसनराशिभारावभुग्नशिरसांकलिमलावकुंठितमनसांदुःखपरिहारसुखावाप्तीचाकांक्षमाणानांतदुपायमजानतांपुंसामुपकारायकरुणाकरेणबादरायणेनकृतभागवत राणकल्पतरोरनेकस्कंधपुष्पराशेर्मकरंदभूतएकादशस्कंधआरभ्यते। तत्रएकादशस्कंधमुत्थापयितुंवृत्तमनुवदति कृत्वेति जविष्ठमितिपाठेबृहत्तममित्यर्थःभाराविशेषणम् यविष्ठमि... मित्यर्थःक... दः षणम् स्वगोत्रकलहस्यानिंदितत्वात् अवतारयन्अवतारयितुकामः ताच्छीलिकार्थेशतृप्रत्ययःभुवोभारंनिरहरदितिशेषेणान्वयःकथमित्यतउक्तम् दैत्यवधंकृत्वेति अनेननस... देवानामात्मभजनबुद्धिमु ज्ञातव्यम् १ एतदेवविवृणोति येकोपिताइति ईशःक्षितिभारंनिरहरदित्यन्वयः इदंनिर्हरणमपिस्वैश्वर्यद्योतकमितिज्ञापनायेशेतिपदम् येसपत्नैःकृतैर्दुर्वादादिभिःसुबहुकोपि...भवंति नचदेवेषुवैषम्य...त्तं कृत्वाइतरेतरतःसमेतान्परान्शत्रून्हत्वा २ भूभारनिर्हरणप्रकारंवक्ति भूभारेति किमचिंतयदत्राह मन्यइति अवनेर्भारोगतोपिअगतोननुइतिमन्यतेत्रहेतुर्यदिति ...द्धिमुत्पाद्यफलदाःसु...तःमा

श्रीशुकउवाच ॥ कृत्वादैत्यवधंकृष्णःसरामोयदुभिर्वृतः ॥ भुवोवतारयन्भारंयविष्ठंजनयन्कलिम् १ येकोपिताःसुबहुपांडुसुताःसपत्नैर्दुर्द्यूत ॥ कृपणानह णादिभिस्तान् ॥ कृत्वानिमित्तमितरेतरतःसमेतान्हत्वापरान्निरहरत्क्षितिभारमीशः २ भूभारराजपृतनायदुभिर्निरस्यगुप्तैःस्वबाहुभिरचिंतयदेवाप्रमेयः ॥ मन्येऽवनेर्ननुगतोप्यगतोपिभारोयद्यादवंकुलमहोअविषह्यमास्ते ३ नैवान्यतःपरिभवोस्यभवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्यविभवोन्नहनस्यनित्यम् ॥ अंतःक लिंयदुकुलस्यविधायवेणुसंवस्यवह्निमिवशांतिमुपैमिधाम ४ एवंव्यवसितोराजन्सत्यसंकल्पईश्वरः ॥ शापव्याजेनविप्राणांसंजह्रेस्वकुलंविभुः ५ स्वमूर्त्यालोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनंनृणाम् ॥ गीर्भिस्तांस्मरतांचित्तंपदैस्तामीक्षतांक्रियाः ६ आच्छिद्यकीर्तिंसुश्लोकांवितत्यह्यंजसानुकौ ॥ तमोन यातरिष्यंतीत्यगात्स्वंपदमीश्वरः ७ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मण्यानांवदान्यानांनित्यंवृद्धोपसेविनाम् ॥ विप्रशापःकथमभूद्वृष्णीनांकृष्णचेतसाम् ८ यन्निमि त्तोयदोःशापोयादृशोद्विजसत्तम ॥ कथमेकात्मनांभेदएतत्सर्वंवदस्वमे ९

सपरिभवंकिनस्यादत्राह नैवेति विभवेनोन्नहनंसमृद्धिर्यस्यतत्तथातस्यतस्मादयमुपायइत्याह अंतःकलिमिति वेणुसंघस्यांतःकलिर्मिथःसंघर्षणलक्षणःतस्माज्जातंवह्निं शांतिंमंगलंधाम शांतीम शममंगलेइतियादवः यद्वा अंतःकलिंशांतियदुकुलस्यनाशहेतुम् ४ चिंताफलमाह एवमिति ५ पुनर्हरिणाकिमकारीत्यत्राह स्वमूर्त्येति ईश्वरःस्वपदमगादित्यन्वयःकिंकृत्वेति लोकलाव ण्येषुसमुदितेषुयावहुमानबुद्धिःतस्यानिर्मुक्तिर्ययासातथातयास्वमूर्त्यानृणांलोचनंआच्छिद्यआकृष्यगीर्भिःसहतांमूर्तिंस्मरतांनृणांचित्तमाच्छिद्य पदैःपादन्यासैःतांपश्यतांजनानांक्रियाःकर्माण्याच्छि द्यपद्वापादसौंदर्यादिगुणनिमग्नानांअन्यक्रियासुमनोनचलतीतितामीक्षतांपदैराच्छिद्य ६ कौभूमौसुष्ठुश्लोकःस्तुतिर्यस्याःसासुश्लोकातांकीर्तिमंजसातत्त्वेनावितन्वन् विस्तारयन् किंप्रयोजनमत्राह तमइ ति अनयाकीर्त्यातमस्तरिष्यंतीतिकृत्वा ७ श्रुतविप्रशापोराजायदुनाअसंभावितोयाभीतिभावेनपृच्छति ब्रह्मण्यानामित्यादिना शापासंभवेब्रह्मण्यादित्रयोहेतवः ८ यदोःकुलस्ययन्निमित्तःकि न्निमित्तःयादृशःकीदृशःएकात्मनांएकमनस्कानाम् भेदोमिथोवैरलक्षणः ९

शुकःप्रश्नंप्रवदन्पुनरुक्तंकरोति बिभ्रदित्यादिना सकलसुंदरगुणानांसन्निवेशंनिधानस्थानंधामगृहमास्थायगृहेस्थित्वेत्यर्थः १० प्रश्नंपरिहरति कर्माणीति पुण्यनिवहानिपुण्यकारणानियदु
देवउग्रसेनस्तस्यगेहेउग्रसेनाधिकृतद्वारवत्यांनिवसताकालात्मनाकृष्णेननिसृष्टाःप्रेरिताःपिंडारकंक्षेत्रंप्राप्ताइत्यन्वयः ११ १२ उपसंगृह्यसांबमितिशेषः १३ अंतर्वत्नीगर्भिणी असितेक्षणानीलने
त्रा १४ १५ प्रलब्धाःवंचिताः सद्योर्थेसहसाहेतुशून्येयुक्तेपिसांप्रतमितियादवः हेमंदाःनिर्भाग्याः १६ तस्मिन्नुदरे १७ किंदुष्कृतम् १८ १९ २० २१ तरलैस्तरंगैःवेलायांती
रे लग्नानिसंसक्तानि एरकादीर्घसूचीमुखतृणविशेषाः २२ शल्येषुंशल्याख्यशरंलुब्धकोव्याधः २३ सर्वेषामर्थःपुरुषार्थोयस्मात्सतथासर्वैरर्थ्यतइतिवा ॥ २४ ॥ इतिश्रीभागव

॥ बादरायणिरुवाच ॥ बिभ्रद्वपुःसकलसुंदरसन्निवेशंकर्माचरन्भुविसुमंगलमाप्तकामः ॥ आस्थायधामरममाणउदारकीर्तिःसंहर्तुमैच्छतकुलंस्थितकृत्यशे
षः ॥ कर्माणिपुण्यनिवहानिसुमंगलानिगायज्जगत्कलिमलापहराणिकृत्वा ॥ कालात्मनानिवसतायदुदेवगेहेपिंडारकंसमगमन्मुनयोनिसृष्टाः ११ विश्वा
मित्रोसितःकण्वोदुर्वासाभृगुरंगिराः ॥ कश्यपोवामदेवोत्रिर्वसिष्ठोनारदादयः १२ क्रीडंतस्तानुपव्रज्यकुमारायदुनंदनाः ॥ उपसंगृह्यपप्रच्छुरविनीतावि
नीतवत् १३ तेवेषयित्वास्त्रीवेषैःसांबंजांबवतीसुतम् ॥ एषापृच्छतिवोविप्राअंतर्वत्न्यसितेक्षणा १४ प्रष्टुंविलज्जतीयुष्मान्प्रब्रूताऽमोघदर्शनाः ॥ प्रसो
ष्यंतीपुत्रकामाकिंस्वित्संजनयिष्यति १५ एवंप्रलब्धामुनयस्तानूचुःसहसानृप ॥ जनयिष्यतिवोमंदामुसलंकुलनाशनम् १६ तच्छ्रुत्वातेति
संत्रस्ताविमुच्यसहसोदरम् ॥ सांबस्यददृशुस्तस्मिन्मुसलंखल्वयस्मयम् १७ किंकृतंमंदभाग्यैर्नःकिंवदिष्यंतिनोजनाः ॥ इतिविह्वलितागेहाना
दायमुसलंययुः १८ तच्चोपनीयसदसिपरिम्लानमुखश्रियः ॥ राज्ञआवेदयांचक्रुःसर्वयादवसन्निधौ १९ श्रुत्वाऽमोघंविप्रशापंदृष्ट्वाचमुसलंनृप ॥ वि
स्मिताभयसंत्रस्ताबभूवुर्द्वारकौकसः २० तच्चूर्णयित्वामुसलंयदुराजःसआहुकः ॥ समुद्रसलिलेप्रास्यल्लोहंचास्यावशेषितम् २१ कश्चिन्मत्स्योग्रसील्लोहं
चूर्णानितरलैस्ततः ॥ ऊह्यमानानिवेलायांलग्नान्यासन्किलैरकाः २२ मत्स्योगृहीतोमत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैःसहार्णवे ॥ तस्योदरगतंलोहंशल्येषुंलुब्ध
कोऽकरोत् २३ भगवान्ज्ञातसर्वार्थईश्वरोपितदन्यथा ॥ कर्तुंनैच्छद्विप्रशापंकालरूप्यन्वमोदत ॥ २४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेप्रथमो
ध्यायः ॥ १ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ गोविंदभुजगुप्तायांद्वारकायांकुरूद्वह ॥ अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णंकृष्णोपासनलालसः १ कोनुराजन्निंद्रियवा
न्मुकुंदचरणांबुजम् ॥ नभजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २

तेमहापुराणेएकादशस्कंधेश्रीमहेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थकृतौप्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ ॥ अतःकतिपयैरध्यायैर्वसुदेवनारदसंवादच्छलेनहरेस्तत्त्वंतदवाप्तिसाधनंतदधिकारिलक्षणंचे
त्यादीनरूपयति तत्रयादृच्छिकस्यनारदस्यांतःपुरवासिनावसुदेवेनसहसंगमःकथंसंजाघटीतिशंकांपरिहर्तुमाह गोविंदेति वनवासिनोनारदस्यजनसंकुलपुरनिवासहेतुःकृष्णेति १ श्रोत्रादींद्रियवश
त्किमतःपुंसोपिहरिश्रवणादिश्रद्धातिशयोजायते किंपुनःसम्यक्विज्ञाततत्त्वस्य नारदस्येतिभावेनाह कोन्विति सर्वतोमृत्युःमरणंयस्यसतथा २

अस्तूक्तंभक्तेकिमत्राह तमेकदेति ३ स्तुत्यासंतोषाद्रेकात्श्रोतव्यार्थकथनबुद्ध्युल्लासाभवतीत्याशयेननारदंस्तौति भगवन्नित्यादिना स्वस्तयेइति चिरायेत्यादिप्रयोगवत् यात्रासंचारणं पित्रोर्यात्राशिशूनां उत्तमश्लोकःहरिःसएववर्त्मयस्यसतथा यद्वा उत्तमोहरिस्तस्यश्लोकइवश्लोकोयेषांतेतथामहांतस्तेषांवर्त्मयस्यसतथामहन्मार्गानुवर्तीत्यर्थःतस्य ४ ननुसर्वभूतसुहृत्त्वेसात्त्विक त्वंप्रयोजकंतद्देवानामप्यस्त्यतःकिंविशेषतःस्तूयतइतितत्राह भूतानामिति भूतानित्रिविधानिसात्विकराजसतामसमिश्राणीति तत्रदेवानांचरितंसात्विकभूतानांसुखायैवआत्मभजनेबुद्धिमुत्पाद्य सुखलक्षणफलदानं तामसानांदुःखायतद्विपर्ययबुद्धिमुत्पाद्यदुःखलक्षणफलदानं राजसानांसुखदुःखलक्षणमिश्रफलायमिश्रकर्मबुद्धिमुत्पाद्यसुखादिमिश्रफलदानं इदं चशब्दगृहीतं द्वितीयश्चशब्दः समुच्चयार्थः भवादृशानांचरितंनतथेत्याह सुखायेति एवशब्देनदुःखंव्यावर्तयति अच्युतात्मनामित्यनेनव्यापारांतरंनिवारयति हिशब्देनतेषांतदस्तीतिसूचयति देवानामात्मभजनेबुद्धिमु त्पाद्यानुत्पाद्यचसुखादिफलदातृत्वमस्तीत्युक्तंतत्स्पष्टयति भजंतीति येपुरुषाःयथायेनप्रकारेणदेवान्भजंतितेदेवाअपितथाकृतकर्मानुसारेणतान्पुरुषान्भजंतिफलदानेनसन्नद्धाभवंति नचदेवेषुवैषम्या दिकमाशंकनीयमित्येतन्निदर्शनेनदर्शयति छायेति कर्मसचिवाः छायावत्पुरुषकृतकर्माधीनाछायायथापुरुषानुकृतातथेत्यर्थः भवादृशानतथेत्याह साधवइति आत्मनोभजनेबुद्धिमुत्पाद्यफलदाःसुराः।

तमेकदातुदेवर्षिर्वसुदेवोगृहागतम् ॥ अर्चितंसुखमासीनमभिवंद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेवउवाच ॥ भगवन्भवतोयात्रास्वस्तयेसर्वदेहिनाम् ॥ कृपणानां यथापित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनः ४ भूतानांदेवचरितंदुःखायचसुखायच ॥ सुखायैवहिसाधूनांत्वादृशामच्युतात्मनाम् ५ भजंतियेयथादेवान्देवाअपित थैवतान् ॥ छायेवकर्मसचिवाःसाधवोदीनवत्सलाः[1] ६ ब्रह्मंस्तथापिपृच्छामोधर्मान्भागवतांस्तव ॥ यान्श्रुत्वाश्रद्धयामर्त्योमुच्यतेसर्वतोभयात् ७ अ हंकिलपुरानंतंप्रजार्थोभुविमुक्तिदम् ॥ अपूजयंनमोक्षायमोहितोदेवमायया ८ यथाविचित्रव्यसनाद्भवद्भिर्विश्वतोभयात् ॥ मुंचेमह्यंजसैवाद्धातथानः शाधिसुव्रत ९ श्रीशुकउवाच ॥ राजन्नेवंकृतप्रश्नोवसुदेवेनधीमता ॥ प्रीतस्तमाहदेवर्षिर्हरेःसंस्मारितोगुणैः १०

उत्तमानांजनानांचनिकृष्टानांविपर्ययः । शुभाशुभफलानांतुकर्मणाविबुधाःसदा । प्रवर्तकायथायोग्यमृषयःकरुणांसदा । सुखमिच्छंतिभूतानांप्रायोदुःखासहानृणां । तथापितेभ्यःप्रवरादेवाएवहरेः प्रियाःइत्येतदस्मिन्नर्थेप्रमाणम् ६ ननुसाधुभ्योदेवानामुत्तमत्वेभीष्टार्थप्रश्नस्तान्प्रतिस्याद्यथावत्प्रश्नपरिहारवक्तृत्वसामर्थ्यादितितत्राह ब्रह्मन्निति यद्यपिदेवाःप्रशस्तानिश्चितार्थास्तथापिमानुषत्वेना स्मदृष्ट्यगोचरत्वाद्युष्माकंतन्निश्चितार्थज्ञानसामर्थ्यात्तत्सांनिधानपात्रत्वाच्च वयंतुतवत्वांधर्मान्पृच्छामइत्यन्वयः ननुकिमत्राहिंसालक्षणोधर्मउतन्यायाचाराद्यन्यतमइत्यत्राह भागवतानिति अवश्य वक्तव्यत्वेतल्लक्षणमाह यानिति अनेनयद्धर्मश्रवणमपिसर्वभयमोचकंकिमुततदनुष्ठानमितिदर्शितम् ७ भवताभगवद्विषयधर्माचरणंकृतंकिमधुनातद्विषयप्रश्नइतितत्राह अहमिति ८ नन्वपुत्रस्यजीवत्पुत्र मुखदर्शनाल्लोकावाप्तिःश्रूयतेअतःकथंप्रजार्थइतिनिंदाध्वनिरितितत्राह यथेति अस्मिन्भवेजन्मनिविचित्रव्यसनात्नानाक्लेशात्विश्वतोभयाच्चयथांजसाक्षिप्रंमुंचेमहि तथापुनरद्धाप्रत्यक्षंशाधीत्यन्वयः अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितियादवः अनेनवसुदेवस्यपुत्रीभूतश्रीकृष्णमुखेंदुदर्शनादशेषव्यसनाकुलसंसारान्मुक्तेर्निश्चितत्वेपिविशेषप्रश्नोलोकहितायेतिज्ञातव्यम् ९ वसुदेवेनपृष्टोनारदःकिंचित्सगुणोभूदि तिराज्ञोहार्दंचोद्यंपरिहरति राजन्निति हरेर्गुणैःसंस्मारितोहरिरितिशेषः १०

[1] देवाः शुभाशुभकर्म कारयित्वा सुखदुःखफलं ददति साधवस्तु सुखमेव तथापि साधूनां देवापेक्षयाश्रैष्ठ्यं न इत्यर्थे।

बुद्धिविकासायप्रष्टारंस्तौति सम्यगिति विश्वस्याभीष्टस्यभावनमुत्पादनंयेभ्यस्तेतथातान् ११ एतदेवाविवृणोति श्रुतइति देवशब्दस्यविश्वांतर्भावेपिपृथक्ग्रहणमनिवर्त्यदोषपरिहारसामर्थ्यसूचना
र्थंकृतं एतदेवापिशब्देनासूचयत् ब्रह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन नपुनस्त्वदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि इममर्थंहिशब्देनसूचयति १२ ममाप्यनेनपुण्यबुद्धिरभूदित्याशयेनाह त्वयेति नित्यं
स्मृतोपीदानींविशेषतःस्मारितोगुणकथनप्रश्नेन १३ धीमत्त्वेनवसुदेवस्यनारदोक्तौविस्रंभेपिस्वकपोलकल्पितत्वेननश्रद्धेयामितिमंदाशंकापनोदायतत्प्रश्नपरिहारत्वेनजनकार्षभसंवादमितिहासंवाक्ति
अत्रेति १४ निश्चयजननायान्वयशुद्धिंकथयति प्रियव्रतइत्यादिना १५ अवतारप्रयोजनमाह मोक्षेति १६ यन्नाम्नाभारतमिति यस्यनाम्नाएतद्वर्षंभारतमितिविख्यातंअद्भुतंपुण्यसाधननिमित्तत्वेन
१७ तत्पदवींतस्यहरेःपदवीं अयनंलोकमित्यर्थः १८ तेषांमध्येनवास्यभूमंडलस्यनवद्वीपपतयःअभवन्तेषांमध्येएकाशीतिसंख्याताद्विजातयोबभूवुः किंकर्माणइत्यत्राह कर्मेति कर्मतंत्रप्रणेतारः
कर्मकांडप्रणेतारः १९ तेषांमध्येनवसंख्यातामुनयोभवन्तत्रापिविशेषमाह ऊर्ध्वमंथिनइति ऊर्ध्वंमंथारेतएषामस्तीतिऊर्ध्वमंथिनःऊर्ध्वरेतसः संन्यासव्रतधारिणइत्यर्थः स्पष्टमाह श्रमणाइति श्रमणा

नारदउवाच ॥ सम्यगेतद्व्यवसितंभवतासात्वतर्षभ ॥ यत्पृच्छसेभागवतान्धर्मांस्त्वंविश्वभावनान् ११ श्रुतोनुपठितोध्यातआदृतोवानुमोदितः ॥
सद्यःपुनातिसद्धर्मोदेवविश्वद्रुहोपिहि १२ त्वयापरमकल्याणःपुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्मारितोभगवानद्यदेवोनारायणोमम १३ अत्राप्युदाहरंतीममि
तिहासंपुरातनम् ॥ आर्षभाणांचसंवादंविदेहस्यमहात्मनः १४ प्रियव्रतोनामसुतोमनोःस्वायंभुवस्ययः ॥ तस्याग्नीध्रस्ततोनाभिरृषभस्तत्सुतःस्मृ
तः १५ तमाहुर्वासुदेवांशंमोक्षधर्मविवक्षया ॥ अवतीर्णंसुतशतंतस्यासीद्ब्रह्मपारगम् १६ तेषांवैभरतःश्रेष्ठोनारायणपरायणः ॥ विख्यातंवर्षमेतद्य
न्नाम्नाभारतमद्भुतम् १७ समुक्तभोगांत्यक्त्वेमांनिर्गतस्तपसाहरिम् ॥ उपासीनस्तत्पदवींलेभेवैजन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषांनवनवद्वीपपतयोस्यसमंत
तः ॥ कर्मतंत्रप्रणेतारएकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागामुनयोह्यूर्ध्वमंथिनः ॥ श्रमणावातरशनाआत्मविद्याविशारदाः २० कविर्हरिरंतरि
क्षःप्रबुद्धःपिप्पलायनः ॥ आविर्होत्रोथद्रुमिलश्चमसःकरभाजनः २१ तएतेभगवद्रूपंविश्वंसदसदात्मकम् ॥ आत्मनोव्यतिरेकेणपश्यंतोव्यचरन्महीम् २२

भिक्षवः तत्रापिविशेषमाह वातरशनाइतिवातएवरशनाकटिसूत्रंयेषांतेतथादिगंबराःपरमहंसाइत्यर्थः आत्मविद्यायांवेदांतशास्त्रेविशारदाःपटवः २० एतन्नामानिरुक्तिज्ञानादयमर्थःसिद्धइति तन्नामा
न्याह कविरित्यादिना द्रुतंमिलंमिथोमेलनंवेदार्थानामेकीकरणंयेनसतथा चाम्यंतिवेदतार्थिइतिचमावेदतार्थिपायिनःतेषुसारश्चमसःसृगतावितिधातोःडप्रत्ययः करेभांतंजनयतिप्रकाशयतीतिकर
भाजनःहस्तामलकवत्प्रतिभातवेदार्थइत्यर्थः २१ आत्मविद्यावैशारद्यंचात्मभेदज्ञानेनेतिभावेनाह तएतइति येमुनित्वेनोक्तास्तएतेमहींव्यचरन्नित्यन्वयःकिंविशिष्टाः विश्वंपूर्णंसदसदात्मकंकार्यका
रणंवापिभगवद्रूपंआत्मनाजीवाद्व्यतिरेकेणवैलक्षण्येनपश्यंतइति यद्वा सदसदात्मकंकार्यकारणात्मकंभगवद्रूपंभगवतोमूर्तिंप्रतिमास्थानीयंविश्वंप्रपंचमात्मनोहरेर्व्यतिरेकेणपश्यंतइति यद्वा वि
श्वमंतःप्रविश्यवर्तमानंसदसदात्मकंबहिश्चजगत्व्याप्यवर्तमानंभगवद्रूपंब्रह्मसंज्ञमात्मनोंतर्यामिणोहरेरव्यतिरेकेणाभेदेनपश्यंतः अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुत्यर्थरसमनुभवंतइत्यर्थ
विश्वस्यपरमात्मनोऽभेददर्शनंसदसदात्मकमितिविशेषणेनविरुद्धमनंगीकारात्जहदजहल्लक्षणाप्यप्रामाणिकीत्युपेक्षणीयंतन्मतमिति २२

महीसंचरणंचारकाणामप्यस्तिकिंविशेषमहात्म्यमेषामत्राह अव्याहतेति मुक्ताःजीवन्मुक्ताःमुनिचारणादीनांभुवनानिलोकांश्चेतिसुरसिद्धादीनांलोकांश्चरंतीतिकिंकर्मवशात्नेतिआह कामामिति बलव
ताप्रतिषेधेकामतोपिसंचरणंदुःशकंस्यादित्यतउक्तं अव्याहतेति २३ किमनेनप्रकृतइतितत्राह तएकदेति अंजनाभस्यहरेःपुत्राःआंजनाभाः २४ इदमुपगमनंनद्वेषजनकंनिमित्ताभावात् किंतुसंप्री
तिजनकंतल्लक्षणदर्शनादित्याह तानिति उपतस्थिरेसांजलिपुटाउत्थायासेवंत २५ तत्रविदेहेनइतरेभ्यःकिंविशेषेणसेवितमत्राह विदेहइति अभिप्रेत्यसम्यग्ज्ञात्वा २६ ब्रह्मपुत्रोपमान्सनकादि
तुल्यान्तांस्तुवन्पप्रच्छ अभीष्टमितिशेषः २७ स्तुतिप्रकारःकथ्यतेमन्यइत्यादिना २८ २९ किमभीष्टमप्राक्षीदत्राह अतइति यतोवैकुंठप्रियदर्शनंदुर्लभमतः करतलप्राप्तरत्नत्वात् भवतोयेनानिः
श्रेयोनःस्याचदात्यंतिकंक्षेमंमंगलसाधनमिति मोक्षसाधनंपृच्छामइत्यर्थः कार्येणकारणमुपलक्ष्यतइतिन्यायोपपत्तेःनकेवलंप्रश्नप्रतिवचनाभ्यांतत्परिहारलक्षणंप्रयोजनंलभ्यते अपितुतयोश्चिरकाला

अव्याहतेष्टगतयःसुरसिद्धसाध्यगंधर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥ मुक्ताश्चरंतिमुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवांभुवनानिकामम् २३ तएकदानिमेःसत्र
मुपजग्मुर्यदृच्छया ॥ वितायमानमृषिभिरांजनाभामहात्मनः २४ तान्दृष्ट्वासूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप ॥ यजमानोऽग्नयोविप्राःसर्वएवोपतस्थिरे
२५ विदेहस्तानभिप्रेत्यनारायणपरायणान् ॥ प्रीतःसंपूजयांचक्रआसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचाब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥ पप्रच्छपरम
प्रीतःप्रश्रयावनतोनृपः २७ विदेहउवाच ॥ मन्येभगवतःसाक्षात्पार्षदान्वोमधुद्विषः ॥ विष्णोर्भूतानिलोकानांपावनायचरंतिहि २८ दुर्लभोमानुषो
देहोदेहिनांक्षणभंगुरः ॥ तत्रापिदुर्लभंमन्येवैकुंठप्रियदर्शनम् २९ अतआत्यंतिकंक्षेमंपृच्छामोभवतोनघाः ॥ संसारेस्मिन्क्षणार्धोपिसत्संगःशेवधिर्नृ
णाम् ३० धर्मान्भागवतान्ब्रूतयदिनःश्रुतयेक्षमम् ॥ यैःप्रसन्नःप्रपन्नायदास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ ॥ नारदउवाच ॥ एवंतेनिमिनापृष्टावसुदेवमहत
माः ॥ प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्याससदस्यर्त्विजंनृपम् ३२ कविरुवाच ॥ मन्येकुतश्चिद्भयमच्युतस्यपादांबुजोपासनमत्रनित्यम् ॥ उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभा
वाद्विश्वात्मनायत्रनिवर्ततेभीः ३३ येवैभगवताप्रोक्ताउपायाह्यात्मलब्धये ॥ अंजःपुंसामविदुषांविद्धिभागवतान्हितान् ३४ यानास्थायनरोराजन्
नप्रमाद्येतकर्हिचित् ॥ धावन्निमील्यवानेत्रेनस्खलेन्नपतेदिह ३५

पेक्षितत्वेनप्रष्टृप्रवक्तृपुरुषयोश्चतावत्कालंस्थित्यपेक्षितत्वेनलब्धेनतत्संगेनसुखनिधिलक्षणंप्रयोजनंचेत्यभिप्रेत्यतत्संगंस्तौति संसारइति शेवधिः सुखनिधिः ३० प्रधानसाधनेसाधनान्यपिवक्तव्यानीत्या
ह धर्मानिति श्रुतयेश्रवणायक्षमंयोग्यं कल्याणीऋक्दक्षसंज्ञायोग्यायुक्ताहिताक्षमाइतियादवः ३१ ३२ अब्रुवन्निमितिबहुवचनात् यद्यपमुत्पन्नंतदल्पबुद्धेरेकस्यबहुभिर्विचक्षणैर्युगपदुच्यमानवचना
र्थावधारणंदुःशकमितिनिवारयति कविरिति अत्रसंसारे असत्यमंगलेदेहादावहमित्याद्यात्मभावादुद्विग्नबुद्धेःपुरुषस्यनित्यमच्युतस्यहेयोपादेयांशरहितस्यहरेः श्रीपादपद्मोपासनमकुतश्चिद्भयं
नकुतश्चिद्भयंयस्मात्तत्तथातदहंमन्यइतिममराद्धांतइत्यर्थः विशिनष्टि विश्वात्मनेति यत्रयस्मिन्नुपासनेकृतेविश्वात्मनासर्वात्मनासंसारभीतिर्निवर्तते तदेवानुष्ठेयंपुरुषेणेति ३३ हरेरंघ्रिनिषेवणमेवमुख्यो
भागवतोधर्मइतिमनसिनिधायतदंगत्वेनोच्यमानायोगाअपिभागवतधर्माइत्याह येवाइति आत्मलब्धयेपरमात्मज्ञानाय भागवतान्धर्मानितिशेषः ३४ नप्रमाद्येतअनवधानवान्भवति प्रमादो
नवधानतेत्यभिधानात् आत्मानात्मविवेकज्ञानवान्स्यादित्यर्थः कथमिवेत्यस्मिन्नर्थेलुप्तोपमामाह धावन्निति यथानेत्रेउन्मील्यधावन्निहशर्करावतिस्थलेनस्खलेन्नपतेत्तथाभागवतधर्मरथाधिरूढः ३५

भगवत्कथितोपायविधिःकीदृशइतितत्राह कायेनेति । स्वभावंयोग्यतामनुसृतोनुगतः मनसासंकल्पाद्यधिकरणेनबुद्ध्यानिश्चयज्ञानाधिकरणेनआत्मनामत्यामननलक्षणज्ञानाधिकरणेनअहंहरिमर्चया मीत्यादिलक्षणेनाहंकारेणवा कायादिनायदर्चनादिकंकरोतिसर्वक्रियासुस्वस्यास्वातंत्र्यज्ञानेनतत्सर्वंपरस्मैनारायणायास्त्वितिसमर्पयेत् सोयमात्मप्रसादजनकत्वेनतज्ज्ञानोपायइतिभावः ३६ विप क्षेबाधकतर्कमुद्भाव्यविपर्ययेवसानमाह भयमिति अस्मृतिरज्ञानंविपर्ययोऽन्यथाज्ञानं एतेईशादपेतस्यईशानुग्रहरहितस्यभक्तातिबद्धस्यपुंसोयस्यहरेर्मायेयेच्छयास्तः ताभ्यांअज्ञानान्यथाज्ञानाभ्यांद्विती याभिनिवेशतःद्वितीयेदेहगेहादौअहंममेत्यभिनिवेशनादुरभिमानःस्यात्तस्माद्भयंसंसारलक्षणंस्यादितियस्मात् अतोगुरौपरमात्मदेवतायांचआत्माममनायस्यसतथातस्माचज्ज्ञानवान्यथायोग्यंगुरुपरमपुरुष योर्भक्तिंकुर्वाणोबुधस्तंहरिमाभजेत्सर्वसमर्पणपूर्वकमुपासीतेत्यर्थः ३७ एतदेवसोदाहरणंविवृणोति अविद्यमानइति धियाध्यातुर्विषयानिविशेषःध्यायतोविषयानस्येतिस्मृतेः । पुंसईशाधीनत्वेन स्वस्याविद्यमानोपिद्वयोदेहगेहादिःस्वकीयत्वेनावभातिहियस्मात् कथमिव यथास्वप्नयुतमनोरथःस्वप्नेजाग्रत्त्वेननिधिमुत्तायकोशयापाद्यमक्तातिवर्गमावष्यराज्यंकरिष्यामीतिमनोरथःसत्त्वेनप्रतीयते तथादेहादावीशाधीनेस्वाधीनताबुद्धिःसंसारःतस्मात्तादृशसंसारनिवृत्तयेतत्कर्मतद्देहादिकर्मविषयोयस्यतत्तथातत्संकल्पाविकल्पवृत्तियुक्तंमनःश्रीनारायणेनिदध्यात् ततोहरिप्रसादादभयंसंसारानिवृत्तिल क्षणोमोक्षःस्यादित्यन्वयः । सर्वसमर्पणलक्षणोपासनाभावेब्रह्मज्ञानंनस्यात्तदभावेसंसारानिवृत्तिर्नस्यात् अतस्तदर्थंसर्वसमर्पणलक्षणमुपासनंकर्तव्यमितिभावः । आत्मनादेहगेहादिद्वयशब्देनभण्यते ।

कायेनवाचामनसेंद्रियैर्वाबुद्ध्यात्मनावानुसृतःस्वभावम् ॥ करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ३६ भयंद्वितीयाभिनिवेशतःस्यादीशाद पेतस्यविपर्ययोऽस्मृतिः ॥ तन्माययातोबुधआभजेत्तंभक्त्यैकयेशंगुरुदेवतात्मा ३७ अविद्यमानोप्यवभातिहिद्वयोध्यातुर्धियास्वप्नमनोरथौयथा ॥ तत्कर्म संकल्पविकल्पकंमनोबुधोनिदध्यादभयंततःस्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणिरथांगपाणेर्जन्मानिकर्माणिचयानिलोके ॥ गीतानिनामानितदर्थकानिगाय न्विलज्जोविचरेदसंगः ३९ एवंव्रतःस्वप्रियनामकीर्त्याजातानुरागोद्रुतचित्तउच्चैः ॥ हसत्यथोरोदितिरौतिगायत्युन्मादवन्नृत्यतिलोकबाह्यः ४०

अविद्यमानंजीवस्यप्रतिभातितदीयवत् । जाग्रद्वस्तुयथास्वप्नःप्रतिभातिमनोरथः विद्यमानवदेवैवंदेहादीशवशेस्थितं । विभातिस्ववशत्वेनसैषासंसृतिरुच्यते । तस्माद्विषयंत्यक्त्वामनोविष्णौनिवेशये दित्येतन्मानसिद्धमेतदर्थजातं नन्वत्रदेहादेरसत्त्वाभिप्रायेणस्वप्नादिदृष्टांतःकिंनस्यादितिचेन्न उदाहृतस्मृतिविरोधात् । तस्मात्स्वातंत्र्यस्यैवानिषेधःक्रियतइति । द्वयशब्देनभेदमनूद्यतन्निषेधःक्रियत इत्यर्थोप्युक्तप्रमाणविरुद्धइत्युक्तमनाकुलमिति ३८ अयमपिभागवतोधर्मइत्याह शृण्वन्निति एवमात्मज्ञानोत्पादनसमर्थभगवदुपासनांगभूतसर्वसमर्पणाख्यभागवतधर्ममनुष्ठितोदेहाद्यभिमानविधुरस्य भगवदेकस्वातंत्र्यज्ञानिनोनिरंतरंहरौमनोनियुंजमानस्यइयंप्रवृत्तिरित्यतोवाह शृण्वन्निति । तदर्थकानिजन्मकर्मविषयाणि ३९ एवंश्रवणाद्याचरतोपरोक्षज्ञानजननीभक्तिःस्यादित्याह एवंव्रत इति । प्रियस्यहरेर्नामकीर्त्याजातानुरागःसंवर्धितभक्त्युद्रेकः अनेनभक्त्युद्रेकोनुमंतव्यइतिभावेनाह हसतीति लोकबाह्यइत्यनेनभक्तबाहुविध्यंदर्शयति कश्चिल्लोकबाह्योलोकविलक्षणः कश्चिल्लोक वद्बाह्यलिंगप्रदर्शकःकश्चिल्लोकवत्बाह्यवदुभयलक्षणोपेतश्च । तदुक्तं केचिदुन्मादवद्भक्ताबाह्यलिंगप्रदर्शकाः । केचिदांतरभक्ताःस्युःकेचिच्चैवोभयात्मकाः । मुखप्रसादाद्दार्ढ्याद्भक्तिर्ज्ञेयानचान्यतः । हसना दिलक्षणमुन्मादादावतिव्याप्तमित्यतउक्तंमुखप्रसादादिति । नन्वयमर्थोमुखेननोक्तइत्यतउक्तमथोइति । अथोशब्दोऽप्यर्थः हसनादेरतिव्याप्तत्वान्मुखप्रसादाद्यपेक्षितमित्यर्थः विकल्पार्थोवासबलो कबाह्यइत्यनेनस्पष्टीकृतइति ४०

इदानीमेवंविधोपासकस्यहरेरुपासनार्थमधिष्ठानविशेषमाह खंवायुमित्यादिना खादीनांयानियानिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानितानिसर्वाणिहरेरधीनत्वेनतदेकनिष्ठगुणावेदकानिउपासकानांचतत्तचो
ग्यतावशात्तत्तदधिष्ठानबाहुल्यंचोपयुज्यते हरेरावासस्थानत्वाद्येषुतदुपासनाविधानमितिभावेनाह हरेरिति यत्किंचभूतमुत्पन्नंतत्सर्वंहरेःशरीरंविषयभोगायतनत्वादावासस्थानं यःपृथिव्यांति
ष्ठन्पृथिव्याइत्यादिश्रुतेः प्रकर्षेणमनस्तन्नंतंकुर्यात्किंतदभेदेननेत्याह अनन्यमिति अन्यःस्वामीनविद्यतेयस्यसोऽनन्यःतंब्रह्मपरिणामत्वेनसर्वस्यतच्छरीरत्वात्तदभेदेनोपासनोच्यतेचेतिचेन्न
सर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यतइत्याविरोधात् ४१ एवंखाद्यधिष्ठानेषुसन्निहितस्यहरेस्ततोभिन्नत्वेननतत्स्वामित्वेनचोपासनाभक्त्यादिपुष्टिंकरोतिनान्यथेतिसोदाहरणमाह भक्तिरिति स्वा
दिषुस्थितंहरिंप्रपद्यमानस्योपासीनस्यतथापेरपरमात्मनिभक्तिःस्वेस्वस्मिन्ननुभावोस्वातंत्र्यज्ञानंअन्यत्रसंसारेविरक्तिरित्येषत्रिकःत्रिकत्वसंख्यांप्राप्तएककालःस्यादितिशेषः यथाभुंजानस्याश्नतःपुंसोनुघा
संप्रतिकवलंक्षुदपायःपुष्टिरुदरपूर्तिलक्षणातुष्टिरलंबुद्धिश्चेत्येतत्त्रयंस्यात् ४२ पूर्वोक्तार्थमनूद्यतत्फलमाह इतीति प्रीत्याभजतोन्वनंतरंभगवत्प्रबोधः भगवदपरोक्षज्ञानमनंतरंपूर्वस्मादधिकासंसारवि
रक्तिरनंतरंअधिकाभक्तिरित्येतानिसाधनानिभागवतस्यभवंतीतियस्मात्ततोनंतरंसाक्षात्तुर्यावस्थालक्षणांपरामुत्तमांशांतिंस्वयोग्यांमुक्तिमुपैतीत्यन्वयः अत्रपूर्वाधिक्यविवक्षयाप्रबोधादीनांहेतुमद्भावक

खंवायुमग्निंसलिलंमहींचज्योतींषिसत्वानिदिशोद्रुमादीन् ॥ सरित्समुद्रांश्चहरेःशरीरंयत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यम् ४१ भक्तिःपरेशेनुभवोविरक्तिरन्यत्रचैष
त्रिकएककालः ॥प्रपद्यमानस्ययथाश्नतःस्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोनुघासम् ४२ इत्यच्युतांघ्रिंभजतोनुवृत्त्याभक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः॥भवंतिवैभागवतस्य
राजन्ततःपरांशांतिमुपैतिसाक्षात् ४३ राजोवाच ॥ अथभागवतंब्रूतयद्धर्मोयादृशोनृणाम् ॥ यथाचरतियद्ब्रूतेयैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ हरिरुवाच ॥
सर्वभूतेषुयःपश्येद्भगवद्भावमात्मनः ॥ भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोत्तमः ४५ ईश्वरेतदधीनेषुबालिशेषुद्विषत्सुच ॥ प्रेममैत्रीकृपोपेक्षायःकरोति
समध्यमः ४६ अर्चायामेवहरयेपूजांयःश्रद्धयेहते ॥ नतद्भक्तेषुचान्येषुसभक्तःप्राकृतःस्मृतः ४७ गृहीत्वापींद्रियैरर्थान्योनद्वेष्टिनहृष्यति ॥
विष्णोर्मायामिमांपश्यन्सवैभागवतोत्तमः ४८

थनंनविरुद्धमितिज्ञातव्यम् ४३ भगवत्संबंधीभागवतइतिसामान्यतोज्ञातभागवतोपिविशेषविवक्षयालोकोपकारायपृच्छति अथेति अथप्राप्तावसरःपृच्छामीतिशेषः किंतत्राह भागवतमिति
भागवतमुत्तममध्यमाधमसंज्ञं यद्धर्मःकिंधर्मःयादृशःकीदृशःयथाकथं ४४ तत्रप्रथमप्रश्नंपरिहरति सर्वभूतेष्विति सर्वभूतेषुस्थितस्यात्मनःपूर्णस्यहरेःभगवान्सर्वगुणपूर्णःतस्यभावोभगवद्भावः सर्व
गुणपूर्णतांआत्मन्नात्मनिभगवतिभूतानिचपश्येत्पश्यति सर्वभूतेष्वात्मनःस्वस्यभगवद्भावंब्रह्मत्वंपश्यन्भागवतोत्तमइत्यर्थस्यपूर्णत्वादात्मशब्दउक्तःकश्चित्सर्वेनरोत्तमइतिवाक्यविरुद्धत्वादनादर्तव्यम्
४५ मध्यमभागवतमाह ईश्वरइति ईश्वरेप्रेमतदधीनेषुसत्सुमैत्रींबालिशेषुअज्ञेषुकृपांद्विषत्सुउपेक्षां चशब्दात्सर्वस्यजगतस्तद्वशत्वंनजानाति ४६ अधमभागवतमाह अर्चायामिति एवशब्दे
नार्चायाअन्यत्रस्थितविष्णुज्ञानंतत्पूजांचव्यावर्तयति तद्भक्तेषुनकेवलंपूजांनेहतेअपितुतारम्यंनजानाति अन्येषूपेक्षकेषुशत्रुषुद्वेषप्रकारंनजानाति विष्णुज्ञानंयत्किंचिदुच्चत्वेनप्राकृतःप्रकृतिनिर्मितं
स्वर्गादिकंप्राप्यततोधोलोकंयाति मध्यमभक्तस्यापिस्वर्गएवनिरयोनैव ४७ यथाचरतीत्येतंप्रश्नंपरिहरति गृहीत्वेति इमांलोकयात्रांविष्णोर्मायांइच्छाधीनांपश्यन्निंद्रियैरर्थाञ्छब्दादीन्विषयान्गृहीत्वा
पियोग्यताविरेकेणाधिकंनद्वेष्टिनहृष्यति। अयमेवयद्धर्मइत्यस्यपरिहारःसदसत्सुयथायोग्यंहर्षद्वेषौ सदसतांवृद्धिन्हासकरोधर्मः। सर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यते। अनन्याधिपतित्वात्तदनन्यमुदीर्यते

नचाप्यभेदोजगताविष्णोःपूर्णगुणस्यत्विति। एतद्धरेःशरीरं यत्किंचभूतंप्रणमेदनन्यामित्यत्रप्रमाणं। पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःकश्चित्सर्वनरोत्तमः। सेपिनारायणोनान्यःसचसर्वेषुसंस्थितः। तद्वशाइवरेसर्वे
श्रीब्रह्मेशपुरःसराः। सएवतुस्वभक्तेषुस्थित्वांनुग्रहकारकः। अज्ञेष्वज्ञानयंताचद्विषत्सुद्वेषकारकः। तत्प्रेरितास्तदन्येतुप्रियद्वेषादिकारिणः। अतस्तत्प्रेरणादेवप्रेमा द्यामम जज्ञिरे। इतिपश्यातियोबुद्ध्यासतु
भागवतोत्तमः। सर्वाधिकंपृथग्विष्णुंक्षीरसागरवासिनं। ज्ञात्वातत्रप्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषुचमैत्रयुक्। कृपावांश्चतदज्ञेषुतद्वेषीणामुपेक्षकः। तद्वशत्वंनजानातिसर्वस्यजगतोपितु। तमाहुर्मध्यमंभक्तमर्चायामेवसंस्थि
तं। विष्णुंज्ञात्वातदन्यत्रनैवजानातियःपुमान्। तारतम्यंचतद्भक्तेर्नजानातिकथंचन। अवजानंश्चतद्भक्तानात्मनोभक्तिदर्पतः। उपेक्षकोपिवातेषुनस्मरेदथवापितान्। मानुषेषुयथाकश्चित्काचिदुच्चःप्रदृश्य
ते। एवमेवोच्चतांविष्णोरल्पांपश्यतिचान्यतः। तेतुभक्ताधमाःप्रोक्ताःस्वर्गादिफलभोगिनः। तेविछिन्नताअधोयांतितद्भक्तानामुपेक्षकाः। कुर्युर्विष्णावपिद्वेषंदेवादेवावमानिनः। पूजिताविष्णुभक्तिचना
वज्ञेयास्तत्रसुराः। उपेक्षकेषुदेवानांभक्तिनाशंस्वयंहरिः। करोतितेनविभ्रष्टाःसंसरंतिपुनःपुनः। अधोवायांतिविद्वेषात्पूज्यादेवास्ततःसदा। यस्तान्द्वेष्टिसतंद्वेष्टियस्ताननुसचानुतम्। ऐकात्म्यमागतंवि
द्धिदेवैस्तद्भक्तिपूरितैः। उपेक्षकस्तुदेवानांयदैवनिरयोपगः। तदातुकिमुवक्तव्यमुपेक्षायांजनार्दने। विष्णोरुपेक्षकंसर्वेविद्विषंत्यधिकंसुराः। पतत्यवश्यंतमसिहरिणातैश्चपातितः। भुंक्तेस्वर्गफलंनित्यंनिरयंनै
वगच्छति। विष्णोस्तुमध्यमोभक्तोजायतेमानुषेषुच। अस्मरन्देवतायस्तुभजतेपुरुषोत्तमं। योग्यःसंस्मरतेदेवानयोग्योद्वेष्टिकेशवं। यस्तूत्तमोभागवतःसमुक्तिंपरमांव्रजेत्। विष्णुनासर्वदेवैश्चमोदतेसाहिनि
त्यदाइति। समाख्यानबलात्सिद्धोयंसर्वभूतेष्वित्याद्युक्तार्थइति। विष्णुमायांविष्णिवच्छाधीनां। विष्णोरिच्छानुसार्येतज्ज्ञात्वायोग्यान्नचाधिकंहृष्यतिद्वेष्टिवायस्तुसवैभागवतोत्तमः। इत्येतद्गृहीत्वापींद्रि
यैरर्थानित्यर्थमानं। सतांवृद्धिकरोधर्मस्त्वसतांन्हासकारणः। अयंतुनिश्चितोधर्मोह्यधर्मोन्योविनिश्चितः। हर्षःसत्सुतथासत्सुधर्मोधर्मविपर्ययः। तेषांवृद्धौतथाहानौसर्वज्ञेयमशेषतः। एतदर्थेचधर्माणांमयां

देहेंद्रियप्राणमनोधियांयोजन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ॥ संसारधर्मैरविमुह्यमानःस्मृत्याहरेर्भागवतप्रधानः ४९ यःकामकर्मबीजानिपश्यत्येषांचसंभ
वम् ॥ वासुदेवैकनिलयःसवैभागवतोत्तमः ५०

दावेदिकादिका। मूलधर्मविरुद्धातुसानग्राह्याकथंचनेत्येतदपिगृहीत्वापीत्यत्रमानम् ४८ कैर्लिंगैरित्येतंप्रश्नंपरिहराति देहेंद्रियप्राणधियामिति संसारधर्मैःसंसारस्वभावैःदेहादिनांजन्मादिकृच्छ्रैरविमुह्यमा
नस्तत्तद्वस्तुतत्त्वंयथावज्जानन्योवर्ततेसभागवतप्रधानइत्यन्वयःतत्रहेतुमाह स्मृत्येति देहादीनामचेतनत्वेनजन्मादिकृच्छ्रानुभवोनुपपन्नइत्यतस्तात्पर्यार्थोन्योयुक्तोवक्तव्यः सकइत्याशंका देहेंद्रियप्रा
णाधियांत्रिधैवत्वभिमानिनः। तत्रोत्तमादेवतास्ताःसर्वदोषविवर्जिताः। गुणैःसर्वैःसुसंपन्नाविरिंचादुत्तरोत्तरं। मध्यमागुणदोषेताअधमाअसुरामताः। तेसर्वेदोषसंयुक्ताआचित्तादुरोत्तरं। तेभ्योन्योमानुषो
जीवस्ताभ्यांदेवासुरावपि। जीवाभिमानिनश्चैवत्रिविधाःसंप्रकीर्तिताः। जीवमान्युत्तमोब्रह्मामध्यमःस्वयमेवतु। अधमःकलिरुद्दिष्टस्तत्रमध्यमनीचयोः। मृतिजन्मक्षुधादुःखप्रभृत्याखिलमेवतु। नोत्तमस्य
तुजीवस्यदेहादेश्चकथंचन। जन्मादिकृतदुःखंतुदेहमान्यसुरस्यह। सुप्त्याद्यप्ययजंदुःखमसुरेंद्रियमानिनः। क्षुन्निमित्तंतुयद्दुःखंप्राणमान्यसुरस्यतत्। भयतर्षादिजंदुःखंमनोमान्यसुरस्यच। केवलंचांतरंदुःखं
बुद्धिमान्यसुरस्यतत्। नीचोस्मीतितुयद्दुःखमहमान्यसुरस्यतत्। अतीतादेःस्मृतेर्दुःखंचित्तमान्यसुरस्यच। जीवमान्यसुरस्यस्यात्सर्वंतत्समुदायतः। एवमेवसुखंदेवेषूभयंमध्यमेषुच। असुराणामधर्मस्यवृ
द्ध्यासुखमपीष्यते। देवानांनैवकेनापिदुःखंप्रीतिस्तुधर्मतः। अधर्मोपिप्रीतयेस्यादसुराणांतमोगतेः। देवानांपुण्यपापाभ्यांसुखमेवोत्तरोत्तरं। तेषांदुःखादिकांकिंचिदसुरावेशतोभवेत्। प्राणस्यनासुरावे
शोहरिणाचसमोहिसः। संपूर्णानुग्रहाद्विष्णोःप्राणःपूर्णगुणोमतः। असुराणांसुखाद्याश्चदेवावेशादुदीरिताः। स्वतस्तुनिर्गुणाःसर्वेसर्वदोषात्मकामताः। विविच्यैवंजगत्सर्वंस्वात्मानंचपृथक्स्थितं। सर्वं
तश्चपृथक्स्थंविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं। जानंतियेभागवतास्तउक्ताउत्तमोत्तमा इत्यनेनपरिहृतेतिज्ञातव्यम् ४९ कामकर्मबीजान्यविद्याप्रकृत्यादीनि एषांकामादीनाम् ५०

जन्मकर्मभ्यांब्राह्मणादिजन्मनागुरुकुलवासादिकर्मणाब्राह्मणादिवर्णैःब्रह्मचर्याद्याश्रमैः ब्राह्मणत्वादिजातिभिश्चसंज्ञितेसंकेतितेयः कामकर्मबीजैरुत्पन्नस्तस्मिन्देहेयस्याहंभावोब्राह्मणोहमित्यादिलक्षणो
नास्तिसभागवतोत्तमइति ५१ इदमप्येकंलक्षणमित्याह नयस्येति यस्यभागवतस्यचित्तेप्राकृतांतःकरणेविद्यमानेसंसारे स्वात्मनिकेवलात्मभावेस्वरूपावस्थानेमोक्षेवायःस्वोजीवःपरःपरमात्मेतिजीवपर
योरभिदाभेदोनास्तिअभेदज्ञानंनास्तीत्यर्थः यश्चसर्वभूतसमःब्रह्मादिमानुषांतानिभूतानियथावत्तारतम्येनपश्यतिसभागवतोत्तमः नक्वापिजीवविष्णुत्वेसंसृतौमोक्षएववा यःपश्यतिसुरादींश्चयथोत्कर्षं
प्रपश्यति ससर्वभूतसमदृग्विष्णुंसर्वोत्तमंस्मरन् । इत्यतः । नैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह । सर्वभूतगुणैर्युक्तंदेवंत्वंज्ञातुमर्हसीत्यतश्च नैवंत्वयानुमंतव्यंजीवात्माहमितिक्वचित् । सर्वैं
र्गुणैःसुसंपन्नंदेवंमांज्ञातुमर्हसि इत्यतश्च प्रमाणाद्यस्यस्वकीयपरकीयबुद्धिभेदोन ास्तीत्यर्थोनोपपन्नःकिंतूक्तइतिशांतोभगवन्निष्ठायुक्तः ५२ विकुंठस्यस्मृतिर्येषांतेतथातैःत्रिभुवनविभवहेतुभिःकारण
भूतैरजेशसुरादिभिर्ब्रह्मरुद्रपूर्वदेवादिभिर्मृग्यादन्वेषणीयात् भगवत्पदारविंदात्योलवनिमिषार्धमपिनचलतिसवैष्णवाग्र्यः स्मस्मृतइत्यन्वयः ५३ उरुविक्रमःपदन्यासविशेषःययोस्तौउरुविक्र
मौतावंघ्रीतयोःशाखाअंगुल्यस्तासांनखमणयः नखाएवमणयःतेषांचंद्रिकयाज्योत्स्नयानिरस्ततापेउपसीदतांसेवमानानांहृदयेऽनुपसीदतांहृदिप्रभवतिसःतापःकथंपुनःप्रभवतीत्यन्वयः ५४ स्खल

नयस्यजन्मकर्मभ्यांनवर्णाश्रमजातिभिः ॥ संज्ञितेस्मिन्नहंभावोदेहेवैसहरेःप्रियः ५१ नयस्यस्वःपरइतिचित्तेस्वात्मनिवाभिदा ॥ सर्वभूतसमःशांतःसवै
भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुवनविभवहेतुभिर्विकुंठस्मृतिभिरजेशसुरादिभिर्विमृग्यात् ॥ नचलतिभगवत्पदारविंदाल्लवनिमिषार्धमपिस्मसवैष्णवाग्र्यः ५३
भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे॥हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्रभवतिचंद्रइवोदितेऽर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरव
शाभिहितोप्यघौघनाशः ॥ प्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजा
यंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ राजोवाच ॥ परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहिनीम् ॥ मायांवेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १
नानुतृप्येजुषन्युष्मद्वचोहरिकथामृतम् ॥ संसारतापनिष्टप्तोमर्त्यस्तत्तापभेषजम् २ अंतरिक्षउवाच ॥ एभिर्भूतानिभूतात्मामहाभूतैर्महाभुज ॥ सस
र्जोच्चावचान्यादौस्वयमात्मप्रसिद्धये ३

नादिना अवशेनाभिहितःकथितः प्रणयरशनयाभक्तिलक्षणपाशेनधृतांघ्रिपद्मःबद्धपादपद्मःयादृशोयच्छ्रुतइत्यनयोःप्रश्नयोःपरिहारौ धृतोर्ध्वपुंड्रत्वादिकंसंततगुणनामसंकीर्तनत्वंचेतियेशंखचक्रांकितबा
हुमूलाइत्यादिषुप्रसिद्धत्वादनुक्ताविति ५५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०विज०टीकायांएकादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ परस्यपूर्णस्यमायिनांज्ञानिनांमोहिनींमायांसृष्ट्यादिषुप्रवर्तमानांइच्छाशक्तिजडप्रकृ
तिवैभवंच १ तत्रतत्रभागवतेमायाविषयप्रश्नपरिहारावनेकशः कृतावित्यत्राश्रद्धेयमिदंनेतिभावेनाह नानुतृप्येइति हरेःकथामृतंयस्मिंस्तत्तथातद्भेषजंसंसारतापशांतिकरंऔषधम् २ परिहार
मवेक्ष्यप्रश्नःसंगच्छतइत्यतःपरिहारोपिमायाद्वैविध्यविषयएवेतिभावेनोपोद्घातंरचयति एभिरित्यादिना अत्रायंभावःआदौस्वयंपरमात्मास्वेच्छोद्बोधितयाप्रकृत्यामहदहंकारादिक्रमेणचतुर्विंशतित
त्वानिसृष्ट्वापुनस्तैरसमेतैःस्तुतःवान्यनुप्रविश्यसंयोज्यतदुपादानत्वेनब्रह्मांडमुत्पाद्यांतस्तैःसहप्रविश्य ब्रह्मादिपृथिव्यंतानांतत्त्वानांरूपांतराणिसृष्ट्वैतैर्महाभूतैःपंचभिरुच्चावचानिशरीराणिससर्जेत्रि
विधान्जीवांस्त्रिविधैःशरीरैःसंयोजयामास किंप्रयोजनमुद्दिश्येत्यतउक्तम् आत्मप्रसिद्धयइति आत्मनोहरेःप्रसिद्धिःख्यातिःप्रतीतिःज्ञानमितियावत्तदर्थंपरमात्मतत्त्वज्ञानायेत्यर्थः ३

१ शत्रुषुशत्रुत्वेनमित्रेषुमित्रत्वेनउदासीनेषुउदासीनत्वेनज्ञानंसमत्वं एतद्विपरीतंअसमत्वं । १ अत्रभूतानामित्यध्याहार्यम् भूतानांपरमात्मतावसानार्थमित्यर्थः ।

जीवकलयाब्रह्मैवभोगायतनेशरीरेस्थित्वाकर्मफलंभुंक्तइत्यद्वैतमतंप्रत्याह एवंसृष्ट्वेति सपरमात्मोक्तविधयास्थविष्ठैःपुनःसृष्ट्यास्थूलभावंप्राप्तैःपंचधातुभिर्महाभूतैः भूतानिशरीराणिसृष्ट्वा तत्तददृष्टा नुसारेणजीवेनसहतान्यनुप्रविश्यात्मानंस्वंएकधामनोमियंतृरूपेणदशधादशेंद्रियनियामकरूपेणविभजन्विभक्तंकुर्वन्गुणान्विषयसारानानंदानेवजुषतइत्यन्वयः । विभजन्नित्यनेनजीवात्मनामल्प शक्तित्वेनस्वात्मनोभिन्नत्वमवशत्वेनकर्मफलभोक्तृत्वंस्वस्यपूर्णशक्तित्वेनस्वातंत्र्यंचध्वनयति ४ नन्विंद्रियाणामशुभेषुविषयेष्वपिप्रवृत्तेःतत्स्थस्याशुभभोगोपिप्रसज्येत अतःकथंगुणानेवजुषतइत्य त्राह गुणैरिति योगुणानेवजुषतइतिप्रस्तुतःसपरमात्मात्मनाप्रद्योतितैर्विषयाभिमुखत्वेनप्रेरितैर्गुणैरिंद्रियैर्गुणान्भुंजानोवर्ततइत्यन्वयः लंडर्थवाचिशानचाशुभमेवभुंक्तेकदापिनाशुभमितिध्वनयति ना शुभंसहरिःपिबेदितिस्मृतेः । एकस्मिन्नेवभोगायतनेस्थितयोरनयोरेकस्यहरेर्गुणैकभोक्तृत्वेकोहेतुरित्यत्राह प्रभुरिति समर्थोधिपतौप्रभुरितिवचनात् सामर्थ्यमाधिपत्यंचानिमित्तमित्यर्थः स्वतंत्रास्वतंत्रयोः प्रमितभेदानंगीकारेबाधकमाह मन्यमानइति इदमित्यव्ययं । आत्मावाइदमितिश्रुतेः सर्वाधिकत्वेनवर्तमानंतंपरमात्मानंइदंसृष्टंदेहयोगेनोत्पन्नंइदंजीवाख्यंवस्त्वितिमन्यमानोजीवइहसंसारेसज्ज ते मृतःपरत्रतमसिसज्जतइत्यन्वयः ५ एतदेवविवृणोति कर्माणीति सनिमित्तानिपूर्वकर्मप्रयत्नसंस्काराख्यबीजसहितानिकर्मभिर्व्यापारैःकर्मेंद्रियैर्वाकुर्वन्सुखेतरंदुःखंप्रतिभ्रमतीत्यन्वयः ।

एवंसृष्ट्वासभूतानिस्थविष्ठैःपंचधातुभिः ॥ एकधादशधात्मानंविभजन्जुषतेगुणान् ४ गुणैर्गुणान्सभुंजानआत्मप्रद्योतितैःप्रभुः ॥ मन्यमानइदंसृष्ट मात्मानमिहसज्जते ५ कर्माणिकर्मभिःकुर्वन्सनिमित्तानिदेहभृत् ॥ तत्तत्कर्मफलंगृह्णन्भ्रमतीहसुखेतरम् ६ इत्थंकर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रावहःपुमान् ॥ आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लवआसन्नेव्यक्तंद्रव्यगुणात्मकम् ॥ अनादिनिधनःकालोह्यव्यक्तायविकर्षति ८ शतवर्षमनावृष्टिर्भवि ष्यत्युल्बणाभुवि ॥ तत्कालोपचितोष्णार्कोलोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालतलमारभ्यसंकर्षणमुखानलः ॥ दहन्नूर्ध्वशिखोविष्वग्वर्धतेवायुनेरितः १० सांवर्तकोमेघगणोवर्षतिस्मशतंसमाः ॥ धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयतेसलिलेविराट् ११

शरीरेदोषहानेनगुणभोक्तारमीश्वरं शरीरस्थतयाजीवंमन्यमानःपतत्यधः तत्सृष्टाहिसदाजीवादेहादेर्जनिमत्त्वतः नित्यानंदैकदेहोसौविष्णुस्तस्त्वैकतानयोरित्यनेनप्रमितोयमर्थः ६ जीवपरयो रभेददर्शिनःपुंसःकदानुतमःप्रवेशइत्यतःप्रलयपर्यंतमेवदेहयोगवियोगलक्षणौजन्ममृत्यूततःपरंतमःप्रवेशइत्याशयेनाह इत्थमिति कर्मगतीःकर्मनिर्मितयोनिलक्षणफलानि बहून्यभद्राणिपा पान्यावहत्यात्मन्याधत्तइतिबह्वभद्रावहः । आभूतसंप्लवात्जगत्प्रलयपर्यंतंसर्गप्रलयौजन्ममरणे योगिवत्स्वच्छंदतयास्यातामित्यतउक्तंअवशइति । आभूतसंप्लवाज्जन्मजीवेशैक्यंविजानतः । ततः पतत्यधोयस्मादुत्थानंनैवतुकर्हिचिदितिवचनात् । अवशःपश्चादंधेतमसिपततीत्यर्थः ७ एवमीश्वरमायानियतादव्यक्तात्सृष्टिंसमासतोभिधायप्रलयंसंक्षिप्याह धातूपप्लवइति । धातूनांपृथिव्यादि पंचभूतानांउपप्लवेप्रलयेद्रव्यगुणात्मकंपंचभूतशब्दादिगुणमयंव्यक्तंब्रह्मांडंअनादिनिधनःकालोविष्णुःअव्यक्तायमूलप्रकृतयेविकर्षतिप्रकृत्यवशेषंकर्तुमिच्छतीत्यर्थः । कालाख्यःकलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्य क्तगंनयन्निविवचनात् विष्णुरेवकालशब्देनोक्तः विकर्षतीत्यनेनकालशब्दोपिनिरुक्तः ८ संक्षिप्योक्तंप्रलयमादितोवक्ति शतवर्षमिति । तत्कालेनतेनप्रलयकालेनउपचितःसंवर्धितः उष्णोगुणोयस्य सतथासचासावर्कश्चसतत्कालोपचितोष्णार्कः ९ १० विराड्ब्रह्मांडम् ११

१ शरीरे दोषहानेनेत्युक्त्या गुणैर्गुणान्सभुञ्जान इत्यत्रगुणपदमेवव्यावर्तकमित्युक्तंभवति । शरीरस्थतयेत्यादिना मन्यमानइदंसृष्टमात्मानमिहमन्यते इतिविवृतम् । तत्सृष्टाहिसदाजीवा इत्यादिना जीवे श्वराभेदस्यबाधितत्वमुपपादितंवेदितव्यम् । टी० । २ जीवस्येशत्वंविजानतः ।

सलिलेविलीनेब्रह्मांडमुत्सृज्यवैराजोब्रह्मांडांतर्वर्तीपुरुषोब्रह्माअव्यक्तंपरमात्मानंविशते अव्यक्तशब्दार्थंस्पष्टीकुर्वन्तंविशिनष्टि सूक्ष्ममिति यद्वा निरिंधनोनलः सूक्ष्मंव्याप्तमग्निमिवेति १२ सं क्षेपविस्तराभ्यांतुकथयंतिमनीषिणः बहुवारस्मृतेस्तस्यफलबाहुल्यकारणादितिवाक्यार्थंसफलंकुर्वन्नुक्तार्थंप्रपंचयति वारिणेति तेनज्योतिषाहृतरसंपीतरसंतमसातमोगुणानुस्यूतेनवायुनाअवकाशेन आकाशेन १३ १४ कालात्मनासंहारमूर्तिनाहरिणाहृतशब्दाख्यगुणंआत्मनिपरमात्मनि । पुनरपिविस्तारयति इंद्रियाणीति । अत्रेदंतात्पर्यंनभस्तामसाहंकारमाविशति । तैजसानींद्रियाणि मनोबुद्धिश्चवैकारिकैःइंद्रियाभिमानिभिर्देवैः सहवैकारिकंतैजसात्मकंअहंकारंप्रविशति । एवंत्रिविधोहमहंकारःस्वगुणैःस्वकार्यैःसहात्मनिमहत्तत्त्वेलीयते । तन्महत्तत्त्वमात्मनिव्याप्तेपरमात्मनिप्रविष्टं भवति । वैराजःपुरुषःपृथिव्यादीनिस्वकृतकार्याणिव्युत्क्रमेणस्वस्वकारणेषुखादिषुविलाप्यस्वयंचतत्कारणगतत्वेनतत्तत्कार्यंप्रवर्तकः तत्तत्कारणगतरूपेणैकीभूयमूलरूपीसन्नाकाशवदतिसूक्ष्ममव्य क्तंप्रविशतीति १५ १६ उपसंहरति एषेति । भगवतःएषामायाप्रकृष्टेच्छातस्याधीनाप्रकृतिश्चास्माभिर्वर्णिता निमित्तोपादानत्वविवक्षयेतिशेषः कीदृशीत्रिवर्गात्रयाणांगुणानांवर्णोवरणंययाहरेर्मे

ततोविराजमुत्सृज्यवैराजःपुरुषोनृप ॥ अव्यक्तंविशतेसूक्ष्मंनिरिंधनइवानलः १२ वारिणाहृतगंधाभूःसलिलत्वायकल्पते ॥ सलिलंतद्धृतरसंज्योतिष्ट्वायोपकल्पते १३ हृतरूपंतुतमसावायौज्योतिःप्रलीयते ॥ हृतस्पर्शोवकाशेनवायुर्नभसिलीयते १४ कालात्मनाहृतगुणंनभआत्मनिलीयते ॥ इंद्रियाणिमनोबुद्धिःसहवैकारिकैर्नृप १५ प्रविशंतिह्यहंकारंस्वगुणैरहमात्मनि १६ एषामायाभगवतःसर्गस्थित्यंतकारिणी ॥ त्रिवर्णावर्णिताऽस्माभिःकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ यथैतामैश्वरींमायांदुस्तरामकृतात्मभिः ॥ तरंत्यंजःस्थूलधियोमहर्षइदमुच्यताम् १८ प्रबुद्धउवाच ॥ कर्माण्यारभमाणानांदुःखहत्यैसुखायच ॥ पश्येत्पाकविपर्यासंमिथुनीचारिणांनृणाम् १९ नित्यार्तिदेनवित्तेनदुर्लभेनात्ममृत्युना ॥ गृहापत्याप्तपशुभिःकाप्रीतिःसाधितैश्चलैः २० एवंलोकंपरंविद्यान्नश्वरंकर्मनिर्मितम् ॥ अतुल्यातिशयध्वंसंयथामंडलवर्तिनाम् २१ तस्माद्गुरुंप्रपद्येतजिज्ञासुःश्रेयउत्तमम् ॥ शाब्देपरेचनिष्णातंब्रह्मण्युपशमाश्रयम् २२

त्यासृष्ट्यादौसातथासत्त्वादित्रिगुणानांवर्णोलेपः स्वरूपत्वेनसंबंधोयस्याःसातथाप्रकृतिः तदुक्तं त्रिवर्णावरणादुक्तात्रिगुणानांहरेर्मतिःगुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेतिप्रकीर्त्यते तत्रतुप्रकृतिस्तायातारका तुहरेर्मतिः उभयंविष्णुमायोक्तंज्ञातव्यमुभयंतथेतिबहूनांप्रस्तुतत्वादेषेत्यत्रकिंपरामृश्यतइतिसंदेहपरिहारःकथमितिचेन्न बहूनांसहानिर्देशएकयाभिधयैवतु तथैवाभिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यते इतितदुपपत्तेः १७ श्रुतमायाविभवोराजामायाशब्दवाच्यबंधकशक्तिजयोपायंपृच्छति यथेति ईश्वरस्येयमैश्वरीतांमायांबंधकशक्तिमंजस्तरसातरंत्येनंजीवंनसंसारयामीत्यनुग्रहोन्मुखींकार यंतिअन्यस्यनिस्तरांलंघनमेवकुर्वतीत्यर्थः १८ मायासंतरणेच्छोःप्रथमसाधनंविरक्तिरितिज्ञापयन्प्रबुद्धःप्रश्नंपरिहर्तुमुपक्रमते कर्माणीति पाकविपर्यासोनामकर्मफलवैपरीत्यंदुःखानिवृत्तिसुखानवाप्तिंचमिथुनीचारिणांस्त्रीपुंसाम् १९ वित्तादिसमृद्ध्यासुखोन्नतिःस्यादित्यत्राह नित्येति २० अनित्यफलत्वात्स्वर्गादयोहेयाइत्याह एवमिति अतुल्यातिशयैर्देर्वैर्ध्वंसादधःपातनान्मंडलव र्तिनांयुद्धरंगेवर्तमानानांयथाप्रध्वंसः २१ इहामुत्रविरक्तेनपुरुषेणकिंकार्यमत्राह तस्मादिति २२

१ बहूनामनेकेषांपदार्थानां एकयाऽभिधया एकेनशब्देन सहयुगपन्निर्देशेपि तयैवाभिधया तेषामनेकेषां मध्ये एकं परामृश्य उच्यत इतियोज्यम् ॥

गुरुकुलेकिमनुष्ठेयमत्राह तत्रेति । गुरुश्चआत्माचदैवतंयस्यसतथा आत्माविष्णुः मिथुनीचारिणामित्यनेनामिथुनानामेव श्रेयोमोक्षोनामिथुनानामित्याक्षेपः।देवाःसजायामुच्यंतेमानुषाउभयात्मकाः । वि
नयाएवयोगेशास्तेषांयायैवयोग्यता । तथातथैवमुच्यंतेनान्यथातुकथंचनेतिवचनेनपरिहृतइति हरिगुरुप्रसादसाधनमाह अमाययेति २३ भागवतान्धर्मानाह सर्वतइति शिक्षेदित्यनुवर्तते
साधवएकविधाउतबहुविधाःएषुसंगःकर्तव्यःइतिविधीयतइतिअस्यानेकविधाइत्युत्तरं तर्हिकतिविधाइत्यस्यत्रिविधाइति तत्रापिविशेषोबहुलःसएषग्रंथांतरेविस्तृतः । संतस्तुत्रिविधाःप्रोक्ताउत्तमामध्यमा
धमाः । उत्तमादेवतास्तत्रऋष्याद्यामध्यमामताः । अधमामानुषोत्कृष्टास्तेचापित्रिविधामताः । तत्राधमेषुयेषांतुसंगोविघ्नायवैभवेत् । तेषामुत्तमसंगःस्यत्तेषांसंगंपरित्यजेत् । आदौतुतेषामपिचसं
गउत्तमसंगतेः । साधनत्वान्नतुत्याज्योयदित्यक्तुंनशक्यते । तदातेपितथानेयायथाविघ्नोनवैभवेत् । तदुच्चसंगतेःक्वापितन्दादोषोनजायते । प्रयोजनायतेषांतुसंगःसर्वात्मनेष्यते । सर्वथाचैवदेवेषुसंगोमु
निगणेषुच । भाव्योहितंविनानैवपुरुषार्थःक्वचिद्भवेत् । विशेषतःस्वोत्तमेषुविनासंगंनमुच्यते । स्वनीचेषुतुदेवेषुविनासंगंनपूर्यते । तस्मात्सत्सूत्तमेष्वेषुसंगःकार्योविशेषतः । अनाद्यनंतकालेषुनचहाप्यः
कथंचन । सतांतदुत्तमेशेशेकिमुविष्णौपरात्परइति । किंच ज्ञानोत्पत्तावंतरंगंसत्सेवैवयामंतरेणाविवक्षितार्थज्ञानासिद्धेर्नस्यात् अतोदुर्बलेनापिसाकार्या तदुक्तं बह्वपेक्षोहिजिज्ञासुरतोदेहादिवृत्तये । किं
चित्सत्स्वपिसंगीस्यादशक्येसातिवर्तते । कृतकृत्यस्त्यजेत्संगंसदागुरुसुरादिषु । संगीस्यान्नहितत्संगंविनातुसुखभाग्भवेत् । तस्मादनाद्यनंतैवभक्तिर्गुरुसुरादिषु । अन्यत्रकृत्यावेक्षास्यादितिसंगवि

तत्रभागवतान्धर्मान्शिक्षेद्गुर्वात्मदैवतः ॥ अमाययानुवृत्त्याचतुष्येदात्मात्मदोहरिः २३ सर्वतोमनसोसंगमादौसंगंचसाधुषु ॥ दयांमैत्रींप्रश्रयंचभूते
ष्वद्धायथोचितम् २४ शौचंतपस्तितिक्षांचमौनंस्वाध्यायमार्जवम् ॥ ब्रह्मचर्यमहिंसांचसमत्वंद्वंद्वसंज्ञयोः २५ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षांकैवल्यमनिकेतन
म् ॥ विविक्तचीरवसनंसंतोषंयेनकेनचित् २६ श्रद्धांभागवतेशास्त्रेऽनिंदामन्यत्रचापिहि ॥ मनोवाक्कायदंडंचसत्यंशमदमावपि २७ श्रवणंकीर्तनंध्या
नंहरेरद्भुतकर्मणः ॥ जन्मकर्मगुणानांचतदर्थेखिलचेष्टितम् २८ इष्टंदत्तंतपोजप्तंपूर्तंयच्चात्मनःप्रियम् ॥ दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्परस्मैसन्निवेदयेत् २९

निर्णयइति २४ २५ सर्वत्रदेशकालादिष्वात्मनःस्वामिनईश्वरस्यान्वीक्षांमाहात्म्यानुकूलनिरीक्षणंकैवल्यमेकांतित्वंप्रकृतिप्राकृतादिमिश्रराहित्यंच चीरवसनंवल्कलं संतोषमलंबुद्धिम् २६ भागव
तशास्त्रेवेदादितंत्रे तदुक्तं । श्रद्धाभागवतेतंत्रेवेदेभारतपंचमे । विष्णोरव्यवधानेनवक्तृत्वात्सर्वथाभवेदिति । अन्यत्रकलाविद्यासुज्योतिःशास्त्रेषुअनिंदांनिंदाराहित्यंयतीनामितिशेषः । तदुक्तं कलावि
द्यास्वनिंदाचव्यवधानेनकेशवे । प्रवेशाद्यतिभिःकार्याह्यन्यथानिरयंव्रजेत्इत्यादिना । श्रद्दधातीतिश्रद्धासर्वसाधारणचेतनधर्मोगुणःश्रद्धास्तिक्यबुद्धिःसाद्विविधा अत्रोक्तमस्तीत्येकाममात्रप्रयोजनमस्ती
त्यन्या तत्रप्रथमायतेरपिकलासुकार्यानाद्वितीयाप्रयोजनाभावात् उभयंचपंचरात्रादिभगवच्छास्त्रेषुकार्यं तद्विरोधिषुशास्त्रेषुसर्वैरविशेषेणसदानिंदाकार्या तदभावेतमएवपरायणंअतःसुराएवतान्नि
दनंकुर्वंति सदाविज्ञाततात्पर्यार्थत्वात् तदुक्तं श्रद्धात्वास्तिक्यबुद्धिःस्यादित्यादिप्रतिपाद्यंनचापरामित्यंतेन किंच भवच्छास्त्रविरोधिशास्त्राभ्यासेनअंधंतमोपिश्रूयते अंधंतमःप्रविशतीतिश्रुतो नकेव
लंयतेःकलाभ्यःप्रयोजनाभावःकिंचाल्पज्ञस्यगृहिणोपीतीममर्थंहिशब्देनध्वनयति गृहिणोप्यल्पबोधस्येतिवाक्यात् २७ हरेर्जन्मादीनांश्रवणंतदर्थेश्रवणार्थेआखिलचेष्टितंआखिलव्यापारःतदर्थेभक्तिज
ननार्थेहरेराखिलचेष्टितमितिवा २८ यदात्मनःप्रियंयद्देहादिकंचतत्सर्वंपरस्मैपरमात्मनेनिवेदयेत् २९

---

१ नारदपञ्चरात्रागमे । भारतं पञ्चमं यस्यासौभारतपञ्चमः । अव्यवधानेनमुखतएवविष्णोर्वक्तृत्वात् विष्णुप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ।

कृष्णात्मैवनाथोयेषांतेतथा मानुषेषुचापिसौहृदंशिक्षेतकिमुदेवादिषुउभयत्रभगवतिभागवतेषुचमहत्सुब्रह्मादिदेवेषुचपारिचर्यां नचैतावतापूर्यंते साधुषुनृषुस्वोत्तमोष्वित्यर्थः ३० भगवद्यशउद्दिश्य परस्परानुकथनंरतिःसुखंतदाधिक्यंतुष्टिरन्यत्रनिवृत्तिश्च ३१ रत्यादीनांपरिपाकमाह स्मरंतइति । उत्पुलकामुद्गतपुलकाम् ३२ भागवतानांप्रवृत्तिप्रकारमाह क्वचिदिति । परंभगवंतंमनसाशरणमेत्यानिर्वृताः ३३ उपसंहरतिइतीति तदुत्थयाभागवतधर्माभ्यासोद्रेकोत्थया ३४ ब्रह्मवित्तमाःहियस्मात्तस्माद्यूयंब्रह्मणोनिष्ठांब्रह्मादिजीवराशेरुत्कर्षंवक्तुमर्हथ निष्ठोत्कर्षव्यवस्थायांनाशेत्स्ये व्रतयात्न्मयोरितियादवः ३५ तदुत्कर्षोपिजन्मादिकारणत्वेनस्वप्नाद्यवस्थाप्रवर्त्तकत्वेनतदनभिभूतशक्तित्वेनमनआदींद्रियाभिमानिदेवाज्ञात्वेन हिजननादिराहितत्वेनज्ञातुंशक्यतइत्याशयेनप्रश्नं परिहरति स्थितीत्यादिना । योस्यजगतःस्थित्यादिहेतुःस्वस्यहेतुरन्योनास्तीत्यहेतुःस्वप्नादिषुसन्निर्दोषत्वेनस्थितः । यश्चबहिःप्रलयेमुक्तौचवर्त्तमानः येनदेहेंद्रियादीनिचरंतिवर्त्तंते हृदयं मनः संजीवितानियदधीनानि हेनरेंद्रतत्तत्त्वंपरं सर्वस्मादुत्कृष्टंअवेहीत्यन्वयः ३६ इतोपिहरिःसर्वोत्कृष्टः यतोस्यप्रसादंविनारुद्रादिदेवैर्नज्ञेयइत्याह नैनमिति विशतिरत्रज्ञानार्थः मनआदिशब्दे मतदभिमानीलक्ष्यते अचेतनत्वेनज्ञानक्रियासंभवात् तथाचायमर्थः मनोरुद्रादिःएनंनारायणंनविशतिनजानाति वागुतसरस्वत्यादिकमपिनविशतीत्यनुवर्तते चक्षुःसूर्यः आत्माब्रह्मावायुश्चान्येप्राणाद्यभिमानिनश्चनजानंतीत्यर्थः अपिशद्वात्तत्प्रसादेनैकदेशंजानंतीतियोज्यं तत्रोदाहरणमाह यथेति यथास्वाःअर्चिषः प्रधानाग्नेःपुत्राःअनलंप्रधानाग्निंतदनुग्रहमंतरेणनविशंति ननुनित्यावियोभित्वेनअनंतवेदाद्यात्मत्वाच्चश्रीर्ज्ञातुमर्हतीतितत्राह शब्दइति निर्दोषःशब्दआगमइतिनिर्दोषशब्दराश्यभिमानिनीलक्ष्मीः बोधकादन्यत् अबोधकंपरमेश्वरादितरल्लौकिकानंदज्ञानादिकं

एवंकृष्णात्मनाथेषुमनुष्येषुचसौहृदम् ॥ परिचर्यांचोभयत्रमहत्सुनृषुसाधुषु ३० परस्परानुकथनंपावनंभगवद्यशः ॥ मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथआत्मनः ३१ स्मरंतःस्मारयंतश्चमिथोघौघहरंहरिम् ॥ भक्त्याःसंजातयाभक्त्याबिभ्रत्युत्पुलकांतनुम् ३२ क्वचिद्रुदंत्यच्युतचिंतयाक्वचिद्धसंतिनंदंतिवदंत्यलौकिकाः ॥ नृत्यंतिगायंत्यनुशीलयंत्यजंभवंतितूष्णींपरमेत्यनिर्वृताः ३३ इतिभागवतान्धर्मान् शिक्षन्भक्त्यातदुत्थया ॥ नारायणपरोमायामंजस्तरतिदुस्तराम् ३४ राजोवाच ॥ नारायणाभिधानस्यब्रह्मणःपरमात्मनः ॥ निष्ठामर्हथनोवक्तुंयूयंहिब्रह्मवित्तमाः ३५ पिप्पलायनउवाच ॥ स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्ययःस्वप्नजागरसुषुप्तिषुसन्बहिश्च ॥ देहेंद्रियासुहृदयानिचरंतियेनसंजीवितानितदवेहिपरंनरेंद्र ३६ नैनंमनोविशतिवागुतचक्षुरात्माप्राणेंद्रियाणिचयथानलमर्चिषःस्वाः ॥ शब्दोप्यबोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाहयदृतेनानिषेध्यसिद्धिः ३७

यत्तस्यनिषेधतयाआनंदोहरेर्नेदृशानंदोज्ञानरूपःनेदृशज्ञानरूपइत्यादिनिषेधरूपेणआत्ममूलंस्वकारणं अर्थोक्तमर्थतःपरिशेषतःसिद्धत्वेनोक्तमाहअर्थशब्देनात्रपारिशेषप्रमाणमुच्यते नलक्षणावृत्तिः कथमत्राह यदृतइति यत्सर्वविलक्षणानंदादिकंविनानिषेध्यस्यैतन्नभवतीतिनिषेधवचनार्थस्यलौकिकानंदादेःसिद्धिर्नस्यात् प्रत्यक्षादिप्रमाणासिद्धत्वात्सास्तिअतःपरिशेषप्रमाणसिद्धत्याप्रमितमेवेत्यर्थः प्रतीतार्थपरित्यज्याप्रतीतार्थकल्पनायांकिंप्रमाणमितीयंशंका । ब्रह्माद्यायंनजानंतिकरणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाच्चास्यप्रधानाग्निंयथार्चिषः । अग्निपुत्रानमस्तस्यैयमाहश्रीश्चतत्स्फुटं । वेदरूपापरं देवंवैलक्षण्यात्समस्ततः । आनंदोनेदृशानंदइत्युक्तेलोकतःपरम् । प्रतिभातिनचाभातियथावद्दर्शनंविनेत्यनेनपरिहर्तव्योति एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिच ३७

१ मनआदीनांजडत्वेनभगवति प्रवेशाभाव उच्यते नच प्रवेशाभावोक्तेः प्रयोजनमस्ति ततोविशतिरत्र ज्ञानार्थः । तेन नविशति न जानातीत्युच्यते नचैतद्युक्तम् मनआदीनांजडत्वेनात्रज्ञातृत्वप्रसक्तेरेवाभावात् । अतस्तन्निषेधोनुपपन्न इत्याशंक्यतात्पर्यमनुसृत्याह । मनोरुद्रादिरित्यादि । २ इंद्रियाद्यभिमानिनः

मुमुक्षुणाविद्याविद्येज्ञातव्ये विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइतिश्रुतेस्तत्रविद्यांनिरूप्यअविद्यांनिरूपयति सत्वमिति जीवंहरेरूपमितिप्रवदंत्यज्ञाइतिशेषः के
चिदादौस्थितमेकंत्रिवृत्त्रिगुणात्मकंप्रधानमितिसंगिरंति प्रधानादिदमुत्पन्नमितिश्रुतिः सत्वंरजस्तमइतिकेचित् सूत्रंवायुर्महान्ब्रह्माअहंरुद्रइत्येकेहरेरूपमितिवदंति किंबहुनाउरुशक्तिब्रह्मैवज्ञान
क्रियार्थफलरूपतयाज्ञानंक्रियाशब्देनज्ञानकर्मेंद्रियाण्यर्थशब्देनशब्दादिविषयाःफलशब्देनसुखदुःखेचोच्येते एषांरूपत्वेनभातीत्यपरे सदसत्कार्यकारणरूपत्वेनावभातीति ननुसच्चत्यच्चाभवदितिश्रुतेः
कार्यकारणादिरूपदर्शनस्याविद्यात्वंकथमत्राह तयोरिति तयोःकार्यकारणयोःपरंविलक्षणंभिन्नंब्रह्मेतियद्यस्मात्तस्मात्सदात्मनादर्शनमविद्येत्यर्थः । त्रिगुणात्मकंप्रधानंचरजःसत्वंतमस्तथा । प्राणो
महानहंकारस्तेजीवास्तदभिमानिनः । ज्ञानात्मकानींद्रियाणितथाकर्मात्मकानिच । शब्दाद्यर्थाःसुखंदुःखमितिप्रोक्तंद्विधाफलं एतत्सर्वंहरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः । सएवबहुशक्तित्वाद्भातिचैषांतथातथा । ए
वंकारणकार्याख्यंसमस्तंहरिमेवतु । केचित्पश्यंतिचव्यक्तंकेचिदाहुरपंडिताः । एवंकारणकार्येभ्यःपरमानंदरूपिणं । अज्ञानाद्बहुधाप्राहुरेकंसंतंसुदुर्जनाः । रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्चतद्रूपंचैतदीर्यते । ननुतस्यस्व
रूपत्वान्निर्दोषानंदरूपिणः । तथाजडाजडैक्यंस्यात्कुतःपूर्णाल्पमोदयोः ।।पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैवपूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः । निर्दुःखदुःखान्वितयोःस्वतंत्रपरतंत्रयोः । अतःसर्वगुणैर्युक्तंसर्वदोषविवर्जितं । अन्याभे
देनविज्ञेयतमएवप्रपद्यते । निष्कृष्टंसर्वतोविष्णुंसर्वतश्चविलक्षणं । ज्ञात्वापूर्णगुणंयांतिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयइति प्रमाणसिद्धत्वादुक्तएवार्थोंनतुसदनुविद्धत्वात्सर्वस्यतद्रूपत्वमिति ३८ किंच कार्याद्यभिन्नत्वेत

सत्वंरजस्तमइतित्रिवृदेकमादौसूत्रंमहानहमितिप्रवदंतिजीवम् ॥ ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्तिब्रह्मैवभातिसदसच्चतयोःपरंयत् ३८ नासौजजाननम
रिष्यतिनैधतेसौनक्षीयतेसवनविध्मतिचारिणाहि ॥ सर्वत्रशश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रंप्राणोयथेंद्रियबलेनविकल्पितंसत् ३९ अंडेषुपेशिषुतरुष्ववनि
स्थितेषुप्राणेनजीवउपधावतितत्रतत्र ॥ छन्नेमतींद्रियगुणेहमिवप्रसुप्तेकूटस्थआसयमृतेतदनुस्मृतिर्नः ४०

द्धज्जन्मादिमत्त्वंप्रसज्यतेनचतत्तथातस्माद्भिन्नमेवेतियुक्तिमाह नासाविति कालत्रयसंबंधित्वान्नौपचारिकोयंनिषेधः तथाजन्मादिमत्पदार्थस्थत्वेनतद्धर्मत्वंनौपचारिकंब्रह्मणइत्यत्राह सर्वत्रेतिसर्वेषु
जन्मादिमत्सुपदार्थेषुशश्वदेकविधंनविकारिअतएवानपायिविनाशरहितंतत्रहेतुगर्भविशेषणमुपलब्धिमात्रमिति प्रकृत्यादिमिश्ररहितज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः अदृष्टत्वादसत्कल्पमिदमत्राह इंद्रियेति स
द्ब्रह्मइंद्रियेषुदृश्यमानंदर्शनादिबलेनविकल्पितंविविधंकल्पितंदर्शनशक्तिदंश्रवणशक्तिदंज्ञानशक्तिदमितिकथमिवयथेंद्रियगतःप्राणइंद्रियशक्त्यादर्शनादिशक्तिप्रदत्वेनाविकल्पितइति तदुक्तं यथेंद्रियगतः
प्राणस्तेषांशक्त्याविकल्प्यते दृष्टिदःश्रुतिदश्चेतिमतिदोज्ञानदस्तथा । इत्यादिभेदेतोवाच्यएकएवमहाबलः दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैवयतोनान्यस्यकस्यचित् एवंसद्रूपकंब्रह्मतत्तच्छक्त्याविकल्प्यते
एकमेवमहाशक्तिप्राणस्यापिबलप्रदमिति । जीवप्राणधारणइतिधातोःहरेःजीवशब्दवाच्यत्वंप्राणस्यापिशक्तिप्रदत्वंचयुज्यते । अहंहिजीवसंज्ञोवैमयिजीवःसनातनः । मैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजविोमयेतिह ।
अहंश्रेयोविधास्यामियथाधिकारमीश्वरइतिप्रमाणाद्दृश्यमानगृहांतरस्थितयोगिवत् ब्रह्मणोपितत्तत्पदार्थस्थत्वेपितत्तद्दोषलेपसंबंधोनास्तीतियुक्तम् ३९ नानायोनिषुवर्तमानस्यजीवस्यदेहाद्देहांतरप्राप्तौ
सुप्तौवास्वातंत्र्यप्रतीतेरस्यैकयानुपपत्त्याप्राणस्यक्षीरनीरवत्सहावस्थानेपिपरमात्माधीनत्वाच्चहरेःसर्वोत्कृष्टत्वमप्रतिहतमितिभावेनाह अंडेष्विति जीवस्तत्रतत्रतेषुतेषुअंडेषुपक्ष्यादिकोशेषुतेषुतज्जन्येषुइ
त्युपलक्ष्यते पेशोजरायुस्तद्वत्सुपेशिषुजरायुजेष्वित्यर्थः । पेशोजरायुरुद्दिष्टःसुवर्णपेशउच्यते।मृदुपिंडश्चपेशंस्यात्क्वाचिद्द्रुमपीष्यते इत्यभिधानं।तरुषुउद्भिजेषुअवनिस्थितेषुस्वेदजेषुभूस्वेदेनजातमत्कुणा

१ किंचिद्धस्विवतिशेषः

दिशरीरेषुप्रवेक्ष्यन्पूर्वदेहंहित्वाप्राणंप्रविश्यपरमात्मानंप्रविष्टेनप्राणेनपरमात्मनासहोपधावतिगच्छतिप्रविशति । देहाद्देहांतरगतौप्रविशेत्प्राणमेवतु । जीवःप्राणःपरात्मानमेवंसुप्तावपिस्फुटम् । यद न्यादेवताःसर्वाःप्राणस्यैववशेस्थिताः । ईषच्चसुप्तवर्यांतिनैवमानुषजीववत् । स्वर्गस्थानांनतुस्वापःप्रायोदेहेपिनाज्ञता । मृतिसुप्तिप्रबोधादेर्नियंताहरिरेकराट् । तमृतेनैवचावस्थानावस्थावाप्रचस्मृ तिः । ततस्तुदेवदेवेशःप्राणःप्राणेश्वरोहरिः । नहरेरीशितात्वन्यःसाहिसर्वाधिकोमतइतिउक्तार्थेमानम् । मर्तींद्रियगुणेबुद्धींद्रियाणांगुणेशब्दादिविषयवृत्तिलक्षणव्यापा रेछन्नेसंवृतेप्यहमिवाहंकार चप्रसुप्तेसर्वेंद्रियप्रवृत्त्युपरमेणदेहाभिमानाभावलक्षणायांसुप्तौप्राणंप्रविश्यछन्नः । प्राणेनकूटस्थेनिर्विकारहृदयस्थेपरमात्मन्यास परमात्मानंविशिनष्टि यमृतइति यंपरंमात्मानंकृतेतदनुस्मृतिः तस्यानुस्मृतिरेवनस्यात् । एतावंतंकालंसुखमस्वाप्सामितिसुखपरामर्शोनस्यादित्यर्थः । तदापरमात्माकृष्टशक्तित्वेनाभिमानिदेवानांज्ञानजनकशक्त्यभावोनदोषाय । तदन्यादेवताःसर्वाइत्युक्तत्वात् ४० इदानींसर्वोत्कृष्टत्वेनसर्वस्माद्भिन्नस्यसर्वोपकारकत्वेनश्रेष्ठस्यपरमात्मतत्वस्यापरोक्ष्यंकदानुस्यादितिसोदाहरणंतत्साधनमाह यर्हीति यार्हियदाप्रज्ञनाभचरणेषणयाअनुदिनंप्रवृद्धयोव्यभिक्त्याचेव सःसत्वादिगुणकर्मजातानिमलानिविधमेत्परिहरेत्तदातस्मिन्चेतसिशुद्धेआत्मतत्त्वंपरमात्मस्वरूपंसाक्षादुपलक्ष्यतेअपरोक्षीक्रियते कथमिवयथासवितृप्रकाशोमलदृशौर्निर्मलेचक्षुषिदृश्यतइति [१]

यद्यब्जनाभचरणेषणयोरुभक्त्याचेतोमलानिविधमेद्गुणकर्मजानि ॥ तस्मिन्विशुद्धउपलभ्यतआत्मतत्वंसाक्षाद्यथामलदृशोःसवितृप्रकाशः ४१ राजोवाच ॥ कर्मयोगंवदतनःपुरुषोयेनसंस्कृतः ॥ विधूयेहाशुकर्माणिनैष्कर्म्यंविंदतेपरम् ४२ एवंप्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छंपितुरंतिके ॥ नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्रकारणमुच्यताम् ४३ आविर्होत्रउवाच ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिवेदवादोनलौकिकः ॥ वेदस्यचेश्वरात्मत्वात्तत्रमुह्यंतिसूरयः ४४ परोक्षवादो वेदोयंबालानामनुशासनम् ॥ कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथा ४५

निमिर्ज्ञानयोगंश्रुत्वाकर्मयोगंपृच्छति कर्मयोगमिति येनकेनप्रकारेणसंस्कृतः शुद्धः ४२ ब्रह्मणःपुत्राःसनकादयःकारणंपरिहारवचनेनिमित्तम् ४३ आविर्होत्रः जानंतोपिहिदुर्ज्ञेयःप्रश्नोयंज्ञा निनामपि । इतिवेदयितुंब्रह्मपुत्रानोचुर्निमेःपुरइतिवाक्यात्ज्ञानिनामपिदुर्ज्ञेयत्वंनिमित्तमित्यभिप्रेत्यतैःप्रश्नपरिहारःआदौनकृतइतिसूचयन्प्रश्नंपरिहरति कर्मेति इदंकर्मप्रशस्तंइदंकर्मकर्तुमयो ग्यंइदंविकर्मविरुद्धंकर्मेतिवेदगतोवादोविचारोनलौकिकःलोकविषयोवेदबहिर्मुखजनगोचरोनभवति किंतुवेदविचारकुशलपुरुषविषयएवेत्यर्थःकुतस्तत्राह वेदस्येति चशब्दएवार्थे ईश्वरात्मत्वाच्चे श्वरविषयत्वादेव वैदिकानामपितत्प्रसादंविनासुज्ञेयोनेतिभावेनाह तत्रेति तत्रवेदार्थविचारे ४४ ननुवेदस्येश्वरविषयत्वंकथंयुज्यतेस्वर्गकामोयजेतेत्यादिकर्मविषयत्वप्रतीतेरतआह परोक्षेति प रोक्षतोवादोवचनंयस्यसतथा अयंवेदोमुख्ययावृत्त्यासाक्षाद्ब्रह्मवक्त्यमुख्ययाकर्मच किमर्थमेवंकल्प्यतेइत्यत्राह बालानामिति अल्पज्ञानिनामनुशासनंकुर्वन्वेदोंतःकरणशुद्धयेदुष्कर्ममोक्षाय ब्रह्मार्पणबुद्ध्यातदुद्दिश्यकर्माणिविधत्ते । कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाइत्यादिलक्षणोहियस्मात्तस्मादुभयथापिब्रह्मविषयत्वमविहतंवेदस्य एकस्योभयविषयत्वंकुत्रदृष्टंअत्राह अगदंयथेतियथा यदेकमेवद्रव्यमपथ्यजनकंतदेवौषधीकृतमपथ्यंपरिहर्तुंभवातितथेत्यर्थः यद्वैकंपर्पटकंचिकित्साभेदाज्ज्वरवातयोःपरिहारायप्रभवति प्रकृतेपितथेति ४५

---

१ जीवस्यापिप्रकृतत्वेपिकूटस्थपदोक्तपरमात्मैवात्रयोग्यतयापरामृश्यतइतिभावः टी० । ईश्वरमततिप्राप्नोतीति ईश्वरात्मा तस्यभावस्तत्त्वम् । यात्राभिप्रेतत्वादितिहृदयम् ।

वेदस्यापौरुषेयत्वेनविप्रलंभादिदोषाभावादज्ञेनापिवेदोक्तंकृतंसुकर्मेत्याशंक्यभगवदज्ञकृतंविकर्मतत्त्ज्ञानकृतमेवसुकर्मइतिविविनक्ति नाचरेदिति स्वयंसर्वपूजितमिदमिष्टप्रदंदैवंनजानातीत्यज्ञःअतएवा
जितेंद्रियःविषयलंपटःयोनापुरुषोवेदोक्तंकर्मांचरेत्करोति समृत्योर्मृत्युमतीवदुःखमुपैतिकेनकारेणेनेत्यतउक्तम् विकर्मणेति वेदोक्तकर्मणोविकर्मत्वंकुतइत्यतउक्तम् अधर्मेणेति एषमेसर्वधर्माणांध
र्मोधिकतमोमतः । यद्भक्त्यापुंडरीकाक्षंस्तवैरर्चैन्नरःसदेतिभीष्मोक्तेरनेवंवित्कर्मणोऽधर्मत्वात् । यद्यनेवंवित्महत्पुण्यकर्मकरोतितद्धास्यांतवतःक्षीयतएवेतिश्रुतिर्हिशब्दआददाति । अनेनेश्वरार्पणमौ
षधमेवकर्मणोनश्वरफलरोगविनाश्यानित्यमुखहेतुरित्युक्तंभवति ४६ तर्हिस्वर्गेलोकेनभयंकिंचनास्तीतिश्रुतिःकथंसंगच्छतइतितत्राह रोचनार्थमिति अल्पबुद्धेर्बहिर्मुखस्ययोग्यस्यउत्तिपपादयिषुर्द
यालुरिवतस्मिन्बुद्धवत्परार्थंगुडजिह्विकान्यायमनुसंदधानोमधुरंमुक्तिफलंगर्भीकृत्यस्वर्गादिपुष्पंमधुररसमिवप्रकाश्यतदर्थेकर्मविदधान अधीतश्रुतवेदार्थस्यसमुत्पन्नजिज्ञासस्यक्षणभंगुरफलत्वात्स्व
र्गादौवैराग्यमुत्पाद्यश्रीनारायणचरणारविंदभक्तिमुत्पाद्यतदुपासनासंभूतसंवित्संजातप्रसादसुलभापवर्गेतात्पर्यंपर्यवसायिनीफलश्रुतिःसंगताभवतीति । अज्ञात्वाकुर्वतःकर्मस्खलनात्पापकारणं । वदेवार्पं
यतोविष्णोर्नैवपापायतद्भवेत् । मनोदोषविहीनस्यनतुदोषवतःक्वचित् । सत्सुकेशवपूर्वेषुक्रमशोभक्तिहीनता । असद्भक्तिस्तथास्नेहोबहुमानमथापिवा । स्वोत्तमानांप्रियत्यागादात्मप्रियचिकीर्षया । अधिकेष्वे

नाचरेद्यस्तुवेदोक्तंस्वयमज्ञोऽजितेंद्रियः ॥ विकर्मणाह्यधर्मेणमृत्योर्मृत्युमुपैतिसः ४६ वेदोक्तमेवकुर्वाणोनिःसंगोर्पितमीश्वरे ॥ नैष्कर्म्यांलभतेसिद्धिंरो
चनार्थफलश्रुतिः ४७ यआशुहृदयग्रंथिंनिर्जिहीर्षुःपरात्मनः ॥ विधिनोपचरेद्देवंतंत्रोक्तेनचकेशवम् ४८ लब्ध्वाचाऽप्यग्रमाचार्यंतेनसंदर्शितागमः ॥
महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४९ शुचिःसंमुखआसीनःप्राणसंयमनादिभिः ॥ पिंडंसंशोध्यसंन्यासकृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ५० अर्चादौहृदयेवापि
यथालब्धोपचारकैः ॥ द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानिनिष्पाद्यप्रोक्ष्यचासनम् ५१ पाद्यादीनुपकल्प्याथसंनिधाप्यसमाहितः ॥ हृदयादिकृतन्यासोमूलमंत्रे
णचार्चयेत् ५२ सांगोपांगांसपार्षदांतांतांमूर्तिंस्वमंत्रतः ॥ पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैःस्नानवासोविभूषणैः ५३ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥
सांगंसंपूज्यविधिवत्स्तवैःस्तुत्वानमेद्धरिम् ५४

वनीचोच्चभक्तिर्व्यत्यासएववा । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैवसमस्नेहोथवाभवेत् कार्येषुबहुमानोवास्वात्मनःसमतापिवा । आधिक्येकिमुवक्तव्यमात्मनःशक्तिहापनम् । शक्तस्याशक्तवत्कर्ममनोदोषाइतीरिता ।
इत्यनेनोक्ततात्पर्यार्थोबोद्धव्यः ४७ इदानींभगवदर्चनप्रकारंकथयति यआश्विति तंत्रोक्तेनपंचरात्रोक्तेन ४८ तंत्रोक्तसंप्रदायमजानतःकथमर्चनाघटतइतितत्राह लब्ध्वेति अप्यग्रमिति
क्रियाविशेषणंबहुकालंपरीक्ष्याचार्यंलब्ध्वेत्यस्मिन्नर्थेवर्तते तेनाचार्येणसंदर्शितागमःसम्यक्दर्शितशास्त्रसंप्रदायः ४९ पिंडंशरीरंसम्यक्मंत्राक्षरन्यासेनकृतात्मरक्षः । परीक्ष्यैवगुरुःशिष्यांशिष्योपिगु
रुमाव्रजेत् । अन्यथानरकायैवप्रायश्चित्तंगुरोस्तथेत्यनेनाप्यग्रत्वमुभयोरप्यपेक्षितमिति अत्रोक्तक्रियाविशेषणत्वेनप्रयुक्तमिति ५० अर्चाकारिणांबाहुविध्यादधिष्ठानविशेषमाह अर्चादाविति द्र
व्यलिंगं शिलाद्यं क्षितिलिंगं स्थंडिलं आत्मलिंगंमनोलक्षणं । द्रव्यलिंगंशिलाद्यंस्यादात्मलिंगंमनोमयम् । अथवास्थंडिलंचैवविष्णोर्लिंगंप्रकीर्तितमिति अस्मादयमेवात्रविवक्षितोर्थः ५१ हृदयादिकृत
मंत्रन्यासःसांगोपांगामंगमंत्रवाच्यमूर्तिभिःसहिताम् ५२ ५३ ५४

तन्मयंतत्प्रधानं विष्णोर्भृत्योहमित्येवंसदास्याद्भगवन्मयः नैवाहंविष्णुरस्मीतिविष्णुःसर्वेश्वरोह्यजः । इतिवचनात्स्वामित्वमेवार्थोनतुतत्स्वरूपत्वं स्वमात्मानमित्युत्तरत्रैक्यविधानादत्रापिसएवार्थःकिं नस्यादितिचेन्न स्वंस्वतंत्रमात्मानंव्याप्तमित्यर्थोपपत्तेः । स्वादानात्स्वात्मनोव्याप्त्याविष्णुःस्वात्मेतिकथ्यते । नतुजीवस्वरूपत्वात्सहिविश्वेश्वरःप्रभुरितिप्रमाणोपेतत्वात्तद्धिशब्देनास्यार्थस्यबहुप्रमाण प्रसिद्धिंद्योतयति ५५ ५६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविज०टी०तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ स्वच्छंदजन्मभिःस्वेच्छावतारैः कर्ताकरिष्यति १ द्रुमिलःभगवद्गुणकर्मणामनंतत्वात्प्रश्नोदुष्परि हारइतिभावेनाह योवाइति २ नन्वेवंचेल्लोकेप्रश्नप्रतिवचनेगुरुशिष्यभावौचनस्तइतिदोषपरिहारायथाशक्तिप्रवक्ष्यामीत्यभिसंधायाह भूतैरिति भूतैरित्युपलक्षणं । महदहंकारौपंचभूतानिचय दाससर्जतदापुरुषाभिधानमवाप यदाचमहदादिचतुर्विंशतितत्त्वैःविराजंब्रह्मांडाख्यंपुरंविरचय्यस्वांशेनतस्मिन्प्रविष्टःतदापुरुषाभिधानमवाप । यदाचात्मसृष्टैःपृथिव्यादिपंचभूतैर्ब्रह्मांडांतःपुरंजातावे कवचनं पुराणिशरीराणिविरचय्यस्वांशेनपुरुषरूपेणतस्मिन्प्रविष्टःतदापुरुषाभिधानमवाप । विष्णोस्तुपुरुषाख्यानित्रीणिरूपाण्यथोविदुः । प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं । तृतीयंदेहिनांदेहेतानि ज्ञात्वाविमुच्यत इति । पुरुषरूपविष्णुज्ञानस्यमुक्तिहेतुत्वोक्तेःसाक्षात्सच्चिदानंदानिपुरुषरूपाणिविष्णोरभिन्नानीतिज्ञातव्यं । नरःपुरुषःतेनसृष्टंनारंतस्याश्रयोनारायणः नरसृष्टत्वान्नारंब्रह्मांडंतदाश्र

आत्मानंतन्मयंध्यायन्मूर्त्तिंसंपूजयेद्धरेः ॥ शेषमाधायशिरसिस्वधाम्न्युद्वास्यसत्कृतम् ५५ एवमग्न्यर्कतोयादावर्चयेद्धृदयेचयः ॥ यज्ञेश्वरंस्वमात्मानम चिरान्मुच्यतेहिसः ५६ ॥ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेतृतीयोध्यायः ॥ ३॥ राजोवाच ॥ यानिया नीहकर्माणियैर्यैःस्वच्छंदजन्मभिः ॥ चक्रेकरोतिकर्तावाहरिस्तानिब्रुवंतुनः १ ॥ द्रुमिलउवाच ॥ योवाअनंतस्यगुणाननंताननुक्रमिष्येत्सतुबालबुद्धिः ॥ रजांसिभूमेर्गणयेत्कथंचित्कालेननैवाखिलशक्तिधाम्नः २ भूतैर्यदापंचभिरात्मसृष्टैःपुरंविराजंविरचय्यतस्मिन् ॥ स्वांशेनविष्टःपुरुषाभिधानमवापनारा यणआदिदेवः ३ यत्कायएषभुवनत्रयसन्निवेशोयस्येंद्रियैस्तनुभृतामुभयेंद्रियाणि ॥ ज्ञानांशकेनविशतोबलमोजईहासत्त्वादिभिःस्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ४ आदावभूच्छतधृतीरजसास्यसर्गेविष्णुःस्थितौक्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥ रुद्रोप्ययायतमसापुरुषःसआद्यइत्युद्भवस्थितिलयाःसततंप्रजासु ५

योस्मिन्नरस्यविद्यमानंनारंशरीरंतदाश्रयोपि संसारित्वव्यावृत्त्यर्थंआदिदेवइति ३ एतदेवविशिनष्टि यत्कायइति भुवनत्रयसंनिवेशोयस्यकायेशरीरेभगवच्छरीराधारत्वेनवर्ततइत्यर्थः । तनुभृतामुभयेंद्रि याणिज्ञानकर्मोत्पादकानींद्रियाणियस्यहरेरिंद्रियैःप्रेरितानिप्रवर्तंते अनेनशरीरांतस्थत्वमुक्तं कथंप्रेरकत्वमित्यतउक्तं ज्ञानांशकेनेति ज्ञानस्वरूपेणांतःशरीरंविशतः नकेवलंश्रवणादीनियदिंद्रियप्रेरि तानिअपितुबलादीन्यपीत्याह बलमिति सत्त्वादिभिर्गुणैःस्थितिश्चलयश्चउद्भवश्चयस्मात्सतथाअतआदिकर्तेत्युच्यते ४ एतदेवविवृणोति आदाविति अस्यजगतःसर्गेतादर्थ्येसप्तमीसृष्ट्यर्थंरजसागुणेनतं ब्रह्माणंसृष्ट्वादावग्रेतदंतर्यामित्वेननाम्नाशतधृतिःशतानंदोब्रह्मेत्यभूत्अस्यस्थितौनाम्नाविष्णुरभूत् स्थित्यैहेतुत्वंवक्ति क्रतुपतिरिति क्रतवोद्विजधर्माश्चनिमित्तान्येतैर्जगत्स्थापयतीत्यर्थः । सत्त्वेनेतिग्रा ह्यंतमसागुणेनास्याप्ययायसंरुद्रंसृष्ट्वातदंतर्यामित्वेननाम्नारुद्रोभूदतःसआद्यःपुरुषाकारेणएतत्साधननाम्नापुरुषोभूदितिभावः । उपसंहरति इतीति सततमितिवीप्सोपलक्षणं कालंकालंप्रजासुउद्भव स्थितिलयाइति एवंप्रकारेणहरेर्वर्तंते नान्यस्मादितिनिश्चितं तदुक्तं ब्रह्मणिस्थोसृजद्विष्णुःस्थित्वारुद्रेत्वभक्षयत् पृथक्स्थित्वाजगत्पातितद्ब्रह्माद्याह्वयोहरिरिति अतइयंकल्पनाक्लिष्टेतिनमंतव्यम् ५ ॥

हरीरूपांतरैरपित्रिजगत्स्थितिंकरोतीत्याशयेनमाहात्म्यप्रकटनपूर्वकंतान्याह ' धर्मस्येत्यादिना । धर्मस्यसकाशात्तपश्चालोचनइतिधातोः आलोचनंनिश्चयज्ञानंस्वमात्मानंतपतिजानातीतिस्वतपाः
स्वरूपभूतःप्रभावोयस्यसःस्वप्रभावःस्वविषयज्ञानरूपश्चासौस्वरूपभूतप्रभावरूपश्चेत्यर्थः स्वशब्दःपदद्वयेनसंबध्यते अवतारप्रयोजनमाह नैष्कर्म्येति नैष्कर्म्यलक्षणंयोगंमुक्तिसाधनंज्ञानप्रदत्स्वयंच
जनशिक्षार्थंयोगमुपासनालक्षणंध्यानंचचारकृतावतारप्रयोजनोपिलोकानुग्रहकातरोऽप्रमावेकत्रआश्रमविशेषआस्तेइत्याह अद्यापीति ६ श्रीनारायणंप्राणंचविनान्यान्सुरानपिपरेज्ञानप्रतिबंधिनःका
मादयः आविशंतिकिमुतान्यानितिभावेनेंद्रस्याज्ञानंहरेर्महिम्नोऽप्रतिहतत्वंचप्रकटयितुंवक्ति इंद्रोपीति । एषनारायणोनाक्यसुखंनाकेविद्यमानंसुखमैश्वर्यलक्षणंजिघृक्षति गृहीतुमिच्छतीतिनिरूप्य ज्ञान
रूपानपिसुरान्विनाप्राणंकचित्परे । आविशंतिह्यतस्तेषामज्ञानादिनतुस्वतः । अथैनमेवमाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणःएवमेतादेवताःपाप्मनाविद्धाइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योयमर्थःसिद्धः । सकामोबदर्युपा
ख्यंबदरीत्युपपदाश्रमेत्याख्यायस्यसतथातंबदरिकाश्रमं अप्सरोगणादिभिःसहगत्वास्त्रीणांप्रेक्षणेषुभिर्नयनलक्षणशरैराविध्यत् । अमुंभगवंतमितिशेषः । तस्यहरेर्महिमामाहात्म्यंनजानातीत्यतन्महि
ज्ञःउपलक्षणमेतत्इंद्रादिरप्येवंअनेनमुख्यप्राणोपिभगवदनुग्रहादसुरकृतपीडायाअविषयः । किमुतहरिरसुराविष्टकामादिपीडायाइतिन्यायोदर्शितः । तंहासुराऋत्वाविदध्वसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वावि

धर्मस्यदक्षदुहितर्यजनिष्टमूर्त्यांनारायणोनरइतिस्वतपःप्रभावः ॥ नैष्कर्म्यलक्षणमुवाचचचारयोगंयोद्यापिचास्तऋषिवर्यनिषेविताङ्घ्रिः ६ इंद्रोपि
नाकसुखमेषजिघृक्षतीतिकामंन्ययुंक्तसगणंसबदर्युपाख्यम् ॥ गत्वाप्सरोगणवसंतसुमंदवातैःस्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ७ विज्ञायशक्रकृतमक्रममा
दिदेवःप्राहप्रहस्यगतविस्मयएजमानान् ॥ माभैर्विभोमदनमारुतदेववध्वोगृह्णीतनोबलिमशून्यमिमंकुरुध्वम् ८ इत्थंब्रुवत्यभयदेनरदेवदेवेसव्रीडनम्र
शिरसःसघृणंतमूचुः ॥ नेयंविभोत्वयिपरेविकृतिर्विचित्रास्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ९ त्वांसुन्वतांसुरकृताबहवोंतरायास्तान्कोविलंघ्यपरमंव्रजता
त्पदंते ॥ नान्यस्यबर्हिषिबलिंर्ददतःस्वभागंधत्तेपदंत्वमविताविदिविघ्नमूर्ध्नि १० क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्व्यशैश्न्यादस्मादपारजलधेरतितीर्यकेचि
त् ॥ क्रोधस्ययांतिविफलस्यवशंपदेगोर्मज्जंतिदुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

ध्वंसतैवंहैवाविध्वंसमानाविष्वंचोविनेशुरितिश्रुतेः ७ अक्रमंअस्थानेपदन्यासमन्यायलक्षणं इममाश्रमम् ८ अविकृतिः अविकारः स्वारामाश्चधीराश्चस्वारामधीराःतेषांनिकरःसमूहस्तेनानतंपादपद्मंयस्यसत
थातस्मिन् ९ भवतामल्पशक्तित्वादविकारःकिंनस्यादित्याशंक्यवयंभवंतंप्रत्यल्पबलाअन्यान्प्रतिबलवंतइतिभावेनाहुः त्वामिति । सुन्वतांभजमानानांयेअंतरायाःकस्तान्विलंघ्य तेपरमंपदंव्रजता
त् नकोपि व्रजतिचेत् कोवायुरेव नान्यइत्यर्थः सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमपहत्याथैनांमृत्युमत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यतसोग्निरभवदितिश्रुतिश्चोक्तार्थेबलवत्प्रमाणं । नन्वेवंतर्हिवायु
मंतरेणभजतामितरेषांभगवत्प्राप्तिलक्षणामुक्तिर्नस्यादित्याशंक्य भगवदनुग्रहेसतिकाप्यापद्दुस्तरानस्यादितिभावेनाहुः नेति त्वमविताबर्हिषिस्वभागंददतःपुंसोयदिविघ्नमूर्ध्निपदंधत्तेतर्हिसबलिरन्यस्यनत
वैव यदिविघ्नमूर्ध्निपदंनदध्यात्तर्हिबलिरपित्वत्प्रीतिजनकोनस्यात् नचायंतथा तस्मात्तर्केणभक्तेःप्राधान्यंतथैवविघ्ननिवृत्तिरितिदर्शितंभवति १० किंबहुनाकामादिजयादपिक्रोधजयएवदुःसाध्यःतवसोपिगो
ष्पदतरणवत्सुशकइतिविज्ञापयंति क्षुत्तृडिति चत्वारोमासाःशीतकराःचत्वारउष्णहेतवःचत्वारोवर्षहेतवइतित्रिकालगुणाः शीतोष्णवर्षसंज्ञाः जैह्व्यंजिह्वाभवंशैश्न्यंशिश्नप्रभवंव्यसनं क्षुदादिव्यसनमया
दपारजलधेरतितीर्यउत्तीर्ययेकेचिदपंडिताःभवदनुग्रहरहिताःविफलस्यप्रतिक्रियाकरणशक्त्यभावेनफलरहितस्यात्मनाशादिविविधफलस्यक्रोधस्यवशंयांतितेगोष्पदेमज्जंति दुश्चरतपश्चवृथोत्सृजंति ११

इतिशब्दःप्रभृतिवचनः १२ रूपिणीःप्रशस्तरूपाः १३ वृङ्ध्वंस्त्रीकुरुत १४ सुराणांबंदिनःबंदिग्रहणपटवः १५ १६ येयेहरेरवतारास्तेतेसर्वेप्येवंविधमाहात्म्यांबुधयइतिज्ञाप्यते हंसस्वरूपीति । विष्णुःकलयाहंसरूप्यवतीर्णोजगतांशिवायात्मयोगंपरमात्मज्ञानमवदत् । एवंदत्तादावप्यन्वेतव्यम् । कुमारोनामहरेरूपांतरंसनत्कुमारादियोगीश्वरज्ञानोपदेष्टा । कुमारनामातु हरिर्ब्रह्मचारीवपुःस्वयं । सनत्कुमारायपरंप्रोवाचजगदीश्वरइत्यनयास्मृत्या । विष्णोःसनत्कुराख्याच्छुश्रुवुर्ज्ञानमुत्तमम् । सनत्कुमारप्रमुखायोगेशाःपरमेश्वरात् इत्यनयाचोक्तार्थःसिद्धइति हयास्येहय ग्रीवावतारे तेनमधुभिदाश्रुतयआहृताः १७ मात्स्येवतारेइलाभूमिर्गुप्ता अप्ययेप्रलयेसत्यव्रतोनाममनुःसप्तऋषयश्चगुप्ताःअंभसःक्ष्मामुद्धरतोहरेःक्रोडेवराहावतारेदितिजोहिरण्याक्षोहतः । अमृतो त्पत्तयेक्षीरसमुद्रोन्मथनेमंदराद्रिः तापसोनामहरिरिभराजंग्राहादमुंचत् १८ व्यासावतारेसंस्तुन्वतःश्रमणान्निःसंगानृषींश्चसंसाराब्धिपतितान्संसाराब्धेरमूमुचत् । सुपर्णाऋषयोव्यासंनाथमा

इतिप्रगृणतांतेषांस्त्रियोत्यद्भुतदर्शनाः ॥ दर्शयामासशुश्रूषामर्च्चनंकुर्वतीर्विभुः १२ तेदेवानुचरादृष्ट्वास्त्रियःश्रीरिवरूपिणीः ॥ गंधेनमुमुहुस्तासां रूपौदार्यहृतश्रियः १३ तानाहदेवदेवेशःप्रणतान्प्रहसन्निव ॥ आसामेकतमांवृङ्ध्वंसुवर्णांस्वर्गभूषणाम् १४ ओमित्यादेशमादायनत्वातंसुरबंदिनः ॥ उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठांपुरस्कृत्यदिवंययुः १५ इंद्रायानम्यसदसिशृण्वतांत्रिदिवौकसाम् ॥ ऊचुर्नारायणबलंशक्रस्तत्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युतआत्मयोगंदत्तःकुमारऋषभोभगवान्पितानः ॥ विष्णुःशिवायजगतांकलयावतीर्णस्तेनाहृतामधुभिदाश्रुतयोहयास्ये १७ गुप्ताप्ययेमनुरिलाऋषयश्चमात्स्येक्रोडेहतोदितिजउद्धरतोंभसःक्ष्माम् ॥ कौर्मेधृतोद्रिरमृतोन्मथनेस्वपृष्ठेग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुंचदार्तम् १८ संस्तुन्वतोब्धिपतिताञ्छ्रमणानृषींश्चशक्रंचवृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् ॥ देवस्त्रियोसुरगृहेपिहिताअनाथाजघ्नेसुरेंद्रमभयायसतांनृसिंहे १९ दैवासुरेयुधिसदैत्यपतीन्सुरार्थे हत्वांतरेषुभुवनान्यदधात्कलाभिः ॥ भूत्वाथवामनइमामहरद्बलेःक्ष्मांयाच्ञाछलेनसमदाददितेःसुतेभ्यः २० निःक्षत्रियामकृतगांचत्रिःसप्तकृत्वोरामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ॥ सोब्धिंबबंधदशवक्रमहन्सलंकांसीतापतिर्जयतिलोकमलघ्नकीर्तिः २१ भूमेर्भरावतरणाययदुष्वजन्माजातःकरिष्यति सुरैरपिदुष्कराणि ॥ वादैर्विमोहयतियज्ञकृतोऽतदर्हान्शूद्रान्कलौक्षितिभुजोन्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानिकर्माणिजन्मानिचजगत्पतेः ॥ भूरिणि भूरियशसोवर्णितानिमहाभुज २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवसुदेवनारदसंवादेजायंतेयोपाख्यानेविदेहप्रश्नेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥

नाययुःसदा । ध्वांतंनिवर्तयास्माकंमुमुग्धीबिचवादिनः । इतिवचनात्व्यासावतारेइयंकथेतिज्ञायते नृसिंहेनरसिंहावतारेतमसिप्रविष्टंकर्तव्यमूढमिंद्रंवृत्रवधतोदोषादमूमुचत् । सतामभयायासुरेंद्रंजघ्ने असुरगृहेपिहिताः अनाथाःदेवस्त्रियःअप्सरसश्चव्यमोचयदिति । स्मरणात्तुनृसिंहस्यशक्रोमुक्तोबृहद्वधात् । हिरण्यकहृताश्चापितथैवाप्सरसांगणाइतिवचनसिद्धेयंकथा १९ उपेंद्ररूपोहरिःदेवासुरयुद्धे सुरार्थेदैत्यपतीन्हत्वा अंतरेषुमन्वंतरेषुभुवनान्यदधात्वामनोभूत्वायाच्ञाछलेनबलेरिमांक्ष्मामहरत् हत्वाचतामदितेःसुतेभ्यःसमदादित्यन्वयःतदुक्तं उपेंद्ररूपीभगवान्प्रतिमन्वंतरंविभुः । असुरान्हंतिनि यतंश्राद्धदेवेचवामनइति २० निःक्षत्रियांक्षत्रियरहितांहैहयकुलाप्ययार्थंउज्ज्वलितभार्गवाग्निःभृगुकुलोत्थवह्निःलंकामहन्हतवान्दशवक्रंचाहन्हतवान्लोकंजयति २१ बुद्धोयज्ञकृतोवादैर्विमोहयति कल्कीकलेरंतेशूद्रान्क्षितिभुजोन्यहनिष्यत् २१ निगमयति एवंविधानीति २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥

श्रुतभगवद्भक्तलोकविशेषोराजाभगवद्विमुखानांकस्मिंस्थानेस्थितिरितिपृच्छति भगवंतमिति हेआत्मवित्तमाः १ हरेःपितृत्वेनात्यंतोपकर्तृत्वात्तदभजनादिद्वेषोधःपातहेतुरितितदभक्तानांतम
स्यैवनिष्ठेतिवक्तुंभगवदवयवेभ्योवर्णाश्रमाणामुत्पत्तिप्रकारमाह मुखेति शमादिगुणैः २ एषामुत्पन्नानांमध्येआत्मप्रभवंस्वोत्पादकंपितरमित्यर्थः पितुर्हरेः स्थानाद्वैकुंठादिलक्षणाद्भ्रष्टाः ३ श्रुत्या
द्यर्थविचारानधिकृतत्वेनदूरीकृतहरिकथाश्रवणकीर्तनादिसाधनानांस्त्रीशूद्रादीनांश्रेयःसाधनमाह दूरेहरिकथाइति भवादृशानामनुकंपाविषयत्वेनहरिकथाश्रवणादधिकारिणःस्युरितिभावः अच्यु
तस्यकीर्तनंयेषामस्तितेअच्युतकीर्तनाः तेचदूरे ४ विप्रादीनांहरिभक्त्यभावेश्रुतिविचारोनमोक्षहेतुरित्याह विप्रइति विप्रादयःश्रौतेनश्रुतिविचारयोग्येनजन्मनाहेतुनाहरेःपदांतिकंप्राप्ताहरि
पदसमीपप्राप्तियोग्याःयद्यप्यथापिआम्नायेनसहवादःविवादोयेषामस्तीतिआम्नायवादिनःहरिभक्तिलक्षणमुख्यार्थापरिज्ञानात् मुह्यंतितत्त्वंनजानंतीत्यतोजन्मादिकंअप्रयोजकंकिंतुहरिभक्तिरेवेत्यर्थः ५
मनुवेदोक्तकर्मणातत्त्वज्ञानोत्पत्तेःकथंतेषांमोहःकर्मणाज्ञानमातनोतीतिश्रुतेरित्याशंक्यआम्नायविवादित्वेनसम्यक्तदुदितकर्मतत्त्वापरिज्ञानादिदोषग्रहग्रस्तत्वादित्याह कर्मणीति अकोविदत्वेहे
तुःस्तब्धाइति तत्रमूर्खाइतिमूढत्वेन अन्यतःश्रोतुंअशक्यमित्यतः पंडितमानिनइति अतोमूढाःपयामाध्व्यास्वर्गादिमधुवादिन्यागिरासद्योमधूनिगिरतीवस्थितयावाचाउत्सुकाःजिह्वारसंस्रवंतःतथा

राजोवाच ॥ भगवंतंहरिंप्रायोनभजंत्यात्मवित्तमाः ॥ तेषामशांतकामानांकानिष्ठाविजितात्मनाम् १ चमसउवाच ॥ मुखबाहूरुपादेभ्यःपुरुषस्याश्रमैः
सह ॥ चत्वारोजज्ञिरेवर्णागुणैर्विप्रादयःपृथक् २ यएषांपुरुषंसाक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ॥ नभजंत्यवजानंतिस्थानभ्रष्टाःपतंत्यधः ३ दूरेहरिकथाःकेचि
द्दूरेचाच्युतकीर्तनाः ॥ स्त्रियःशूद्रादयश्चैवतेऽनुकंप्याभवादृशाम् ४ विप्रोराजन्यवैश्यौचहरेःप्राप्ताःपदांतिकम् ॥ श्रौतेनजन्मनाथापिमुह्यंत्याम्नायवादि
नः ५ कर्मण्यकोविदाःस्तब्धामूर्खाःपंडितमानिनः ॥ वदंतिचाटुकान्मूढाययामाध्व्यागिरोत्सुकाः ६ रजसाघोरसंकल्पाःकामुकाअहिमन्यवः ॥ दां
भिकामानिनःपापाविहसंत्यच्युतप्रियान् ७ वदंतितेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियोगृहेषुमैथुन्यपरेषुचाशिषः ॥ यजंत्यसृष्टान्नविधानदक्षिणावृत्त्यैपरंघ्नंतिपशून
तद्विदः ८ श्रियाविभूत्याभिजनेनविद्ययात्यागेनरूपेणबलेनकर्मणा ॥ जातस्मयेनांधधियःसहेश्वरान्सतोवमन्यंतहरिप्रियान्खलाः ९ सर्वेषुशश्वत्तनु
भृत्स्ववस्थितंयथाखमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ॥ वेदोपगीतंचनशृण्वतेबुधामनोरथानांप्रवदंतिवार्तया १०

वादकान्स्वर्गादिविषयवचनविशेषान्वदंति ६ किंचातइति अतआह रजसेति तत्रजनितेनरजसारागेणघोरोनिष्ठुरःपश्वालंभनादिलक्षणःसंकल्पोयेषांतेतथाकामुकाःविषयलोलुपाःतद्विघ्नकर्तॄन्प्र
तिअहिमन्यवःअहितःमन्युरेवप्रधानोयेषांतेतथाएवंविधाःपापाःअच्युतप्रियान्विहसंतिपृथक्पृथक्दोषानुक्त्वाविहसंतीत्यन्वयः ७ एतदेवविवृणोति वदंतीति गृहेषुस्थित्वान्योन्यमाशिषोवाक्यप्रबंधा
न् निजगुणोत्कर्षलक्षणान्वदंति तत्रहेतुरुपासितस्त्रियइति किंचासृष्टान्नविधानदक्षिणाअदत्तान्नविध्युक्तगुरुदक्षिणाः परंकेवलंवृत्त्यैजीवनोपायार्थंपशूनजादीन्घ्नंति नत्वालभंतेकुतोऽतद्विदस्तत्त्वाज्ञाः
८ श्रियाशरीरकांत्याविभूत्याअणिमाद्यैश्वर्येणश्रीविभूत्यादिनाजातस्मयेनसमृद्धमदेन अवमन्यंतेअवजानंति ९ हरिप्रियावज्ञानमेवहर्यवज्ञानंतथापीदमधिकमितिभावेनाह सर्वेष्विति ह
रेःशशविषाणवदसिद्धस्यावज्ञाकथंकारंसंगच्छतइत्यतोवात दवज्ञानप्रकारमाह सर्वेष्विति तत्रहेतुमाह अबुधाइति हर्यवज्ञानोपिश्रीसेवायाविष्णुसेवात्वात्तद्वतांकथमधःपातःस्यादितीयमाशंका
येतुविष्णुमवज्ञायश्रियमेवह्युपासते उपेक्ष्यवाहरिंतेतुभूत्वायाज्याःपतंत्यधः इत्यनेनपरिहर्तव्या राजश्रीत्यभावेप्रकृतिवर्गप्रीत्याकिंप्रयोजनमभीष्टफलानुदयात् हृदयंगमजनप्रीत्यभावेपरिवृढहृद्गप्रीति

रपिनोदेतितत्साधकाभावादेवंप्रकृतेपिविष्णुप्रीत्यभावेलक्ष्म्यादिप्रीतिरपिअभीष्टफलदा नस्याल्लक्ष्म्यादिप्रीत्यभावेपरविष्णुप्रीतिरपिअभीष्टवर्षिणीनस्यात् अतोयथायोग्यंविष्णुप्रतिरनुकूलान्यप्रीति
रितिशास्त्रगुरूपदेशेनतत्तद्विष्णुजनभक्तिःकर्तव्येत्यतइयमेवविधेयानान्या तस्याश्चोदनाभावेपिनिम्नजलस्यंदनवत्स्वतःप्रवृत्तेः १० एवंकुर्वाणाअसुरप्रकृतयोनदेवप्रकृतयःतेषांवर्षायुतायुतकालेनापिप्र
वृत्त्यदर्शनादुक्तनिदर्शनसाम्याच्चेत्याह लोकइति लोकेजंतोर्जन्ममृतिमतःप्राणिनोव्यवायादिसेवाःनित्याःसदातनाःसंति तुशब्दोद्रव्यव्ययसद्भावसूचकःतत्रमद्यादिसेवायावामदेव्यादियज्ञान्विहायचोदना
विधिर्नहितेषामस्तितदुक्तं व्यवायामिषमद्यानिहरेःपूजार्थमेवतु। वामदेव्योनामयज्ञोव्यवायोहारिपूजनम्। पितृयाज्ञोदेवयज्ञोमांसेनहरिपूजनं। व्यवाययज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतयेष्यते। क्षत्रियादेर्नविप्राणांवि
प्रोदोषेणालिप्यते। अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणम्। घ्राणभक्षोथवायज्ञेदेवैःसर्वस्यचेष्यते। पैष्टमद्यस्यमाध्व्यादिक्षात्रियस्यनदुष्यति। दैवेरंत्यैवचप्रीतिर्विष्णोःपुत्रात्तुमानुषे। तस्माद्विहितमा
त्रेषुरागंमुक्त्वायथाविधि समाहितोहरिंस्मृत्वावर्तन्याजीहरर्भवेदिति। विधिर्नास्तिचेत्किमिति तत्रास्थीयतइतितत्राह व्यवास्थितिरिति। यज्ञान्विहायतेषुव्यवाया।दिषुस्थितिःसुरैवगृहंशरणंएषांतेतथाहरि
विमुखाःतैरिष्टा। ततःकिंतत्राह आसुरेति। निषिद्धक्रियात्वात् असुरजनस्यवृत्तिर्जीविका नसुरांपिबेदितिश्रुतेः ११ एतदेवविवृणोति धनमिति यतोयस्माद्धर्मादस्यसविज्ञानंज्ञानमुत्पद्यते अनुज्ञानो
त्पत्तेरनंतरंप्रशांतिःप्रकृष्टामुक्तिर्भवति योधर्मश्चधनाद्भवतितादृक्धर्मैकफलंधनंयेकलेवरस्यार्थे गृहेषुकलत्रादिषुयुंजंतिप्रयुंजंते कामस्यापिपुरुषार्थत्वात्तदर्थमर्थप्रयोगोयुक्तइतितत्राह मृत्युमिति। अनेन
कामलक्षणपुरुषार्थस्यक्षणभंगुरत्वमुक्तं अतईदृशीप्रवृत्तिरासुरीत्यर्थः धनंपुष्टिलक्षणमोक्षहेतुरित्येवंविधधनस्यान्यविषयत्वंकुर्वतांआसुरीप्रवृत्तिरितिकिमुवक्तव्यमितीममर्थंहिशब्देनसूचयति १२ व्य

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषुविहाययज्ञान्सुराग्रहैरासुरवृत्तिरिष्टा ११ धनंहिधर्मैकफलंयतोस्य
ज्ञानंसविज्ञानमनुप्रशांतिः ॥ गृहेषुयुंजंतिकलेवरस्यमृत्युंनपश्यंतिदुरंतवीर्यम् १२ यद्घ्राणभक्षोविहितःसुरायास्तथापशोरालभनंनहिंसा ॥ एवंव्यवा
यःप्रजयानरत्यैइमंविशुद्धंनविदुःस्वधर्मम् १३ येत्वनेवंविदोसंतस्तथासदभिमानिनः ॥ पशून्द्रुह्यंतिविस्रब्धान्प्रेत्यखादंतितेचतान् १४ द्विषंतःपरका
येषुस्वात्मानंहरिमीश्वरम् ॥ मृतकेसानुबंधेस्मिन्बद्धस्नेहाःपतंत्यधः १५

वायादीनांयज्ञेषुविहितत्वमर्थादुक्तं तद्विधानप्रकारमाह यत्घ्राणेति। अयमर्थः सुरायाघ्राणभक्षइतियत्सविप्रादीनांदैवयज्ञविशेषेविवक्षितः तथायत्पशोरालभनंतत्देवयज्ञेविहितंपशुमालभेतेतिहिं
सानविहिता। नहिंस्यात्सर्वभूतानिइतिच। यथाघ्राणभक्षादिकंविहितमेवंव्यवायः . पितृयज्ञेप्रजयासंतत्यर्थंविहितो रत्यैइंद्रियभोगार्थंन अत्रापिव्यवायाख्यपितृयज्ञेक्षत्रियस्यघ्राणभक्षमंतरेणसुरा
विहिता। व्यवाययज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतयेष्यते। क्षत्रियादेर्नविप्राणांविप्रोदोषेणलिप्यते। अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणं। घ्राणभक्षोथवायज्ञेदेवैःसर्वस्यचेष्यते इतिचोक्तं किमत्रमाथितमत्राह इ
ममिति धर्मस्वरूपाज्ञानमेवभ्रांतिकारणमित्यर्थः। यज्ञेष्वालंभनंप्रोक्तंदेवतोद्देशतःपशोः। हिंसानामतदन्यत्रतस्मात्तांनाचरेद्बुधः। यतोयज्ञेमृताऊर्ध्वंयांतिदैवेचपैतृके। अतोलाभादालभनंस्वर्गस्यतुनमा
रणमितिवचनाद्यज्ञेपशोरालंभनंनमारणमित्युक्तम् १३ तत्रकेमारकामारकानांपशूनांकितत्फलमित्यत्राह येत्विति असंतोऽप्रशस्तकर्माणःत्रैवर्गिकाणांस्वहतपशुभिःखादनमेवप्रेत्ययजनफलं १४
किंचाभेदज्ञानात्ततोप्यधिकदुःखकरोलोकःस्यादित्याह द्विषंतइत्यादिना। स्वात्मानंस्वाधारंस्वस्मिन्नाश्रंच। स्वेमाहिम्नीतिश्रुतेःपरकायेषुस्वकायेषुचसंतंकायिनोजीवादन्यंद्विषंतोऽसहमानाः। आप्त
त्वात्आत्मशब्दोक्तंस्वास्मिन्नपिपरेषुच। जीवादन्यंनपश्यंतिश्रुत्वैवंविद्विषंतिच। एतांस्त्वमासुरान्विद्धिलक्षणैःपुरुषाधमानितिस्मृतिः प्रतीतार्थबाधिका १५

१ उपरिद्वादशश्लोकेएव।

एतदेवविशदयति येकैवल्यमिति येकैवल्यंयथार्थज्ञानंअसंप्राप्ताःयेचमूढतांचातीताःपंडितंमन्यास्तेत्रिवर्गसाधनयोग्यमभिजन्मयस्यसतथाताद्दशमात्मानंपातयंति तमसीतिशेषः यद्वा अभेदज्ञानिनांगति मुक्तेदानींमिश्रज्ञानिनांस्थितिमाह यइति केवलोहरिरितिविज्ञानरहिताःअस्माद्दशोनभवतिभगवान्किंतुग्रामणीवत्प्रयोजकइतिज्ञानवंतोयेतेभुक्तपुण्यफलाःआत्मानंस्वर्गान्मनुष्यलोकंप्रतिपातयंति तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंतीतिच १६ उभयेपित्रैवर्गिकाःअधःपतंतीत्युक्तंतत्रकेषांकुत्रनिपातइत्यतोअधोनिपातंविविनक्ति येत्वत्रेति तत्रोभयेषुत्रैवर्गिकेषुयेआत्महनःपरमात्मानंद्विषंतःतेतमोविशंतीत्यन्वयःसीदंत्यवसीदंतिदुःखैकभाजोभवंति अशांताइत्यस्यविवरणंवासुदेवपराङ्मुखाइति अत्यायासरचितगृहादीन्हित्वाकालात्मनाभगवताध्वस्तःब्रह्मत्वंगमिष्यामइत्यादिमनो

येकैवल्यमसंप्राप्तायेचातीताश्चमूढताम् ॥ त्रैवर्गिकाभिजन्मानमात्मानंपातयंतिते १६ येत्वत्रात्महनोशांताअज्ञानेज्ञानमानिनः ॥ सीदंत्यकृतकृत्यावैकालध्वस्तमनोरथाः १७ हित्वात्यायासरचितगृहापत्यसुहृच्छ्रियः ॥ तमोविशंत्यनुच्छ्वासंवासुदेवपराङ्मुखाः १८ ॥ राजोवाच ॥ कस्मिन्कालेसभगवान्किंवर्णःकीदृशोनृभिः ॥ नाम्नावाकेनविधिनापूज्यतेतदिहोच्यताम् १९ करभाजनउवाच ॥ कृतंत्रेताद्वापरंचकलिरित्येषुकेशवः ॥ नानावर्णाभिधाकारोनानैवविधिनेज्यते २० कृतेशुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलांबरः ॥ कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्रद्दंडकमंडलू २१ मनुष्यास्तुतदाशांतानिर्वैराःसुहृदःसमाः ॥ यजंतितपसादेवंशमेनचदमेनच २२ हंसःसुपर्णोवैकुंठोधर्मोयोगेश्वरोमलः ॥ ईश्वरःपुरुषोव्यक्तःपरमात्मेतिगीयते २३ त्रेतायांरक्तवर्णोसौचतुर्बाहुस्त्रिमेखलः ॥ हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मास्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४ तंतदामनुजादेवंसर्वदेवमयंहरिम् ॥ यजंतिविद्ययात्रय्याधर्मिष्ठाब्रह्मवादिनः २५ विष्णुर्यज्ञःपृश्निगर्भःसर्वदेवउरुक्रमः ॥ वृषाकपिर्जयंतश्चउरुगायइतीर्यते २६ द्वापरेभगवान्श्यामःपीतवासानिजायुधः ॥ श्रीवत्सादिभिरंकैश्चलक्षणैरुपलक्षितः २७ तंतथापुरुषंमर्त्यामहाराजोपलक्षणम् ॥ यजंतिवेदतंत्राभ्यांपरंजिज्ञासवोनृप २८ नमस्तेवासुदेवायनमःसंकर्षणायच ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धायतुभ्यंभगवतेनमः २९ नारायणायऋषयेपुरुषायमहात्मने ॥ विश्वेश्वरायविश्वायसर्वभूतात्मनेनमः ३० इतिद्वापरउर्वीशस्तुवंतिजगदीश्वरम् ॥ नानातंत्रविधानेनकलावपियथाशृणु ३१ कृष्णवर्णंत्विषाकृष्णंसांगोपांगास्त्रपार्षदम् ॥ यज्ञैःसंकीर्तनप्रायैर्यजंतिहिसुमेधसः ३२ ध्येयंसदापरिभवघ्नमभीष्टदोहंतीर्थास्पदंशिवविरिंचिनुतंशरण्यम् ॥ भृत्यार्तिहंप्रणतपालभवाब्धिपोतंवंदेमहापुरुषतेचरणारविंदम् ३३

रथोयेषांतेतथा अनुच्छ्वासंश्वासमोक्षलक्षणसुखरहितंतमःविशंति १७ १८ मुमुक्षुभिःअधोक्षजईक्षणीयइतिनिरणायितत्रराजापृच्छति कस्मिन्निति तत्सर्वम् १९ २० सामान्यतउक्तंविशिनष्टि कृतइति कस्मिन्कालइत्यस्योत्तरंकृतइति किंवर्णइत्यस्योत्तरंशुक्लइति कीदृशइत्यस्योत्तरंचतुर्बाहुरित्यादि नाम्नेत्यस्योत्तरंहंसइत्यादि केनविधिनेत्यस्योत्तरंतपसेत्यादि शांतइत्याद्यधिकारिलक्षणंएवमुत्तरत्रापि २१ २२ २३ त्रिमेखलःत्रिगुणितमेखलः २४ सर्वदेवमयंसर्वदेवप्रधानम् २५ २६ २७ २८ २९ ३० कलावपि यथेज्यते तथाशृणु ३१ ३२ ३३

यच्चरणारविंदमार्यवचसापितृवचनेनअरण्यमगात् यच्चदयितेप्सितंमायामृगंअन्वधावत्तच्चरणारविंदंवंदामहेइत्यन्वयः ३४ उपसंहरावि एवमिति सामान्यविधानमिदं विशेषविधिस्तुस्वगुरूपदे
शगम्यइतिशास्त्रहृदयंरहस्यत्वान्नोक्तंशास्त्रांतरसिद्धत्वाच्चेत्यदोषः तदुक्तं भुवंतयैवमुच्येतयांमूर्तिंप्रदिशेद्गुरुः। शिष्याणांयोग्यताभिज्ञोविघ्नहानिस्तुतद्युगइति यस्मिन्युगेस्वयमुत्पन्नःतत्पूर्वयुगावतीर्णहारि
याःगुरूपदिष्टेनअभीष्टसिद्धिर्भवति अवतीर्णहरेर्मूर्त्यातत्पूर्वयुगजेनच। नृसिंहमूर्त्याचतथापांचान्यांप्रादिशेद्गुरुरिति ३५ कृतादेःकलेःपुण्यहेतुत्वात्तंस्तौवि कलिमित्यादिना सारभागिनःसारग्राहिणः
३६ ३७ ३८ तथाकलौभविष्यंतिजायंतेक्वचित्क्वचिद्देशेतथासंभूताःनारायणपरायणाःस्युः यत्रद्रमिलेषुताम्रपर्ण्यादिनद्यःसंति प्रतीचीमहानदीनाम्नावेत्रवतविराहक्षेत्रात्सह्यागिरिंभित्त्वापश्चिमसमु
द्रंस्यंदमाना ३९ ४० देवर्षिपितृभूताप्तनृणांपूजकाश्चस्युः ४१ सामान्यमुक्त्वाविशेषमाह देवर्षीति योसाधारणयापरिचर्ययासर्वात्मनाशरण्यंमुकुंदंशरणंगतोभवातिसोयंदेवादीनांकिंकरोऋणी
चनभवति स्वोत्तमान्विनेतिशेषःतेषांकिंकरःऋणीचअत्रेदंतात्पर्यं सर्वात्मनाहारिभक्ताः सर्वथाहारिभक्ताः भक्ताइतित्रिविधाः तत्रदेवेशाःसर्वात्मनाभक्ताःदेवाःसर्वथाभक्ताःतदितरेभक्ताइति अत्रापियेयेभ

त्यक्त्वासुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मींधर्मिष्ठआर्यवचसायदगादरण्यम् ॥ मायामृगंचदयितेप्सितमन्वधावद्वंदामहेपुरुषतेचरणारविंदम् ३४ एवंयुगा
नुरूपोभिर्भगवान्युगवर्तिभिः ॥ मनुजैरिज्यतेराजन्श्रेयसामीश्वरोहरिः ३५ कलिंसभाजयंत्यार्यागुणज्ञाःसारभागिनः ॥ यत्रसंकीर्तनेनैवसर्वःस्वार्थोभि
लभ्यते ३६ नह्यतःपरमोलाभोदेहिनांभ्राम्यतामिह ॥ यतोविंदेतपरमांशांतिंनश्यतिसंसृतिः ३७ कृतादिषुप्रजाराजन्कलाविच्छंतिसंभवम् ॥ यत्र
संकीर्तनाच्चूर्णांहरिर्दास्यत्यसंभवम् ३८ कलौतथाभविष्यंतिनारायणपरायणाः ॥ क्वचित्क्वचिन्महाराजद्रमिलेषुचभूयशः ३९ ताम्रपर्णीनदीयत्रकृत
मालापयस्विनी ॥ कावेरीचमहापुण्याप्रतीचीचमहानदी ४० येपिबंतिजलंतासांमनुजामनुजेश्वर ॥ प्रायोभक्ताभगवतिवासुदेवेमलाशयाः ४१ देव
र्षिभूताप्तनृणांपितॄणांनकिंकरोनायमृणीचराजन् ॥ सर्वात्मनायःशरणंशरण्यंगतोमुकुंदंपरिचर्ययाच ४२ स्वपादमूलंभजतःप्रियस्यत्यक्तान्यभावस्यह
रिःपरेशः ॥ विकर्मयच्चोत्पतितंकथंचिद्धुनोतिसर्वंहृदिसन्निविष्टः ४३ ॥ नारदउवाच ॥ धर्मान्भागवतानित्थंश्रुत्वाथमिथिलेश्वरः ॥ जायंतेयान्मुनीन्प्री
तःसोपाध्यायोह्यपूजयत् ४४

स्त्यधिकास्तेतेअपरेषांस्वाम्मिनउत्तमर्णाश्च स्वावरेषांकिंकरऋणीचनस्यात् । सर्वात्मनाहरेर्भक्तादेवेशाएवकेवलम् । देवास्तुसर्वथाभक्ताभक्ताएवेतरेस्मृताः । हरिभक्त्यधिकेष्वेवांकिंकरश्चाप्यृणीतथा । ह
रिभक्तोनेतरेषांवासुदेवव्यपाश्रयात् । द्विधैवस्वोत्तमर्णानिदातव्यानीतराणिच । दातव्येभ्योविमुच्येतनेतरेभ्यःकथंचन । कथंदेवाद्यनुपकृतोमनोमोक्षेपिवर्तयेत् । बिंबत्वात्तदधीनंहिस्वरूपंसर्वशोयतइ
तिस्मृतिश्चशब्दगृहीता एवंविधस्यापिहरिभक्तस्यपूर्वादृष्टोपनतविकर्मणाधःपातःस्यादितितत्राह स्वपादमूलमिति । त्यक्तोन्यःस्वतंत्रोहमितिभावोयेनसतथातस्य सर्वदाभगवदधीनोस्मीतिभावयुक्तस्ये
त्यर्थः कथंचिद्बलवदहृष्टत्वात्यदुत्पतितंविकर्मतद्धुनोति । इतरभक्तैर्देवाउदकादिभिरपिश्रीहरिस्मरणपूर्वकंपूज्याअन्यथामोक्षोनस्यात् । तदुक्तं उदकैश्चनमस्कारैःस्मृतिभिर्मनसातथा । यतिभिश्चापि
संपूज्यादेवामोक्षमियासुभिः । मध्येविष्णुमनुस्मृत्यनान्यथातुकथंचनेति तत्रापिप्राधान्येनश्रीहरिध्यानंकर्तव्यंतत्सन्निधानसंबंधविशेषाद्देवतास्मरणं प्राधान्येनहारिर्ध्येयस्ततसंबंधात्सुरादयः । ध्येयाना
न्यरक्तचिद्ध्यायेद्दरावनुपयोगिवदितिविशेषवचनात् ४३ नारदःसिद्धेभ्योभगवत्तत्त्वंविज्ञायततःराजाकिमकरोदितिवसुदेवस्यहार्दप्रश्नंपरिहराति धर्मानिति ४४

४५ ४६ ४७ आत्मादेहः ४८ मुक्तेरंतरंगसाधनंभक्तिरेवेतिदर्शयितुंवैरप्रधानासुरावेशाद्वैरमिश्रभक्तानामपिभक्त्यास्वस्वयोग्यंफलंभवतिकिमुतनित्यानुरक्तबुद्धीनामितिकैमुत्यन्यायमाह वैरेणेति । शिशुपाला दिषुस्थिताअसंतस्तन्नामानस्तत्साम्यद्वेषयोग्यफलंनरकादिलक्षणमापुः तत्स्थाः संतस्तस्यहरेःसाम्यंनिर्दोषत्वादिलक्षणंफलमापुः । अनुरक्तधियःकेवलभक्ताः किंपुनःभक्तियोग्यफलमापुरितिकिंवक्तव्यं अतोभक्तिरेवमुख्येत्यर्थः । पौंड्रकादिषुदैत्येषुसुरांशाःसंतिसर्वशः । बहुमानफलंविष्णोस्तेयांत्यादायसद्गतिं । विद्वेषस्यफलंयत्तुतदादायासुरास्तमः । यांत्यतोनैवविद्वेषोविष्णौकार्यःकथंचनेतिवच नात्प्रामाणिकोयमर्थः आकृताधयः स्वबुद्धौतदाकारवंतः ४९ उक्तार्थमुपसंहरन्कृष्णेपत्यबुद्धिंविहायसर्वेश्वरबुद्धिरेवकर्तव्येत्याह मापत्यबुद्धिमिति ५० हंतवेहंतु हंतवाउइतिश्रुतिः अस्यात्रि श्वस्य ५१ ५२ ब्रह्मभूयायस्वस्वयोग्यपूर्णानंदत्वाय ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ स्वाभीष्टस्वलोकप्राप्तयेभक्तमुख्यब्रह्मादिप्रार्थनासुधार्द्रो

तेचांतर्दधिरेसिद्धाःसर्वलोकस्यपश्यतः ॥ राजाधर्मानुपातिष्ठन्नवापपरमांगतिम् ४५ त्वमप्येतान्महाभागधर्मान्भागवतान्श्रुतान् ॥ आस्थितःश्रद्धया युक्तोनिःसंगोयास्यसेपरम् ४६ युवयोःखलुदंपत्योर्यशसापूरितंजगत् ॥ पुत्रतामगमद्यद्वांभगवानीश्वरोहरिः ४७ दर्शनालिंगनालापैःसशय्यासनभो जनैः ॥ आत्मावांपावितःकृष्णेपुत्रस्नेहंप्रकुर्वतोः ४८ वैरेणयंनृपतयःशिशुपालपौंड्रशाल्वादयोगतिविलासविलोकनाद्यैः ॥ ध्यायंतआकृतधियःशयना सनादौतत्साम्यमापुरनुरक्तधियःपुनःकिम् ४९ मापत्यबुद्धिमकृथाःकृष्णेसर्वात्मनीश्वरे ॥ मायामनुष्यभावेनगूढैश्वर्येपरेव्यये ५० भूभारासुरराजन्यहं तवेगुप्तयेसताम् ॥ अवतीर्णस्यनिर्वृत्यैयशोलोकेवितन्वति ५१ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामहाभागोवसुदेवोतिविस्मितः ॥ देवकीचमहाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५२ इतिहासमिमंपुण्यंधारयेद्यःसमाहितः ॥ सविधूयेहशमलंब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे वसुदेवनारदसंवादेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ अथब्रह्मात्मजैर्देवैःप्रजेशैरावृतोभ्यगात् ॥ भवश्चभूतभव्येशोययौभूतगणैर्वृतः १ इंद्रोमरुद्भिर्भगवानादित्यावसवोश्विनौ ॥ ऋभवोंगिरसोरुद्राविश्वेसाध्याश्चदेवताः २ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धचारणगुह्यकाः ॥ ऋषयःपितरश्चैवसवि द्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसंजग्मुःसर्वेकृष्णंदिदृक्षवः ॥ वपुषायेनभगवान्नरलोकमनोरमः ॥ यशोवितन्वन्लोकेषुसर्वलोकमलापहम् ४ तस्यां विभ्राजमानायांसमृद्धायांमहर्षिभिः ॥ व्यचक्षतावितृप्ताक्षाःकृष्णमद्भुतदर्शनम् ५ स्वर्गोद्यानोद्भवैर्माल्यैश्छादयंतोयदूत्तमम् ॥ गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिस्तु ष्टुवुर्जगदीश्वरम् ६ ॥ देवाऊचुः ॥ नताःस्मतेनाथपदारविंदंबुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः ॥ यच्चिंत्यतेंतर्हृदिभावयुक्तैर्मुमुक्षुभिःकर्ममयोरुपाशात् ७ त्वं माययात्रिगुणयात्मनिदुर्विभाव्यंव्यक्तंसृजस्यवसिलुंपासितद्गुणस्थः ॥ नैतैर्भवानजितकर्मभिरज्यतेवैयःस्वेसुखेव्यवहितेभिरतोनवद्यः ८

कृतचित्तस्यहरेस्तदभ्यनुज्ञानंस्वकुलसंहरणोपक्रमश्च समृद्धभक्तिसमुद्रमग्नोद्धवोपसत्तिप्रकारश्चास्मिन्नध्यायेकथ्यते तत्रप्रथमंब्रह्मादिप्रार्थनाप्रकारःप्रारभ्यते अथेत्यादिना आत्मजैरात्मनोमनसो जातैःसनकादिभिः संक्षिप्योक्तंविवृणोतिभवश्चेत्यादिना १ २ ३ दिदृक्षुत्वेहेतुमाह वपुषेति सर्वलोकमलापहंयशोलोकेषुवितन्वन्भगवान्नरलोकमनोरमइतियेनतस्मादितिशेषः या स्वयंकारितातस्यामासीनम् ४ ५ माल्यैःपुष्पैः ६ यत्पदारविंदमंतर्हृदिबुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिमानिभिर्देवैश्चिंत्यते ७ ब्रह्मादिदेवैश्चिंत्यत्वेततोप्युत्कृष्टत्वगुणेनभाव्यम् वात्किमस्यनिर्गुणस्यास्तीत्यत्राह त्वमित्यादिना माययात्वदिच्छयानियतयात्रिगुणयाप्रकृत्याआत्मनिआत्माधारत्वेनव्यक्तंब्रह्मांडम् । अचेतनस्यपुरुषसंबंधित्वेनप्रवृत्तिदर्शनादिच्छामात्रेणप्रकृत्यास्र

ष्ट्यादिकंकथमुपपद्यतइत्यतउक्तं तद्गुणस्थइति । प्रकृतिगुणेषुस्थित्वानियतैर्गुणैः ननुगुणसंबंधाज्जीववत्पुण्यपापलक्षणकर्मबद्धतास्यादेवोतितत्राह नैतैरिति एतैर्गुणनिमित्तैःअनेनदुःखानुभवोपिनास्ती
त्युक्तंभवति अत्रहेतुगर्भविशेषणमाह यइतियःप्रकाशरूपःयाप्रापणइतिधातोः यात्यवगच्छतिसर्वमिति सर्वज्ञइत्यर्थः ।अतएवाव्यवहितेस्वरूपसुखेभिरतः अतएवानवद्यःदुःखादिनिमित्तदोषाभावात् ८ त
वकीर्तिश्रवणपूर्णसच्छ्रद्धयासंसारिणामपिसात्विकानांगुणनिमित्तपापादिलेपाभावेनात्यंतिकीशुद्धिर्भवतिकिमुतनवेतिभावेनाह शुद्धीरिति हेईड्यदुराशयानांनृणांतथाविद्यादिभिःशुद्धिर्नस्यात् यथास
त्वात्मनांपुंसांतेतवयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाशुद्धिःस्यादित्यन्वयः अनेनत्रयोपिगुणाअशुद्धिहेतवउतनेतिशंकापहास्तिता सत्वगुणस्यभगवत्कथारातिहेतुत्वाच्छुद्धिकरत्वेनज्ञानजनकत्वेनमुक्तिहेतुत्वात् ९
अस्तुनित्यानिर्दुःखानंदःसृष्ट्यादिकर्ताचततःकिंयुष्माकमितितत्राहुः स्यान्नइति । योमुनिभिःक्षेमायआर्द्रहृदोह्यमानःयश्चसवनशःत्रिकालेआत्मविद्भिःस्वरूपविज्ञानविद्भिःसात्विकैःपुरुषैःसमविभूतिभिःसम
विक्रमैर्वासुदेवादिभिर्व्यूह्यार्चितः तवसोंघ्रिरशुभाशयधूमकेतुःस्यादित्यन्वयः १० पुनरप्यंघ्रिंविशेषयंति यश्चित्यतइति त्रय्यावेदत्रयेणनिरुक्तविधिनास्वहविर्गृहीत्वाप्रयतपाणिभिर्याजकैःअध्वराग्नौ
विचिंत्यते उताप्यर्थविकल्पयोरित्यभिधानंयश्चाध्यात्मयोगेउतपरमात्मध्यानेपिआत्ममायाजिज्ञासुभिःयोगिभिःपरमभागवतैःपरीष्टःसम्यक्पूजितः ११ किंचयेयंश्रीभगवतीपर्युष्टयावर्जितम्लानभावया
निस्पोत्फुल्लयांस्रद्वयेपवित्तयावनमालयासहप्रतिपक्षवत्संस्पर्द्धिनी अस्पर्धिनी स्पर्धावतीवतिष्ठतीत्यर्थः । अस्पर्द्धिनीस्पर्द्धिनीवश्रीरास्तेवनमालया । नहिस्पर्द्धादयोदोषाःसंविद्रूपांस्पृशंतितां इतिवच

शुद्धिर्नृणांनतुतथेड्यदुराशयानांविद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियाभिः ॥ सत्वात्मनामृषभतेयशसिप्रवृद्धसच्छ्रद्धयाश्रवणसंभृतयायथास्यात् ९ स्या
न्नस्तवाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुःक्षेमाययोमुनिभिरार्द्रहृदोह्यमानः ॥ यःसात्विकैःसमविभूतिभिरात्मविद्भिर्व्यूह्यार्चितःसवनशःस्वरतिक्रमैश्च १० यश्चिंत्य
तेप्रयतपाणिभिरध्वराग्नौत्रय्यानिरुक्तविधिनास्वहविर्गृहीत्वा ॥ अध्यात्मयोगउतयोगिभिरात्ममायाजिज्ञासुभिःपरमभागवतैःपरीष्टः ११ पर्युष्टयाप
तितयावनमालयेयंसंस्पर्धिनीभगवतीप्रतिपक्षवच्छ्रीः ॥ यःसुप्रणीतममुयार्हणमाददानोभूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः १२ केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रि
पतत्पताकोयस्तेभयाभयकरोसुरदेवचम्वोः ॥ स्वर्गायसाधुषुखलेष्वितरायभूमन्पादःपुनातुभगवन्जगतामघंनः १३ नस्योतगावइवयस्यवशेभवंति
देवाश्चयस्तनुभृतामायुषिरज्यमानाः ॥ कालस्यतेप्रकृतिपूरुषयोःपरस्यशंनस्तनोतुचरणःपुरुषोत्तमस्य १४

नात् यश्चामुयाश्रियासुप्रणीतमर्हणमर्चनमाददानआस्ते यद्वा अवयविनोधर्मआदानादिरवयवस्यकथंयुज्यतइत्यत्राह यइति । यःप्रकाशरूपःपूर्वत्रयच्छब्दरूपःअत्रतुअकारांतइति अनेनलोकवि
लक्षणत्वेनहरेरवयवस्यपादस्यावयविवत् स्वातंत्र्येणादानादिधर्मोयुक्तइतिज्ञातव्यम् १२ हेभगवन्भूमन्ःतेपादोनोस्माकंजगतांचाघंपुनातु यस्त्रिविक्रमयुतःत्रयोविक्रमाएवप्रशस्तकर्माणियस्यसतथातस्य
प्रशस्तेकर्मणितथेत्यादि तेतवकेतुर्ध्वजस्त्रयोवेदाएवपतंत्यश्चलंत्यःपताकायस्यसतथा । यश्चासुरदेवचम्वोःभयाभयकरः किंच यः साधुषुस्वर्गायसुखायखलेष्वितरायदुःखाय भवतीति १३ सुख
दुःखयोःकारणत्वेनहरेःपादस्यस्वातंत्र्यंप्रत्यक्षमितिभावेनाह नस्योतगावइति सुखदुःखयोर्नियंतारइंद्रियाभिमानिनोदेवाश्चयस्यपादस्यवशेवर्ततेनसिनासिकायांओतगावःस्वामिनइव यश्चतनुभृतांशरी
रिणांआयुषिशतवर्षलक्षणेरज्यमानःसंबद्ध्यमानःतावत्कालंस्थित्वांतेयश्चदुःख्यहमितिअभिमानशून्यश्चेतितनुभृदायुषिरज्यमानाः पुरुषोत्तमस्यतेचरणोनःशंतनोत्वित्यन्वयः । ब्रह्मणासंपरित्यक्तो
मृतइत्युच्येनरइत्यनेनश्रीहरिसंबंधोदेहिनांविज्ञायते । तदभिमानशून्यत्वेहेतुमाह प्रकृतीति अत्रापिहेतुमाह कालस्येति कालप्रेरकस्यतस्यसकाशात्परस्यवा १४

१ यजदेवपूजेतिधातोःकर्मणिक्तप्रत्ययेयकारस्यइकाररूपेसंप्रसारणेजातेइष्टामितिरूपम् ॥

स्रष्टृत्वादिगुणपूर्णत्वाच्चकालइत्याशयेनाह अस्येति अस्यजगतउदयादीनांहेतुरसि । प्रधानादिदमुत्पन्नमितिश्रुतेः प्रकृत्यादीनांजगद्धेतुत्वादिदंकथमत्राह अव्यक्तेति अव्यक्तादीनांहेतुरासि
अतःकालःकालनिर्मातृत्वाच्चकालइत्याह कालमात्रइति सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधीतिश्रुतेः हरेर्विधांतरेणकालशब्दवाच्यत्वमाह त्रिणाभिरिति तिस्रश्चातुर्मास्यलक्षणानाभयोयस्यसतथा
गभीररयःअतर्कितापारवेगःसोयंकालस्स्त्वंत्वमितिकइतितत्राह उत्तमेति पुरुषोत्तमशब्दवाच्यः । संहारकर्तृत्वंविशिनष्टिअखिलेति अधुनायादवाद्याखिलजगन्निरासेप्रवृत्तः यद्वापुरुषोत्तमत्वंविवृणोति
अस्येति अनेनकथंतद्विवृतमभूदित्यतउक्तंअव्यक्तेति कालस्वरूपाज्ञानेअस्यायमुत्पत्तिसमयःइतिनिश्चयोनस्यादत्रोक्तंकालेति कालस्वरूपज्ञातातंनिर्मातावा कीदृशःकालःयेनतद्विशेषज्ञानीस्याद
त्राह सोयमिति । हरिःयंकालंविशेषतोजानातिसोयंकालएवंविशिष्टइत्यन्वयःकथमत्राह त्रिणाभिरिति अखिलस्यसमस्तप्रपंचस्यापचयेसंहारेचप्रवृत्तःअनेनसृष्ट्यादिविशेषविशिष्टंकालंजानातीत्युक्तंभ
वति अतश्चकिमवसितमत्राह उत्तमेति । एवंविधात्कालादप्युत्तमस्त्वमित्यर्थः अनेनप्रकृतिपुरुषकालमहत्तत्वेभ्यउत्तमत्वात्पुरुषोत्तमइत्युक्तंभवति तदुक्तम् कालाज्जीवात्तथाव्यक्तान्महतश्चोत्तमो
यतः । उत्तमःपुरुषस्तस्माद्भगवान्विष्णुरुच्यतइति १५ व्यक्तंसृजस्यस्यासिहेतुरितिश्लोकद्वयेनकथितंसर्जनंविवृणोति त्वत्तइति त्वत्तोब्रह्मांडंजगदुत्पद्यतइतियदुक्तंतत्प्रधानमधिकृत्यप्रधाना
दिशब्दवाच्यान्रमादीनधिकरणंकृत्वावर्तते तथाहिमहाप्रलयेलक्ष्म्यासहरममाणान्नारायणाख्यात्त्वत्तोवतीर्णःपुमान्पुरुषनामामोघवीर्योभवान्प्रधानाभिमानित्वात्तन्नाम्न्यांरमायांमहांतमिवास्थि
तंस्ववीर्यंगर्भंधत्ते । पुरुषनामानंचतुर्मुखंप्रधानाख्यांगायत्रींचसृष्टवानित्येकोर्थःसपुमांश्चतुर्मुखोमहांतमिवगर्भंमहत्तत्वाभिधंआत्मानंश्रद्धाभिधांगांयत्रींचप्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांधत्तेसृष्टवानित्यपरः ता

अस्यासिहेतुरुदयस्थितिसंयमानामव्यक्तजीवमहतामपिकालमात्रः ॥ सोयंत्रिणाभिरखिलापचयेप्रवृत्तःकालोगभीररयउत्तमपूरुषस्त्वम् १५ त्वत्तःप्रधा
नमधिकृत्यपुमान्स्ववीर्यंधत्तेमहांतमिवगर्भममोघवीर्यः ॥ सोयंत्वयानुगतआत्मनआंडकोशंहैमंससर्जबहिरावरणैरुपेतम् १६ तत्तस्थुषश्चजगतश्चभ
वानधीशोयन्माययोत्थगुणविक्रिययोपनीतान् ॥ अर्थान्जुषन्नपिहृषीकपतेनलिप्तोयेन्येस्वतःपरिहृतानपिबिभ्यतिस्म १७

भ्यांमहतत्त्वाख्यश्रद्धाख्याभ्यांशेषोहंकारापरनामाजातःइत्यन्योर्थः नारायणाख्यःपरमःशेतेलक्ष्म्यान्वितोलये । सएवपुरुषाख्यंतुद्वितीयंरूपमात्मनः । कृत्वारमायांपुरुषनामानंतुचतुर्मुखम् । प्रधाना
ख्यांचगायत्रींससर्जपुरुषात्मकः । चतुर्मुखःसपुरुषोमहत्तत्त्वाभिधंपुनः । प्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांससर्जात्मानमेवतु । श्रद्धाभिधांचगायत्रींताभ्यांशेषोन्वजायत इत्यादिवाक्यात्सकृदुक्तवाक्यस्यान्वयभे
दोयुज्यते सोयंमहत्तत्त्वाख्योब्रह्मायोनारायणादभिव्यक्तःपुरुषनामातेनत्वयानुगतःप्रविष्टः श्रद्धाख्यगायत्रींसृष्ट्वाहंकारादितत्त्वैःसहात्मनःपरमात्मनःप्रवेशादुत्पादनसमर्थैर्बहिर्नवभिरावरणैरुपेतंहैममां
डकोशंससर्जेत्यन्वयः । ब्रह्मणःआंडकोशसृष्टत्वंगीकारेव्यक्तंसृजसीत्यस्यविरोधनिरासार्थंत्वयानुगतइत्युक्तम् १६ ननुतवसहकारिकारणत्वंमुख्यकारणत्वंचतुर्मुखस्यातःस्वामित्वंचतस्येतितत्राह तत्त
स्थुषइति । यतोयदनुप्रवेशमंतरेणएषांतत्त्वानांसर्जनशक्तिर्नास्तितदनुप्रवेशेसास्तिचतत्तस्माद्भवांस्तस्थुषोजगतश्चाधिकईशः । नन्वेतदधीशत्वंकथंज्ञायतइतितत्राह यदिति । माययाइच्छयाउत्थगुणवि
क्रिययासंबंधप्रकृतिगुणविकारेणोपनीतान्प्राप्तानर्थान्विषयांस्तदिंद्रियेषुस्थित्वाजुषन्नपिनलिप्तइतियत्तेनाधीशइतिज्ञायते । हृषीकपतयइतिसंबुध्येंद्रियस्वामित्वस्यजीवस्यसत्त्वेपितदानियतत्त्वदर्शना
दीशनियतत्वदर्शनाच्चहरेरिंद्रियेशत्वंमुख्यमितिज्ञायते । ननुयोगिष्वनेकांतोर्थालेपहेतुरत्राह येन्यइतियेन्येयोगिनःसनकादयःपरिहृतानितिद्वितीयापंचम्यर्थे । स्वतःभवतःप्रसादात्परिहृतेभ्योवि
षयेभ्योबिभ्यतिस्म । अनर्थस्मृत्वेविशेषः । भीत्रार्थानांभयहेतुरित्यतः पंचमी । अनेनविषयालेपनंयोगिनांपत्तद्भगवतःप्रसादात् । सादिच । भगवतस्तुस्वतोनअन्यानियतंनित्यंचेत्युक्तंभवति १७

विषयालेपोनामतदजितस्त्वंइत्याह स्मायेति । स्मायोमंदहासस्तेनसहितोवलोकः तस्यलवेनसहदर्शितोभावःशृंगारचेष्टा तया हारिमनोहरंभ्रूमंडलंतेनसहप्रहितःप्रयुक्तःसौरतः सुरतोविचमानोमंत्रःते नशौंडैर्निशितैरनंगस्यबाणायमानैःकरणैः आलिंगनादिलक्षणैःसाधनैर्विमथितुंविलोडयितुंजेतुमित्यर्थः १८ यद्ययंभगवान्देवदत्तवद्विषयलंपटत्वेनस्त्रीजितस्तर्हितत्कथानदीस्नानंपापनाशनंनस्या न्नचतथानिःसंगत्वेनस्त्रीजितोनैवेतितर्कगर्भीकृत्यस्तुवंति बिभ्रदिति । सप्तसुप्रथमेतिसूत्राद्बिभ्रदितिप्रथमाषष्ठ्यर्थे । त्रिलोक्याःयदनन्यसाध्यंतत्सर्वंबिभ्रतस्तवअमृतकथोदवहाः अमृतकथालक्षणानद्यः पादावनेजसरितश्चेतियत्तीर्थद्वयंतदुपस्पृशंतिस्नानादियोग्यंकुर्वंति अत्रकिंप्रमाणमत्राह आनुश्रवमिति । श्रुतिप्रसिद्धं सम्यक्स्रवंतिसरितोनधेनाअंतर्हृदामनसापूयमानाइत्यादेः । कुतोभूदित्यतउक्तंअं घ्रिजमिति । अंघ्रिलंघनमतिक्रमणंशत्रूणांपराक्रमलक्षणकथेत्यर्थः । अन्यत्तुप्रसिद्धम् । अघिलघिगत्यर्थाविति धातुः । कैःकरणैःश्रुतिभिःश्रवणैरंगसंगैश्चाकिंफलमुद्दिश्यशमलानिमलानिहंतुम् । मलविष्टा

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः ॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नशेकुः १८ बिभ्रत्तवामृत कथोदवहास्त्रिलोक्याःपादावनेजसरितःशमलानिहंतुम् ॥ आनुश्रवंश्रुतिभिरंघ्रिजमंगसंगैस्तीर्थद्वयंशुचिषदस्तडुपस्पृशंति १९ बादरायणिरुवाच ॥ इ त्यभिष्टूयविबुधैःसेशःशतधृतिर्हरिम् ॥ अभ्यभाषतगोविंदंप्रणम्यांबरमाश्रितः २० ब्रह्मोवाच ॥ भूमेर्भारावतारायपुराविज्ञापितःप्रभो ॥ त्वमस्मा भिरशेषात्मंस्तत्तथैवोपपादितम् २१ धर्मश्चस्थापितःसत्सुसत्यसंधेषुवैत्वया ॥ कीर्तिश्चदिक्षुविक्षिप्तासर्वलोकमलापहा २२ अवतीर्ययदोर्वंशेबिभ्रद्रूप मनुत्तमम् ॥ कर्माण्युदारवृत्तानिहितानिजगतोऽकृथाः २३ यानितेचरितानीशमनुष्याःसाधवःकलौ ॥ शृण्वंतःकीर्तयंतश्चतरिष्यंत्यंजसातमः २४ यदुवंशेऽवतीर्णस्यभवतःपुरुषोत्तम ॥ शरच्छतंव्यतीयायपंचविंशाधिकंप्रभो २५ नाधुनातेखिलाधारदेवकार्यंऽवशेषितम् ॥ कुलंचविप्रशापेननष्टप्रा यमभूदिदम् २६ ततःस्वधामपरमंविशस्वयदिमन्यसे ॥ सलोकाँल्लोकपालान्नःपाहिवैकुंठकिंकरान् २७ श्रीशुकउवाच ॥ संस्तुतोभगवानित्थंविबु धैःपद्मजादिभिः ॥ प्रतिनंद्याहतान्राजन्मायामनुजईश्वरः २८ श्रीभगवानुवाच ॥ अवधारितमेतन्मेयदात्थविबुधेश्वराः ॥ कृतंवःकार्यमखिलंभूमेर्भारो वतारितः २९ तदिदंयादवकुलंवीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ॥ लोकंजिघृक्षत्यौर्व्वमेवेलामिवमहार्णवः ३०

ऽघयोर्नश्रीवियादवः शुचावग्नौसीदतिनिषीदतितिष्ठतीतिशुचिषत्तस्यचंद्रार्कमंडलस्थस्यवा १९ २० २१ २२ २३ २४ पंचविंशाधिकंपंचविंशत्यधिकं तदुक्तं वत्सराणांशतंचैवऋतूनांपंचविंशकं अव तीर्णस्यकृष्णस्ययदाप्रागात्तदाहरिम् । स्वस्थानगमनापेक्षीब्रह्मातुष्टावसामरइति २५ अवशिष्टदेवकार्यापेक्षयापिनस्थेयंइत्याह नाधुनेति यदुकुलमवशिष्टमपेक्ष्यापिनस्थेयमित्याह कुलंचेति २६ याद वानांदेवत्वात्तत्स्थितौकलेरप्रवेशात्तस्यचापेक्षितत्वात्तत् कुलसंहारार्थंकिंचित्कालस्थित्यपेक्षायांतत्कृत्वाझटितिस्वधामप्रवेष्टव्यमित्याशयेनाह ततःस्वधामेति तदुक्तंच संवत्सरद्वयंचैवपश्चात्स्थित्वाजना र्दनः अभिपेदेपरंस्थानंचतुर्मासाधिकंपुनरिति २७ २८ अवधारितंनिश्चितम् २९ तर्हिकालक्षेपेकिंकारणंतत्राह तदिदमिति मेऔर्व्वलोकंजिघृक्षतिप्राप्तुमिच्छति ३०

१ पंचविंशाधिकं शरच्छतमित्यनेन पंचविंशतिवत्सराधिकशतमित्यर्थे प्रमाणमाह वत्सराणामिति । अग्रेच संवत्सरद्वयंचैवपश्चात्स्थित्वाजनार्दनः । अभिपेदेपरंस्थानंचातुर्मास्याधिकंपुनः ॥

अनुपसंहारेकोदोषइतितत्राह अनेनेति । उल्बणेनवीर्यशौर्यादिगुणैस्तीक्ष्णेनानेनयादवकुलेनसतोयदुकुलस्योल्बणत्वंयुगधर्माद्भाविष्यतीत्यभिप्रायेणोक्तमाचार्यैः । सतामपिकलोप्राप्तेविकारोमनसोभवेत् तस्माद्यदूंश्चसंजन्हेहैनैतेस्युःपापिनस्त्विति । पुनर्लोकविवृद्ध्यर्थमौत्तरेयादिकान्हरिः । आविश्यरक्षामकरोज्जगतःपुरुषोत्तमः । स्वात्मनःसहयानेनपुरुषार्थोधिकोभवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्याचसंजन्हेस्वकुलं विभुरिति ३१ एतदंतेएतस्ययदुकुलसंहारस्यांते तवप्रीत्यैभवनंयास्यामि ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ यत्रप्रभासेदक्षशापादुत्पन्नाद्यक्ष्मणःकिल्बिषात्प्रमुक्तोभूत् ३७ उशिजोऽग्नीन् ३८ ३९ ४० अरिष्टा

यद्यसंहृत्यदृप्तानांयदूनांविपुलंकुलम् ॥ गंतास्म्यनेनलोकोयमुल्बणेनविनंक्ष्यति ३१ इदानींनाशमारब्धःकुलस्यद्विजशापतः ॥ यास्यामिभवनंब्रह्म न्नेतदंतेतवानघ ३२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तोलोकनाथेनस्वयंभूःप्रणिपत्यतम् ॥ सहदेवगणैर्देवःस्वंधामसमपद्यत ३३ अथतस्यांमहोत्पातान्द्वा रवत्यांसमुत्थितान् ॥ विलोक्यभगवानाहयदुवृद्धान्समागतान् ३४ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेवैसुमहोत्पाताह्युत्तिष्ठंतीहसर्वतः ॥ शापश्चनःकुलस्या सीद्ब्राह्मणेभ्योदुरत्ययः ३५ नवस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ॥ प्रभासंसुमहापुण्यंयास्यामोद्यैवमाचिरम् ३६ यत्रस्नात्वादक्षशापाद्गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् ॥ विमुक्तःकिल्बिषात्सद्योभेजेभूयःकलोदयम् ३७ वयंचतस्मिन्नाप्लुत्यतर्पयित्वापितॄन्सुरान् ॥ भोजयित्वोशिजोविप्रान्नानागुणवतांधसा ३८ तेषुदानानिपात्रेषुश्रद्धयोप्यमहांतिवै ॥ वृजिनानितरिष्यामोदानैर्नौभिरिवार्णवम् ३९ श्रीशुकउवाच ॥ एवंभगवतादिष्टायादवाःकुरुनंदन ॥ गंतुं कृतधियस्तीर्थंस्यंदनान्समयूयुजन् ४० तन्निरीक्ष्योद्धवोराजन्श्रुत्वाभगवतोदितम् ॥ दृष्ट्वारिष्टानिघोराणिनित्यंकृष्णमनुव्रतः ४१ विविक्तउपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्यशिरसापादौप्रांजलिस्तमभाषत ४२ उद्धवउवाच ॥ देवदेवेशयोगेशपुण्यश्रवणकीर्तन ॥ संहृत्यैतत्कुलंनूनंलोकंसंत्यक्ष्य तेभवान् ॥ विप्रशापंसमर्थोपिप्रत्यहन्नयदीश्वरः ४३ नाहंतवांघ्रियुगलंक्षणार्धमपिकेशव ॥ त्यक्तुंसमुत्सहेनाथस्वधामनयमामपि ४४ तवविक्रीडितंकृ ष्णनृणांपरममंगलम् ॥ कर्णपीयूषमासाद्यत्यजत्यन्यस्पृहांजनः ४५ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ॥ कथंत्वांप्रियमात्मानंवयंभक्तास्त्यजेम हि ४६ त्वयोपभुक्तस्रग्गंधवासोलंकारचर्चिताः ॥ उच्छिष्टभोजिनोदासास्तवमायांजयेमहि ४७ वाताशनामहर्षयःश्रमणाऊर्ध्वमंथिनः ॥ ब्रह्माख्यं धामतेयांतिशांताःसंन्यासिनोमलाः ४८ वयंत्विहमहायोगिन्भ्रमंतःकर्मवर्त्मसु ॥ त्वद्वार्तयातरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरंतमः ४९ स्मरंतःकीर्तयंतस्तेकृ तानिगदितानिच ॥ गत्युत्स्मितेक्षणोत्क्वेलियन्नृलोकविडंबनम् ५०

नि अशुभानि ४१ ४२ भवान्समर्थोपिविप्रशापंनप्रत्यहन्यत्तस्मान्नूनमिदानीं लोकंसंत्यक्ष्यते ४३ ४४ ४५ शय्यासनादिषुप्रियम् ४६ तवाधीनांमायांप्रकृतिम् ४७ श्रमणाभिक्षावृत्तयः ४८ तावकैःत्वद्भक्तैःसहत्वद्वार्तया ४९ गत्युत्स्मितेक्षणोत्क्वेलियन्नृलोकविडंबनं तानिचतच्चस्मरंतःउत्पन्नतत्त्वज्ञानोप्युद्धवोभ्रमंतइत्यात्मनोवमतांवक्तीति । यत्साधूनांस्वभावइतिप्रदर्शनाय । आत्म नोवमतांब्रूयुरुत्तमाअपिसर्वशः । कदाचिदेवस्वगुणान्स्निग्धेष्वेवहिसाधवइतिवचनादुक्तंयुक्तमिति ५०

एकःश्रीहरिरेवसर्वोत्तमइतिभावोयस्यसएकांतिनंमुख्यप्रियमितिवा एकेमुख्यान्यकेवलाइत्यभिधानम् २१ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषष्ठोध्यायः ॥६॥भगवान्यद
वधूतसंवादव्याजेनस्वतत्त्वमुद्धवायोपदिशत्यध्यायत्रयेणतत्रादावुद्धवोक्तंस्वाभिष्टमितिवदन् ब्रह्मादीनांस्वलोकगमनाभिलाषंदेवकार्यकरणेनावतारप्रयोजनंस्वयात्रानंतरंद्वारवत्याःसमुद्रेमज्जनंलोक
स्यपापबुद्धित्वेनामंगलत्वंकलिग्रस्तलोकादुद्धवस्यनिर्याणप्रेरणंस्वास्मिन्मनःप्रविश्यमहीपर्यटननियोगमित्यादिवक्ति यदात्थमामित्यादिना । मांस्वर्लोकगतंकर्तुमभिकांक्षिणः १ २ स्वर्गारोहणानं
तरंसप्तमेदिवसे ३ यर्हियदा ४ अधर्मरुचिरितिपदच्छेदः ५ ६ क्षितिसंचरणेइत्थंभावविशेषमुपदिशति यदिदामिति । मनआदिसर्वेंद्रियैर्गृह्यमाणंयदिदंविश्वंतदिदंनश्वरंक्षणभंगुरंविद्धि । नन्विदमनिर्वा
च्यंतर्हीतितत्राहविद्धीति । विद्धीत्युभयत्रसंबध्यते । मनोमयींमायांचमन्मनःप्रधानप्रकृतिनिर्मितांविद्धिमेबुद्धिंप्रधानीकृत्यप्रकृत्याराचितत्वात् नानिर्वाच्यंविद्धिमृद्धटइतिवन्मायामयामितिप्रयोगोयुज्यते ।
अचेतनप्रकृतेःकार्यात्मकत्वंअस्तुचेतनायाःकथमितिइयमाशंका प्रकृतिःसापरामह्यंरोदसीलोकधारिणी । ऋतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञितेत्यनेनपरिहर्तव्या प्राधान्यापेक्षयोपपद्यतइत्यर्थः ७

॥ श्रीशुकउवाच ॥ एवंविज्ञापितोराजन्भगवान्देवकीसुतः॥एकांतिनंप्रियंभृत्यमुद्धवंसमभाषत५१॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेषष्ठोध्यायः॥६॥
श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ॥ब्रह्माभवोलोकपालाःसर्वेमामभिकांक्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः ॥ यदर्थ
मवतीर्णोहमंशेनब्रह्मणार्थितः २ कुलंवैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् ॥ समुद्रःसप्तमेह्येनांपुरींचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायंमयात्यक्तोलोकोयंनष्टमं
गलः ॥ भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वयैवेहमयात्यक्तेमहीतले ॥ जनोऽधर्मरुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरि
त्यज्यस्नेहंस्वजनबंधनम् ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगाम् ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणादिभिः ॥ नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायांमनो
मयीम् ७ पुंसोयुक्तस्यनानार्थेभ्रमःसगुणदोषकृत् ॥ कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ॥ ८ तस्माद्युक्तेंद्रियजयोयुक्तचित्तइदंजगत् ॥ आत्मनीक्ष
स्वविततमात्मानंमय्यधीश्वरे ९

एवंप्राधान्यज्ञानपूर्वकंभक्त्यामयिमनोयुंजानस्ययोगिनोनर्थोपशमोनान्यस्येत्याह पुंसइति।अयुक्तस्यमयिमनोयोगरहितस्यपुंसोमत्प्रेरितप्रकृतिरचितेनानाविधेर्थेयोभ्रमोमामंतरेणस्वकर्तृत्वज्ञानंसंसगुणदो
षकृत्स्वर्गनरककृत्अनेनतद्भोज्यसुखदुःखात्मकःअपारःसंसारोलक्ष्यतइतिज्ञातव्यंतदुक्तं। स्वर्गाद्याश्चगुणाःसर्वेदोषाःसर्वेतथैवच।आत्मनःकर्तृताभ्रांत्याजायंतेनात्रसंशयः। परमात्मानमेवैकंकर्तारंवेत्तियः
पुमान् । समुच्यतेस्मात्संसारात्परमात्मानमेतिचेति । भ्रमस्यानिमित्तमाह कर्मेति । सर्वंहिपरमेश्वरःकरोतीतिईश्वराधीनक्रियायांइदंमयाक्रियते इदंमयानाक्रियते इदंविपरीतंक्रियतइति कर्माकर्मविक
र्मेतिभिदाबुद्धिभ्रमोगुणाभ्यांरजस्तमोभ्यांदोषधियोदोषबुद्धेःपुरुषस्यभवतीतियत्तस्माद्भ्रमस्यमूलकारणंरजस्तमसोःशक्तिविज्ञायतेपरिहृत्यविषयादाहृत्यमय्येवस्थापनेनयुक्तेंद्रियजयोयुक्तचित्तस्त्वम्।
इदंजगदात्मनिविरिंचेईक्षस्वकार्यकारणात्मकेजगतिविततंविस्तृतशक्तिमात्मानंविरिंचंअधीश्वरेमयिईक्षस्वमदाधारंपश्येत्यन्वयः । तदुक्तं आत्मशब्दोदितोब्रह्मापरमात्माभिधोह्यहम् । सर्वंब्रह्मणि
वीक्षेतमयिब्रह्माणमेवचेति ८ ९

बलवत्प्रतिबंधकेसत्यंतरायैरुक्तवीक्षणप्रकारोविहतःस्यादित्यत्राह ज्ञानेति शरीरिणामात्मत्वद्भूतः । आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्यतियोर्जुनेतिवचनात् । आत्मौपम्येन सर्वाणिभूतानि पश्यन्नित्यर्थः आ
त्मनःपरमात्मनोनुभवेनैवतुष्टः । आत्माममेयस्यसतथा अनेनतदधिगमउत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौतद्व्यपदेशादितिसूत्रार्थोदर्शितइति १० एवंविधज्ञानिनःकर्मकरणप्रकारंश्लोकद्वयेनाह दोष
बुद्ध्येति । यःशांतःक्रोधरहितज्ञानविज्ञानाभ्यांवैष्णवसिद्धांतेनिश्चलःपर्वतवत्स्थिरोविश्वंमदात्मकंममसर्वस्वातंत्र्यान्मदधीनंपश्यन्नतएवममाधिष्ठानत्वेनसर्वभूतसुहृत् विश्वेषांभूतानां निरुपाधिकप्रीति
कृदतएवोभयातीतः ऐहिकामुष्मिकविषयविरक्तोनिषिद्धाचरणाद्दोषःस्यादितिदोषबुद्ध्यातद्दोषानुत्पत्तयेनिषेधान्निषेधवचनान्ननिवर्ततेविहितकरणात्सुखादिगुणोभवतीतिगुणबुद्ध्याविहितंनकरोतिकिंतु
र्हियथार्भकःफलानुसंधानरहितः । क्रीडालक्षणंकार्यंकरोतितथा । किंतुस्वतंत्रकर्तानारायणएवमयिस्थित्वाविहितकरणेप्रेरयतिनिषिद्धान्निवर्तयतितद्भक्तिरेवममतत्फलमितिनिरूप्यकर्मकरोति । सपुन
र्नविपद्येतसंसारलक्षणांविपदंनप्राप्नोतीत्यन्वयः ॥ कर्तृत्वमात्मनोयस्माज्ज्ञाननिष्ठोनमन्यते ॥ अतोकुर्वन्निसदादोषबुद्ध्यानर्निंदति ॥ गुणबुद्ध्यानविहितंकिंत्वीशप्रेरितोस्म्यहम् ॥ सएवचमयिस्थि
त्वानिंद्यानिंद्येकरोत्यजः ॥ नमेदोषोनचगुणःकर्तृत्वाभावतःस्फुटम् । स्वतंत्रत्वान्नचेशस्ययेज्ञास्तेषुभवेदपि । इतिमत्वानिवर्तेतनिंद्यात्कुर्याद्गुणानितिवाक्यसिद्धोयमर्थः ॥ येऽज्ञास्तेष्वज्ञेषुदोषोगुणश्च

ज्ञानविज्ञानसंयुक्तआत्मभूतःशरीरिणाम् ॥ आत्मानुभवतुष्टात्मानांतरायैर्विहन्यसे १० दोषबुद्ध्योभयातीतोनिषेधान्ननिवर्तते ॥ गुणबुद्ध्याचविहितं
नकरोतियथार्भकः ११ सर्वभूतसुहृच्छांतोज्ञानविज्ञाननिश्चलः ॥ पश्यन्मदात्मकंविश्वंनविपद्येतवैपुनः १२ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभगवतामहा
भागवतोनृप ॥ उद्धवःप्रणिपत्याहतत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् १३ उद्धवउवाच ॥ योगेशयोगविन्यासयोगात्मन्योगसंभव ॥ निःश्रेयसायमेप्रोक्तस्त्यागःसं
न्यासलक्षणः १४ त्यागोयंदुष्करोभूमन्कामानांविषयात्मभिः ॥ सुतरांत्वयिसर्वात्मन्नभक्तैरितिमेमतिः १५ सोयंममाहमितिमूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया
विरचितात्मनिसानुबंधे ॥ तत्त्वंजसानिगदितंभवतायथाहंसंसाधयामिभगवन्ननुशाधिभृत्यम् १६ सत्यस्यतेस्वदृशआत्मनआत्मनोन्यंवक्तारमीशवि
बुधेष्वपिनानुचक्षे ॥ सर्वेविमोहितधियस्तवमाययेमेब्रह्मादयस्तनुभृतोबहिरर्थभावाः १७

भवेदित्यर्थः अनित्यामेगुणानस्युर्दोषानैवकथंचन । इतिमत्वाशुभंकुर्यान्निवर्तेदशुभादपि।ज्ञानीस्वकर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतुपूर्णगुणायैवनतुदोषापनुत्तये ।नचाल्पगुणसिद्ध्यर्थंबालवत्कृतनिश्च
यइत्येतदप्युक्तार्थेमानम् । वैलक्षण्याद्धरेर्भिन्नंतत्तंत्रत्वात्तदात्मकम् । इतिविश्वंप्रपश्यंतिज्ञाननिष्ठाहरेःप्रिया इत्येतज्ज्ञानार्थिनाविश्वमेवद्रष्टव्यमित्यस्मिन्नर्थेमानम् ११ १२ १३ योगस्ययमनियमादेरीश
योगस्यज्ञानस्यविशेषेणन्यासोदेवादिषुयेनसतथातस्यसंबोधनंयोगविन्यासेति । योगात्मन्ज्ञानस्वरूप योगसंभवउपायजनक । ज्ञानंतुयोगशब्दोक्तंयुज्यतेनेनयत्सुखं । कचियोगउपायःस्यात्कचिच्चित्त
निरोधनमिति । त्यागंदानाद्व्यावर्तयतिसंन्यासलक्षणइति । सर्वदुष्टसंगपरित्यागलक्षणइत्यर्थः १४ ततःकिमत्राह त्यागइति कामानामयंत्यागःसुतरांत्वय्यभक्तैर्दुष्करः १५ त्वन्माययासोहमु
द्धवनामासानुबंधेविरचितात्मनिनिर्मितदेहेममाहमितिमूढमतिरतएवविगाढइतिपत्तस्माद्भवतानिगदितंयथ साधयामितथाभृत्यंमांशाधीत्यन्वयः १६ त्वमत्स्वरूपोपदेष्टामत्तोन्यःकिंनस्यादत्राह
सत्यस्येति सत्यस्वरूपस्यवक्तारमात्मनस्त्वत्तोन्यंपुरुषंनानुचक्षेनपश्यामि । कीदृशस्यसत्यस्यसाधुज्ञानादिगुणस्य स्वदृशःस्वयंप्रकाशमानस्य आत्मनःसर्वव्यापिनः । मनुष्येष्वभावेपिदेवेषुस्यादतउक्तं
विबुधेष्विति उक्तंविशिनष्टि सर्वइति । ब्रह्माआदिःकारणंयेषांरुद्रादीनांतेतथोक्ताः । तेविमोहितधियःपरोक्षज्ञानवंतः । कुतस्तत्राह तनुभृतइति । शरीराभिमानित्वादतएवबहिरर्थभावाःमोक्षतदु

पयोगिभ्योन्यत्रापिकामयुक्ताः । अस्यश्लोकस्यार्थः अशरीरःसदाविष्णुःपूर्णानंदत्वतःसदा । इच्छाचक्रीडयैवास्यनफलाययतोविभोः । अतोबाह्यार्थकामोपिनिष्कामइतिकथ्यते । ब्रह्मानिरभिमानि त्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान् नित्यानंदोपयोग्यन्यकामस्योज्झितितःसदा । बहिरर्थविनिर्मुक्तस्तथापितनुधारणात् । अभूढोमूढइतिवदुच्यतेचसरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा । सर्वे षांब्रह्मपदवीयोग्यानांपूर्वमेवतु । अभावस्त्वपरोक्षस्यमोहोज्ञानस्यभण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषुभारत्याज्ञानवर्जनं । ब्रह्मगायत्रिभावेतुनांशावतरणंक्वचित् । शतजन्मसुपूर्वंतुज्ञानोदयउदीर्यते । अपरो क्षेणपारोक्ष्यात्पूर्णज्ञानंसदैवतु । शतजन्मगतायाश्चआपरोक्ष्योज्झितिर्भवेत् । क्वचित्क्वचित्सरस्वत्याअंशावतरणेष्विति शक्तिविवेकग्रंथादवगतइति । अशरीरोवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराणिवाएता नीतिचश्रुतिरत्रमानं । श्रुतिभिस्ताततत्वात्तुस्तनयित्नुर्हरिःस्मृतः । अभ्रंभूताभिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतःस्मृतः। विद्युत्तुभारतीप्रोक्ताएतएवाशरीरिणः । व्यत्यासेनापिनामस्यादेतेषांमहतांसदा । इत्यनेन श्रुत्युक्ताएतएवेतिज्ञायते १७ यस्माद्भगवतोन्योवक्तानास्तितस्मादहंनारायणंशरणंप्रपद्ये ममज्ञानोपदेशायेति शेषः भवंतंपूज्यंअनवद्यत्वंपूज्यत्वेहेतुःअनवद्यत्वेहेतुःपद्यनंतपारत्वंतर्हिस्वस्याज्ञानंप्राप्तंअत क्तंसर्वज्ञमितिबलवत्प्रतिबंधकेनज्ञानंक्वचिदलब्धंस्यादतउक्तंईश्वरमिति । देशप्रभुवदीश्वरस्यापिस्थानच्युतिःस्यादत्राह अखंडेति अखंडमपरिच्छिन्नंअविकुंठंअविनाशिचधिष्ण्यंस्थानंयस्यसतथा । नत्र उभयत्रसंबध्यते।शरणप्राप्तौहेतुमाह निर्वेदेति। कुतोनिर्वेदइत्यत्राह वृजिनेति एवंविशिष्टोपिनारायणोन्यःकिंनस्यादत्राह नरसखमिति। एतद्विशेषणंहरेरिरिविकुतइतीयमाशंका । विष्णोर्वायोरनंतस्यात्रिभि रंशैर्नरःस्मृतः। सेंद्रैश्चतुर्भिःपार्थस्तुद्वाभ्यांतुबललक्ष्मणावित्यनेनपरिहर्तव्या १८ लोकतत्त्वविचक्षणस्योद्धवस्यपुनस्तत्त्वज्ञानप्रश्नःकिमर्थइत्याशंक्यपरोक्षलोकतत्त्वज्ञानस्यसत्स्नेहमंतरेणोत्पन्नस्यपुरुषार्थ

तस्माद्भवंतमनवद्यमनंतपारंसर्वज्ञमीश्वरमखंडविकुंठधिष्ण्यम् ॥ निर्विण्णधीरहमुहवृजिनाभितप्तोनारायणंनरसखंशरणंप्रपद्ये १८ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रायेणमनुजालोकेलोकतत्त्वविचक्षणाः ॥ समुद्धरंतिह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् १९ आत्मनोगुरुरात्मैवपुरुषस्यविशेषतः ॥ यत्प्रत्यक्षानुमाना भ्यांश्रेयोसावनुविंदते २०

साधनत्वंनस्यात् प्रत्युतानर्थहेतुत्वंचअपरोक्षज्ञानानुत्पादादित्याशंयनाह प्रायेणेति । अस्येयमक्षरयोजना प्रायेणबहुलम् लोकेयेमनुजाःलोकेतत्त्वेचविचक्षणाःसत्स्नेहनिर्मुक्तपरोक्षज्ञाननिपुणास्तेआत्मनैव प्रयत्नेनैवाशुभाशयात् ल्यब्लोपेपंचमी पापफलदुःखबहुलंतमःप्राप्यात्मानंसमुद्धरंतिनिर्मूलयंतिहियस्मात्तस्मात्सत्स्नेहयुक्तालोकतत्वपरोक्षज्ञानविद्याविशारदाःआत्मनैवसात्त्विकमनसैवाविर्भूतापरोक्षज्ञा नेनैवाशुभाशयात्पापकारणात्संसारादात्मानंसमुद्धरंत्युन्नयंति पन्नगंकूपादिवेति अनेनभगवद्भक्त्युत्पन्नंज्ञानंपुरुषार्थोपयोगीतिज्ञानसमुद्रमप्रस्यापिममश्रेयसेभगवदपरोक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारोवक्तव्यइति तत्प्रश्नःसार्थकइति यत्रैकंप्रेमनस्यात्माइत्यभिधानादात्मशब्दोपन्नादौवर्ततेइतिसिद्धम् । पारोक्ष्येणैवतत्त्वंतुलोकंचापिवदंतिये । तेपिसत्स्नेहनिर्मुक्तास्तमोयांतिविनिश्चयात् । आपरोक्षंनचज्ञानंतेषामु त्पद्यतेक्वचित् । इतिवचनादुक्तोर्थभेदसिद्धइतिसंतोष्टव्यम् १९ आत्मनैवेत्येवकारेणश्रेयःसंपत्तौसात्त्विकमनसःप्राधान्यमुक्तंतदेवप्रतिपादयति आत्मनइति आत्मनोजीवराशेःश्रेयःसंपादनेगुरुरुपदेष्टा त्मैवमनएव मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः अतसातत्यगमनइतिधातोःनिष्पन्नेनात्मशब्देनशरीर्येवलक्ष्यते तस्यैवगमनसंभवात्तत्रापिविशेषतःपुरुषार्थलक्षणश्रेयःसंपत्तौपुरुषस्यम नुष्यशरीरंप्राप्तस्यआत्मनःआत्मैवगुरुरितिसंबध्यते कुतएतदत्राह यदिति असौपुरुषःमानुषशरीरंप्राप्तोजीवः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रेयःपुरुषार्थंविंदतइतियदतइविमनःपूर्वकंचक्षुषाकृष्यादिनाप्री ह्यादिसंपल्लक्षणश्रेयःप्राप्तिदर्शनेनयागादिसाधनसामर्थ्यास्वर्गादिश्रेयःप्राप्यत इत्यनुमीयतइति २०

एतदेवविशदयति पुरुषत्वइति पुरुषत्वेमनुष्यशरीरप्राप्तौसत्यांचसांख्ययोगविशारदाधीराःसर्वशक्त्युप बृंहितंमायाविस्तारंयथायोग्यंविश्वरूपपर्यंतंप्रपश्यंति । यद्वा आसंतापःआसंसारसंतापंविवि
धंतारयतीत्याविस्तारस्तम् । आस्तुसंतापकोपयोरितियादवः । नित्याविर्भूतंनैर्मल्यंवा २१ बह्वीष्वासुपूर्षुकापूस्तवप्रेष्ठेतितत्राह तासामिति २२ तत्रकारणमाह अत्रमामिति । अत्रपुरुषशरीरेमने
योगयुक्तयोगिनः स्वतोबाह्यमीश्वरंमामद्धाप्रत्यक्षीकर्तुंमार्गयंतिविचार्यज्ञातुंयतंतेकैर्हेतुभिःसद्युक्तिभिः अनुमानतःविनिर्दोषपंचावयवलक्षणवाक्यात्मकैः किंप्रमाणकैश्चक्षुरादिनागृह्यमाणैरूपादिभि
रात्मनःपरमात्मनोलिंगैर्गमकैर्ज्ञापकैर्जीवस्यदर्शनादिस्वातंत्र्यभावेनतत्कर्तान्यईश्वरोप्यस्तीत्यनुमीयतइति २३ यथाहंसंसाधयामितथामांशाधीत्युद्धववाक्यमवधारयन्नुक्तमर्थमितिहासेनसंवेदयति
अत्रेति अत्रपुरुषशरीरेअहंनिर्मार्गणेनसुलभइत्येतस्मिन्नर्थेअवधूतयदुसंवादरूपामितिहासंपुरावृत्तमुदाहरति अस्यैवविवरणंपुरातनमिति अमिततेजसःअनल्पबलस्य तेजोबलंप्रभावेस्त्रेज्योतिष्यर्चि

पुरुषत्वेचमांधीराःसांख्ययोगविशारदाः ॥ आविस्तारंप्रपश्यंतिसर्वशक्त्युपबृंहितम् २१ एकद्वित्रिचतुष्पादोबहुपादस्तथापदः ॥ बह्व्यःसंतिपुरः
सृष्टास्तासांमेपौरुषीप्रिया २२ अत्रमांमार्गयंत्यद्धायुक्ताहेतुभिरीश्वरम् ॥ गृह्यमाणैरगुणैर्लिंगैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरा
तनम् ॥ अवधूतस्यसंवादंयदोरमिततेजसः २४ अवधूतंद्विजंकंचिच्चरंतमकुतोभयम् ॥ कविंनिरीक्ष्यतरुणंयदुःपप्रच्छधर्मवित् २५ कुतोबुद्धिरि
यंब्रह्मन्नकर्तुस्तेविशारदा ॥ यामासाद्यभवाल्लोकंविद्वांश्चरतिबालवत् २६ प्रायोधर्मार्थकामेषुविवित्सायांचमानवाः ॥ हेतुनैवसमीहंतेआयुषोय
शसःश्रियः २७ त्वंतुकल्पःकविर्दक्षःसुभगोमृतभाषणः ॥ नकर्तानेहसेकिंचिज्जडोन्मत्तपिशाचवत् २८ जनेषुदह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना ॥ नतप्य
सेग्निनामुक्तोगंगांभःस्थइवद्विपः २९ त्वंहिनःपृच्छतांब्रह्मन्नात्मन्यानंदकारणम् ॥ ब्रूहिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः ३० श्रीभगवानुवाच ॥ यदुनैवं
महाभागोब्रह्मण्येनसुमेधसा ॥ पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंद्विजः ३१ ब्राह्मणउवाच ॥ संतिमेगुरवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः ॥ यतोबुद्धिमुपादाय
मुक्तोटामीहतान्शृणु ३२ पृथिवीवायुराकाशआपोग्निश्चंद्रमारविः ॥ कपोतोऽजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनःपिंगलाकुररोर्भकः ॥
कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४ एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः ॥ शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमहंततः ३५ यतोयदनुशिक्षामि
यथावानाहुषात्मज ॥ तत्तथापुरुषव्याघ्रनिबोधकथयामिते ३६

षिरेतसीतिच २४ २५ अकर्तुर्निषिद्धाचरणरहितस्यअशनादिप्रवृत्तिशून्यस्यच २६ बालवत्संचरणंज्ञानसंपादनार्थंकिंनस्यादित्याशंक्य सत्यंनायंमनुष्यधर्मः किंतु तेषांधर्मादिष्वेवप्रवर्तनंआत्मत
त्त्वविवित्सायांसत्यांचेत्याह प्रायइति । प्रायोमानवाःपरमात्मतत्त्वविवित्सायांसत्यांचेहधर्मादिष्वेवसमीहंतेप्रवर्तंते आयुरादिप्राप्त्येचहेतुना तत्प्राप्तिसाधनसामग्र्येण २७ शक्त्यादिसाधनसामग्र्य
भावादेवमस्थानमितितत्राह त्वंत्विति २८ २९ स्पर्शविहीनस्यविषयभोगविहीनस्यकेवलात्मनःशरीरमात्रपरिग्रहस्य ३० ३१ बुद्ध्युपाश्रिताः बुद्ध्यासंगृहीताःयतोयेभ्यःशिक्षावृत्तिमुपादाय
शरीराभिमानमुक्तःतान्गुरून् ३२ ३३ ३४ एतेषांपृथिव्यादीनांशिक्षाकरणवृत्तिभिः ३५ यतोयस्मात्पृथिव्यादेर्यद्वर्तनं शिक्षामि शिक्षेत्तचथानिबोधबोधतिःपरस्मैपदी ३६

क्षितेःशिक्षितांबुद्धिमाह भूतैरिति सद्दैवंविदंतीतत्द्विदःतेषांदैवज्ञानांमार्गात् तद्विद्वानितिपाठे तस्यदैवस्यवशानुगत्वंजानन्मार्गात् सत्तामितिशेषः क्षितेर्व्रतमचलत्वंअतएवाचलेतिपृथिव्यानामांतरम् ३७ भूमेःशिक्षितंव्रतांतरबुद्धिंचाह शश्वदिति सर्वदापरेषांगुरुदेवादिसज्जनानां अर्थेआत्मनःसर्वेहांसकलचेष्टांसंभवंवृद्धिंच । सज्जनार्थेनुमन्येतएहिकींवृद्धिमात्मनः इत्यादेरयमेवार्थइतिशिक्षेत नियमेनेतिशेषः ३८ एवंविधज्ञानानिशिक्षमाणस्यमुनेर्वृत्तिप्रकारमाह प्राणवृत्त्येति । मुनिर्यावत्प्राणवृत्त्याशरीरयात्रयासंतुष्येत् तावत्यैवनिर्वहेत् एवकारव्यावर्त्यमाह नैवेंति तत्रापिज्ञाननाशकारणानिमनोविक्षेपनिमित्तानिचद्रव्याणिनसेवेतेत्याशयेनाह ज्ञानमिति ३९ वायोःशिक्षिताकाबुद्धिरितितत्राह विषयेष्विति विषयेष्वाविशन् विषयाननुभवन्योगयात्मायोगीजीवः गुणदोषसंबंधेननविषज्जेत संसक्तोनभवेत् गानादिनानाधर्मेषु ४० पार्थिवेषुपृथिवीकार्येषुप्रविष्टःतद्गुणाश्रयःजन्मदुःखादिदेहधर्माश्रयः गुणैर्दुःखादिभिः ४१ नभसःशिक्षितमाह अंतरिति मुनिर्विततस्यव्याप्तस्याक्रांततः आत्मनः परमात्मनः । नभोवदव्यवच्छेदमखंडत्वंदेहेषुअसंगत्वंभावयेच्चिंतयेत् कुत्र कथमतउक्तं स्थिरजंगमेषुचराचरात्मकेषुवस्तुषुअंतरात्मभावेनअंतर्यामित्वेनअणुत्वव्याप्त्याबहिर्ब्रह्मभावेनबृहत्वेनमहत्त्वव्याप्त्याइदंकेनासिद्धमत्राह समन्वयेनेति । उपक्रमादितात्पर्ययुक्तप्रमाणेनब्रह्मणःआत्मभावेनस्वैक्येनेत्यन्यथाव्याख्यानम् । जीवांतर्यामिकोविष्णुरात्मनामासमीरितः । तस्यतुब्रह्म

भूतैराक्रम्यमाणोपिधीरोदैववशानुगैः ॥ तद्विद्वांनचलेन्मार्गादनुशिक्षन्क्षितेर्व्रतम् ३७ शश्वत्परार्थसर्वेहांपरार्थैकांतसंभवम् ॥ साधुःशिक्षेतभूभृत्तोनगशिष्यःपरात्मताम् ॥ ...

रूपत्वाद्बहिरंसस्तथैवच । पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वंचाविल्पशः । इतिप्रमाणविरुद्धं तस्मान्नांगीकर्तव्यःसोर्थइति ४२ असंगप्रकारमाह तेजइति यथानभोवायुनेरितैर्मेघैर्घैर्नस्पृश्यते तद्वत्तथापुमान्परःपुरुषःकालसृष्टैःतेजोंब्वन्नमयैर्गुणैर्विषयैर्नस्पृश्यतेइत्यन्वयः ४३ अद्भ्यःशिक्षितांबुद्धिमाह स्वच्छइति तीर्थवद्गंगादिशुद्धजलवत् । प्रकृतितः स्वभावतःस्वच्छः । प्रकृतिःपंचभूतेषुस्वभावेमूलकारणइत्यभिधानम् ।ननुजीवस्यस्वच्छगुणत्वेजीवपरयोःकोविशेषइतीयमाशंका । स्वच्छत्वाद्योगुणाहरेःस्वतःसिद्धाजीवस्येष्टव्यास्वीकर्तव्याइतिपरिहर्तव्या तदुक्तं । गुणान्जीवस्यचेष्टव्यान्सिद्धान्विष्णोर्गुणांस्तथा । तत्तद्दृष्ट्वाविचिन्वीतपृथगेवसुधीःसदेति । माधुर्यःसुखहेतुः ! मधुनामसुखंविद्यान्माधुर्यसुखहेतुता सुखेरतिर्वासंप्रोक्ताशब्दतत्त्वविचक्षणैरितिवचनात् । मुनिर्मित्रंस्वाश्रितंपुनाति ईक्षणमीक्षा ४४ अग्नेःशिक्षितांबुद्धिमाह तेजस्वीति तेजस्वीप्रभाववान् अन्यत्रार्चिष्मान् तपसाउपवासादिना अन्यत्रसंतापहेतुज्वालपादीप्तःप्रकाशनशक्तिमान्दुर्धर्षःपराभवयितुमशक्यः । पराभवोधर्षणंस्यादवज्ञानमथापिवा । नतस्सत्सुसदाकुर्यात्सहसाशयनंनचेतिवचनात् दूरभाजनोदूराभिषेव्यःयुक्तात्मापरमात्माभिमुखमनाः । एवंविधोज्ञानी सर्वभक्षोपि पापंनादत्ते अपरोक्षज्ञानिनोपि सर्वभक्षणं सर्वत्रानुमतिःप्राणात्ययेतद्दर्शनादित्यापद्विषये कथं अग्निवत् ४५

क्वचिच्छन्नः दुष्टजनसन्निधौ क्वचित्स्पष्टःस्वजनसमीपे आत्मज्ञानादिलक्षणंश्रेयःइच्छतांपुंसामुपास्यः दातॄणांप्रागुत्तराशुभंदहन् सर्वत्रसर्वभुंक्ते मुन्यग्न्योःसमामिदम् ४६ अग्नेःशिक्षितंपरमात्मज्ञानमाह
स्वमाययेति । स्वमाययास्वेच्छाधीनप्रकृत्यासृष्टंसदसल्लक्षणंस्थूलसूक्ष्मरूपंजगत्प्रविष्टः तत्तत्स्वरूपः तत्तत्पदार्थानुगुणरूपईयते । कथंएधसिप्रविष्टःएधोरूपोग्निरिव । अत्रजीवस्यछन्नत्वंपरमात्मनःप्रवि
ष्टत्वंचेतिविशेषणंज्ञातव्यम् । जीवस्यछन्नतांशिक्षेत्प्रविष्टत्वंपरात्मनः । तत्तद्गुणाविडंबंचवह्नेःसर्वंयथापिवेतिवचनात् । अल्पदारौयथाल्पोग्निरेवमल्पशरीरगः । दृश्यतेपरमात्मापिस्थूल :स्थूलशरीरग
इति ४७ चंद्रमसःशिक्षितांबुद्धिमाह विसर्गाद्याइति विविधाःसर्गाद्याःजननाद्याःश्मशानांता:मरणांतादेहस्यैव नात्मनोजीवस्य चंद्रस्यकलानांक्षयादिकंयथा नचंद्रस्वरूपस्य ४८ कालवेगेनप्रति
क्षणमपिदेहादीनांसूक्ष्मावुत्पत्तिनाशौस्तइतिसोदाहरणमाह कालेति कालाख्यनद्योघवेगेनभूतानांप्राणिनांआत्मनोदेहस्यनित्यावपिसदातनावपिभवाप्ययौउत्पत्तिनाशौनदृश्येतेसूक्ष्मत्वादितिशे
षः । यथाग्नेरर्चिषांज्वालानांप्रवाहविशेषः यथापुरूरवसोजराअश्विभ्यामेवदृष्टेतिगीतातात्पर्यवचनंसद्भावप्रमाणं भूतानांचेतनानामात्मनःपरमात्मनःप्रभवाप्ययावित्यन्यथाव्याख्यानं । अवयव्यवयवा
नांचगुणानांगुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैवक्रियायास्तद्वतस्तथा । स्वरूपांशांशिनोश्चैवनित्याभेदोजनार्दने । जीवस्वरूपेषुतथातथैवप्रकृतावपि । चिद्रूपायामतोनांशाअगुणाअक्रियाअपि । हीना
अवयवैश्चेतिकथ्यंवेतेत्वभेदतः । पृथग्गुणाद्यभावाच्चनित्यत्वादुभयोरपि । विष्णोरचिंत्यशक्तेश्चसर्वंसंभवतिध्रुवं । क्रियादेरपिनित्यत्वंव्यक्त्यव्यक्तिविशेषणं।भावाभावविशेषेणव्यवहारश्चतादृशः।विशेषस्यवि

क्वचिच्छन्नःक्वचित्स्पष्टउपास्यःश्रेयइच्छताम् ॥ भुंक्तेसर्वत्रदातॄणांदहन्प्रागुत्तराशुभम् ४६ स्वमाययासृष्टमिदंसदसल्लक्षणंविभुः ॥ प्रविष्टईयतेतत्तत्स
रूपोग्निरिवैधसि ४७ विसर्गाद्याःश्मशानांताभावादेहस्यनात्मनः ॥ कलानामिवचंद्रस्यकालेनाव्यक्तवर्त्मना ४८ कालनद्योघवेगेनभूतानांप्रभवाप्य
यौ ॥ नित्यावपिनदृश्येतेआत्मनोग्नेर्यथार्चिषाम् ४९ गुणैर्गुणानुपादत्तेयथाकालंविमुंचति ॥ नतेषुसज्जतेयोगीगोभिर्गाइवगोपतिः ५० बुद्धिसंस्थेन
भेदेनव्यक्तस्थइवतद्गतः ॥ लक्ष्यतेस्थूलमतिभिरात्माचांबुस्थितार्कवत् ५१

शिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेवतु । सर्वंवाचिंत्यशक्तित्वाद्युज्यतेपरमेश्वरे । तच्छक्त्यैवचजीवेषुचिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौतदन्यत्रह्युभयोरपिदर्शनात् ।.कार्यकारणयोश्चापिनिमित्तंकारणंविनेति । प्रमाणविरु
द्धत्वाज्जडस्येत्यंगीकर्तव्यं । अनंगानांचेतनानांक्रियावत्त्वंचाचिंत्येशशक्तिनियतत्वाद्युज्यतत्यास्मिन्नर्थे । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया
च । यत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुरित्यादिप्रमाणांतरंच । नचेशशक्तिर्मायामयी । विनादोषान्श्रुतमध्यावगम्यंतथास्मृतंपरमेसत्यरूपं । नैवासत्यंक्वचिदास्मिन्परेशेसर्वयुक्तंपूर्णशक्तेःसदैवेतिश्रुतिविरोधा
त् ४९ सूर्यादनुशिक्षितांबुद्धिमाह गुणैरिति योगीयथाकालंविहितकालेगुणैरिंद्रियैःगुणान्शब्दादिविषयान्उपादत्तेविमुंचातिच तेषुविषयेषुनसज्जतेनातिसक्तोभवति । कथमिव गोपतिःसूर्यःगोभिः
रश्मिभिःगाइवजलानीव ५० नकेवलंअसंगत्वमेवसूर्यात्शिक्षितमपितुजीवपरमात्मवैलक्षण्यंचेतिभावेनाह बुद्धिसंस्थेनेति तस्यजीवस्यशरीरगतःआत्मापरमात्मास्थूलमतिभिःप्रमाणज्ञानरहितैःबु
द्धिसंस्थेनभेदेनबाह्यांतःकरणविषयमिथ्याज्ञानेनव्यक्तंशरीरं तत्स्थोजीवइवसादृश्येनसुखीदुःखीतिलक्ष्यतेदुःखाद्यधिकरणदेहगतत्वात्कथं अंबुस्थितार्कवत् यथापरमार्कस्वरूपानभिज्ञैर्बिंबभूतोजलेप्र
तिबिंबितार्कवत् अचेतनःशिरःपादादिरहितोवर्तुलश्चेतिकल्प्यतेतथेति । तस्मात्तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योअभिचाकशीतिइत्यादिश्रुतितात्पर्यवेदिभिर्निर्मलचित्तैःसूक्ष्मेक्षणैःजीवपरयोर्वैलक्ष
ण्यंज्ञानद्भिर्योगिभिर्भाव्यमन्यथाऽसुरमतप्रवेशइति दृष्टांतेप्येवमेवज्ञातव्यं बिंबप्रतिबिंबयोरिव जीवपरयोर्भेदोव्यावहारिको नतुयथार्थइतिमतं ।बुद्धिसंस्थस्त्वात्मभेदोव्यक्तस्थोजीवउच्यते। तेनैवसहसंस्था

नात्परात्मास्थूलबुद्धिभिः । जीववल्लक्ष्यतेविष्णुर्यथैवांबुस्थितार्कवत् । परमार्कःपारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिनातथा । अर्कस्वरूपानाभिज्ञैःशिरःपादादिवर्जितः अचेतनश्चकल्प्येतत्तेजोमात्रदर्शिभिः । सूर्य देहादिभिन्नंहितेजोमंडलमेवतु । दृश्यतेस्थूलमतिभिरवमेवजानार्दनइतिप्रमाणविरुद्धत्वादुपेक्षणीयम् ५१ मुक्तिसाधनेषुप्रथमतःआपाद्यंविरक्तिलक्षणंसाधनमितिकपोतशिक्षितांविरक्तिमाह नातिस्नेहइति

नातिस्नेहःप्रसंगोवाकर्त्तव्यःक्वापिकेनचित् ॥ कुर्वन्विंदेतसंतापंकपोतइवदीनधीः ५२ कपोतःकश्चनारण्येकृतनीडोवनस्पतौ ॥ कपोत्याभार्ययासार्धमुवासकतिचित्समाः ५३ कपोतौस्नेहगुणितहृदयौगृहधर्मिणौ ॥ दृष्टिंदृष्ट्यांगमंगेनबुद्धिंबुद्ध्याबबंधतुः ५४ शय्यासनाटनस्थानवार्त्ताक्रीडाशनादिषु ॥ मिथुनीभूयविस्रब्धौचेरतुर्वनराजिषु ५५ यद्यद्वांछतिसाराजन्तदर्थमनुकंपितः ॥ तंतंसमानयत्कामंकृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५६ कपोतीप्रथमंगर्भंगृह्णतीकालआगते ॥ अंडानिसुषुवेनीडेस्वपत्युःसन्निधौसती ५७ तेषुकालेव्यजायंतरचितावयवाहरेः ॥ शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिःकोमलांगतनूरुहाः ५८ प्रजाःपुपुषतुःप्रीतौदंपतीपुत्रवत्सलौ ॥ शृण्वंतौकूजितंतासांरुवंतौकलभाषितैः ५९ तासांपतत्रैःसुस्पर्शैःकूजितैर्मुग्धचेष्टितैः ॥ प्रत्युद्गमैरदीनानांपितरौमुदमापतुः ६० स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यंविष्णुमायया ॥ विमोहितौदीनधियौशिशून्पुपुषतुःप्रजाः ६१ एकदाजग्मतुस्तासामशनार्थंकुटुंबिनौ ॥ परितःकाननेतस्मिन्नर्थिनौचेरतुश्चिरम् ६२ दृष्ट्वाताँल्लुब्धकःकश्चिद्यदृच्छातोवनेचरः ॥ जगृहेजालमातत्यचरतःस्वालयांतिके ६३ कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ ॥ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६४ कपोतीस्वात्मजान्वीक्ष्यबालकाञ्जालसंवृतान् ॥ तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६५ सासकृत्स्नेहगुणितादीनचित्ताजमायया ॥ स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६६ कपोतश्चात्मजान्बद्धानात्मनोप्यधिकप्रियान् ॥ भार्यांचात्मसमांदीनांविललापातिदुःखितः ६७ अहोमेपश्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः ॥ अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहास्त्रैवर्गिकाहताः ६८ अनुरूपानुकूलाचयस्यमेपतिदेवता ॥ शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६९ सोहंशून्यगृहेदीनोमृतदारोमृतप्रजः ॥ जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ७० तांस्तथैवावृतांशिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्विचेष्टतः ॥ स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोपतत् ७१ तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनम् ॥ कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहम् ७२ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् ॥ पुष्णन्कुटुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ७३ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतम् ॥ गृहेषुखगवत्सक्तस्तमारूढच्युतंविदुः ७४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेअवधूतगीतेसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥

५२ ५३ स्नेहगुणितहृदयावित्येतद्दर्शयति दृष्टिमित्यादिना ५४ शय्यासनादिषुमिथुनीभूयवर्तमानाम् ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ शिचापक्षिग्राहिजालेन ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ आरूढात्वृक्षात्च्युतंपतितम् ७४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांसप्तमोध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

नकर्तुमीहसेकिंचिदितियदुराजप्रश्नंपरिहरन्नेतत्संसारसुखंयथादुःखशिरस्कत्वेननाकांक्ष्यंनसाध्यंचतथास्वर्गसुखमित्याह सुखमिति यथैंद्रियकंसुखंपतननिश्चयात्स्वर्गेनरकेचास्तितथाश्रोत्रादींद्रि
यविषयशब्दादिसुखंअस्त्येवेति यत्तस्माद्बुधोदुःखशिरस्कंसुखंनेच्छेतकुतएवतत्साधनेप्रवर्ततइत्यन्वयः अनेनैहिकसुखायनप्रवर्तनीयमितिकिंवक्तव्यमित्युक्तंभवति १ तर्हिदेहयात्राकथंकारंवर्ततइ
त्यतोऽजगरादुपात्तबुद्धिमाह ग्रासमिति दिष्टेन दैवेनदैवंदिष्टंभागधेयमित्यभिधानं ग्रासस्तुकवलार्धकइतिच विसृष्टंदत्तंयदृच्छयैवापतितंअतर्कितत्वेनोपपन्नं अक्रियःयत्नरहितः अजगरोयथाग्र
सेत्तथामुनिरितिशेषः २ ननुयदृच्छयापिग्रासालाभेकिंकुर्यात्तत्राह । शयीतेति अनुपक्रमःक्रियारंभरहितः यदि यदृच्छयापिग्रासोनोपनमेत् तर्हिमहाहिरिव बहून्यहानिशयीत तत्रनिमित्तं दिष्टभुगि
ति यदृच्छाप्राप्तभोगत्वादित्यर्थः ३ ननुतर्ह्यन्नबलस्यदेहस्यान्नाभावेपतनंस्यादित्याशंक्य सत्यंबहिर्मुखस्यैतन्नयोगारूढस्यत स्यभगवद्गुणगणामृतध्यानलक्षणपानपूर्णबलवद्देहत्वादितिभावेनाह ओजइ
ति करचरणादींद्रियशक्तिमानपियोगारूढः शरीरयात्रार्थंनेहेतनचेष्टेत कीदृशःशयानः सर्वप्रवृत्तिशून्यः तर्हिनिद्रालुःस्यादत्राह वीतनिद्रइति निद्रानिरासव्यापारसद्भवादित्याह बिभ्रदिति
अत्रभरणेनध्यानंलक्षयति ओजः सहोबलात्मनाब्रह्मणायुक्तंदेहंबिभ्रत्ध्यायन्अन्यत्रतादृशादृष्टानिर्मितं ईशशक्तेरचिंत्यत्वादित्यर्थः अतएवाकर्मकंनिश्चेष्टंउद्देश्यरहितंवा ४ समुद्राच्छिक्षितांमतिमा
ह मुनिरिति अनंतपारः अंतपाररहितबुद्धिःअनंतेनपारःपूर्तिस्तृप्तिलक्षणायस्यसतथेतिवा पारंतीरांतरंप्रोक्तंपारःपूर्तिस्तथापुमानित्यभिधानं अन्यत्रानिश्चिततीरांतरः स्तिमितोदोनिश्चलजलः

ब्राह्मणउवाच ॥ सुखमैंद्रियकंराजन्स्वर्गेनरकएवच ॥ देहिनांयद्यथादुःखंतस्मान्नेच्छेततद्बुधः १ ग्रासंविसृष्टंदिष्टेनमहांतंस्तोकमेवच ॥ यदृच्छयैवापतितं
ग्रसेदजगरोऽक्रियः २ शयीताहानिभूरीणिनिराहारोनुपक्रमः ॥ यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहिरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतंबिभ्रद्देहमकर्मकम् ॥
शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोदुर्विगाह्योदुरत्ययः ॥ अनंतपारोह्यक्षोभ्यस्तिमितोदइवार्णवः ५ समृद्धकामोहीनो
वानारायणपरोमुनिः ॥ नोत्सर्पेतनशुष्येतसरिद्भिरिवसागरः ६ दृष्ट्वास्त्रियंदेवमायांतद्भावैरजितेंद्रियः ॥ प्रलोभितःपतत्यंधेतमस्यग्नौपतंगवत् ७

निर्विकल्पकर्मीवा ५ समृद्धकामःसमृद्धाभीष्टार्थःनोत्सर्पेतउत्सिक्तोनभवेतर्हिनोवाद्रव्यैरितिशेषः नशुष्येतयथाप्रावृषिसमुद्रः समृद्धजलाभिःग्रीष्मेशुष्कजलाभिःसारिद्भिः ६ शलभाच्छिक्षितांबुद्धि
माह दृष्ट्वेति । देवस्यमायांमोहकशक्तिं भावैःशृंगारचेष्टाभिः अत्र । महत्तांवनिताकामःपतत्यंधेतमस्यलं । अन्यत्रानिरयंयातिदुःखवान्स्याद्विपर्ययइतिवचनात् । अधःपातेविशेषोस्तीतिज्ञातव्यंमा
याशब्दस्येंद्रजालार्थमंतरेणमोहकारणत्वार्थःकथमित्येतच्चोद्यं मोहकारणभूतातुमायेत्याहुर्मनीषिणः। अविद्यमानंमेत्युक्तंतज्ज्ञापयतियत्स्वयं। कुत्रंचिज्ज्ञानरूपंसल्लाभरूपंचभण्यते। मयंप्राचुर्यमुद्दिष्टंमाया
स्यात्प्रचुरेत्यपीत्यनेनपरिहर्तव्यं । तस्माद्याविवक्षितातामनुसृत्यार्थोवक्तव्यइतिज्ञायते ननुतर्हिमायाशब्दस्यानेकार्थवृत्तित्वात्कुत्रमुख्यार्थइतीयंशंका स्वतंत्रंपरमार्थाख्यंस्वतंत्रैकाहरेर्मतिः सैवमाया
समुद्दिष्टामुख्यतस्तत्स्वरूपिका । इत्यनेनपरिहर्तव्या परमार्थनिष्ठस्यस्वतंत्रशब्दस्यगुणनिष्ठत्वंकथमित्येतत् । मतिमन्मातिभेदोपिनाविष्णोःक्वचिदिष्यतेइत्यनेनपरिहृतं मायायाःईशेच्छावाचित्वेजगत
स्तन्मयत्वंकथमिति इदमपि पारमार्थ्येननास्त्येवतदन्यत्तद्वशंयतः। अनाद्यनंतकालेपिविद्यमानमपिध्रुवं। अतोमायामयंप्राहुःसर्वंतद्वशगंयतः। इतिअमुनापरिहृतं किंच विश्वस्यपराधीनत्वादसदादिश
शब्दवाच्यत्वं नत्वविद्यमानत्वात्तर्हिजगन्नास्त्येवेतिकथं अस्वतंत्रत्वादित्युत्तरं प्रवाहरूपेणानित्यत्वात्सदातनत्वंयुक्तं श्रौतत्वाद्विश्वस्यमिथ्यात्वंकिंनस्यादितिचेन्न हरेरिच्छाधीनत्वान्मायामात्रत्वात्त

१ माङ् माने इति धातोर्माशब्दस्य ज्ञानरूपत्वमुच्यते । याप्रापणे इति धातोर्याशब्दस्यप्राप्यमित्यर्थः माया चासौयाचेतिसमासउक्तार्थः

हिंश्रुवेःकागतिरितिचेन्नएकस्यैवपरमार्थत्वादितिसर्वप्रमाणसिद्धं स्वाधीनंसदितिप्रोक्तंपराधीनमसत्स्मृतं। अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः। अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपिध्रुवं। अस्वातंत्र्यात्तुना
स्त्येवेत्येवंवाच्यंजगत्सदा सदावृत्तेर्विद्यमानमितिब्रूयाद्यदिक्वचित्। तथापिनाशवद्धीदंप्रवाहाद्ध्यस्यनित्यता अतोनिवर्त्यमित्याहुःप्रपंचोह्यस्तियद्यपि विष्णोरिच्छवशत्वाच्चमायामात्रमितिस्फुटं परमार्थंचै
कमेवस्वातंत्र्याद्विष्णुमव्ययं यदिकल्पयतीदंयःसएवविनिवर्तयेत् विष्णुस्तस्मात्तद्वशत्वान्नास्तीतिद्वैतमुच्यते स्वातंत्र्येणहरौज्ञातेपराधीनत्वनिश्चयात् इत्याहुरुपदेष्टारआचार्यास्तत्त्ववेदिनः यथैवराज
निज्ञातेनान्योस्तीतिस्फुटंवचः स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्चतद्भृत्यादिषुसत्स्वपि यथैकच्छत्रवांश्चैवएकवीरइतीववा तथैवसर्वप्राधान्याददद्वितीयोहरिःस्मृतः एवंमुक्ताविजानंतिसायुज्येप्रापिताविभोः अनंतकालंप
श्यंतोजगदेतच्चराचरं तस्यैकस्यह्यविज्ञानात्केवलंभ्रांतिरूपकं जगदुक्त्वातमोयांतित्वीशितव्येशशापतः इति अनेनप्रपंचोयदिविद्येतेत्यादिश्रुतिरपिविवृतासत्यत्वार्थे पुत्रामेयदिविद्यंतेमरिष्यंत्येवतेध्रुवं य
दिराज्यंकरोत्येषनश्यत्येतदसंशयमितिधृतराष्ट्रस्यवचनाद्यदिशब्दस्यविपर्ययपर्यवसानेवस्तुत्वार्थःप्रतीयते तथात्रापि यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वेऽस्वातंत्र्येचसंशये अवस्तुशब्दश्चाशक्तेह्यल्पशक्तौचकीर्त्यतइ

योषित्सुतल्पाभरणांबरादिद्रव्येषुमायारचितेषुमूढः ॥ प्रलोभितात्माह्युपभोगबुद्ध्यापतंगवन्नश्यतिनष्टदृष्टिः ८ स्तोकंस्तोकंग्रसेद्ग्रासंदेहोवर्तेतयावता ॥ गृहान्व्रजेत्समातिष्ठन्वृत्तिंमाधुकरींमुनिः ९ अणुभ्यश्चमहद्भ्यश्चशास्त्रेभ्यःकुशलोनरः ॥ सर्वतःसारमादद्यात्पुष्पेभ्यइवषट्पदः १० सायंतनं श्वस्तनंवानसंगृह्णीतभिक्षितम् ॥ पाणिपात्रोदरामत्रोमक्षिकेवनसंग्रही ॥ मक्षिकाइवसंगृह्णन्सहतेनविनश्यति ११ पदापियुवतींभिक्षुर्नस्पृशेद्दारवीमपि ॥ स्पृशन्करीवबध्येतकरिण्याअंगसंगतः १२ नाधिगच्छेत्स्त्रियंप्राज्ञःकर्हिचिन्मृत्युमात्मनः ॥ बलाधिकैःसहन्येतगजैरन्यैर्गजोयथा १३ नदेयंनोपभोग्यंचलुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ॥ भुंक्तेस्वमपितद्वान्योमधुहेवार्थविन्मधु १४ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानांगृहाशिषः ॥ मधुहेवाग्रतोभुंक्तेयतिर्वैगृहमेधिनाम् १५ ग्राम्यगीतंनशृणुयाद्यतिर्वनचरःक्वचित् ॥ शिक्षेद्धरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १६

त्यनेनयदिशब्दस्यावस्तुत्वार्थोपिज्ञायते ७ प्रागुक्तश्लोकार्थमेवविवृणोति योषिदिति मायारचितेषुभगवदिच्छारचितेषुभोगसाधनेषुतल्पादिषुयोषिज्जनेषूपभोगबुद्ध्याविषयभोगसाधनबुद्ध्याप्रलोभि
तात्माविवशमनाःशलभवन्नश्यतीत्यन्वयः ८ मधुकरशिक्षितमतिमुपदिशति स्तोकमिति मधुकरस्यविद्यमानांवृत्तिंसमातिष्ठन्मुनिर्गृहान्व्रजेदित्यन्वयः ९ अत्राणुत्वमहत्त्वेसंख्ययोच्यतेनत्वर्थतःसारंभ
गवज्ज्ञानजननींभक्तिम् १० भिक्षितंभिक्षयालब्धमन्नंसायंतनंसायंतनार्थंश्वस्तनंश्वस्तनार्थंचनसंगृह्णीत कथंतर्हिभोजनमत्राह पाणीति पाणिपात्रत्वेनोदरमात्रत्वेनवाभुंजानइतिशेषः संग्रहेकोदोषइत्यत्राह
मक्षिकाइति तेनधनेनसहविनश्यतिचोरादिनेतिशेषः ११ गजात्किमुपात्तमत्राह पदेति करिण्याअंगसंगतःस्पृशन्करीवबध्यते १२ एतदेवविवृणोति नाधिगच्छेदिति १३ मधुहनोपिकाशुचिरार्जितेति
तत्राहनदेयमिति लुब्धैर्यद्दुःखेनसंचितंनदेयं दानयोग्यंन नोपभोग्यंस्वस्योपयोग्यंचन तत् स्वंवित्तमर्थविदन्योभुंक्ते कथमिव मधुहामकरंदसंग्रहीमधुवत् १४ किमनेनात्मनोलब्धमत्राह सुखदुःखेति य
विर्जितेंद्रियग्रामः १५ हरिणाच्छ्रोत्रेंद्रियजयोलब्धइत्याह ग्राम्येति अहंवनचरोयतिर्ग्राम्याणांगीतंवचनंनशृणुयादितीममर्थंहरिणाच्छिक्षे कीदृशात् मृगयोर्गीतमोहितत्वेनबद्धात् १६

ग्राम्यगीतश्रवणेकाहानिरिति तत्राह नृत्येति क्रीडनकांधःक्रीडासाधनवदंधः १७ मत्स्यांज्जिह्वेंद्रियजयप्रकारंकथयति जिह्वयेति अतद्बुद्धिरतत्त्वज्ञः १८ रसजयोदुष्परिहारइत्युपपादयतिइंद्रि
याणीति रसनंरसनेंद्रियंअसौरसनारस्येस्वविषयेवर्धते १९ जिह्वेंद्रियजयएवेंद्रियजयो नान्यइत्याह तावदितिरसोरागः रसोरागेविषेवीर्येइतियादवः २० पिंगलायावैराग्यमुपाशिक्षितमितिवक्तुमुपक्रम
ते पिंगलेति २१ सैकदासंकेतेवित्तसमयेकांतमुपनेष्यतीआत्मसमीपंप्रापयंतीगृहद्वार्यभूदित्यन्वयः २२ मार्गआगच्छतःपुरुषान्वीक्ष्य तान्पुरुषान्वित्तवतःशुल्कदान्कांतान्मेने २३ अस्मादन्योभूरि
दोबहुद्रव्यप्रदःस्यादितिमत्वा २४ २५ वित्ताशयावित्तातितृष्णयाचिंतायाश्छेदनेहेतिःशस्त्रम् २६ यथागीतंतथाममसकाशाच्छृणु २७ श्रोतव्यत्वेहेतुमाह निर्वेदइति यथानशितोसिःपाशानांछेदनेहे
तुर्विहितःतथानिर्वेदस्तृष्णालक्षणपाशानांहियस्मात्तस्मात् अत्रापिहेत्वंतरमाह नहीति २८ विततिर्विस्तारःबालिशायेनतस्मात् २९ कथंबालिशेत्यत्राह संतमिति नित्यमविनाशिनम् ३० आत्मामनः

नृत्यवादित्रगीतानिजुषन्ग्राम्याणियोषिताम् ॥ आसांक्रीडनकांधःस्यादृष्यशृंगोमुनिर्यथा १७ जिह्वयाथप्रमाथिन्याजनोरसविमोहितः ॥ मृत्युमृ
च्छत्यतद्बुद्धिर्मीनस्तुबडिशैर्यथा १८ इंद्रियाणिजयंत्याशुनिराहारामनीषिणः ॥ वर्जयित्वातुरसनमसौरस्येहिवर्धते १९ तावज्जितेंद्रियोनस्या
द्विजितान्येंद्रियःपुमान् ॥ नजयेद्रसनंयावज्जितंसर्वंजितेरसे २० पिंगलानामवेश्यासीद्विदेहनगरेपुरा ॥ तस्यामेशिक्षितंकिंचिन्निबोधनृपसत्तम २१
सास्वैरिण्येकदाकांतंसंकेतउपनेष्यती ॥ अभूत्कालेगृहद्वारिबिभ्रतीरूपमुत्तमम् २२ मार्गआगच्छतोवीक्ष्यपुरुषान्पुरुषर्षभ ॥ तान्शुल्कदा
न्वित्तवतःकांतान्मेनेर्थकामुका २३ आगतेष्वपयातेषुसासंकेतोपजीविनी ॥ अथान्योवित्तवान्कोपिमामुपेष्यतिभूरिदः २४ एवंदुराशयाध्वस्तनिद्राद्वा
र्यवलंबिनी ॥ निर्गच्छंतीप्रविशतीनिशीथंसमपद्यत २५ तस्यावित्ताशयाशुष्यद्वक्त्रायादीनचेतसः ॥ निर्वेदःपरमोजज्ञेचिंताहेतिःसुखावहः २६ तथा
निर्विण्णचित्तायागीतंशृणुयथामम २७ निर्वेदआशापाशानांपुरुषस्ययथाह्यसिः ॥ नह्यंगाजातनिर्वेदोदेहबंधंजिहासति २८ ॥ पिंगलोवाच ॥ अहो
मेमोहविततिंपश्यताविजितात्मनः ॥ याकांतादसतःकामंकामयेयेनबालिशा २९ संतंसमीपेरमणंरतिप्रदंवित्तप्रदंनित्यमिमंविहाय ॥ अकामदंदुःख
भयादिशोकमोहप्रदंतुच्छमहंभजेऽज्ञा ३० अहोमयात्मापरितापितोवृथासांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया ॥ स्त्रैणान्नराद्यार्थतृषाऽनुशोच्यात्क्रीत्वाहि
वित्तंरतिमात्मनेच्छती ३१ यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्यस्थूणंत्वचारोमनखैःपिनद्धम् ॥ क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्विण्मूत्रपूर्णमदुपैतिकाऽन्या ३२ विदेहानां
पुरेह्यस्मिन्नहमेकैवमूढधीः ॥ यान्यमिच्छंत्यतःस्वस्मादात्मदात्कांतमच्युतात् ३३

अतिगर्ह्यवार्ताकिंवदंतीयस्याःसातथातयासंकेतस्यभावःसांकेत्यं द्रव्यंतेनवृत्तिराजीविकातयायथाहंवित्तमुद्दिश्यआत्मनादेहेनअर्थतृषाविषयतृष्णयाअनुशोच्यान्स्त्रैणान्नरान्क्रीत्वा रतिमिच्छंत्यासं त
थेतिशेषः ३१ यदर्थंग्राम्यमाकांक्षंतेतदीदृशंहीत्याह यदिति त्वचारोमनखैरित्येकंपदंस्थूणाःस्तंभाःमदन्याकीदृशीएतदेहाख्यमगारंगृहमुपैतीत्यन्वयः वंशाःदीर्घदारुविशेषाःवंश्यावंशप्रोताःस्तिरश्चीनवे
णवःक्षरंतिस्रवंतिनवद्वाराणियस्यतत्तथाअनेनान्यकांतानांहेयत्वमुक्तंभवति ३२ इतोपिहेयाइतिभावेनाह विदेहानामिति स्वस्मात्स्वकीयात्स्वस्वामिनइत्यर्थः अतोजगतःअतोन्यस्माद्भिन्नादित्यर्थः
अनिषेधेपुमान्विष्णाविति्यादवः यद्वाऽतोस्मात्सर्वमनोवृत्तिप्रेरकत्वेनप्रसिद्धात् ३३

योयंसुहृत्प्रेष्ठानभिष्ठःनाथतेऐश्वर्येणवर्ततइतिनाथःशरीरिणामात्मानिर्यताचतमात्मनामनसैवविक्रीयानेनाच्युतेनसह इयंपिंगलासामान्यावेश्यानभवति किंतुविशिष्टाप्सरःस्वेका अन्यथा अस्या नैतादृशीबुद्धिरुत्पद्यते तदुक्तं भगवद्भार्यतायोग्याःकाश्चिदप्सरसःस्त्रियः । रमावेशात्कदाचित्स्युस्तास्वेकापिंगलाभवेत् । तदन्यासांमहादोषोभगवद्भर्तृतास्मृताविति ३४ लोकसिद्धकांतत्यागे लोकविलक्षणकांतस्वीकारेअलंबुद्धिगोचरकामादातृत्वमाद्यंतवत्त्वंचनिमित्तमित्याह कियदिति तेनराभार्यायामेकियत्प्रियंव्यभजन्विभजेयुरित्यन्वयः तर्हिदेवाःकांताःसंतीत्यत्राह देवाइति ३५ विश्वबंधविध्वंसिनिभगवतिप्रसन्नेकिमसुलभमितिभावेनाह नूनमिति नूनमिदानीम् ३६ समुद्भूतप्रभूतभगवद्भक्तिसुधापिंगलापुनःशब्दादिविषयनिमित्तक्लेशामाभूवन्नितिप्रार्थयते मैवमिति येननिर्वेदेनसंसारबंधंनिर्हृत्यपरिहृत्यशर्मभगवन्निष्ठालभ्यंसच्चिदानंदलक्षणंसर्वविलक्षणंब्रह्मप्राप्नोतीत्यन्वयः कुतोमाभूवन्नितिअतोवाह येनेति पुरुषोनुबंधंभगवद्भक्तिनिर्हृत्यभस्मकृत्वाशर्मंशमलंसुखो

सुहृत्प्रेष्ठतमोनाथआत्माचायंशरीरिणाम् ॥ तंविक्रीयात्मनैवाहंरमेऽनेनयथारमा ३४ कियत्प्रियंतेव्यभजन्कांतामेकामदानराः ॥ आद्यंतवंतोभार्याया देवावाकालविद्रुताः ३५ नूनंमेभगवान्प्रीतोविष्णुःकेनापिकर्मणा ॥ निर्वेदोयंदुराशायायन्मेजातःसुखावहः ३६ मैवंस्युर्मंदभाग्यायाःक्लेशानिर्वेदहेतवः ॥ येनानुबंधंनिर्हृत्यपुरुषःशममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादायशिरसाग्राम्यसंगताः ॥ त्यक्त्वादुराशाःशरणंव्रजामितमधीश्वरम् ३८ संतुष्टाश्रद्दधत्येतद्यथालाभेनजीवती ॥ विहराम्यमुनैवाहमात्मनारमणेनवै ३९ संसारकूपेपतितंविषयैर्मुषितेक्षणम् ॥ ग्रस्तंकालाहिनात्मानंकोन्योस्मात्त्रातुमीश्वरः ४० आत्मैवह्यात्मनोगोप्तानिर्विद्येतयदाखिलात् ॥ अप्रमत्तइदंपश्येद्ग्रस्तंकालाहिनाजगत् ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ एवंव्यवसितमतिर्दुराशाःकांततर्षजाः ॥ छित्त्वोपशममास्थायशय्यामुपविवेशसा ४२ आशाहिपरमंदुःखंनैराश्यंपरमंसुखम् ॥ यथासंछिद्यकांताशांसुखंसुष्वापपिंगला ॥ ४३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेपिंगलागीतेऽष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ ब्राह्मणउवाच ॥ परिग्रहोयंदुःखाययद्यत्प्रियतमंनृणाम् ॥ अनंतसुखमाप्नोतितद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १ सामिषंकुररंजघ्नुर्बलिनोयेनिरामिषाः ॥ तदामिषंपरित्यज्यससुखंसमविंदत २ नमेमानावमानौस्तोनचिंतागेहपुत्रिणाम् ॥ आत्मक्रीडआत्मरतोविचरामीहबालवत् ३ द्वावेवचिंतयामुक्तौपरमानंदआप्लुतौ ॥ योविमुग्धोजडोबालोयोगुणेभ्यःपरंगतः ४

परमंनरकमृच्छतीतिएतस्मादितिशेषः ३७ तन्निष्ठामाह तेनेति तेनहरिणाउपकृतमनुगृहीतंनिर्वेदंशिरसादायग्राम्यसंगतादुराशाःत्यक्त्वा ३८ एतदत्यंतंश्रद्दधतीश्रद्दधाना ३९ अस्मादन्यःकःआत्मानंत्रातुं मुषितेक्षणंनष्टज्ञानम् ४० आत्मनःस्वस्यगोप्ताआत्मापरमात्मैव यदाखिलान्निर्विद्येततदेतज्जगत्कालाहिनाग्रस्तंपश्येत् ४१ कांततर्षजाःकांततृष्णाजाताः ४२ इममितिहासंश्रद्धापयति आशेति ॥ ४३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ तिरश्चीनात्कुररारूयपक्षिगात्किंविशिष्टंज्ञानंशिक्षितमत्राह परिग्रहइति नृणांप्रियतमंयद्यद्वित्तंतस्यपरिग्रहःतस्यवित्तस्यांततोनाशाद्दुःखायभवति १ ततःकिंफलितमत्राह तदिति तत्तस्मात्योविद्वान्सोकिंचनोभवेदिममर्थंचित्तीकरोतीति सामिषमिति २ तज्ज्ञानफलमाह नमइति इहपुत्रवतांयावित्तैषणादिचिंतासापिनास्ति ३ ननुर्वर्हिकीदृशस्यचिंतानास्तीत्यत्राह द्वाविति गुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपरंविलक्षणंईश्वरंगतोज्ञातःपरमात्मगुणामृतमनुभवन्नित्यर्थः ४

कुमार्याःशिक्षितज्ञानमाह क्वचिदिति वृण्वानान्वरणेच्छून् अर्हणमभ्यागतपूजनम् ९ शालीन्कलमान्दृषदि व्रीहिकुट्टपाषाणे शालयःकलमाद्याश्चषाष्टिकाद्याश्चपुंस्यमीत्यमरः यथामहत्परिमाणं भवतितथास्वनंचक्रुरितिक्रियाविशेषणम् ६ महतीविवाहोत्सवेवर्तमानातद्योग्येत्यर्थःअभ्यागतसमयेव्रीहिताडनंदारिद्र्यसूचकमिति व्रीडितालज्जिता ७ घोषोअवघ्नंत्याइत्यसंधिकार्येणा भ्यागतैःशंखस्वनोनश्रुतइतिसूच्यते संधिश्चविवक्षावशात्क्रियतइतिवैयाकरणैरुक्तत्वाच्च निरभिनत्निरभिदत् ८ इदंकथंसंभाव्यतइत्यत्राह लोकानिति ९ एकाकित्वस्यविपक्षेबाधक माह वासइति अत्रदुर्जनैःसहवासोनिषिध्यतेनतुसाद्भिःतस्यविहितत्वात् असज्जनैःस्तुसंवासोनकर्तव्यःकथंचन । यावद्यावच्चबहुभिःसज्जनैःसतुमुक्तिद इतिवचनात् १० इषुकाराच्छिक्षितबुद्धि प्रकारमाह मनइत्यादिना एकत्रपरमात्मनिब्रह्मणि ११ मनोयोजनेनकिंफलंयेनावश्यकर्तव्यंस्यादत्राह यस्मिन्निति यन्मनोदुष्कर्मरेणून्मुंचाति तद्बाह्यमचिन्मनोनिर्वाणंनाशमुपैति कथमिव अनिंधनंज्योतिरिवेतिलुप्तोपमं । बाह्यंमनोविलीनंस्यान्मुक्तौचिन्मात्रकंमनः । तेनैवानुभवेत्सर्वंस्वात्माभिन्नेनमुक्तिगमितिवचनात् बाह्यमेवनश्यतिनचिन्मात्रंतन्नाशेविषयानुभावोक्तिर्विरुध्येतेति

क्वचित्कुमारीत्वात्मानंवृण्वानान्गृहमागतान् ॥ स्वयंतानर्हयामासक्वापियातेषुबंधुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थंशालीन्दृषदिपार्थिव ॥ अवघ्नंत्याःप्रकोष्ठस्था श्चक्रुःशंखाःस्वनंमहत् ६ सातंजुगुप्सितंमत्वामहतीव्रीडिताततः ॥ बभंजैकैकशःशंखान्द्वौद्वौपाण्योरशेषयत् ७ उभयोरप्यभूद्घोषोअवघ्नंत्याःस्मशंखयोः ॥ तत्राप्येकंनिरभिनदेकस्मान्नभवेद्ध्वनिः ८ अन्वशिक्षमिमंतस्याउपदेशमरिंदम ॥ लोकाननुचरन्नेतांल्लोकतत्त्वविवित्सया ९ वासोबहूनांकलहोभवेद्वार्ताद्वयो रपि ॥ एकएवचरेत्तस्मात्कुमार्याइवकंकणः १० मनएकत्रसंयुज्याज्जितश्वासोजितासनः ॥ वैराग्याभ्यासयोगेनध्रियमाणमतंद्रितः ११ यस्मिन्मनो लब्धपदंयदेतच्छनैःशनैर्मुंचतिकर्मरेणून् ॥ सत्त्वेनवृद्धेनरजस्तमश्चविधूयनिर्वाणमुपैत्यनिंधनम् १२ तदेवमात्मन्यवरुद्धचित्तोनवेदकिंचिद्बहिरंतरंवा ॥ यथेषुकारोनृपतिंव्रजंतमिषौगतात्मानददर्शपार्श्वे १३ एकचार्यनिकेतःस्यादप्रमत्तोगुहाशयः ॥ अलक्ष्यमाणआचारैर्मुनिरेकोल्पतोषणः १४ गृहारं भोहिदुःखायविफलश्चाध्रुवात्मनः ॥ सर्पःपरकृतंवेश्मप्रविश्यसुखमेधते १५ एकोनारायणोदेवःपूर्वसृष्टंस्वमायया ॥ संहृत्यकालकलयाकल्पांतइदमी श्वरः १६ एकएवाद्वितीयोभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ॥ कालेनात्मानुभावेनसाम्यंनीतासुशक्तिषु १७

१२ अचिन्मनोनाशानंतरं चिन्मनसाध्यानप्रकारमाह तदेवमिति अनिकेतनत्वेनएकत्वेनचसंचरणंदुःखहेतुकर्मानारंभश्चसर्पाच्छिक्षितमित्याह एकचारीति अत्रएकचारित्वादिकंविधेयंनतु विशेषणं गुहायांहृत्कमलमध्येगूढायांपरदेवतायां आशयोंतःकरणंयस्यसतथा निरंतरंभगवदुपासनापरइत्यर्थः अल्पेनाशनादिनातोषणंतृप्तिर्यस्यसतथा १४ अध्रुवात्मनःअनित्यदेहस्यजी वस्य अत्रलुप्तोपमामाह सर्पइति । अनेननिवासोपायोऽपिदर्शितइति १५ उर्णनाभेरुपशिक्षितमाह एकइति । एकःकेवलःनिरपेक्षःनारायणोदेवःस्वमाययास्वेच्छयाकल्पांतेकालकलयासं हारकांशेनपूर्वंसृष्टमिदंजगत्संहृत्यएकत्वसंख्याविशिष्टोभूत् १६ कालादीनांतदासत्त्वात् कथमिदमुपपद्यतेइतितत्राह अद्वितीयइति । एतादृशोन्योनास्तीत्येवोच्यतेनतुसर्वात्मनासर्वनिषेधेनतथा सतिसर्वस्यतेनैक्यंउपपन्नंस्यान्नचतद्युक्तम् कुतोत्राह अखिलाश्रयइति नह्याधाराधेययोरेकत्वंक्वापिदृष्टचरम् नन्वेतद्दृष्टांतेनतस्याधारांतरकल्पनंस्यादत्राह आत्माधारइति नन्वेतद्वाकोविरुद्धमत्राहई श्वरइति । एतदेवविवृणोति कालेनेति । आत्मनःस्वस्यानुभवेनतत्तत्कालोचितसृष्ट्यादिभावसूचकेनकालेनसदंतर्यामिणासत्वादिगुणशक्त्यासुशक्यःस्वाच्छक्तिषुसाम्यंसाम्यावस्थांनीतासुसतीषुप्रधानपु

रुषयोर्ब्रह्मसरस्वत्योरीश्वरः आदिपुरुषः परावराणांकार्यकारणानांपरमोऽवधारमंतरेणास्ते तर्हिकिंनामेत्यत्राहकैवल्येति । समाधिकराहितइति सत्वादिगुणानांशक्तिशब्दवाच्यत्वेकिंप्रमाणमित्यपेतच्चोच्यम् प्रकृतिश्चगुणाश्चैवशक्यत्वाच्छक्तयःस्मृताः । विष्णोःस्वरूपभूतातुशकनाच्छक्तिरुच्यते इत्यनेनपरिहृतामितिज्ञातव्यम् । कालप्रकृत्यादिप्रवर्तनोदासीनत्वाभिप्रायेणैकइतिवापुनरुक्तम् । कालप्रकृतिजीवादौल्यपेसत्यप्रवर्तनात् । तन्निमित्तस्यकार्यस्यविष्णुरेकइतीर्यते सहिकालादिकंसर्वंवर्तयत्यमितद्युतिरितिवचनात् १७ १८ संहारप्रकारमुक्तातस्मात्सृष्टिप्रकारमाह केवलेति । निरुपाधिकोजडदेहरहितः कालेनकालांतर्यामिणाआत्मनःस्वस्मात् अनुभावोजन्मव्यक्तिर्यस्यसतथा तेनस्वमायांस्वाधीनप्रकृतिंसंक्षोभयन्सृष्ट्यभिमुखींकुर्वन्तयाप्रकृत्यासूत्रप्राणंब्रह्माणंचसृजतिमायायाःस्वरूपमाह तामिति । विश्वतोमुखंसर्वदिक्षुयथामुखंभवतितथासृजतीं यस्मिन्प्रकृतिस्वरूपेयेनप्रधानेन प्रकृतौविलीनःसंसारमेतीतिश्रुतिः । कालेनसृष्ट्युपाहितेननैतावतासापेक्षत्वम् । आत्मानुभावेनस्वसामर्थ्येनेतिवा १९ २० अत्रोदाहरति । यथेतिऊर्णांलालांवक्त्रतोमुखेनसंतत्यविस्तृत्ययथायथेच्छम् २१ पेशस्कृतःशिक्षितांबुद्धिमाह यत्रेति । देहीयत्रयत्रस्नेहसांक्षिप्तधियामनोधारयेत्तत्तत्सरूपतांतस्यतस्यसदृशरूपतांयाति अत्रेदंतात्पर्यंस्निग्धयाधियाध्यायतिचेत्स्निग्धरूपंसुखरूपंयाति द्वेषधियाचिंतयतिचेद्द्विष्टरूपंदुःखरूपंयातीत्यादियोज्यम् । तदुक्तं भयादपिहरिंभक्त्याचिंतयंस्तत्सरूपताम् । पेशस्कारिवदायातिद्विषन्द्वेषस्वरूपतामिति । द्विषअप्रीतावितिधातोःसुखरूपस्यापिहरेर्द्वेषस्यदुःखरूपत्वात्तत्स्वरूपतांयातीतियुक्तम् । सुखरूपस्याविद्वेषोदुःखरूपइतीर्यते । तस्माद्दुःखंसदायातिद्वेषवान्पुरुषोत्तमइतिच । रावणा

सत्त्वादिष्वादिपुरुषःप्रधानपुरुषेश्वरः ॥ परावराणांपरमआस्तेकैवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभवानंदसंदोहोनिरुपाधिकः ॥ कालेनात्मानुभावेनस्वमायां त्रिगुणात्मिकाम् १९ संक्षोभयन्सृजत्यादौतयासूत्रमरिंदम ॥ तामाहुस्त्रिगुणांव्यक्तिंसृजतींविश्वतोमुखम् ॥ यस्मिन्प्रोतमिदंविश्वंयेनसंसरतेपुमान् २० यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णांसंतत्यवक्त्रतः ॥ तयाविहृत्यभूयस्तांग्रसत्येवंमहेश्वरः २१ यत्रयत्रमनोदेहीधारयेत्सकलंधिया ॥ स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापियातितत्तत्सरूपताम् २२ कीटःपेशस्करंध्यायन्कुड्यांतेनप्रवेशितः ॥ यातितत्साम्यतांराजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवंगुरुभ्यएतेभ्यएषामेशिक्षितामतिः ॥ स्वात्मोपशिक्षितांबुद्धिंशृणुमेवदतःप्रभो २४

दीन्रांरामादिद्वेषान्निर्दुःखानंदभगवत्स्वरूपप्राप्त्युक्त्यासुखावाप्तिरितिश्रुतेःकागतिरितिचेदुच्यते तत्ररक्षोरूपादीनांद्वेषाद्दुःखावाप्तिर्जयादीनामेवतत्स्वरूपप्रवेशेनसुखावगतिः । नृसिंहद्वेषतोदुःखंरक्षोरूपेणरावणः । अगाच्चरामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैवच । ततोभक्त्यापरंयातोद्वेषरूपात्तमोगतिरिति । तस्मात्सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषासर्वदोषवान् भवेदितिसरूपत्वंद्वेषादेःपुरुषस्यहीतिमानात् । यथोपासनंफलानवाप्तौश्रुतिव्याकोपश्चस्यात् । तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतितंभूरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूतिरित्यसुरास्तेहपराबभूवुरित्यादिश्रुतेः२२ अत्रोदाहरति कीटइतिननुभवदिष्टार्थेविषममुदाहरणंद्वेषात्तत्समताप्राप्त्यवगमादुच्यतेमह्यंभोजनंदास्यतीतिस्नेहस्यबाहुल्येनक्रमेणाल्पस्यद्वेषस्यसर्वात्मनानिवर्तनेनस्नेहस्यप्रवर्धनेनचतत्समतावाप्तिरिति सत्यप्यत्यल्पविद्वेषेभोजनंदास्यतीतितु । स्नेहबाहुल्यतःकीटःपेशस्कारिसमोभवेत् । द्वेषेसर्वात्मनानष्टेस्नेहेचैवाविवर्धति । सरूपतातदैवस्यात्कीटस्यैवंहरेरपीति किंच हरेःफलदातृत्वविशेषात्पेशस्कृतस्तदभावादल्पद्वेषोपिहरेःप्रसादाजनकइत्यनयोर्नसर्वसाम्यंलोकेचतथादर्शनात् अत्यल्पोपिहरेर्द्वेषःस्नेहस्यानुदयंकरः । सोयंविशेषोनान्यस्यफलदाताचकेशवः । नहिपेशस्कृतःकिंचित्फलदातृत्वमिष्यते स्वातंत्र्याद्द्विद्विषांचैवकेशवोनसुखप्रदइतिवचनात् २३ उपसंहरति एवमिति स्वदेहाच्छिक्षितमतिमाह स्वात्मेति २४

देहोममगुरुरित्यवैहीत्यन्वयःकुतोत्राह विरक्तीति सत्वंबलज्ञानसमाहारोनिधीयतेस्मिन्परमेश्वरेइतिसत्वनिधनःतं सततमतिशयेनोच्चैरुदर्करूपःज्ञानसुखरूपः इतिसततात्युदर्कोभगवांस्तंबिभ्रत्देहःविरक्ति
विवेकहेतुत्वात्सत्वनिधनस्यसततात्युदर्कस्यहरेरधिष्ठानत्वाच्चयथावत्तत्त्वविचारसाधनत्वाच्चगुरुत्वमित्यर्थः। तर्हिहेयत्वंकुतइतितत्राह तथापीति पारक्यंपरकीयंमातृपित्रादेरधीनमित्यवसितोनिश्चितः २५
योहरिणाकरुणयामनुष्यजन्मप्रापितेनानेनदेहेनसर्वस्मात्श्रेष्ठंविनासेवते तस्यायंवृक्षबीजमिवसंसारपरंपरारंभकबीजमित्यनर्थहेतुरित्याह जायेत्यादिना जायादीनांप्रियचिकीर्षयाकर्माणिवितन्वन्योजा
यादीन्पुष्णातिसवृक्षधर्मावृक्षसमानोंतेसुकृच्छ्राज्जायादिपोषणएवावरुद्धमनाःस्वस्यबीजमिवस्थितंस्वदेहंसृष्ट्वावसीदाति नित्यक्लेशवान्भवतीत्यन्वयःयथैकोवृक्षोबीजेनबीजांतरपरंपरारंभणहेतुस्तथायंदे
होपिअसज्जायादिपोषणलक्षणबीजैर्देहांतरपरंपरारंभकारणमित्यर्थः २६ अवसीदतीत्युक्तंविवृणोति जिह्वेति अमुंसंसारिणंकर्मशक्तिःपाण्यादिलक्षणापूर्वादृष्टशक्तिर्वा २७ अनेनसर्वभोगायतनेभ्योविशि
ष्टज्ञानेंद्रियादिमत्तयापुरुषार्थोपयोगित्वेनास्यश्रैष्ठ्यादनेनरसादिविषयान्विजित्य पुरुषार्थायसाधनानुष्ठानंविधेयमन्यथानर्थपरंपरातदवस्थैवेत्युक्तं तत्रसर्वस्मादस्यशरीरस्यश्रैष्ठ्यंकथंअवसीयतइतितत्रा

देहोगुरुर्ममविरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्मसत्वनिधनंसततार्त्युदर्कम् ॥ तत्त्वान्यनेनविमृशामियथातथापिपारक्यमित्यवसितोविचराम्यसंगः २५ जा
यात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्पुष्णातियत्प्रियचिकीर्षितयावितन्वन् ॥ स्वांतेसुकृच्छ्रमवरुद्धमनाःस्वदेहंसृष्ट्वास्वबीजमवसीदतिवृक्षधर्मा २६ जिह्वैक
तोमुमपकर्षतिकर्हितर्षाशिश्नोन्यतस्त्वगुदरंश्रवणंकुतश्चित् ॥ घ्राणोन्यतश्चपलदृक्क्वचकर्मशक्तिर्बह्व्यःसपत्न्यइवगेहपतिंलुनंति २७ सृष्ट्वापुराणिविवि
धान्यजयात्मशक्त्यावृक्षान्सरीसृपपशून्खगदंशमत्स्यान् ॥ तैस्तैरतुष्टहृदयःपुरुषंविधायब्रह्मावबोधधिषणंमुदमापदेवः २८ लब्ध्वासुदुर्लभमिदंबहुसं
भवांतेमानुष्यमर्थदमनित्यमपीहधीरः ॥ तूर्णंयतेतनपतेदनुमृत्युयावन्निःश्रेयसायविषयःखलुसर्वतःस्यात् २९ एवंसंजातवैराग्योविज्ञानालोकआ
त्मनि ॥ विचरामिमहीमेतांमुक्तसंगोऽनहंकृतिः ३० नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानंसुस्थिरंस्यात्सुपुष्कलम् ॥ ब्रह्मैतदद्वितीयंवैगीयतेबहुधर्षिभिः ३१ श्रीभग
वानुवाच ॥ इत्युक्त्वासयदुंविप्रस्तमामंत्र्यगंभीरधीः ॥ वंदितोभ्यर्चितोराज्ञाययौप्रीतोयथागतम् ३२

ह सृष्ट्वेति अजयाप्रकृत्याआत्मशक्त्यास्वाधीनसामर्थ्योपेतयापुराणिशरीराणिपुरुषंपुरुषशरीरंअवबोधधिषणंज्ञानाश्रयम् २८ इदानींपरमपुरुषार्थायप्रयतनीयमित्यर्थस्तःसूचितंस्पष्टमाह लब्ध्वेति बहु
संभवांतेबहुजन्मावसानेअनुमृत्युपृष्ठतोनुगतांतकं शरीरयात्राप्रयत्नोपिनानुष्ठेयइत्याह विषयइति धीरःअनित्यमर्थदमिदंशरीरंयावन्नपतेत्ततःपूर्वमेवानिःश्रेयसाययतेतेत्यन्वयः २९ निश्चितार्थमाह एवमि
तिआत्मनिविज्ञानालोकःपरमात्मविषयविज्ञानलक्षणप्रदीपःप्रकाशः ३० एकस्माद्गुरोःस्वार्थेसिद्धेबाहुल्यात्किंप्रयोजनंसर्वस्मादसंगत्वादिकएवतात्पर्यार्थइत्यत्राह नहीति सुष्ठुपुष्कलंपूर्णं तत्रहेतुमाह ब्रह्मे
तिबहुधागीयमानत्वादल्पबुद्धेर्निश्चयोनस्यादित्यर्थः हीत्यनेन एकस्मात्तुगुरोर्ज्ञानंजायतेनैवकस्यचित् । एकस्मादेवजायेतयोग्योब्रह्मपदस्यतु । स्वयंतूपदिशेज्ज्ञानंवैरिंचिपदयोगिनः । अनुग्रहात्ते
नचापिज्ञानंदत्त्वाविमुक्तिदः । ज्ञानंप्राप्यबहुभ्योपिनतेमुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्यतेषांतुज्ञानदोविष्णुरेवहीतिवाक्योक्तविशेषंसिंहावलोकनन्यायेनसूचयति ३१ ३२

समेब्रह्मणिचित्तंयस्यसतथा २३ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेविज०टीकायांनवमोध्यायः ॥ ९ ॥ मुमुक्षुणाहरेरपरोक्षज्ञानमापाद्यमितिइतिहासमुखेनोक्तंतत्साधनानिनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये ।तत्रादौवर्णाश्रमाचाराचरणप्रकारमाह मयोदितेष्विति अकामात्माफलाभिसंधिरहितमनाःभूत्वा १ सर्वसाधनेषुवैराग्यंप्रथममापाद्यमित्याह अन्वीक्षेतेति अंतःकरणशुद्धिहेतुनावर्णाश्रमादिविहिताचारेणविशुद्धात्मापुमान्गुणेषुशब्दादिषुतत्त्वज्ञानेनपुरुषार्थसाधनतानिश्चयज्ञानेनाविषयात्मनांविषयेष्वासक्तचित्तानांदेहिनां सर्वेषां कर्मारंभाणांविपर्ययंफलवैपरीत्यंअन्वीक्षेतेत्यन्वयः अन्वीक्षणंनाम यथावस्तुदर्शनं तदेवपुरुषार्थसाधनंनान्यत् २ शुक्तिरजतादिज्ञानवन्मुमुक्षुणाहेयमिदंज्ञानमितिभावेनैतदुपपादयति सुप्तस्येति यथासुप्तस्यजाग्रत्वेनविषयाणामालोकोयथावाध्यायतोमनोरथश्चनानात्मकत्वाद्वस्तुस्थितेरन्यथात्वाद्विफलःअतएवाविद्यमानःतथान्यधीगुणैःस्वबाह्यबुद्धिस्थगुणैः अस्वरूपैःकामक्रोधादिभिरभेदोहंक्रोधयहंकामयितेत्यादिलक्षणोयोसौहेयइतिअर्थः । वस्तुस्थितेरन्यथात्वंनानात्वमितिकीर्तितं । ज्ञानस्यैवतुनानात्वान्नस्यात्कामाद्यहंमतिः । कामादिषुस्वधीस्थेषुकेवलंजीवसांस्थितिः । इतिबुद्धिरभेदःस्यात्सनकार्यःकथंचन । अदुष्टकामश्चिद्रूपोजीवाभिन्नस्वरूपतः । दुष्टकामोमनोधर्मस्तस्माद्धेयःसदैवस इतिप्रमाणेनहेयत्वंज्ञायतेइत्यर्थः ३ अकामात्मेत्युक्तंविवृणोति निवृत्तमिति फलानपेक्षणंयथावस्तुज्ञानपूर्वंयत्कर्मतन्निवृत्तंतदेवसेवेतकुर्यात्अनीदृशंयत्कर्मतत्प्रवृ

अवधूतवचःश्रुत्वापूर्वेषांनःसपूर्वजः॥सर्वसंगविनिर्मुक्तःसमचित्तोबभूवह २३ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेअवधूतगीतंनामनवमोध्यायः ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयोदितेष्ववहितःस्वधर्मेषुमदाश्रयः ॥ वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मासमाचरेत् १ अन्वीक्षेतविशुद्धात्मादेहिनांविषयात्मनाम् ॥ गुणेषुतत्त्वज्ञानेनसर्वारंभविपर्ययम् २ सुप्तस्यविषयालोकोध्यायतोवामनोरथः ॥ नानात्मकत्वाद्विफलस्तथाभेदोन्यधीगुणैः ३ निवृत्तंकर्मसेवेतप्रवृत्तंमत्परस्त्यजेत् ॥ जिज्ञासायांसंप्रवृत्तोनाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४ यमानभीक्ष्णंसेवेतनियमान्मत्परःक्वचित् ॥ मदभिज्ञंगुरुंशांतमुपासीतमदात्मकम् ५ अमान्यमत्सरोदक्षोनिर्ममोदृढसौहृदः ॥ असत्वरोर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृहक्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु ॥ उदासीनःसमंपश्येत्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७

त्तंत्यजेन्नकुर्यात् अहमेवपरोयस्यसमत्परः अनेनाकामात्मनोबुधस्यकर्मविधानंप्रतीतिविरुद्धमितिपरास्तं निष्कामंज्ञानपूर्वंचनिवृत्तमितिचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनमितिएतदत्रमानं ननुसकामस्यकर्मविधानात्तत्त्यागःकथमत्राह जिज्ञासायामिति जिज्ञासायांब्रह्मविचारेकर्मचोदनांकर्मविधिंब्रह्मज्ञानोत्पत्तौप्रवृत्तानांसर्वशब्दानांकर्मादिविषयत्वांगीकारेविरोधापत्त्यातत्रानादरलक्षणत्यागोविधीयते नतुसर्वात्मनाअंतःकरणशुद्धिद्वाराज्ञानांगत्वेनांगीकारार्हत्वादित्यतोनाद्रियेदित्युक्तम् ४ ननु यमादचोदनापिनादरणीयाकिं नेत्याह यमानिति यमानियमाः अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः । आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयं । शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनं । तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनमितिवक्ष्यति क्वचिद्विहितकालेनिवृत्तादिवत्ज्ञानोत्पत्तौगुरूपासनमप्यंतरंगमित्याह मदभिज्ञमिति मय्येवआत्माध्यानसमर्थाबुद्धिर्यस्यसतथातं मामेवनित्यंध्यायेद्योमदात्मासंप्रकीर्तितइतिवचनात् ५ तस्यगुरुप्रसादजनकगुणानाह अमानीत्यादिनानिवरांगमयतीतिनिगमोनिर्गायकंवैष्णवशास्त्रंतस्मिन् ६ सर्वेषुजायापत्यादिष्वात्मनःस्वस्यार्थमिवप्रयोजनंउभयोःसमंनतुविशेषंपश्येत् इवोभयेचसादृश्येइतिचयावत्प्रयोजनंपश्येदितिवा ७

किंच जीवपरमात्मानावपिपरस्परंदेहादेश्चभिन्नत्वेनज्ञातव्याविति सदृष्टांतमाह विलक्षणइति स्वदृक्स्वयंप्रकाशः ईक्षिताम्यसर्वस्यद्रष्टा आत्मापरमात्मास्थूलसूक्ष्मदेहाद्विलक्षणोभिन्नआत्माजी वश्चहरेर्देहादेश्चभिन्नइतिज्ञातव्याविति शेषः दाह्याद्दारुणोन्यःपावकः ८ प्राप्तस्यहिप्रतिषेधइतिन्यायादनयोरभेदशंकायाःकिंबीजमत्राह निरोधइति यथाजीवोनिरोधादींस्तत्कृतान्देहकृतान् गुणानाध त्ते एवंपरोपिदेहमनुप्रविष्टोदेहगुणानाधत्तइत्यन्वयः निरोधोमरणं अणुत्वंबृहत्त्वंनानात्वंसुरनरादिनानाजातिविशिष्टत्वमनयोर्वैलक्षण्याज्ञानंबीजमित्यर्थः ९ इदमेवाज्ञानंसंसारकारणमित्याह यइति योसौसत्वादिगुणैर्विरचितोदेहःअयंपुरुषस्यजीवस्यार्थेहियस्मादविद्यास्थितात्मनःअविद्यायांअज्ञानेस्थितमनसःपुंसोयंसंसारस्तन्निबंधः देहाभिमाननिमित्तकः १० अदेहधर्मवान्विष्णुर्देहधर्मवदीयं ते जीवस्त्वदेहधर्मापिपरतोदेहधर्मवान्। स्वयंत्वनभिमानःसन्नज्ञानामेवदर्शयेत् । विष्णुर्जीवस्वाभिमानीयावन्मुक्तिपदंव्रजेदितिवचनाद्विष्णोर्देहधर्मवदाभानमज्ञानांनतुज्ञानिनांजीवस्यस्वतोदेहधर्मराहि तस्यापिदेहाभिमानादितिविवेकलक्षणोविचारःकर्तव्यइत्युपसंहरति तस्मादिति उक्तप्रकारेणाजिज्ञासयाआत्मस्थंदेहांतस्थितंकेवलंदुर्भगदेहिभोग्यदुःखरहितमात्मानंश्रीनारायणंपरंविलक्षणंसंगम्य ज्ञात्वास्यजीवस्यवस्तुबुद्धिंशक्तबुद्धिंनिरसेत्त्यजेत् कथंयथाक्रमंजिज्ञासयाब्रह्मादिजीवराशेःयथास्वरूपतारतम्यंविचार्यज्ञात्वापरब्रह्मभावबुद्धिंत्यजेदित्यर्थः । अवस्त्वशक्तमुद्दिष्टंशक्तंवस्त्विहभण्यते । त स्मादेकंपरंब्रह्मवस्तुशब्दोदिवंसदेतिलक्षणवचनात् ११ ननुज्ञानोत्पत्त्यर्थंगुरूपास्तिःकर्तव्येत्युक्तं तत्रकथंकारंज्ञानमुत्पद्यतेयेनजीवस्यब्रह्मभावबुद्धितृणदहनंस्यादित्यतस्तत्प्रकारमाह आचा

विलक्षणःस्थूलसूक्ष्माद्देहादात्मेक्षितास्वदृक् ॥ यथाग्निर्दारुणोदाह्याद्दाहकोन्यःप्रकाशकः ८ निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानात्वंतत्कृतान्गुणान् ॥ अनुप्र विष्टआधत्तएवंदेहगुणान्परः ९ योसौगुणैर्विरचितोदेहोयंपुरुषस्यहि ॥ संसारस्तन्निबंधोयंपुंसोविद्यास्थितात्मनः १० तस्माज्जिज्ञासयात्मानमात्म स्थंकेवलंपरम् ॥ संगम्यनिरसेदस्यवस्तुबुद्धिंयथाक्रमम् ११ आचार्योरणिराद्यास्यादंतेवास्युत्तरारणिः ॥ तत्संधानंप्रवचनंविद्यासंधिःसुखावहः १२ वैशारदीसातिविशुद्धबुद्धिर्धुनोतिमायांगुणसंप्रसूतिम् ॥ गुणांश्चसंदह्ययदात्म्यमेतत्स्वयंचशाम्यत्यसमिद्यथाग्निः १३ अथैषांकर्मकर्तॄणांभोक्तॄ णांसुखदुःखयोः ॥ नानात्वमथनित्यत्वंलोककालागमात्मनाम् १४

र्यइति १२ विद्यावह्निःसुखावहत्वंनित्यदुःखहेतुजीवब्रह्मैक्यबुद्धिशुष्कतरुदाहेननित्यानंदनिदानत्वादितिभावेनाह वैशारदीति विविधंशारंसुखदुःखलक्षणंसंसारंद्यतीतिविशारदोविष्णुस्तस्यावि द्यमानावैशारदीसाअतिविशुद्धाबुद्धिश्चअपरोक्षबुद्धिःगुणसंप्रसूतिंअयोग्यकामादिजननींमायापिशाचवत्स्थितांजीवस्वरूपाच्छादिकांनिरस्यपरमाच्छादिकांविधुनोतिउद्घाटयति अयोग्यकामादिगुणां श्चसंदह्यएतद्दुःखादिकंयदात्म्यंयस्यामायायाःस्वरूपाधीनंतादृशीं स्वयंसाबाह्यांतःकरणजाबुद्धिश्चतदंतःकरणंचदग्ध्वाअसमिन्निरिंधनोग्निरिवशाम्यति स्वरूपज्ञानेनैवस्वरूपमीश्वरादिकंचानुभवतिमुक्ता विति शेषः । पिशाचवत्स्थितामायातूच्यतेजीवगासदा । दह्यंतेतद्गुणाःसर्वेसाचप्रातिस्विकीनरइतिप्रमाणवचनादुक्तंयुक्तं अनेनबाह्यांतःकरणंनश्यतिस्वरूपांतःकरणजन्यज्ञानेनस्वस्वरूपेश्वरादिकंअनुभव तीत्येतत्सम्यगवगतमतोन्यत्प्रमाणंवक्तव्यमितीयंशंका । बाह्यांतःकरणाज्जन्यंज्ञानंनश्यतिमुक्तिगे स्वरूपज्ञानतोभोगान्मुक्तोभुंक्तेयथेष्टतइत्यनेनपरिहृतंध्येतिज्ञातव्यं । एतच्छब्देनदुःखादिरपरोक्ष तयोच्यते कचिद्विश्वंकचिद्ब्रह्मकचिन्निद्यमितीर्यते इतिवचनात् । एतच्छब्देनदुःखादिकमत्रोच्यतइतियुक्तं । तप्तलोहांबुनाशवत्भेदज्ञानविनाशादात्मैकत्वमेव ननानात्वमतएवतेषां नित्यत्वंचव्यावहारि कमेवेतिपद्व्याख्यानंतदुत्तरग्रंथविरुद्धत्वाच्चविदुषांपरिषदिसामंजस्यंधत्ते १३ तत्कथमत्राह अथेति । एषामितिप्रत्यक्षं लोककालागमात्मनामित्यनेनभेदेप्रत्यक्षमनुमानमागमंचप्रमाणयति। लोकेकाले

आगमेवेदेचात्मामतिर्येषांतेतथातेषांलोककालवेदज्ञानामित्यर्थः अनेनज्ञानतारतम्यंचसूचितं तस्मात्पुण्यकर्मकर्तॄणांपापकर्मकर्तॄणांमिश्रकर्मकर्तॄणांअतएवसुखस्वदुःखमिश्रभोक्तॄणांएषांनानात्वमथैषां
नित्यत्वंचमन्यसेजानासि यदित्वं तस्मान्नमयाभेदसाधनेप्रयतनीयमित्यतःअत्राभेदोनुपपन्नइति ।देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानांजननंतथा।स्वतस्त्वजाश्चनित्याश्चबहवःसुखरूपिणः।उत्तमाजीवसंघास्तुनी
चावैनित्यदुःखिनइत्यतअनित्यत्वंजननंसुखैकभोक्तृत्वंचयुज्यते इयंव्यवस्थाकस्मादितितत्राह सर्वभावानामिति यथासर्वेषांदेवासुरमनुष्यादिजातिभिन्नानांभावानांजवानांसंस्थाव्यवस्थायोग्यताऔ
त्पत्तिकीस्वाभाविकीहियस्मात्तस्मात्तत्तदाकृतिभेदेनदेवासुरादिशरीरभेदेनतथाजायतेजीवसंगस्तस्यधीर्ज्ञानंचयोग्यतानुसारेणभिद्यतेअनेनोत्तमयोग्यतावतांभेदज्ञानेधिकारइतरेषामुभयेषांयथासंभवम
न्यत्रेत्युक्तंभवति १४ १५ ननुदृश्यमानत्वान्नित्यानामपिजन्मादिकर्मास्तुतन्मायामयमितिमाशंकीत्याह एवमपीति एवमपिनित्यत्वेपिअत्रजननादिलक्षणसंसारेसर्वेषांदेहिनांकालावयवतःरात्रिदि
नाद्यवच्छिन्नेषुकालावयवेषुदेहयोगतःदेहसंबंधेनजन्मादयोभावाःअसकृत्संति प्रवाहतःसत्याइत्यर्थः देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानामित्येतदत्राप्यनुसंधेयम् १६ ननुसदनुविद्धत्वात्सत्यत्वंनस्वतइ
त्याशंक्यार्थक्रियायोग्यत्वात्स्वाभाविकमेवेतिभावेनाह तत्रापीति । तत्रापिजन्मादिमतिजगत्यपिकर्मणांकर्तुःजातावेकवचनंअस्वातंत्र्यंकर्मफलसुखदुःखानांभोक्तुरस्वातंत्र्यंचउत्तमानामवरानियतत्व
मवरजनस्योत्तमत्वंलक्ष्यतेदृश्यते । भवतेतिशेषःततःकिमत्राह कोन्विति । कोन्वर्थःपुरुषार्थःसुखलक्षणःविवशंनीचवशंपुरुषंभजेन्नकोपिपुरुषार्थः । कंपुरुषंपुरुषार्थःप्राप्नोतीत्यस्यापिइदमेवंव्याख्येयं

मन्यसेसर्वभावानांसंस्थाह्यौत्पत्तिकीतथा ॥ तत्तदाकृतिभेदेनजायतेभिद्यतेचधीः १५ एवमप्यत्रसर्वेषांदेहिनांदेहयोगतः ॥ कालावयवतःसंतिभावाजन्मा
दयोसकृत् १६ तत्रापिकर्मणांकर्तुरस्वातंत्र्यंचलक्ष्यते ॥ भोक्तुश्चसुखदुःखानांकोन्वर्थोविवशंभजेत् १७ नदेहिनांसुखंकिंचिद्विद्यतेविदुषामपि ॥ तथाच
दुःखंमूढानांवृथाहंकारिणांपरम् १८ यदिप्राप्तिंविघातंचजानंतिसुखदुःखयोः ॥ तेप्यद्धानविदुर्योगंमृत्युर्नप्रभवेद्यथा १९ कोन्वर्थःसुखयत्येनंकामोवा
मृत्युरंतिके ॥ आघातंनीयमानस्यवध्यस्येवपदेपदे २० श्रुतंचदृष्टवद्दृष्टंस्पर्धासूयात्ययाप्ययैः ॥ बह्वंतरायैर्विहतंक्वापिविद्यापिनिष्फलम् २१

विशिष्टपुरुषवशंपुरुषंभजेदिति । अत्रविशेषस्तु स्वाधिकानांवशत्वात्तुपरमंसुखमेवतु । तदन्येषांवशेयस्तुकिंसुखंतस्यभण्यतां स्वाधिकानांवशत्वंचतेषांभक्तिमतःसुखम् तदन्येषांतुदुःखायतस्माद्भक्त्य
धिकोभवेदित्यनेनावगंतव्यः । अनेनमुक्तावन्यनियतत्वेसंसारधर्मत्वात्तदर्थेनप्रयतनीयमितिशंकानिरस्ता १७ अत्रकैमुत्यमाह नेति विदुषामपिदेहिनांदेहाभिमानिनांयदासुखंनविद्यते तथातदादुःखमू
ढानांअहंकारिणांचसुखंनास्तिइतिकिंपुनःपुनःशब्दः प्रस्तुतार्थेतथाशब्दउदीर्यतइतिवचनात् पुनःशब्दःतथाशब्दार्थेवर्तते दुःखमूढेभ्योप्यहंकारिणामात्मन्यविद्यमानगुणारोपवतांसुखंनास्तीतिकिं
पुनस्तरामितिचयोज्यम् ।। यावद्देहाभिमानित्वंअधिकंतावद्दुःखित्वंचज्ञातव्यमित्यतोदेहाभिमानिनश्चदुःखमूढाइत्युक्तम् परमित्यनेनाभिमानित्वमेवप्रयोजनमिति १८ नन्वस्त्वज्ञानांदुःखादिकंतत्परिहार
प्राप्त्युपायानभिज्ञानादग्निष्टोमादिनातदभिज्ञानांतौसुखप्राप्तिदुःखपरिहारौस्यातामित्येतदनूद्यपरिहरति यदीति येतुलोकेविद्वत्त्वेनप्रसिद्धाःपुरुषाःयदिसुखस्यप्राप्तिंदुःखस्यविघातंपरिहारंजानंतीतिमन्यंते
प्यद्धासत्यंयथार्थयोगमुपायंनविदुः कुतोनविदुरत्राह मृत्युरिति यथायेनोपायेनमृत्युःसंसारोनप्रभवेत्तांगीकुर्यात्तंदेह मानित्वेबहुतरंदुःखग्रस्तत्वादित्यर्थः १९ नन्वर्थकामौतयोरुपायःस्यातामत्राह
कोन्वितिअंतिकेस्थितमृत्युमेनंपुरुषम् अत्रदृष्टांतमाह आघातमिति आघातंमरणस्थानंप्रतिनीयमानस्यवध्यस्यपुंसोयथासुखंनास्तितथेति २० ननुस्वर्गकामस्यसुखहेतुत्वादन्यथातत्कर्मानुष्ठा
नंव्यर्थंस्यादतःकथंकामोवानसुखयतीवितत्राह श्रुतंचेति कामस्यकर्मद्वारासुखहेतुत्वेपितान्नित्यंनक्षणिकत्वात् दृष्टवत्कर्मनिर्मितमंदिरादिवाद्विश्वकर्मीयशास्त्रसिद्धत्वंत्वप्रयोजकम् नचमुक्तिवान्नित्यत्व

मितिवाच्यम् ज्ञानसाध्यत्वविशेषात् स्वर्गकामेनानुष्ठीयमानमग्निष्टोमादिकंनिश्चितफलंनस्यात्बह्वंतरायविहतकृष्यादिकामवदित्याह स्पर्धेत्यादिना यथाकृषिवाणिज्यादिकंमिथःस्पर्द्धासूयादिबह्वं तरायैर्विहतंभवति स्पर्धादिप्रयुक्ताभिचारिकर्मणाउन्मादादिनाप्यग्निष्टोमाद्यनुष्ठानमपिकुंठितम् अत्ययोविध्यतिक्रमणं अप्ययोंतरालेमरणम् २१ ननुसत्कृष्यादिरिवस्वनुष्ठितोग्निष्टोमादिधर्मःकर्मफ लजनकःकिंनस्यादत्राह अंतरायैरिति तेनधर्मेणअर्थकामयोःसुखहेतुत्वाभावेपिस्वनुष्ठितस्यधर्मस्यतद्धेतुत्वंस्यादित्यतोवाह अंतरायैरिति २२ निजधर्मोर्जितान् २३ देवीनामप्सरसाम् २४ सुराक्रीडेषुदेवक्रीडास्थानवनेषु २५ समाप्यतेक्षीयते २६ स्वतोसुराणांवैष्णवाचार्यैर्यज्ञंकृत्वास्वर्गंगत्वाकर्मफलंभुक्त्वामर्त्यलोकमागतानांगतिमाह यादिति २७ आलभ्यहिंसित्वा २८ मनुष्ययाज्ञिकस्यस्थितिमाह कर्माणीति मर्त्यधर्मिणोमरणधर्मिणःपुरुषस्यतत्रदेहेकिंसुखंलभ्यतेनाकिमपीत्यर्थः २९ नकेवलंलोकत्रयस्यानित्यफलत्वंततउपरितनानांसत्यलोकपर्यं

अंतरायैरविहतोयदिधर्मःस्वनुष्ठितः ॥ तेनापिनिर्जितंस्थानंयथागच्छतितच्छृणु २२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैःस्वर्लोकंयातियाज्ञिकः ॥ भुंजीतदेववत्तत्रभोगान्दि व्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचितेशुभ्रेविमानउपगीयते ॥ गंधर्वैर्विहरन्मध्येदेवीनांहृद्यवेषधृक् २४ स्त्रीभिःकामगयानेनकिंकिणीजालमालि ना ॥ क्रीडन्नवेदात्मपातंसुराक्रीडेषुनिर्वृतः २५ तावत्प्रमोदतेस्वर्गेयावत्पुण्यंसमाप्यते ॥ क्षीणपुण्यःपतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६ यद्यधर्मरतः संगादसतामजितेंद्रियः ॥ कामात्माकृपणोलुब्धःस्त्रैणोभूतविहिंसकः २७ पशूनविधिनालभ्यप्रेतभूतगणान्यजन् ॥ नरकानवशोजंतुर्गत्वायात्युल्ब णंतमः २८ कर्माणिदुःखोदर्काणिकुर्वन्देहेनतैःपुमान् ॥ देहमाभजतेतत्रकिंसुखंमर्त्यधर्मिणः २९ लोकानांलोकपालानांमद्भयंकल्पजीविनाम् ॥ ब्रह्म णोपिभयंमत्तोद्विपरार्धपरायुषः ३० गुणाःसृजंतिकर्माणिगुणोनुसृजतेगुणान् ॥ जीवस्तुगुणसंयुक्तोभुंक्तेकर्मफलान्यसौ ३१ यावत्स्याद्गुणवै षम्यंतावन्नानात्वमात्मनः ॥ नानात्वमात्मनोयावत्पारतंत्र्यंतदैवहि ३२ यावदस्यास्वतंत्रत्वंतावदीश्वरतोभयम् ॥ यएतत्समुपासीरंस्तेमुह्यंतिशुचार्पि ताः ३३ कालआत्मागमोलोकःस्वभावोधर्मएवच ॥ इतिमांबहुधाप्राहुर्गुणव्यतिकरेऽसति ३४

तानामप्येवमेवेत्याह लोकानामिति ३० एवंमनुष्यादिब्रह्मपर्यंतंलोकानांलोकपालानांचसृष्ट्यादिकर्त्रांकालाख्येनभगवतामायागुणोपादानत्वेनतत्कर्मानुगुणंप्रवर्त्यते तस्मादस्यज्ञानमेवात्यंतदु खनिवर्तकत्वेननित्यंसुखदायीतिभावेनोपसंहरति गुणाइति गुणाःसत्वादयःप्रकृतेःकर्मफलभोक्तृत्वमितिमतंप्रत्याह जीवस्त्विति । तुशब्देनाचेतनस्यभोक्तृत्वानुपपत्तिंदर्शयति सत्वादिगुणयुक्तः ३१ एवंजीवपरभेदंप्रतिपाद्यतदभेदमतमनूद्यदूषयति यावदित्यारभ्ययावदीश्वरतोभयमित्यंतोग्रंथःपूर्वपक्षीयःयएतन्मतंउपासीरन्सेवंतेतेंधतमासिमुह्यतिदुःखोद्रेकात् ३२ ३३ तर्हिस्वासिद्धांतःकइ तितत्राह कालइति गुणव्यतिकरेअसतिमुक्तिदशायांबहुधाकालादिभिर्नामभिर्मामुपासतेइतिप्राहुर्वेदादयइतिशेषः कालःसर्वगुणोद्रेकादाप्तत्वादात्मनामकः । आगमोवगतेरस्यलोकोज्ञानस्वरूपतः । स्ववशत्वात्स्वभावोयंधारणाद्धर्मइत्यपि । उपासतेसदामुक्ताःपरानंदैकभागिनः । तदेतत्तत्त्वमज्ञात्वाप्राहुर्दुर्मतयःपरे । यावत्स्याद्गुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः । भेदबुद्धिस्तुयावत्स्यात्तावदीश्वरतंत्रता यावदीश्वरतंत्रत्वंतावत्तस्माद्भयंभवेत् । उपासतेयएवंतुनित्यंशोकेपतंतिते । महातमस्यनानंदेतस्मान्नैवंविचिंतयेत् । तस्मान्नित्यंतुनानात्वंजीवानामीशतंत्रता । स्वाधिकानांवशत्वंचमुक्तावपिसदेष्यते

एवंज्ञात्वाविमुच्यंतेपरानंदंव्रजंतिचेतिप्रमाणात्कालादिनामानिहरेरेवमुख्यार्थानीत्यतोगुणपूर्णस्यहरेःदुःखसमुद्रमग्नेनजीवेनैक्यंदूरतोपास्तमितिभावः । कल्कामधेनावितिधातोः कमनीयानांगुणानां
धेनुराधारइतिकालः । सर्वेषांसर्वस्मादाप्तत्वात्श्रेष्ठत्वादात्माआगच्छतिअवगच्छति जानाति सर्वमित्यागमः । लुकृप्रकाशइतिधातोःप्रकाशापरपर्यायज्ञानस्वरूपत्वात्लोकः स्वाधीनोभावः सत्तालक्ष
णोयस्यसःस्वभाव स्वतंत्रइत्यर्थः धारयतिसर्वमितिधर्मः ३४ भगवदुक्त्यासम्यक्ज्ञातजीवपरभेदोप्युद्धवःस्थूलमतीनामपिनिस्तुषंविविच्यभेदंज्ञापयितुंपृच्छति गुणेष्विति स्वतोऽनपावृतः ।
अदेहीपरमात्मादेहजेषुगुणेषुस्पर्शादिविषयेषुवर्तमानोपिगुणैर्विषयैर्नबध्यतेउतबध्यते द्वितीयेकथंबध्यतइति ३५ कोर्थइतितत्राह कथमिति । यदिबद्धस्तर्हिकेनप्रकारेणवर्त्तेत लोके बद्धस्यप्रवृत्त्य
दर्शनात् चेष्टादिलिंगाभावेनतज्ज्ञानंचदुरापादमितिभावेनाह कैरिति । बद्धस्यापिभोगाभावेमरणंस्यादतः किंभुंजीतेति । भुंजानस्यहानोपादानेदृष्टे तत्रायंकिंजहाति बद्धःशयनाद्यन्यतमंकरोतित
त्रायंकिंकरोति ३६ ब्रूहिपरिहारेणस्पष्टीकुरु एवंपृच्छतस्तवकोभिप्रायःइत्यतएकजीववादिमतमवलंब्यप्रश्नबीजमाह नित्येति कुतएतदितिचेत्नममेमोक्षोनबंधनमित्यादिपरिहारात् शिष्योपिपूर्वपक्ष
स्थस्त्वदेवात्ममतंब्रुवन् नैवदूष्यत्यसत्येनास्थिरत्वार्थंहितद्वचइतिवचनादुद्धवस्यनासत्यतादोषोपि ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांदशमोध्यायः ॥ १० ॥ ॥
भेदज्ञानमेवमुक्तिसाधनंतत्साधनंभक्तिस्तस्यावैराग्यंइत्येतत्सर्वमेतस्मिन्नध्यायेकथयति तत्रादौगुणेष्वित्यादिनायदुद्धवस्यचोद्यंतत्परिहरति बद्धइत्यादिना बद्धोमुक्तइतिव्याख्या जीवस्येतिशेषः

उद्धवउवाच ॥ गुणेषुवर्त्तमानोपिदेहजेष्वनपावृतः ॥ गुणैर्नबध्यतेऽदेहीबध्यतेवाकथंविभो ३५ कथंवर्त्तेतविहरेत्कैर्वाज्ञायेतलक्षणैः ॥ किंभुंजीतोत
विसृजेच्छयीतासीतयातिवा ३६ एतदच्युतमेब्रूहिप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ नित्यमुक्तोनित्यबद्धएकएवेतिमेमतिः ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकाद
शस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेदशमोध्यायः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बद्धोमुक्तइतिव्याख्यागुणतोमेनवस्तुतः ॥ गुणस्यमायामूलत्वान्नमेमोक्षोनबंधन
म् १ शोकमोहौसुखंदुःखंदेहापत्तिश्चमायया ॥ स्वप्नेयथात्मनःख्यातिःसंसृतिर्नतुवास्तवी २

हिशब्दएवार्थेजीवस्यैवेत्यर्थः स्वतःचिद्रूपस्यकथंघटतइत्यत्राह गुणतइति सत्वादिगुणसंबंधान्निरवयवस्यएतत्संबंधःकथमत्राह मइति गुणानांजीवस्यचममवशत्वान्मदधीनप्रवृत्तित्वाद्दुर्घटघटक
शक्तिमत्वान्ममेत्यर्थः तर्हिशैवलावृतशरीरवन्नकदाप्यस्यसुखमत्राह नवस्तुतइति वस्तुवृत्त्यानास्तितन्निवर्तकेश्वरेच्छाधीनत्वान्नमिथ्येत्यर्थः गुणसंबंधत्वाद्बद्धएवतौकिंनस्यातामत्राह गुणस्येति
जातिविवक्षयाएकवचनं गुणानांमायामूलत्वात्तत्प्रवर्तकत्वेनसंबंधः स्वतोहंनिर्गुणइत्यतोबंधमोक्षौनस्तइतिभावः । ब्रह्मणएवमायामयौबंधमोक्षौनाविद्ययानजीवस्येत्यंगीकर्तुमुचितंप्रतीतत्वात्प्रमाण
कोध्याहारोयुक्तइतींद्रंचोद्यं अमायत्वान्निर्गुणोहंबंधमोक्षौनचापिमे मदधीनस्यजीवस्यबंधमोक्षौसदैवहीत्वितिस्पष्टप्रमाणवचनेनपरिहृतामितित्वन्मनोरथकल्पनामन्नप्रकाशयेति १ जीवस्यसं
सारोवास्तवोनचेत्तर्हिकस्मादयमस्येत्याशंक्याज्ञानादितिसोदाहरणमाह शोकमोहाविति । माययाअज्ञानेनयथास्वप्नेस्वप्नोयामित्यज्ञानेनात्मनःशोकमोहादिख्यातिस्तथास्वरूपाज्ञानेनशोकादिनतु
स्वरूपस्यतत्स्वसुखात्मकत्वात्तस्मादर्थक्रियाकारित्वेनसंसृतिःसत्यापिनवास्तवीप्रतिहंतुमशक्याभवतीत्यर्थः । स्वप्नोयमित्यविज्ञानात्स्वप्नेदुःखमुपाश्नुते । निजस्वरूपानुभवराहित्यात्तद्वदेवतु । जाग्रद्दुःखम
पिमोर्कविष्णुतत्त्वंनपश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वात्सदप्येतदवास्तवमितिवचनात् । स्वप्नदृष्टांतेनसंसारस्यनमिथ्यात्वमुच्यतइति २

अत्रमायानिष्कृतिःकिंनस्यात्तथाप्रसिद्धेरित्यतस्तन्निराकरणमाह विद्याविद्येइति । ममतनूप्रतिमावत्स्थितेकिंकार्यइत्यत्राह शरीरिणांदेहिनांबंधमोक्षकरीआद्येअनादितोविद्यमानेमेमायया प्रकृत्या निर्मितेममेच्छावशंगतेच साक्षात्स्वरूपत्वे विद्याविद्येममतनूप्रतिमावत्सदोदिते । सदातद्व्यतिरिक्तस्यनित्यज्ञानसुखात्मनः । मदिच्छावशगेनित्यमविद्यानिर्मितागुणाः । सत्वाद्यामदधीनत्वादविद्यायान मेगुणाः । अविद्याचैवविद्याचगुणाःसत्वादिकाअपि । देहोत्पत्तिःसुखंदुःखंसर्वमेतन्मदिच्छया । अतोहंबंधमोक्षाभ्यांरहितोनित्यमेवतु । मुक्तशब्दोदितोबंधराहित्यान्नविमोक्षत इतिप्रमाणविरोधआपद्यते । मो क्षबंधकत्वंचाभिमानिदेवतासामर्थ्यात्तत्रश्रियाभिमतप्राकृतसत्त्वगुणजाताविद्या । दुर्गादिकृततमोगुणजातात्वविद्या । तदुक्तं श्रीस्तुविद्यासमुद्दिष्टादुर्गाविद्याप्रकीर्तिता । तेत्वनादीहरेरिच्छानियतेसर्वदै वत्विति ३ अदेहीबध्यतेचेत्कथंबध्यतइतिपरमात्मविषयप्रश्नःमेगुणतोबंधमोक्षावितिपारिहारोपि तत्रजीवस्यैवताविति भवद्भिरुच्यते अतइदंकथंसंगच्छतइतितटस्थशंकांपारिहरन्नुपसंहराति एकस्ये ति जीवपरमात्मेतिद्विविधंतत्त्वंतयोरेकस्यैवजीवस्यबंधमोक्षौसकइत्यतोममांशस्येति सकिंस्वरूपांशइत्यतोजीवस्येति जीवोभिन्नांशइति भिन्नांशस्येवजीवस्यबंधमोक्षौनमेक्वाचित् । अभिन्नांशास्तु मत्स्याद्यातेजसःकालवह्निवत् । जीवाभिन्नांशकास्तत्रतेजसःप्रतिबिंबवदितिअनेनसिद्धंकिमुक्तंस्यादत्राह एवमिति एवमुक्तविधस्यजीवस्याविद्ययानादिबंधस्तयाविद्ययेतरत्मोक्षलक्षणंश्रेयःस्तइत्यर्थः अतःपरमात्माकथंबध्यतइतिप्रश्नोनोपपन्नइतिभावः ४ एकस्मिन्भोगायतनेस्थितयोर्जीवपरयोरेकस्यजीवस्यैवतौस्तइतियदुच्यतेतत्रविवेकज्ञानंकथंस्यादत्राह अथेति यतोजीवस्यैवबंधमो

विद्याविद्येममतनूविद्ध्युद्धवशरीरिणाम् ॥ मोक्षबंधकरीआद्येमाययामेविनिर्मिते ३ एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवंमहामते ॥ बंधोस्याविद्ययानादिर्वि द्ययाचतथेतरत् ४ अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामिते ॥ विरुद्धधर्मिणोस्तातस्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौसदृशौसखायौयदृच्छयैतौकृतनीडौ चवृक्षे ॥ एकस्तयोःखादतिपिप्पलान्नमन्योनिरपन्नोपिबलेनभूयान् ६

क्षौअथतस्माद्बद्धस्यजीवस्यमुक्तस्यविष्णोर्वैलक्षण्यंअस्वातंत्र्यादिस्वातंत्र्यादिलक्षणंतेतुभ्यंवदामीत्यन्वयःमुक्तनामत्वंचहरेरेवमुख्यं नित्यशुद्धमुक्तेत्यादिपदानांहरावेवेत्यन्वयादित्यादिपुरुषोत्तम ध्यानवचनात्सिद्धं मुक्तस्यतुनमेमोक्षोबंधाभावात्कथंचन । मुक्तइत्यपिनामैतद्दीप्यतेसौदिवाकरः । इतिवद्बंधराहित्यान्नतुवृक्षादिदीप्तिवत् । कादाचित्कतयावाच्यंबंधाभावादमोक्षतः । जीवस्य बंधमोक्षस्तुमत्प्रसादात्कदाचनेतितत्वोदयवचनाच्चोक्तार्थसिद्धिः बद्धस्यजीवस्य बद्धजीवाइमेसर्वेपूर्वबंधसमन्वयात् । नित्यमुक्तस्ततोविष्णुर्मुक्तनामासदोदितः । अबद्धत्वादमोक्षोपिदीप्यतेसौ रविर्यथेतिस्पष्टप्रमाणात्सतिवैलक्षण्येबद्धाबद्धव्यवस्थावक्तुंशक्यातदेवकथमित्यतउक्तं विरुद्धधर्मिणोरिति ५ तत्रप्रथममेकधर्मिणीत्युक्तंविवृणोति सुपर्णाविति पृपालनपूरण योरितिधातोःसुष्ठुपालकत्वात्पूर्णत्वाद्धरिःपाल्यत्वादपूर्णत्वाच्चजीवोपि सुपर्णइत्युच्यते अयंचविरुद्धधर्मेष्वंतर्भूयतेचिदानंदत्वेनसदृशौवृक्षसमानधर्मेदेहेस्थितत्वात्सखायौयदृच्छयाप्यदृष्टप्रेरकेच्छ या अथविरुद्धधर्मानाह एकइति पिप्पलंकर्मफलंजीवादन्योहरिर्निरन्नोभोगरहितोपिबलेनभूयान्पुष्टः । अदननिमित्तंबलंनास्तीत्यर्थः आत्मानंस्वंअन्यंजीवंचअंधोभगवद्विषयज्ञानविधुरःबद्धोभगवदधी नः । अनेनश्लोकद्वयेनद्वासुपर्णासयुजासखायेत्याद्याश्रुतिर्विवृता । अत्रानश्नन्नन्योअभिचाकशीतीत्यादौयदशनाद्यभावेनहरेरवस्थानमुच्यते । तद्दुःखाद्यनशनमेवनतुसुखानदनमित्यादिसर्वं अनत्तृत्वंह

१ विष्णोर्मुक्तशब्दवाच्यत्वेदैवीमीमांसासूत्रंप्रमाणत्वेनोदाहरति ॥ नित्यशुद्धेति । अन्वयादित्यस्यशक्तितात्पर्यलक्षणसंबंधादित्यर्थः

रेर्दुःखानत्तृत्वादुच्यतेसदा। विषयान्विनापिपूर्णत्वात्स्वरूपानंदभोगिनः । सुखमत्त्येवहिसदासर्वत्रापिस्थितंविभुः। स्वादोरदनवद्योत्तिजीवोऽस्वाद्यापियत्सदा। अनारतंपारवश्यात्स्वाद्वत्तीतिततःश्रुवि
रिति। अस्वादुस्वादुवद्योत्तिजीवोनैवंजनार्दनः । अतोनात्तीतिवचनमश्नतोपिशुभंसदेति । साशनानशनत्वेननरदेवौयथोदितौ । अत्तिविनाप्यदौर्बल्यात्तथानात्तिहरेर्भुजइति । बहुप्रमाणसिद्धोयम
र्थःतदेवात्राक्तम्। निरन्नोपिबलेनभूयानितीति। स्वयंत्वत्त्येवतथापिनादनानिबंधनंतस्यबलम् कुतः यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभिस्वरंति । इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्रा
विवेश। यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवतेचाधिविश्वे। तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेत्यादिवाक्यशेषात्। वृक्षेस्थित्वामध्वदःसुपर्णायस्मिन्नश्नंति सुपर्णेअधिविश्वेसुपर्णाःनिविशं
तेतदाधारत्वेनसुवतेचतस्यैवसुपर्णस्य स्वादुपिप्पलंअन्यस्तुस्वादुवदश्नातिनस्वादुयावत्पितरंपरमात्मानंनवेदेति । सुपर्णौद्वौशरीरस्थौजीवश्चपरमस्तथा।पारवश्यादनाज्जीवस्तत्रात्तीतिश्रुतौश्रुतः।स्ववं
शेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्रापिसंश्रुतः। सएवहिशुभस्यात्ताजीवोत्तास्येववेदनादितिवचनादत्रजीवपरमात्मानावेवोच्येते नसामान्यपक्षिणावितिज्ञायते सर्ववाअत्तीतितददितेरदितित्वंयस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभे
भवतओदनः अत्ताचराचरग्रहणात् । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेतीत्यादेश्चअत्तृत्वस्यलिंगत्वेनोक्तस्वाल्लिंगस्योभयसंप्रतिपन्नत्वेननिर्णयहेतुत्वाद्धरेर्नसर्वात्मनानत्तृत्वमत्रोच्यते। किंतुअशुभानत्तृ
त्वेनानत्तृत्वश्रुतेःकृतार्थत्वेनप्रामाण्यसंभवाच्छ्रुतिशरणानामस्माकंनकापिक्षतिरिति। जीवोमुक्तोपिनोजीवान्परमात्मानमेवच । वेत्तिसर्वात्मनाविष्णुर्वेत्त्येकःपुरुषोत्तमः । तस्यप्रसादतःकिंचिद्ब्रह्माद्या
अपिजानते। अन्यजीवोनपेक्ष्यैकोजानातितुचतुर्मुखः। समास्तेनतदन्येतुलेशज्ञानाःक्रमात्स्मृताइत्यनेनआत्मानमन्यंचसवेदेत्येतद्विवृतं सर्वज्ञत्वलिंगंहरेर्यैकनिष्ठंतदुक्तं तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतपे
त्यादि मुक्तेष्वतिव्याप्तमिदंलिंगमितिचेन्न। अज्ञाजीवास्तुकथ्यंतेमुक्ताअप्यल्पवेदनात्। ज्ञइत्येवोच्यतेनित्यंसर्ववेत्तृत्वतोहरिरितिवचनात्। अनाद्यविद्ययांधत्वंजीवस्ययदियोग्यता। प्रयत्नश्चानुकूलः

आत्मानमन्यंचसवेदविद्वानपिप्पलादोनतुपिप्पलादः ॥ योविद्ययांधःसतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तः ७ देहस्थोपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्य
थोत्थितः ॥ अदेहस्थोपिदेहस्थःकुमतिःस्वप्नदृग्यथा ८

स्यादंतवद्भवतिध्रुवम्। नित्यमेवान्यथांधत्वमयोग्यामानुषादयः। बद्धत्वंसर्वजीवानांनियमान्नित्यमेवतु । बद्धत्वंविष्ण्वधीनत्वमंधत्वंतददर्शनम्। अतःक्वचिदनित्यत्वमंधताया भविष्यति। मुक्तस्यापितुब
द्धत्वमस्तियत्सहरेर्वशः।मुक्ताख्यादुःखमोक्षात्स्याद्बद्धाख्याहर्यधीनतः।नित्यबद्धाअपिततोमुक्तादुःखविमोक्षतः।नित्यमुक्तस्त्वेकएवहरिर्नारायणःप्रभुः।तत्तंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वंतस्यैकस्यनचापरइत्यनेनसोपप
त्तिकेन योविद्ययांधःसतुनित्यबद्धोविद्यामयोयःसतुनित्यमुक्तइत्येतद्विवृतं शतंसहस्राणिचतुर्दशेहपरागतिर्जीवगणस्यदैत्य।आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःशरणंचतेषामितिजीवगणस्यगतिबाहु
ल्यप्रवेशनिर्गमनप्रतीतेर्नित्यमुक्तत्वंहरेर्लिंगंनहरेरन्यत्रगतमतःसएवनित्यमुक्तः ननुमुक्तैःसेव्यत्वेयुक्तमुक्तंवत्कथमितिचेन्न।कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैः।मुक्तानांपरमागतिरितिवचनात् तर्ह्येषांकदानुमुक्ता
ख्येतिचेन्न सर्वात्मनापंचदशकलानांत्यागानंतरंतदाख्या तदुक्तं कलाःपंचदशत्यक्त्वाश्वेतद्वीपनिवासिनां। मुक्ताख्येतिपश्चादपिस्वतंत्राइत्यतोविष्ण्वधीनास्तइति।यत्प्रसादात्कलामोक्षःतदधीनत्वमस्तु
नान्याधीनतास्त्यतःस्वाधिकानांवशेस्थिताइति अन्याधीनत्वादधिकंदुःखंनास्तीत्यतउक्तम् नचास्मादधिकंकिंचित्सुखमस्तिहरेर्विनेति अतोनित्यमुक्तत्वंचस्वतंत्रत्वंनान्यनिष्ठमित्युपसंहरति नित्यमु
क्तःसएवैकःस्वतंत्रःसंयतःसदेति ६ ७ ननुउभयोर्देहस्थत्वाविशेषादेकस्यमुक्तत्वेनदुःखानदनंइतरस्यबद्धत्वेनदुखादनंकथमित्याशंक्याविद्वत्वाविद्वत्वेकारणमितिभावेनाह देहस्थोपीति विद्वान्नित्य
निर्दुःखानंदानुभवःसर्वज्ञःश्रीहरिर्देहस्थोपिदेहाभिमानाभावान्नदेहस्थोपिततएवदुःखंनात्तीति कथंस्वप्नादुत्थितःपुरुषस्तद्गतदुःखादिकंनात्तितथेति कुमतिरविद्वान्जीवोदेहाभिमानित्वाद्देहादन्योपिदेह
स्थोयथास्वप्नदृक्तद्गदुःखादिकंभुंक्तेतथेति ॥ ८ ॥

एतदेवविवृणोति इंद्रियैरिति गुणैर्हरेरप्रधानैर्जीवैःश्रोत्रादींद्रियैः गुणेष्वप्रधानेष्वर्थेषुविषयेषुगृह्यमाणेषुसत्सुयस्त्वविक्रियः कृशोहंछिन्नोहमित्यादिविकाररहितोविद्वान्परमात्मा सनाहंकुर्यादित्यन्वयः शरीरस्थोपिविद्वत्त्वान्नविष्णुर्बद्ध्यतेक्वचित् । अविद्वत्त्वात्तुतत्रैवदेहेजीवस्तुबद्ध्यते । स्वप्रदृग्वदिमेजीवाहरिःस्वप्नोत्थितोयथा । सदातमोविहीनोपिज्ञापनार्थमुदीर्यतेइत्यनेन आत्मनोवशगैर्जीवैरात्मनो वशगेषुच । दुःखेषुगृह्यमाणेषुमनआदिभिरिंद्रियैः । अहंदुःखीतिनैवेशोह्यहंकुर्यात्परःपुमान् । जीवगत्वेनतद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदा । अतोनदुःखभाग्विष्णुःस्वातंत्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतंत्र्यादहंदुःखीत्येवंजीवःप्रपश्यति । तस्मात्सदुःखभाग्युक्तोयावदीशःप्रसीदतीति अनेनचानयोःश्लोकयोरर्थोविवृतइति जीवगंचेतितद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदेत्यनेनअभिचाकशीतीत्यस्यार्थःसूचितइति ९ जीवस्याहस्ममीत्यभिमानएवानर्थप्रवाहहेतुरित्याह दैवेति दैवाधीनेस्मिन्शरीरेवर्तमानोऽबुधोऽज्ञोजीवःअस्मिन्कर्मण्यहंगुणभूतोऽस्वतंत्रईशाधीनः इतिभाव्येनभावनीयेनकर्मणाअहमेवकर्तास्मीतिमन्यमानस्तत्रशरीरेनितरांबध्यतेइति अस्वतंत्रःस्वतंत्रोस्मीत्येवंजीवःप्रभावयन् बध्यतेहीशकोपेनराजभावेनभृत्यवदितिवचनात्स्वातंत्र्यकर्तृत्वाभिमानोत्रविवक्षितइति अत्राप्यस्वातंत्र्यंदैवाधीनइत्यनेनसूचितम् १० कालोपिशरीरशीर्णतामीरयतीतिशरीरस्यकालाधीनत्वंचतर्हिकथंकारंनबध्यतइतितत्राह एवमिति एवंशयनादिषुस्वस्यस्वातंत्र्याभिमानेनबध्यमानस्ततएवापारदुःखमनुभुंजन्विद्वानेषुविरक्तःतत्रतत्रहरिःस्वातंत्र्यंविद्वांस्तत्रतत्रशरीरयात्रार्थंगुणान्विषयानाददन्स्वीकुर्वंस्तथाकर्तृत्वाभिमानिवन्नबध्यतइत्यन्वयः गुणान्पुण्यलक्षणानाददन्उपार्जयन्नितिवा भेदज्ञानिनएवबद्धत्वंनाभे

इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुगुणैरपिगुणेषुच ॥ गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्नविद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीनेशरीरेऽस्मिन्गुणभाव्येनकर्मणा ॥ वर्त्तमानोऽबुधस्तत्रकर्त्ता
स्मीतिनिबद्ध्यते १० एवंविरक्तःशयनआसनाटनमज्जने ॥ दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ११ नतथाबद्ध्यतेविद्वांस्तत्रतत्राददन्गुणान् ॥ प्रकृति
स्थोप्यसंसक्तोयथाखंसवितानिलः १२ वैशारद्येक्षयासंगशितयाच्छिन्नसंशयः ॥ प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते १३ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाःप्राणें
द्रियमनोधियाम् ॥ वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोपिहितद्गुणैः १४ यस्यात्माहिंस्यतेहिंस्रैर्येनकिंचिद्यदृच्छया ॥ अर्च्यतेवाक्वचित्तत्रनतुविक्रियतेबुधः १५
नस्तुवीतनर्निंदेतकुर्वतःसाध्वसाधुवा ॥ वदतोगुणदोषाभ्यांवर्जितःसमदृङ्मुनिः १६

दज्ञानिनइत्यनेनोच्यतेइतिकिंनस्यादितिचेन्न नित्यबद्धोपिजीवोयआत्मनोनित्यबद्धताम् । विष्णुनानित्यमुक्तत्वंतस्यवेत्तासमुच्यते । तदधीनत्वबंधेतुविद्यमानेप्यदुःखभाक् । देहस्थोपिनदुःखीस्यादन्यवत्किमुमुक्तिगइतिवचनात्जीवभिन्नविष्णुज्ञानाद्बंधमोक्षइत्यस्योपपत्तेः । एतद्ध्यानफलमाह प्रकृतिस्थोपीति असंगेनवैराग्येणशितयातेजितयावैशारद्याविशारदमूलयाविष्णोरनुग्रहादुत्पन्नयाईक्षयाअपरोक्षज्ञानेनछिन्नसंशयोतएवासंसक्तः प्रकृतिस्थःशरीरस्थोपिज्ञानीस्वप्नात्प्रतिबुद्धइवनानात्वान्मिथ्याज्ञानान्निवर्ततइत्यन्वयः । नानात्वमितिवैमिथ्याज्ञानंकुत्रचिदुच्यते । वस्तुयाथात्म्यतोन्यत्वाज्ज्ञानस्योज्झोविवक्षितइतिवचनात् नानात्वशब्दस्यामिथ्याज्ञानवाचित्वस्यप्रसिद्धेःउक्तंयुक्तम् ११ १२ १३ वाय्वाकाशयोःसर्वत्रसत्वेपितन्निमित्तलेपान्वयोयथानास्तितथेतिपूर्वोक्तजीवन्मुक्तयवस्थामेवविशदयति यस्येति यस्यप्राणेंद्रियमनोधियांचेष्टादिलक्षणावृत्तयःवीतसंकल्पाःफलानुसंधानरहिताःस्युःसदेहस्थोपितद्गुणैर्देहधर्मैर्निर्मुक्तोनारिकेलकपालमुक्तांतस्थनारिकेलवदित्यन्वयः १४ यावच्छरीरापातंजीवन्मुक्तःकथंकारंतिष्ठतीत्यत्राह यस्येति आत्मादेहःमनोवाहिंस्रैर्हिंसाशीलैःप्राणिभिःयेनकिंचित्केनचिद्यदृच्छयाप्राप्तेनचंदनादिनावत्रतस्यामवस्थायांसबुधःनाविक्रियतेइति १५ एतद्विशदयति नस्तुवीतेति कुर्वतःपुरुषान्साध्वादिगदतोवागुणदोषाभ्यांअल्पेनतुच्छेनगुणेनदोषमात्रेणचवर्जितोनतुगुणमात्रेणवर्जितइत्यर्थः दोषश्चैवगुणश्चोभावीशतंत्रौनमेवशावित्यादिवाक्यविरोधःसर्वगुणवर्जितइतिअंगीकारइतिभावः १६

तन्मतंकथमत्राह नकुर्यादिति आत्मारामोमुनिःसाधुकुर्याद्वदेद्ध्यायेच्चअसाधुनकुर्यान्नवदेन्नध्यायेच्चशुभजीवानुद्दिश्येतिशेषः अतीतानागतज्ञानीत्रैलोक्योद्धरणक्षमइत्यादेः साधुनकुर्यादित्यर्थोनोप
पद्यतेइति आत्मारामइत्यत्रऽऽत्मशब्देनपरमात्माएवोच्यतेनचीवाद्यन्यतमः १७ तदेकनिष्ठेनभक्त्याधीतवेदादिशब्दराशिःफलवान्स्यादन्यथानिष्फलएवेत्याह शब्देति परेब्रह्मणिनानिष्णीया
न्निष्ठितोनियतोनस्याद्यदितर्हितस्यपुंसःश्रमःवेदाध्ययनायासोभ्रममज्ञानंतमसिपरिभ्रमणंवाफलमस्येतिभ्रमफलःस्यात् अधेनुमदोग्ध्रींगांरक्षतइवयथातथास्यतदाज्ञानपरिभ्रमएवावशिष्यते नतुजीव
नफलमितिभावः यद्वाभ्रमफलःप्रयत्नफलःश्रमःकायक्लेशः।स्थितिशब्देननियमःक्वचिज्जीवनमुच्यते। उत्थितत्वंक्वचिच्चैवक्वचिद्भातिविरोधितेति अत्रनिष्णातःनिष्णीयादितिशब्देननियमउच्यतइतिभावः
अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवाँअफलाममुष्पामितिश्रुतेः १८ एतमेवार्थंदृष्टांतबाहुल्येनद्रढयाति गांदुग्धेति पराधीनंपरप्रेष्यंकुर्वंतंदेहंअतीर्थीकृतांविषयोपरक्तांकृष्णगोषुसंपन्नक्षीरतमा सतीसासती
साध्वीपतिव्रता परान्नःपरपिंडादःपरजातःपरेधितः सोयंमनुष्यलोकःपुत्रेणजय्यः अनपत्यंपरंमन्येकदपत्याच्छुचांपदात्। नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः। वाचस्तुगोविंदगुणस्तवेफलमि
त्यादेः यस्त्वेवंविधंगवादिकंरक्षतिसदुःखदुःखी दुःखैंधतमसिनित्यदुःखानुभवोवर्ततइत्यर्थः १९ अन्यदेवताप्रसंगपरवाचोरक्षणेफलंकिंनस्यादत्राह यस्यामिति यस्यजगतःस्थित्युद्भवप्राणानिरोधलक्ष
णंकर्म दुग्धदोहांतुगांरक्षेत्क्षीरमात्रप्रयोजनः। यथातद्वद्धरेरन्यवाचोधारणमिष्यतेइतिवचनादन्यविषयवाचानित्यानंदलक्षणमोक्षफलंनस्यादतोमुमुक्षुःतन्नकुर्यादतोतत्त्वजिज्ञासाऽनर्थकरीतिमज्जिज्ञा

नकुर्यान्नवदेत्किंचिन्नध्यायेत्साध्वसाधुवा ॥ आत्मारामोनयावृत्त्याविचरेज्जडवन्मुनिः १७ शब्दब्रह्मणिनिष्णातोननिष्णीयात्परेयदि ॥ श्रमस्तस्यश्र
मफलोह्यधेनुमिवरक्षतः १८ गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच ॥ वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांचयोरक्षतिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमे
पावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य ॥ लीलावतारेहितकर्मवास्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० एवंजिज्ञासयापोह्यनानात्वभ्रममात्मनि ॥
उपारमेतविरजंमनोमय्यर्प्यसर्वगे २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलम् ॥ मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाचर २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सु
भद्रालोकपावनीः ॥ गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३ मदर्थेधर्मकामार्थानाचरन्मदुपाश्रयः ॥ लभतेनिश्चलांभक्तिंमय्युद्धवसनातने २४ स
त्संगलब्धयाभक्त्यामयिमांयउपासते ॥ सवैमेदर्शितंसद्भिरंजसाविंदतेपदम् २५ उद्धवउवाच ॥ साधुस्त्वउत्तमश्लोकमनःकीदृग्विधंप्रभो ॥ भक्तिस्त्व
य्युपयुंजीतकीदृशीसद्भिरादृता २६

सैवपुरुषार्थसाधनं तद्वंतमुद्दिश्यनकुर्यान्नवदेदितिविधीयतेतत्त्वजिज्ञासुरिति २० उपसंहरति एवमिति वस्तत्वयथार्थज्ञानंनानात्वभ्रममेवतत्त्वजिज्ञासयापोह्यनिरस्यउपारमेतप्रवृत्तिमार्गादितिशेषः ना
नात्वभ्रमोभेदभ्रमइतिमतं जीवस्येशत्वविज्ञानंजविनामेकतातथा। ईशस्यबहुताज्ञानमीशस्यानीशतातथा॥ जगतोऽसत्यताज्ञानंनानात्वभ्रमउच्यते ॥ इत्यनेनविरुद्धत्वा अग्राह्यंचबुभूषुभिरिति २१
मन्वस्तुजीवन्मुक्तस्यसमर्थस्यहरौनिरंतरंमनोनिधायोपास्तिस्तदितरस्यमुमुक्षोरुपासनोपायःकथमितितत्राह यदिति कृतानिमयिसमर्प्यकुर्वाणानिमाद्विषयत्वेनसमाचर २२ निष्कामत्वेनमामुद्दिश्य
कर्मकुर्वाणस्येत्थंभावमाह श्रद्धालुरिति २३ मत्कथाश्रवणादिनाकिंफलंस्यादित्यतउक्तं लभतइति निरंतरस्मृतिफलांभक्तिंलभते २४ सापिसत्संगलब्धाचेत्भगवपदपरोक्षज्ञानमुत्पद्यतेनस्वयोग्यमुक्तिम
पिजनयतीत्याह सत्संगेति पदंवैकुंठादिस्थानम् २५ सद्भिरितिप्रस्तुतसल्लक्षणज्ञोप्युद्धवोलोकोपकारायतल्लक्षणंपृच्छति साधुस्त्वइति साधुत्वासाधुत्वयोर्मनःशुद्ध्यशुद्धिनिमित्तत्वात्साधुत्वेनवर्तमानानां
पुंसांमनःकीदृग्विधंभवतिसाधवःकिंलक्षणाइत्यर्थः कीदृशीकिंलक्षणाभक्तिस्त्वय्युपयुज्येतत्वदुत्तमप्रसादयोगजननीसद्भिरादृतासंभाविता आदृतौसादराचिंतावित्यमरः २६

एतत्सद्भक्त्योर्लक्षणम् २७ स्पष्टार्थस्यदुरवबोधत्वाद्दुष्परिहरइतिनेत्याह त्वंब्रह्मेति स्वेच्छयोपात्तंस्वीकृतंपृथग्वपुःशोभनाकारंवसुदेवादिशरीरंयेनसःस्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः शुभाकारेतनौवपुरितियादवः
नित्यानंदशरीरोपिवसुदेवादिदेहगः ॥ प्रदर्शयेज्जनिंस्वस्यानित्यंदेहादिवर्जितः ॥ वसुदेवादिदेहेषुप्रवेशस्तस्यभण्यते ॥ देहोपादानमितितुनह्यन्योदेहइष्यते ॥ अन्याभिमतदेहेषुप्रविष्टःसर्वदाहरिः ॥
नान्यानभिमतोदेहोविष्णोरस्तिकदाचन ॥ अतोऽशरीरोभगवान्पुत्रताभिमतिस्तुया ॥ वसुदेवादिकानांतुसैवमिथ्यामतिर्भवेत् ॥ अन्याहंभावयुग्देहएवासौहरिरास्थितः ॥ नतदन्येषुदेहेषुकाचित्तस्यप्रवे
शनम् ॥ ममपुत्रस्त्वयमितिभ्रामणाययदाहरेः ॥ वसुदेवादिदेहेषुतनूपात्तिस्तुसागतिः ॥ अनुपात्तशरीरस्यतनूपात्तिरितीष्यते ॥ तद्देहंपितृदेहत्वेउपावृत्तेयतोहरिरितिएतदस्मिन्नर्थेमानम् २८ भगवा
न्सल्लक्षणंवक्तीत्याह भगवानिति सर्वदेहिनामकृतद्रोहःअनवद्यआत्मामनोयस्यसतथा २९संक्षिप्तंकिंचनमश्नयोग्यंधनंनविद्यतेइत्यकिंचनः संकोचेकिंचनव्यर्थेमुधेतियादवःअनीहोनिषिद्धाचरणवर्जितः
वैष्णवधर्मेस्थिरःनिश्चलःअहमेवशरणंयस्यसमच्छरणःमुनिःमद्गुणमननशीलः ३० अप्रमत्तोविहिताचारेप्रमादरहितः गभीरात्माअनवगाह्यमनोगतिः आपदिधृतिमान् जिताःषट्कामादिगुणाः षडिं
द्रियविषयावायेनसतथा अमानीआत्मन्यविद्यमानगुणाभिमानरहितःमानदःज्ञानोपदेष्टा कल्पःविहितक्रियाकरणनिपुणःकृपालुत्वंमनोधर्मः कारुणिकत्वंकायिकधर्मइतिपृथगुक्तं कविःसर्वज्ञः

एतन्मेपुरुषाध्यक्षप्रपन्नायचकथ्यताम् २७ त्वंब्रह्मपरमंव्योमपुरुषःप्रकृतेःपरः ॥ अवतीर्णोसिभगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच ॥
कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुःसर्वदेहिनाम् ॥ सत्यसारोनवद्यात्मासमःसर्वोपकारकः २९ कामैरहतधीर्दांतोमृदुःशुचिरकिंचनः ॥ अनीहोमितभुक्शांतः
स्थिरोमच्छरणोमुनिः ३० अप्रमत्तोगभीरात्माधृतिमान्जितषड्गुणः ॥ अमानीमानदःकल्पोमैत्रःकारुणिकःकविः ३१ आज्ञायैवगुणान्दोषान्मयादिष्टा
नपिस्वकान् ॥ धर्मान्संत्यज्ययःसर्वान्मांभजेत्सचसत्तमः ३२ ज्ञात्वाज्ञात्वाथयेवैमांयावान्यश्चास्मियादृशः ॥ भजंत्यनन्यभावेनतेमेभक्ततमामताः ३३
मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनम् ॥ परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानुकीर्त्तनम् ३४ मत्कथाश्रवणेश्रद्धामदनुध्यानमुद्धव ॥ सर्वलाभोपहरणंदास्ये
नात्मनिवेदनम् ३५ मज्जन्मकर्मकथनंममपर्वानुमोदनम् ॥ गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६

३१ सामान्यलक्षणमुक्त्वाविशेषलक्षणमाह आज्ञायेति चशब्दएवार्थे योमयामदीयैरप्यादिष्टान्गुणान्दोषान्अपिआज्ञायसम्यग्ज्ञात्वैवस्वकान्स्वाविहितान्धर्मान्भागवतसंज्ञान्मयिसंत्यज्यसमर्प्य
मांभजेत्सएवसत्तमइत्यन्वयः ३२ भक्तेरनेकविधत्वेपिउत्तमोत्तमायाःशुश्रूषितत्वेनपृष्टत्वात्तंप्रश्नंपरिहरति ज्ञात्वेति अथसतांलक्षणकथनानंतरमात्यंतिकभक्तलक्षणमुच्यते यद्वा शास्त्रगुरूपदेशतोभ
गवन्माहात्म्यंज्ञात्वाथचविशेषेताज्ञात्वेतिवीप्सयामाहात्म्यज्ञानेनपुनःपुनर्विशेषंद्योतयति तदुक्तं ज्ञात्वादिमममाहात्म्यंतत्रोत्सुकतयापुनः । विशेषाच्चविशेषेणज्ञात्वामामश्रुतेधिकामितिपरिमाणतो
यावानस्मिस्वरूपतोयोस्मिलक्षणतोयादृशोस्मीतितत्त्वेनयेऽनन्यभावेनात्युत्तमभक्त्यामांचैवंभजंतितेभक्ततमाःनिरतिशयभक्तामतानानात्वेनज्ञाताइत्यन्वयः अत्रतमप्प्रत्ययेनभक्तानांबाहुविध्यप्रकाशने
नभक्तेरपितथात्वंसूचयतीति ३३ इदानींसर्वसाधारणभक्तिलक्षणमाह मल्लिंगेति अत्रकर्तव्यपदमध्याहृत्यान्वेतव्यंविधिप्रकारत्वात् सर्वलाभोपहरणंसर्वलाभस्यद्रव्यस्योपहरणं हरावर्पणंदास्येन
सहात्मनिवेदनमात्मसमर्पणं यद्वा दास्येनसहात्मनिमनसिनिवेदनं ३४ ३५ पर्वानुमोदनंउत्सवानुज्ञानंउत्सवंदृष्ट्वाहर्षोवा ३६

३७ अर्चाप्रतिमा उद्यमःकरणादौप्रयत्नःउद्यानोपवनादिकर्मण्युद्यमोवा सद्मनिसंमार्जनोपलेपाभ्यांउद्यमोवा ३८ मह्यंममयत् गृहशुश्रूषणंतदमायया सेकमंडलवर्तनैःएकेनमुख्येनमंडलेनसहितैःअ
वांतरमंडलकरणैःकर्तव्यमितिशेषः सेकमंडलवर्तनैरितिकेचित्पठंति चंदनादिजलप्रोक्षणंसेकःमंडनमलंकारः वर्तनंप्रदक्षिणवर्तनं विशेषजीवनंमोक्षंवर्तनंगमनंवथेतिच ३९ मेनिवेदितंदीपाव
लोकंनोपयुंज्यात्स्वप्रयोजनायनस्वीकुर्यात् ४० हविराद्यर्पणेसुष्टूपायमाह यद्यदिति आनंत्यायअनश्वरफलायमोक्षायेत्यर्थः अनंतंवैष्णवंकृतमितिस्मृतेः ४१ अधिकारिणांयोग्यतायाअने
कविधत्वेनफलविशेषायमदर्चनाधिष्ठानंचोपदिशामीत्याह सूर्यइति हेभद्र ४२ · तत्तत्साधनंचार्चनार्थमाह सूर्येत्विति गोष्ठेस्थितागा यवसादिनापूजयेदितिशेषः ४३ बंधुर्जामाताऽयमिति
सत्कृत्यासत्कारेण हृदिखेहृदयाकाशेध्याननिष्ठयाउत्कृष्टध्यानेन वायौमुख्यप्राणेमुख्यधियासर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानेन तदुक्तं सर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानान्नचापरं । प्रियमस्तिहरेःकिंचित्तथावा
योर्हरेर्विदइति हेरुत्तमत्वविदःवायोरपीत्यर्थः । कुतः भारतीवायुलक्ष्मीनामात्मनश्चयथाक्रमं आधिक्यज्ञानतोविष्णुःसर्वतःसंप्रसीदतीतिवचनात् वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाः इत्यनेनापिहेतुपू

यात्राबलिविधानंचसर्ववार्षिकापर्वसु ॥ वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणम् ३७ ममार्चास्थापनेश्रद्धामसद्मानिचोद्यमः ॥ उद्यानोपवनाक्रीड
पुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः ॥ गृहेशुश्रूषणंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनम् ॥
अपिदीपावलोकंमेनोपयुंज्यान्निवेदितम् ४० यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः ॥ तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सूर्योग्निर्ब्राह्मणो
गावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् ॥ भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् ॥ आतिथ्येनतुविप्राग्र्येगोष्ठेगाय
वसादिना ४३ वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया ॥ वायौमुख्यधियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि ॥
क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् ४५ धिष्ण्येष्वेतेषुमद्रूपंशंखचक्रगदांबुजैः ॥ युक्तंचतुर्भुजंशांतंध्यायन्नर्चेत्समाहितः ४६ इष्टापूर्तेनमामेवंयोयजेतस
माहितः ॥ लभतेमयिसद्भक्तिंमत्स्मृतिंसाधुसेवया ४७ प्रायेणभक्तियोगेनसांख्येनचविनोद्धव ॥ नोपायोविद्यतेसध्र्यक्प्रायणंहिसतामहम् ४८ अथै
तत्परमंगुह्यंशृण्वतेयदुनंदन ॥ सुगोप्यमपिवक्ष्यामित्वंमेभृत्यःसुहृत्सखा ४९ इतिश्रीभा०महापुराणेएकादशस्कंधेभगवदुद्धवसंवादेएकादशोऽध्यायः ११

र्वकत्वेनवायोःसर्वदेवोत्तमत्वादुक्तएवार्थः । तस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरयंपुनःमृत्युंजयतियएवंवेदेत्यनेनचवायुज्ञानस्यापमृत्युंजयत्वोक्तेश्च । पंचभूतमनोबुद्धिरुद्राणांप्रातिदेहकं । बाह्यतश्चापिनेतृत्वा
द्वायुर्व्यष्टिःसमष्टिकइतिवचनेनवायोर्व्यष्टिसमष्टिचसम्यक्ज्ञात्वामनोयुंज्यात् द्रव्यैःपुष्पैः ४४ मंत्रहृदयैर्नमोंतैर्मंत्रैः आत्मनिस्वशरीरेमनाश्चिवाआत्मानमंतर्यामिणं क्षेत्रज्ञंजीवांतर्यामिणंसर्वभूतेषुस
मत्वेनएकप्रकारेणविकारमंतरेणस्थितंभोगैःस्रग्गंधादिधनैः भोगोराज्येधनेसौख्येइति । आत्मशब्देनात्रजीवःकिंनस्यात्तस्यपूजनस्यतंत्रेषुविहितत्वात् । क्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मासंसारीचेतनोमतइत्यभि
धानाच्चेतिचेन्न आत्मनिस्थोहरिःपूज्यआत्मनामाशनादिकैः । तत्संबंधादात्मशब्दोजीवस्याप्युपचारतइतिवचनादात्मामुख्योहरिरेवेतिज्ञायते । तत्रविधानस्यहरेरधिष्ठानत्वेनपीठार्चनवदर्चनोप
पत्त्यासार्थकत्वात् ४५ एतेष्वधिष्ठानेषुध्यानप्रकारमाह धिष्ण्येष्विति धिष्ण्येषुस्थानेषु ४६ पूजाफलमाह इष्टेति ४७ प्रायेणेत्यवधारणंसांख्येनयथार्थज्ञानेन सतांप्रकर्षेणायनमाश्रयः ४८ उत्तरा
ध्यायेवक्ष्यमाणार्थंप्राशस्त्यंकथयति अथेति वक्तव्येहेतुमाह भृत्यइति। ज्ञानेनभर्तुर्योग्यःसुपूजितंहृन्मनोयस्यसुहृत् आपादिहितकर्तृत्वात्सखा ४९ इतिश्रीभा०म०एकादश०वि०टी०एकादशोध्यायः ११

भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानपूर्विकाभक्तिरेवपरमपुरुषार्थांतरंगमितीममर्थंसमर्थयते तत्रादौगुणोत्कर्षज्ञानाननुरक्तयोगादीनांविवक्षितपुरुषार्थसाधनत्वंनभवतीत्याह नरोधयतीति योगोध्यानंरोधयतिवशी
करोति त्यागोदानं यथामयिसंगःगुणसंप्रीतिर्भक्तिपूर्विकासर्वपूर्णगुणत्वमतिर्यथामामवरुंधेद्वशीकरोतितथायोगादयोनरोधयंति संगस्तुगुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेतिनिश्चयात् । सचेद्धरौभवेत्तेनमुच्य
तेनात्रसंशयः । अपरोक्षदृशेर्हेतुर्भवेत्सस्यायादिक्षमः । अन्यथासुखभागेवमदृशिर्मोक्षकारिणमितिवचनादुक्तएवार्थःनतुसंबंधमात्रम् १ २ भगवानुक्तमर्थंप्रख्यापयति मत्संगेनेति दैतेयाःप्रह्ला
दादयः बहवोमत्संगेनमत्पदंप्राप्ताःत्वाष्ट्रकोवृत्रःअवंतिकोऽवधूतोभिक्षुः यातुधानाःइत्याद्युक्तंगृंगग्राहिकतयादर्शयितुंविभीषणइत्यादिषुपुनर्वचनं वणिक्तुलाधारःमयोनामाशूद्रःतेगोप्यादयोमामुपाग
ताइत्यन्वयः ३ ४ ५ ६ साधनंविनात्वामुपागताश्चेत्सर्वेकिंनाप्नुवंतीति तत्राह मत्संगादिति गुणसंप्रीतिरपिनवेदादिभ्यउत्पन्नेत्याह नाधीतेति ७ तर्हिकेनेत्यत्राह केवलेनेति ।
केवलेननिर्दोषेणभावेनभक्तियोगेनकेवलेनेतिविशेषणाद्द्वेषयुक्ताभक्तिर्मुक्तिसाधनम् । ज्ञात्वापिहरिविद्वेषीतमोयातिनसंशयइतिवचनात् । भावेनापरोक्षज्ञानोत्पादकस्वभावेनेतिविशेषणाद्विशेषरू
पाज्ञानेपिमोक्षोनियतः विशेषरूपस्याज्ञोपिगुणवत्त्वेतिनिश्चयः । गुणसंप्रीतिमाश्रित्यतंतंदृष्ट्वामुक्तिमेष्यतीत्युक्तेः । ज्ञानोत्पत्तेःपूर्वमपिभगवल्लीलाद्यनुकारेणपरमानंदःस्यादित्यतोभावेनेति । अथवासुखभा

श्रीभगवानुवाच ॥ नरोधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मएवच ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोनेष्टापूर्तंचदक्षिणाः १ व्रतानियज्ञाश्छंदांसितीर्थानिनियमायमाः यथाऽवरुंधेमत्संगःसर्वसंगापहोहिमाम् २ मत्संगेनहिदैतेयायातुधानामृगाःखगाः ॥ गंधर्वाप्सरसोनागाःसिद्धाश्चारणगुह्यकाः ३ विद्याधरामनुष्येषुवैश्याःशूद्राःस्त्रियोंत्यजाः ॥ रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगेनघ ४ बहवोमत्पदंप्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ॥ वृषपर्वाबलिर्बाणोमयश्चाथविभीषणः ५ सुग्रीवोहनुमानृक्षोगजोगृध्रोवणिक्पथः ॥ व्याधःकुब्जाव्रजेगोप्योयज्ञपत्न्यस्तथापरे ६ तेनाधीतश्रुतिगणानोपासितमहत्तमाः ॥ अव्रतातप्ततपसोमत्संगान्मामुपागताः ७ केवलेनहिभावेनगोप्योगावःखगामृगाः ॥ येन्येमूढधियोनागाःसिद्धामामीयुरंजसा ८ यंनयोगेनसांख्येनदानव्रततपोध्वरैः ॥ व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैःप्राप्नुयाद्यत्नवानपि ९ रामेणसार्धंमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किनामय्यनुरक्तचित्ताः ॥ विगाढभावेननमेवियोगतीव्राधयोन्यद्ददृशुःसुखायताः १०

गेवस्याद्यावद्दर्शनोपगमइति स्मृतेः ८ भक्तिरहितंज्ञानमपिनमत्प्रापकंकिमुतान्यत्साधनजालमितिभावेनाह यमिति। यंमांराहुवचनवानापि । हरिसंगविहीनस्तुहरेर्दर्शनवानपि । नमुच्यतेखिलज्ञोपितमो
यातिविनिश्चयात् । गुणैरन्यैर्विहीनस्तुतद्भक्तेष्वापिचक्रमात् । संगवान्सुखभागेवस्याद्गुणैर्मुक्तिमेतिवा । स्वभक्तसंगहीनस्यव्युत्क्रमात्संगिनोपिवा । स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सज्जेत्तेषुतत्रचेति । अनेनभगव
द्भक्तेस्तद्भक्तभक्तेरन्वयव्यतिरेकौदर्शितावितिध्वनितामित्यनेनश्लोकेनज्ञायते । गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वायथातथं । परंपदंययुःपूर्वंसंगादेवसुमोचिताइतिवचनाद्भक्तिजानितज्ञानेनमुक्तिमाप्नोतिनकेव
लज्ञानेनेत्यभिप्रायेणनसांख्येनेत्युक्तम् । उपलक्षणमेतत् दानादिष्वप्यनुसंधेयमेतत् । श्रोतव्यंचश्रुतंचैववक्तव्यंकार्यमेवच । निवर्त्यंचहरेःपूजेत्येवंकुर्यान्निवाक्रमात् । एवंकर्तातुसंन्यासीसर्वोत्सर्गाद्धरौस्मृ
तः । अन्यथानैवसंन्यासीनिष्क्रियोपिशिलायथेत्येवंलक्षणवान्संन्यासीनतुशिलावन्निष्क्रियइत्यभिप्रेत्यवेणुमात्रभृत्संन्यासिनमामाप्नोतीति । किंच नाहंकर्तातुसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरव्ययः । इतिविरक्तस्तुसं
न्यासीनान्यथातुकथंचन । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममोभूत्वायुद्ध्यस्वविगतज्वरइतिलक्षणांतरवानेवसंन्यासीनरक्तपटधारीत्यर्थः ९ गोपीनांमयिभक्तिरपरोक्षज्ञानांतरं
गानतुरतिनिमित्तेतिप्रकटयितुंवक्ति रामेणेति तागोप्योमत्तोन्यद्वस्तु सुखायनददृशुरित्यन्वयः १०

अत्रहेतुमाह यासामिति । ताःक्षपाः ११ आत्मानं । स्वस्वपरूम् । अद:स्वर्गमिदंजगत् तत्रदृष्टांतमाह यथेति । समाधौमुनयोनामरूपेयथानाविदांति अब्धितोयेप्रविष्टानद्यश्च अनेनभक्त्यतिशयो दर्शितइति १२ तत्फलमाह मत्कामाइति मामेवकामयंतइतिमत्कामाःअस्वरूपविदोऽबलाःजारंमांरमणंमत्वासंगान्मांपरमंज्ञात्वामामापुरित्यन्वयः आसांब्रह्मज्ञानंकथंउदभूत् उच्यते संसारंज रयतीतिजारःतंनित्यानंदप्रदत्वेनरमयतीतिरमणःतंसर्वतोविलक्षणस्वभावस्यास्यविष्णोःस्वरूपंविदंतीत्यस्वरूपविदःइत्येवंगुणसंप्रीतितोमांब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वायथातथमित्येत दत्रापिप्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमितिज्ञातव्यम् १३ यतोमुमुक्षूणामहमेवशरणमतस्त्वमपिमांशरणंव्रजेत्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितांचोदनांनानाकर्मविधिमुत्सृज्यप्रवृत्त्यादिकंचमयिसमर्प्य सर्वदेहिनामात्मानंस्वामिनंयस्मिन्नकुतोभयमस्तितमेकंमां सर्वात्मभावेनसर्वस्वामिबुद्धिक्रिययाशरणंयाहीत्यन्वयः १४ १५ प्रथमतोवायौमुख्याधियेत्युक्त्वाविशेषतोगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिसंशयबी जंहृदिकृत्वोद्धवश्चोदयति संशयइति भक्तेषुवायोःसर्वोत्तमत्वमुक्त्वाविशेषतोगोपीस्तुवतस्तववाचंशृण्वतोममात्मस्थोमनोगतःसंशयोवायुरुत्तमोगोप्योवेत्येवमाकारोननिवर्तते प्रत्युतयेनवचनेनमेम नोभ्राम्यति निर्धारितैककोटिस्थितंनेत्यन्वयः १६ गोपिकाअपिमामापुःकिमुवाय्वाद्याइतिगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिपरिहारंहृदिकृत्वावायुरेवसर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमःसएवहिरण्यगर्भश्चेतिदर्शयितुंभ

यासांक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुसंगबद्धधियःस्वमात्मा नमदस्तथेदम् ॥ यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्र शः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदितांप्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् ॥ याहिसर्वात्म भावेनयस्मिन्नस्त्यकुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः ॥ १६ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ॥ मनोमयंसूक्ष्ममुपैतिरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठम् १७ यथानलःखेऽनिलबंधुरु ष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगतिःकर्मरतिर्विसर्गौघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ गवान्हिरण्यगर्भस्यसर्वोत्तमत्वंवक्ति यएषइति योविवरप्रसूतिः विशेषेणवराणामहंकाराद्यभिमानिनांप्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्सतथा उत्पादकइत्यर्थः । एषजीवःजीवप्राणधारणइतिधातोःप्रकृष्टानंदलक्षणस्यहरेर्विशेषाधिष्ठानत्वात्तन्नामाब्रह्मा । प्राणेन विष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्यालक्ष्म्याचसहगुहांरुद्रादीनांहृदयगुहांप्रविष्टःसन्मनोमयंरुद्रादीनांमनसिनियंतृत्वेनस्थितमतएवसूक्ष्मंपरमाणुकल्पंरूपमुपैति । किंच मात्रास्वरोवर्णइतिमात्रास्वरवर्ण त्रयात्मकंवेदाख्यंस्थविष्ठंरूपमुपैति १७ अनेनवेदादीनिविष्णुप्रकृतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्रप्रकृतिब्रह्मणोर्विशेषेणवेदादिकंममव्यक्तिस्थानमित्याह यथेति । अनिलोबंधुर्यस्य सतथाउष्मोष्णः अनलोदारुणिखेबलेनमथ्यमानोअणुत्वेनप्रजातोहविषाघृतेनयथासमिध्यतेतथेयंवेदवाणीमेव्यक्तिःव्यक्तिस्थानंवेदवाण्येवविशेषतोमत्तत्त्वव्यंजिकेत्यर्थः १८ प्रकृत्यादीनांव्य क्तिस्थानत्वेपिममश्रोत्रादीन्यपिवेदादिवद्विशेषतोव्यक्तिस्थानानीत्याह एवमिति । पदादीनिगत्यादिशब्दवाच्यानिइंद्रियेंद्रियविषययोरुभयोर्ग्रहणायैवमुक्तं संकल्पोमनः । विज्ञानंबुद्धिःअभिमानोहं करवृत्तिविशेषव्यंजकंतस्यरूपांतरम् । सूत्रंवायुः । सत्त्वसहितंतमःविकारोब्रह्मांडःएतानिहरेरधिष्ठानरूपाणिभवंतीतिज्ञातव्यानि ॥ तदभिमानिन्योदेवताश्च यस्तपसिविष्णन्श्रोत्रेतिष्ठन्नित्यादेः १९

---

१ मयिकाभोयासांताइ०सा० । २ अतिप्रियतमेन मया ।

अत्रहेतुमाह यासामिति । ताःक्षपाः ११ आत्मानं । स्वस्वरूपम् । अदःस्वर्गमिदंजगत् तत्रदृष्टांतमाह यथेति । समाधौमुनयोनामरूपेयथानाविदंति अब्धितोयेप्रविष्टानद्यश्च अनेनभक्त्यातिशयो दर्शितइति १२ तत्फलमाह मत्कामाइति मामेवकामयंतइतिमत्कामाःअस्वरूपविदोऽबलाःजारंमांरमणंमत्वासंगान्मांपरमंज्ञात्वामामापुरित्यन्वयः आसांब्रह्मज्ञानंकथंउदभूत् उच्यते संसारंज रयतीतिजारःतंनित्यानंदप्रदत्वेनरमयतीतिरमणःतंसर्वतोविलक्षणस्वभावस्यास्यविष्णोःस्वरूपंविदंतीत्यस्वरूपविदःइत्येवंगुणसंप्रीतितोमांब्रह्मज्ञात्वेति गोपिकाद्यादिवंगत्वाहरिंज्ञात्वायथातथमित्येत दत्रापिप्रमाणत्वेनोदाहर्तव्यमितिविज्ञातव्यम् १३ यतोमुमुक्षूणामहमेवशरणमतस्त्वमपिमांशरणंव्रजेत्युपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिकर्मचोदितांचोदनांनानाकर्मविधिमुत्सृज्यप्रवृत्त्यादिकंचमयिसमर्प्य सर्वदेहिनामात्मानंस्वामिनंयस्मिन्नकुतोभयमस्तितमेकंमां सर्वात्मभावेनसर्वस्वामिबुद्धिक्रिययाशरणंयाहीत्यन्वयः १४ १५ प्रथमतोवायौमुख्यधियेत्युक्त्वाविशेषतोगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिसंशयबी जंहृदिकृत्वोद्धवश्चोदयति संशयइति भक्तेषुवायोःसर्वोत्तमत्वमुक्त्वाविशेषतोगोपीस्तुवतस्तववाचंशृण्वतोममात्मस्थोमनोगतःसंशयोवायुरुत्तमोगोप्योवेत्येवमाकारोननिवर्तते प्रत्युतयेनवचनेनमेम नोभ्राम्यति भिर्धारितैककोटिस्थिवनेत्यन्वयः १६ गोपिकाअपिमामापुःकिमुवाय्वाद्याइतिगोपिकाप्रशंसनंकृतमितिपरिहारंहृदिकृत्वावायुरेवसर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमःसएवहिरण्यगर्भश्चेतिदर्शयितुंभ

यासांक्षपाःप्रेष्ठतमेननीतामयैववृंदावनगोचरेण ॥ क्षणार्धवत्ताःपुनरंगतासांहीनामयाकल्पसमाबभूवुः ११ तानाविदन्मय्यनुसंगबद्धधियःस्वमात्मा नमदस्तथेदम् ॥ यथासमाधौमुनयोऽब्धितोयेनद्यःप्रविष्टाइवनामरूपे १२ मत्कामारमणंजारमस्वरूपविदोबलाः ॥ ब्रह्ममांपरमंप्रापुःसंगाच्छतसहस्र शः १३ तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्यचोदितांप्रतिचोदनाम् ॥ प्रवृत्तंचनिवृत्तंचश्रोतव्यंश्रुतमेवच १४ मामेकमेवशरणमात्मानंसर्वदेहिनाम् ॥ याहिसर्वात्म भावेनयस्मिन्नस्त्यकुतोभयम् ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ संशयःशृण्वतोवाचंतवयोगेश्वरेश्वर ॥ ननिवर्ततआत्मस्थोयेनभ्राम्यतिमेमनः ॥ १६ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ यएषजीवोविवरप्रसूतिःप्राणेनघोषेणगुहांप्रविष्टः ॥ मनोमयंसूक्ष्ममुपैतिरूपंमात्रास्वरोवर्णइतिस्थविष्ठम् १७ यथानलःखेऽनिलबंधुरु ष्माबलेनदारुण्यधिमथ्यमानः ॥ अणुःप्रजातोहविषासमिध्यतेतथैवमेव्यक्तिरियंहिवाणी १८ एवंगतिःकर्मरतिर्विसर्गोघ्राणोरसोदृक्स्पर्शःश्रुतिश्च ॥ संकल्पविज्ञानमथाभिमानःसूत्रंरजःसत्त्वतमोविकारः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

गवान्हिरण्यगर्भस्यसर्वोत्तमत्वंवक्ति यएषइति योविवरप्रसूतिः विशेषेणवराणामहंकाराद्यभिमानिनांप्रसूतिरुत्पत्तिः यस्मात्सतथा उत्पादकइत्यर्थः । एषजीवःजीवप्राणधारणइतिधातोःप्रकृष्टानंदलक्षणस्यहरेर्विशेषाधिष्ठानत्वात्तन्नामाब्रह्मा । प्राणेन विष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्यालक्ष्म्याचसहगुहांरुद्रादीनांहृदयगुहांप्रविष्टःसन्मनोमयंरुद्रादीनांमनसिनियंतृत्वेनस्थितमतएवसूक्ष्मंपरमाणुकल्पंरूपमुपैति । किंच मात्रास्वरोवर्णइतिमात्रास्वरवर्ण त्रयात्मकंवेदाख्यंस्थविष्ठंरूपमुपैति १७ अनेनवेदादीनिविष्णुप्रकृतिब्रह्मणामभिव्यक्तिस्थानानीत्युक्तं तत्रप्रकृतिब्रह्मणोर्विशेषेणवेदादिकंममव्यक्तिस्थानमित्याह यथेति । अनिलोबंधुर्यस्य सतथाऊष्मोष्णः अनलोदारुणिखेबलेनमथ्यमानोअणुत्वेनप्रजातोहविषाघृतेनयथासमिध्यतेतथेयंवेदवाणीमेव्यक्तिःव्यक्तिस्थानंवेदवाण्येवविशेषतोमत्तत्त्वव्यंजिकेत्यर्थः १८ प्रकृत्यादीनांव्य क्तिस्थानत्वेपिममश्रोत्रादीन्यपिवेदादिवद्विशेषतोव्यक्तिस्थानानीत्याह एवमिति । पदादीनिगत्यादिशब्दवाच्यानिइंद्रियेंद्रियविषययोरुभयोर्ग्रहणायैवमुक्तं संकल्पोमनः । विज्ञानंबुद्धिःअभिमानोवैः करवृत्तिविशेषव्यंजकंतस्यरूपांतरम् । सूत्रंवायुः । सत्त्वसहितंतमःविकारोब्रह्मांडःएतानिहरेरधिष्ठानरूपाणिभवंतीतिज्ञातव्यानि ॥ तदभिमानिन्योदेवताश्च यस्तमसितिष्ठन्श्रोत्रेतिष्ठन्नित्यादेः १९

१ मयिकाभोयासांताइ०सा० । २ अतिप्रियतमेन मया ।

विवरप्रसूतिरित्युक्तंकारणत्वंगुहांप्रविष्टइत्युक्तव्याप्तिंचविविच्यसोदाहरणमाह अयंहीति । मांरमांचातरेणवर्णात्मकवेदादिसर्वशब्दवाच्योयमब्जयोनिर्ब्रह्मानियामकत्वेनसर्वोत्तमत्वाज्जीवास्त्रिवृ
ज्ज्ञानानंदबलात्मकोऽव्यक्तःसूक्ष्मःजगतामाद्यएकएवाहंकारादिपृथिव्यंतानिस्वसृष्टानिकार्याण्यनुप्रविश्य विशेषेण श्लिष्टशक्तिरनपगतसामर्थ्यएवतत्तन्नियामकरूपैर्बहुधैवभाति तत्त्ववादिनामितिशेषः
कथमिवयद्वद्यथाकलमादिबीजानियानिभूमिलक्षणांप्रतिपद्यबहुंकुराणिभवंतीति एवंपरमात्मानुगृहीतोब्रह्माहंकारादिषुबहुधाव्यक्तीभवतीति । योविवरप्रसूतिर्योनिद्वाराप्रसूयतेएषजीवइतिसंज्ञांलभत
इत्यन्यथाव्याकुर्वतेतन्मतं सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिस्तुचतुर्मुखः । सर्वजीवोत्तमोजीवोगुणैर्ज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिःसर्वैर्नियमात्सार्वकालिकं । मुक्तावपिनसंदेहःसहिदेवेनविष्णुना । प्राणः
प्राणेनजगतामीशेनरमयातथा । वेदात्मिक्याचसहितःसूक्ष्मःसन्मनसिस्थितः । वींद्रादीनांतुसर्वेषांमात्रावर्णस्वरेषुच । स्थूलरूपीसदातिष्ठन्नेवंश्रोत्रादिकेषुच । सर्वेषांप्रेरकोह्येकोज्ञानानंदबलैस्त्रिवृत् ।
नित्यशक्तिःसर्वगःसन्बहुधैवप्रतीयते । तस्मिन्नोतमिदंसर्वंपटेलक्षणतंतुवत् । सएववायुरुद्दिष्टोवायुर्हिब्रह्मतामगात् । विशेषेणहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानिसर्वशः । मनआदीन्यहंकारोब्रह्मावेदात्मिकार
मा । त्रिगुणात्मिकाचसैवश्रीःसैवोक्तासंविदात्मिका । तस्याअपिनियंतैकोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरः । यथादारुषुसूक्ष्मःसन्मथितोग्निःसमिध्यते । तथावेदादिषुहरिर्मथितःसंप्रदृश्यते । व्यक्तिस्थानान्यथैता
निवेदादीनिहरेर्विदुरित्यनेनप्रमाणवाक्येननिरस्तमितिनास्माभिस्तद्दूषणायप्रयत्यते । मनसिव्यक्तितांयामितस्माद्व्यक्तिर्हिमेमनइत्येतत्स्पष्टंच २० नन्वेवंतर्हिचतुर्मुखएवजगदाकारेणविवर्ततइतिर्कि
नस्यादत्राह यस्मिन्निति । यस्मिन्विरिंचेतंतूनांवितानस्यपट्टाद्याकारस्यसंस्थावास्थितिःपटाधारतयातंतुविरचितपट्टाद्याकारस्यपटाद्यथाभेदःप्रत्यक्षसिद्धस्तथाविरिंचाधारंजगत्विरिंचाद्भिन्नंउपल

अयंहिजीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्तएकोजगतांयथाद्यः ॥ विश्लिष्टशक्तिर्बहुधैवभातिबीजानियोनिंप्रतिपद्ययद्वत् २० यस्मिन्निदंप्रोतमशेषमोतंपटेयथा
तंतुवितानसंस्था ॥ यएषसंसारतरुःपुराणःकर्मात्मकःपुष्पफलेप्रसूते २१ द्वेअस्यबीजेशतमूलस्त्रिनालःपंचस्कंधःपंचरसप्रसूतिः ॥ दशैकशाखोद्विसुप
र्णनीडस्त्रिवल्कलोद्विफलःसंप्रविष्टः २२

क्षणमेतत् । विरिंचश्चश्रीश्चब्रह्मदाधारोमाद्भिन्नाविति तदुक्तं यथैववस्त्रेदीर्घैचतिर्यग्वापिसुसंस्थिता । तंतुभिःक्रियमाणैवपट्टाद्याकारसंस्थितिः । यथाजीर्णानिवस्त्राणितंत्वाधाराणिवापुनः । कंथावयव
भूतानितद्वद्वेतच्चतुर्मुखे । सोपितद्वद्धरौनित्यंसंश्रिताश्रीरपिस्फुटमिति । उक्तंविशिनष्टि यएषइति । यएषसंसारतरुर्जगद्वृक्षःपुष्पफलेस्वर्गमोक्षौप्रसूते सविरिंचेओतप्रोतश्चइतिशेषः २१ जगद्वृक्ष
स्यब्रह्मबीजमित्युक्तंतद्विवृणोति द्वेअस्येति । जगद्वृक्षस्यबीजेद्वेब्रह्माचैवसरस्वती । मूलभूतानिकर्माणिमनोबुद्धिरहंकृतिः । नालत्वेनसमुद्दिष्टाःखगाद्याःस्कंधसंज्ञिताः । एकादशेंद्रियाण्येवशाखास्तुत्रि
गुणास्त्वचः । प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलेअस्यप्रकीर्तिते । पुष्पमैहिकमुद्दिष्टंरसाःशब्दादयस्तथा । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षिणस्तत्रसंस्थिताः । वृक्षस्यपृथिवीवच्छ्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् । तस्याअपिसदाधारएवं
ज्ञात्वाविमुच्यते इत्यनेनव्याख्यातोयंश्लोकः । तथापिस्पष्टत्वायकिंचिदुच्यते अस्यजगद्वृक्षस्यजलवच्चभूमिवच्चब्रह्मासरस्वत्यौद्वेबीजेव्यंजकेनतुवटबीजादिवदंकुरोत्पत्त्यनंतरंनाशशीरस्के अतएवस्वका
र्यतोगुणतोरूपतश्चमहत्यौ शतमित्युपलक्षणंअनेकविधान्यसंख्यातानिकर्माणिमूलानियस्यशतमूलोजगत्तरुः त्रयोनालाअहंकारबुद्धिमनोभिमानिनोरुद्रेंद्रचंद्रायस्यसत्रिनालः । पंचाकाशादिभूतानिस्कं
धायस्यसपंचस्कंधः । पंचानांरसानांशब्दादीनांप्रसूतिर्यस्मात्सपंचरसप्रसूतिः । दशएकंचेंद्रियाणिशाखायस्यसएकादशेंद्रियशाखः । द्विविधाःसुपर्णाःप्रवृत्तिमार्गस्थानिवृत्तिमार्गस्थाश्चपक्षिणः । पुण्य
पापलक्षणपक्षवंतस्तेषांनीडंयस्मिन्सद्विसुपर्णनीडः श्रीणिसत्वरजस्तमोलक्षणानित्रिवल्कलानित्वचोयस्यसत्रिवल्कलः द्वेप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणेफलेयस्यसद्विफलःखंविष्ण्वाख्यमाकाशंप्रविष्टःअत्रेदंतात्प
र्यं लक्ष्म्यादेरप्यायनात्वाद्योदवद्ब्रह्मादेरपिलयकर्तृत्वादभिवदाधारत्वात्सुखदत्वाच्चवायुवदवकाशदत्वाच्चव्योमवद्विष्णुः बीजभूतावपिब्रह्मस्यब्रह्माचैवसरस्वती । नरिष्येतेजगत्स्रष्टौवटवृक्षादिबीजवत् । स्व

कार्यतोमहांश्चगुणतोरूपतस्तथा। पृथिव्युदकवत्तस्माद्बीजत्वंनतुबीजवत् ।व्यंजकत्वान्नचाल्पत्वान्महाक्ष्मावद्रमास्मृता। अंडोमहाक्ष्मासंप्रोक्तस्ततःपृथ्व्युदकंतथा ।जायतेनित्यशस्तस्माद्भुक्तंभुक्तंन हीयते । तत्राप्युदकवद्ब्रह्मामृद्वच्चापिसरस्वती । जलाश्रारायतोमृच्चसर्वाधाराव्यवस्थिता । अन्यथातुरजोभूतानीपतेवायुनाखिला ।अथवासर्वनाशःस्याज्जलाधाराततःस्मृता । वटादिबीजवत्तस्यपुण्या पुण्यमुदीरितं। बाह्योदवच्चाग्निवच्चविष्णुरेवंप्रकीर्तितः इत्येतत् । श्रीह्यादिवत्तुमूलत्वंकर्मणांजगतःस्मृतं । उदवत्पृथिवीवच्चब्रह्मणोवाचएवच ।मूलभूवाच्छिूयश्चैवमूलभूरंहमुच्यते। बाह्योदाग्नीरवंवत्तुविष्णो र्बीजत्वमुच्यते । इत्येतच्चप्रोक्तार्थेप्रमाणं । तत्तज्जीवदेहादिषुस्थितत्वात्तन्मनआदींद्रियगणंतत्तद्योग्यतानुसारेणश्रीहरिगुणोपसंहारेप्रेरयित्वाहारिभक्त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनेनहरेःप्रीतिसमुद्रेम प्रोब्रह्मासर्वाधिकारिभ्यउत्तमोत्तमइतिज्ञायते तदुक्तं देहेंद्रियमनश्चक्षुःस्थितोभक्त्यादिसाधकः सुपर्णशेषरुद्रादेरपिब्रह्माचतुर्मुखः अतोभक्त्यादिकाःसर्वेगुणास्तस्यैवसर्वगाः । अतिरक्ताश्चसंपूर्णाःसु पर्णादेःशताधिकाः। सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवर्जिताः। ब्रह्मणस्तुपुनःसंतितेषांकर्ताजनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिकोब्रह्मागुणैःसर्वैर्नसंशयः । वर्णस्थोवर्णनामासौस्वरस्थःस्वरनामकः। मनस्थश्चमनो नामातन्नामाचक्षुरादिगः। तस्यसर्वाणिनामानिमुख्यतःकवयोविदुः । तत्स्थानत्वादिंद्रियादेर्वर्णाद्यैश्चोपचारतः। एवमस्योपचारेणविष्णोःसाक्षात्तुमुख्यतइति । अनेनमात्रास्वरोवर्णइतिक्रमेणेत्यादि नावर्णस्वरादीनांविष्णोरनंतरंचतुर्मुखेमुख्यत्वमुक्तमितिज्ञातव्यं किंच कृष्णप्रियाभ्योगोपीभ्योभक्तितोद्विगुणाधिकाः। माहिष्योष्टौविनायास्ताःकथिताःकृष्णवल्लभाः । ताभ्यःसहस्रसमितायशोदानं दगेहिनी ।ततोप्यभ्यधिकादेवीदेवकीभक्तितस्ततः । वसुदेवस्ततोजिष्णुस्ततोरामोमहाबलः । नवतोभ्याधिकःकश्चिद्भक्त्यादौपुरुषोत्तमे। विनाब्रह्माणमीशेशंसहिसर्वाधिकःस्मृतः । इत्यनेनसर्वाधिकारि

अदंतिचैकंफलमस्यगृध्राग्रामेचराएकमरण्यवासाः ॥ हंसायएवंबहुरूपमिष्टंमायामयंवेदसवेदवेदम् २३ एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशि तेनधीरः ॥ विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तःसंपद्यचात्मानमथत्यजास्त्रम् २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भ्योब्रह्मणोधिकभक्तिमत्त्वंगोपिकादिष्वपिभक्तितारतम्यमस्तीत्युक्तं अतोरामेणसार्धमथुरांप्रणीतेश्वाफल्किनेत्यादौप्रतीयमानभक्तितारतम्याभावशंकानिरस्ता पापद्वेषादिकादोषाअवराणांनसंशयः। भक्त्यादिगुणपूगस्तुपराणामाविरिंचतः। स्वातंत्र्यात्सर्वदेहेषुस्थितानामपिसर्वशः । स्पृशंतेनैवदोषैस्तेगुणदानैकमत्पराः यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमेवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छति नहवैदेवान्पापंगच्छ तीति श्रुतिस्मृतिभ्यांप्रजार्जितभक्त्यादिगुणपूगस्पर्शएवमनआदींद्रियाणांअभिमानिदेवानांनतुतदार्जितपापादिस्पर्शइतिनिर्णीतत्वान्नात्रशंकाकार्येति २२ अस्यजगद्वृक्षस्यैकंफलंप्रवृत्तकर्मफलंस्वर्गा दिलक्षणंग्रामेचरागृध्राःविषयलोलुपाःकर्मिणोऽदंति एकंनिवृत्तिलक्षणंकर्मफलंमोक्षंअरण्यवासाहंसाःश्रीनारायणाख्यक्षीरपायिनोज्ञानिनोभुंजतइति एतद्वृक्षवर्णनफलमाह यइति यःपुरुषः एवंबहुरूपंबहुविधमिष्टंभोगायतनत्वेनाभीष्टंमायामयंभगवदिच्छानिमित्तमूलप्रकृत्युपादानकर्तृकंजगद्वृक्षंवेदसपुरुषोवेदंवेद यतःप्रसूताजगतःप्रसूतिरित्यादिवेदार्थंवेदेति २३ एतद्विद्याफलमाह ए वमिति एवमुक्तप्रकारेणसद्गुरूपासनयाप्रधानभक्त्यानिशितेनविद्याकुठारेणप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानपरशुनाजीवाशयंबाह्यांतःकरणंविवृश्च्याछित्त्वानिर्मलीकृत्यप्राकृतांतःकरणजन्यज्ञानमस्त्रंसंसारनि रासकरंत्यज अथतज्ज्ञानत्यागानंतरंनिजज्ञानेनात्मानंपरमात्मानंसंपद्यमुक्तौयथायोग्यसुखमनुभवसिचेतिभावः। प्राकृतांतःकरणजंज्ञानमस्त्रंस्मृतिच्छिदं। तदेवतेनसंछेद्यंचित्तंप्रकृतिसंभवं। तेनैवसहसंत्य ज्यनैवपूर्वकदाचन । ज्ञानंप्रकृतिजंवापिमूलनाशेविनश्यति । ततःपरंस्वरूपेणज्ञानेनैवजनार्दनं । वेत्तिमुक्तस्तथारक्षानंजीवानन्यांश्चसर्वशः। इतिवाक्यान्नज्ञानमात्रोच्छेदोविवक्षितः। किंतुप्राकृतस्योति २४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांद्वादशोध्यायः ॥ १२ ॥

संसारच्छेदकरंबाह्यांतःकरणजंज्ञानंस्वधर्मिणमपिविनाश्यस्वयंचनश्यतीत्युक्तंतत्प्रपंचयन्भक्तेरुत्पत्तिप्रकारादिकंकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रसत्वादिगुणाआत्मनोबुद्धेःकिंवेतिसंशयेभगवान्निर्धारयति स त्वमिति बुद्धेरंतःकरणस्यविद्यमानाइतिशेषः नात्मनोजीवस्यतत्रसात्विकादिभेदेनांतःकरणंत्रिविधं ततःकिंतत्राह सत्वेनेति सत्वेनसत्वगुणविशिष्टेनांतःकरणेनान्यतमौराजसतामसौभावौहन्यात् सत्वंसात्विकमंतःकरणंसत्वेनतज्जनितज्ञानेनहन्यात् १ सत्वेनान्यतमौहन्यादित्येतद्विवृणोति सत्वादिति शुद्धात्सत्वात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणोधर्मोभवेत् धर्मःकिमुद्रेचयतीतितत्राह सात्विकेतिततो धर्मात्पुनःसत्वोद्रेकःतस्मादुद्रिक्तसात्विकोपात्तयाबुद्ध्याभक्त्याज्ञानंवतःपुनः सत्वोद्रेकःतस्मात्पुनःधर्मोद्रेकःप्रवर्तते उद्रिक्तभक्तिधर्मपूरितांतःकरणोब्रह्मार्पणबुद्ध्याधर्ममेवकरोतीत्यर्थः २ धर्मफल माह धर्मइति सधर्मोरजस्तमश्चहन्यात् पुनःकथमस्यवृत्तिरितितत्राह सत्ववृत्तिरिति सत्वेनभक्तिस्वभावेनवृत्तिर्वर्तनंभवतिभक्तिमयोवर्ततइत्यर्थः भक्तिप्रतिबंधकेऽधर्मेसतिकथंतद्व्यासिरितितत्राह आश्विति उभयेरजसितमसिचहतेतन्मूलस्त्वधर्मआशुनश्यतीतिअतोयुक्तमुक्तमिति ३ भक्तिज्ञानसाधनान्यागमादयोत्रसत्वादिगुणकृताइत्याह आगमइति सत्वादयोगुणाएवहेतवोयेषांतेतथा अ नेनैवचसात्विकादिभेदेनत्रिविधाइत्युक्तंभवति ४ तत्तद्भेदज्ञानंकथमत्राह तत्तादिति ज्ञानवृद्धाएषामागमादीनांमध्येयद्यत्साध्वितिप्रचक्षतेतत्तत्सात्विकं यद्यन्निंदंतितत्तामसं यदुपेक्षितंप्रचक्षतेतद्राजसमि तिजानीहीतिशेषः ५ किमर्थमेवंविभागवचनंयेनोपयोग्यंस्यादत्राह सात्विकानीति सत्वंसत्वस्वभावस्तद्विवृद्धयेकिंतवइतितत्राह ततइति ततः सत्वाद्भक्तिसाधनंधर्मःततोधर्मात्ज्ञानंस्यात्किंचह

श्रीभगवानुवाच ॥ सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः ॥ सत्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि १ सत्वाद्धर्मोभवेच्छुद्धात्पुंसोमद्भक्तिलक्षणः ॥ सा त्विकोपात्तयाज्ञानंततोधर्मःप्रवर्तते २ धर्मोरजस्तमोहन्यात्सत्त्ववृत्तिरनुत्तमा ॥ आशुनश्यतितन्मूलोह्यधर्मउभयेहते ३ आगमोयजनंदेशःकालःकर्मच जन्मच ॥ ध्यानंमंत्रोथसंस्कारोदशैतेगुणहेतवः ४ तत्तत्सात्विकमेवैषांयद्यद्वृद्धाःप्रचक्षते ॥ निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितम् ५ सात्विकान्येवसेवे तपुमान्सत्वविवृद्धये ॥ ततोधर्मस्ततोज्ञानंयावत्स्मृतिरपोहनम् ६ वेणुसंघर्षजोवह्निर्दग्ध्वाशाम्यतितद्वनम् ॥ एवंगुणव्यत्ययजोदेहःशाम्यतितत्क्रिया ७ ॥ उद्धवउवाच ॥ विदंतिमर्त्याःप्रायेणविषयान्पदमापदाम् ॥ तथापिभुंजतेकृष्णतत्कथंश्वखराजवत् ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथाबु द्धिःप्रमत्तस्ययदाहृदि ॥ उत्सर्पतिरजोघोरंततोवैकारिकंमनः ९

रिविषयावाचोहरिविषयास्मृतिरपोहनंभगवद्भिरुद्धत्यागःइत्येतेभवंति ६ एवमुत्पन्नवृत्तिज्ञानस्यनाशंसदृष्टांतमाह वेण्विति तन्मूलनिर्वाणंयथातथाकथयामःतथाहि यस्मिन्वनेवेणवःसंतितेषांवेणू नांसंघर्षाज्जातोवह्निस्तद्वनंदग्ध्वास्वयमपिशाम्यत्येवंगुणव्यत्ययजःसत्वादिगुणानांव्यत्ययादन्योन्यनाशात्पृथक्स्थितादुद्रिक्तात्सत्वाज्जातोवेदोवृत्तिज्ञानंस्वकारणमंतःकरणंविनाश्यनिर्मूलंस्वयंचवि नश्यतीत्यन्वयः विनिषेधेपृथग्भावइति। अतिस्यादधिकार्थेक्तौप्रशंसायामतिक्रमेइतियादवः। वेदशब्दस्यप्रसिद्धार्थंपरित्यज्याप्रसिद्धकल्पनेकिंनियामकंउच्यते उपक्रमंब्रूमः मुक्ताश्चाधीयतेवेदान्जड ज्ञानविवर्जिताः। स्वरूपभूतज्ञानेनपश्यंतःसर्वमंजसेतिवाक्यंच विदज्ञानइतिधातोश्च अविनाशीवाअरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मेतिश्रुतेः नस्वरूपज्ञाननाशउपपन्नः स्वरूपहानिप्रसंगात् एतत्सामगायन्ना स्तेइत्यादिश्रुतिविरोधाच्चवेदोपशमोनोपपन्नइति ७ विषयाणामापदांपदत्वंजानंतोपितानेवसेवंतेतत्रकिंकारणमितिभावेनपृच्छति विदंतीति श्वाचखरश्चअजश्चश्वखराजाःतद्वत् ८ अकर्तर्यात्मनिअ हंकर्तेतिकर्तृत्वाभिमानमेतितन्मूलरागोत्सिक्तमनःकारकःकामःकारणमित्युत्तरमाह अहमितीति अयमक्षरार्थः यदाममचस्यहृदयहंकर्तेत्यन्यथाबुद्धिरुत्सर्पति उत्कथति तथाघोरंरजउत्सर्पतिवर्धते ततोरागोदयादुच्छ्वसितंमनोवैकारिकंविविधविकाराकरोभवति ९

रजसाविकारस्यमनसोविविधकल्पनयायुक्तः संकल्पइदमित्थंकरिष्यामिइदमेकंकरिष्येइत्यादिलक्षणउदेति एवंविविधसंकल्पेनदुर्मतेरशोभनबुद्धेः गुणानांशब्दादीनांध्यानाद्दुःसहःकामःस्यादित्य
न्वयः १० कामस्यदुःसहत्वमुपपादयति करोतीति रजोवेगविमोहितत्वेनकामवशंगतःतस्मादविजितेंद्रियस्तस्मात्कर्माणिदुःखोदर्काणिसंपश्य अपिपुनःकर्माणिकरोतीत्यन्वयः यद्वा कामम
यत्वेनअविजितेंद्रियोभवतितेनचक्षुरादींद्रियजयाभावेनवनितादिरूपंपश्यन्रजोवेगेनवीर्योद्रेकेणविमोहितः विवेकज्ञानशून्यत्वेनविह्वलितांगोदुःखफलानिकर्माणिकरोति कामसौख्यायविषयान्
भुंक्तेइति ११ ननुविषयाणांसमुद्रतरंगवदावर्तमानत्वान्नसंसारादस्योत्थानंस्यात्पुरुषायुषसहस्रेणापितस्मान्मोक्षशास्त्रविधानंव्यर्थमित्याशंक्य अज्ञस्यैवं नतत्त्वज्ञस्येत्याह रजस्तमोभ्यामिति विद्व
च्छब्दविवरणंदोषदृष्टिरिति पुनःशब्दोवीप्सार्थोदोषदृष्टिरित्यनेनसंबध्यते विद्वान्यदपियद्यपिरजस्तमोभ्यांविक्षिप्तधीःतथाप्यतंद्रितोभूत्वाहरौमनोयुंजन्पुनर्दोषदृष्टित्वाद्विषयेषुनसज्जतेशरीर
यात्रार्थंविषयान्सेवमानोपितैःप्रतिबद्धोनभवतीति १२ एतदेवविवृणोति अप्रमत्तइति हिशब्दःसर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वद्योतकःमनोविषयेभ्यआकृष्यशनैःशनैर्मय्यर्पयन्स्थापयन्युंजीतध्यायेत् योगःसं
हननोपायध्यानसंगतिमुक्तिष्विवितियादवः मामितिशेषःअनिर्विण्णःअनालस्यःअलमितिबुद्धिवैराग्यशून्योवा १३ सनकादियोगींद्रयोगसंप्रत्ययभावान्नायंयोगःसाधीयानत्राह एतावानिति यथामनो
मय्येवचावेश्यतेतादृशोयोगःएतावान्नान्यइति सनकादिभिरादिष्टइत्यद्धासत्यं अद्धाप्रत्यक्षसत्ययोरितिच १४ लोकोपकारायमेरुशृंगोपरिस्थितौषधोपदेशवत्सनकाद्यादिष्टयोगोपदेशनमित्यश्रद्धेय

रजोयुक्तस्यमनसःसंकल्पःसविकल्पकः ॥ ततःकामोगुणध्यानाद्दुःसहःस्याद्धिदुर्मतेः १० करोतिकामवशगःकर्माण्यविजितेंद्रियः ॥ दुःखोदर्काणिसं
पश्यन्रजोवेगविमोहितः ११ रजस्तमोभ्यांयदपिविद्वान्विक्षिप्तधीःपुनः ॥ अतंद्रितोमनोयुंजन्दोषदृष्टिर्नसज्जते १२ अप्रमत्तोहियुंजीतमनोमय्यर्प
यन्शनैः ॥ अनिर्विण्णोयथाकालंजितश्वासोजितासनः १३ एतावान्योगआदिष्टोमच्छिष्यैःसनकादिभिः ॥ सर्वतोमनआकृष्यमय्यद्धावेश्यतेयथा १४
उद्धवउवाच ॥ यदात्वंसनकादिभ्योयेनरूपेणकेशव ॥ योगमादिष्टवानेतद्रूपमिच्छामिवेदितुम् १५ श्रीभगवानुवाच ॥ पुत्राहिरण्यगर्भस्यमानसाःसन
कादयः ॥ पप्रच्छुःपितरंसूक्ष्मांयोगस्यैकांतिकींगतिम् १६ सनकादयऊचुः ॥ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रभो ॥ कथमन्योन्यसंत्यागोमुमुक्षोः
संतितीर्षतः १७ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंपृष्टोमहान्देवःस्वयंभूर्भूतभावनः ॥ ध्यायमानःप्रश्नबीजंनाभ्यपद्यतकर्मधीः १८

मितिभावेनपृच्छति यदेति १५ दृष्टसाधनावबोधकत्वेनाप्तमूलकत्वेनवेदएवप्रमाणंइतिश्रद्धेयमित्याशयेनपरिहर्तुमितिहासमाह पुत्राइति योगस्यज्ञानस्यगतिं १६ किंज्ञानविषयोयंप्रश्नइतितत्राह
गुणेष्विति पुंसांचेतोगुणेषुशब्दादिष्वाविशते गुणाःशब्दादिविषयाश्चेतसिसंस्काररूपेणवर्ततेतत्रसंतितीर्षोःसंसारनदींतर्तुकामस्यमुमुक्षोर्मुक्तियोग्यस्याधिकारिणःकथमन्योन्यसंत्यागःविषयेभ्यश्चेतसः
आकर्षणंचेतसःविषयाणामाकर्षणंपृथक्करणमित्यर्थःतदुच्यतामितिशेषः १७ तत्रब्रह्मणाकिमुक्तमितितत्राह एवमिति प्रश्नोबीजंयस्यसःप्रश्नबीजःतंपरिहारम् अन्यमनस्कइवस्थितत्वादित्याह कर्मधी
रिति अस्यार्थःगुणानांचेतसश्चकर्मकारणमितिमन्वानःअन्यमनस्कत्वेकिंकारणमित्यस्येदमेवोत्तरम् कर्मणिसर्वकर्तरिहरौधीर्यस्यकर्मणाहरिणैवपरिहारोवक्तव्यइतिधीर्यस्यसतथाकर्मभगवंतमेवध्यायती
तिवा तदेतदुक्तं ब्रह्मापृष्टस्तुयोगींद्रैःसनकाद्यैर्मनोगतैः कारणंविषयेष्वद्धाकर्मेतिप्रत्यपद्यत हेतुरन्योपितत्रास्तीत्येवंजानन्नपिप्रभुः विशेषतोमनस्तत्रनाधाज्ज्ञानन्हरेःप्रियं स्वात्मन्यपरिहारोकिंस्त
दाह्यासीद्धरेःप्रिया अतःसतत्प्रियंज्ञानन्नाकरोत्तद्विचारणम् तमेवाचिंतयद्देवःप्रश्ननिर्णयकारणात् भ्रमतीवमनःक्वापिब्रह्मणोविष्णुमायया सर्वज्ञस्यापियत्रात्मावक्तुमिच्छेज्जनार्दनः तज्ज्ञात्वाचिंवितं
तस्यचिंतयत्यमुमेवतु नस्वयंचिंतत्यर्थंसहितद्भाविवत्सदा अन्येत्वज्ञानसंयुक्तामोहमीयुर्यथाक्रमं तस्यमध्यंदिनेसूर्येक्षोभवत्क्षोभमात्रकं नैवाज्ञानंयथासूर्येतमोनास्तिकदाचनेतिएतस्मिन्वाक्ये १८

नन्वेवंतर्हिसनकादीनांप्रश्नोनिरर्थोबालप्रश्नवदितिशंकामाभूदितिभावेनाह समामिति प्रश्नस्यपारः पूरणंपरिहारइतियावत्तस्मिन्निश्चयोयस्यसतथातम् १९ २० २१ ज्ञानविधुरयोनित्वेनसंशयविषयेण स्वेनोक्तार्थेप्रामाण्यजननायकोभवानितितत्प्रश्नंविघटयति वस्तुनइति आत्मनोवस्तुनःपरमात्मवस्तुनोभवत्पक्षेयद्यनानात्वमेकत्वंविवक्षितंतर्हि अनानात्वेएकत्वपक्षेकोभवानितीदृशःप्रश्नःकथंघटेत सिद्धविषयत्वादितिशेषः हेविप्राःवःप्रश्नोयद्यनेकाश्रयःनानात्वाश्रयः तर्ह्यपिकोभवानितिवक्तुंकथंघटेत अनेकस्मिन्बहुत्वसंख्याविशिष्टेवस्तुनिएकत्वसंख्याविशिष्टत्वेनवक्तुमनुपपन्नत्वात् २२ सिद्धविषयत्वंकथमत्राह पंचात्मकेष्विति देवमनुष्यपितृगंधर्वासुरभेदेनपंचविधेषुभूतेषुजीवेषुहिरण्यगर्भावरत्वात्सद्भावस्वाभावापेक्षयावस्तुतोवस्तुवृत्त्यासमानेषुसत्सुब्रह्माभिवंदितचरणारविंदंमामुद्दिश्यकोभवानितिवाचारंभोयस्यसतथावाचारब्धइत्यर्थः वःप्रश्नोनिरर्थकःनिर्विषयइति २३ कुतोनिरर्थकइत्यतआह मनसेति मनआदीन्द्रियैर्यद्गृह्यतेतदहंनभवाम्येवेतियस्मात्तस्मान्निर्विषयइत्यन्वयः त्वमपित्वत्प्रसादाद्गृह्यसेननुतस्मात्प्रश्नःकृतइतितत्राह मत्तोन्यदिति नेत्यनुषज्जतेअन्यदितिभावनिर्देशःयन्मनआदिभिर्विचार्यमत्तोन्यत्त्वेनैवज्ञायतेतदहंनभवाम्येवेतिबुध्यध्वमितीदंअंजसातत्त्वम् अंजसात्वारितेतत्त्वमित्यभिधानम् विचार्यनिर्णीतस्यापिपुनःसंशयकारणंपरिकल्प्यसंशयोनकर्तव्यःअतःकोभवानितिप्रश्नोनारब्धव्यःकिंतुगुणेष्वाविशतेचेतइत्येवप्रश्नआरब्धव्यइतिभावः । नयुष्माकंमयिप्रश्नोघटतेयंकथंचन । मामृतेनहिवंद्योस्तिविरिंचेःकापिकश्चन । अभिवंदितपादंमांविरिंचेनकथंपुनः । पृच्छथान्यसमायस्मादवरत्वेचतुर्मुखात् । देवामनुष्याःपितरोगंधर्वाअसुरास्तथा । इतिपंचात्मकंसर्वंब्रह्मणस्त्ववरंयतः । यन्मदन्यद्विचारेणगृह्यतेतन्नचास्म्यहम् । इतिजानीध्वमद्वैवमत्प्रसादाद्विमदृशिः । अन्यत्स्वभावतोदृश्यंममप्रेरणयैवतु । तस्माद्विवक्षितार्थेतुप्रश्नारंभोनमद्गतइतिसमाख्यानबलादु

समामर्चितयद्देवःप्रश्नपारविनिश्चयम् ॥ तस्याहंहंसरूपेणसकाशमगमंतदा १९ दृष्ट्वामांतउपाव्रज्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ ब्रह्माणमग्रतःकृत्वापप्रच्छुःकोभवानिति २० इत्यहंमुनिभिःपृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ॥ यदवोचमहंतेभ्यस्तदुद्धवनिबोधमे २१ वस्तुनोयद्यनानात्वमात्मनःप्रश्नईदृशः ॥ कथंघटेतवोविप्रावक्तुर्वानेकआश्रयः २२ पंचात्मकेषुभूतेषुसमानेषुचवस्तुतः ॥ कोभवानितिवःप्रश्नोवाचारंभोनिरर्थकः २३ मनसावचसादृष्ट्यागृह्यतेन्यैरपींद्रियैः ॥ अहमेवनमत्तोन्यदितिबुध्यध्वमंजसा २४ गुणेष्वाविशतेचेतोगुणाश्चेतसिचप्रजाः ॥ जीवस्यदेहउभयंगुणाश्चेतोमदात्मनः २५ गुणेषुवाविशेच्चित्तमभीक्ष्णंगुणसेवया ॥ गुणाश्चचित्तप्रभवामद्रूपउभयंत्यजेत् २६

क्तएवार्थोनान्यःस्वकपोलकल्पितइति किंच इदंहिविश्वंभगवानिवेतरइत्यतश्चहरेर्जगतोभेदःसिद्धइतिसकलशास्त्राणांमोक्षेहितात्पर्यंप्राक्षेश्चप्रकृतिप्राकृतविवेकज्ञानाद्विष्णोः तदुक्तं प्रकृतेर्व्यतिरिक्तोयःपुरुषश्चेतिकथ्यते तंविद्वान्परमात्मानंवासुदेवेतियंविदुः प्रकृतेःप्राकृताच्चैवव्यतिरिक्तंगुणादिकं येविदुःपरमात्मानंतेयांतिपरमंपदं नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह । बहूनांपुरुषाणांहिपथैकायोनिरुच्यते । तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमिति बहुप्रमाणेषु २४ इदानींसनकादीनांप्रश्नंपरिहरति गुणेष्वित्यादिना हेप्रजाःब्रह्मजत्वेनप्रकृष्टजन्मत्वात्तथासंबोधनं वःचेतोगुणेष्वाविशतेगुणाश्चेतसीति प्रश्नस्यायंपरिहारः मय्येवआत्मामनःयस्यसमदात्मातस्यजीवस्यगुणाश्चेतश्चेत्युभयंदेहेदग्धमभवत् दहभस्मीभावइत्यस्योभयपदित्वेएतद्रूपंसिद्ध्यति २५ पंचधातुवद्गुणचित्तभस्मीभावोज्ञानाग्निनेत्युक्तं तत्रसकेनप्रकारेणोदेतीत्यत्राह गुणेष्विति अभीक्ष्णंनिरंतरंगुणानांविषयाणांसेवयाचित्तंचेतोगुणेषुविषयेष्वाविशेत्तदेकनिष्ठंवर्तते गुणाश्चचित्तप्रभवाः चित्तेप्रभवोयेषांतेतथा चित्तेसंस्काररूपेणवर्ततेहरिस्मरणमतिक्रम्यप्रबलीयंतइत्यर्थः ततःकिमत्राह मद्रूपइति तत्रविद्वान्मद्रूपेममस्वरूपेचेतोगुणाश्चेत्युभयंत्यजेत्इदमुक्तंभवति मनआदीन्द्रियाणिमदंतर्यामिणिहरौस्थितानितदाधाराणितत्प्रेरितानिविषयेषुवर्ततेविषयाश्चविष्णुस्थाविष्ण्वाधाराविष्णुप्रेरितामम भोगसाधनानीत्ययंविषयोगुणादित्यागइति । विष्णुस्थाविषयाःसर्वेविष्ण्वावेवमनोमम । इतिमय्यर्पितस्सर्वंत्यजेततत्रबाधतइतिवचनात्मुमुक्षुभिरेवमेवनित्यमनुसंधेयम् २६

नन्वस्य गुणसंगस्य स्वाभाविकत्वे पुरुषायुषानंत्येनापित्यागो न सुलभ इतितत्राह जाग्रदिति जाग्रदाद्यवस्थागुणतोगुणद्वारेण बुद्धिवृत्तयः । बुद्ध्याप्रकृत्यावृत्तिर्वर्तनं यासांतास्तथाप्रकृतिगुणसंबंधाज्जीवस्य जाग्रदाद्यवस्थावर्तित्वं नस्वाभाविकोगुणसंगइत्यर्थः । तात्पर्यमाह तासामिति । तासांजाग्रदाद्यवस्थानांसाक्षित्वेनवर्तमानोजीवः स्वतस्ताभ्योविलक्षणोविनिश्चितइत्यन्वयः २७ नन्वयमस्वाभाविकः स्वतएवनिवर्तनेनतत्साधनप्रयत्नापेक्षेत्याशंकांपरिहर्तुमुक्तानुवादपूर्वकंतत्साधनंकथयति यर्हीति आत्मनोजीवस्यायंसंसृतिबंधःसत्वादिगुणप्रवृत्तितः । इतियर्हियस्मात्तस्मात्तुर्येगुणत्रयातीतेमयिस्थितस्तंबंधंजह्यात्मदुपासनासमुद्रेकसमुद्भूतंज्ञानाविर्भूतमत्प्रसादेनबंधंत्यजतीत्यर्थः । कोयंबंधत्यागोनामयेनहेयत्वेनवर्ण्यतेइतितत्राह त्यागइति । विषयारूढबाह्यांतःकरणत्यागएवबंधत्यागोनामनाम्न्यादिति २८ नन्वनेनोपायेनगुणनिमित्तबंधत्यागोस्तुअहंकारनिमित्तबंधत्यागस्यकउपायइतिमंदाशंकामहंकारकृतबंधोपिगुणहेतुकएवेत्येकएवनामांतरेणोच्यतेउपायोप्ययमेवेत्याशयेनपरिहरति अहंकारकृतमिति । अस्वरूपेप्यहंकारममकाराभ्यांरजोगुणोत्कथिताभ्यांकृतमिमंबंधमात्मनोजविस्यार्थविपर्ययंदुःखलक्षणमर्थंविद्वान्निर्विद्यानित्यासारतांबुद्धिंकृत्वातुर्येभगवतिस्थितःसंसारचिंतांत्यजेदित्यन्वयः २९ ननुकियंतंकालंसंसारानुवृत्तिरत्राह यावदिति हरेःस्वातंत्र्यादियुक्तिभिर्जीवस्यास्वातंत्र्यादियुक्तिभिरनयोर्जीवपरयोरेकत्वबुद्धिःएकस्यहरेर्भिन्नत्वबुद्धिरितिनानार्थधीर्मिथ्याज्ञानंयावन्ननिवर्ततेतावदसौजाग्रत्यपिस्वपन्निद्रालुरज्ञःसंसार्येव स्वप्नेजागरणंयथाजाग्रत्त्वबुद्धिः । भिन्नस्यत्वेकभावेनतथैकस्यचभेदतः । ज्ञानंनानार्थधीःप्रोक्तानानात्वादर्थतद्धियोरितिवचनात् । उक्तएवार्थोनान्यइति ३० अभेदज्ञानस्यश्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्तस्यैवमुक्तिहेतुत्वात्तस्यचग्राह्यत्वाच्चेतनाद्भिन्नस्यजडस्यतदेकत्वकल्पनमद्वितीयस्यात्मनोभेदकल्पनम् नानार्थधीरित्यर्थकल्पनोप

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्चगुणतोबुद्धिवृत्तयः ॥ तासांविलक्षणोजीवःसाक्षित्वेनविनिश्चितः २७ यर्हिसंसृतिबंधोयमात्मनोगुणवृत्तितः ॥ मयितुर्येस्थितोजह्यात्त्यागस्तुगुणचेतसाम् २८ अहंकारकृतंबंधमात्मनोर्थविपर्ययम् ॥ विद्वान्निर्विद्यसंसारचिंतांतुर्येस्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नानार्थधीःपुंसोननिवर्ततेयुक्तिभिः ॥ जागर्त्यपिस्वपन्नज्ञःस्वप्नेजागरणंयथा ३० असत्त्वादात्मनोन्येषांभावानांकिंकृताभिदा ॥ गतयोहेतवश्चास्यमृषास्वप्नदृशोयथा ३१ योजागरेबहुविधान्क्षणधर्मिणोर्थान्भुंक्तेसमस्तकरणोहृदितत्सदृक्षान् ॥ स्वप्नेथसुप्तउपसंहरतेसएकःस्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिंद्रियेशः ३२

पत्तेरुक्तमानस्यात्मेतरस्यमिथ्यात्वेनसर्वस्योपपत्तिरितितत्राह असत्त्वादिति । आत्मनोज्ञानादिगुणपूर्णस्यहरेरन्येषांभावानांब्रह्मादिसर्वपदार्थानामसत्त्वादशक्तत्वात्तेषांसर्वशक्तिमताहरिणाभिदाकिंकृताकयायुक्त्याकेनमानेनवाकृतासिद्धा केनापिनसिद्धेत्यर्थः । तत्त्वमस्यात्मा द्वितीयःबोधत्वादित्यादिमानसद्भावादत्राह गतयइति । गमयंत्यवगमयंत्यभीष्टमर्थमितिगतयोवचनानि हेतवोलिंगज्ञानानिचास्याभिमतानिमृषानसाधकानिस्वप्नदृशोयथास्वप्नेस्यजाग्रत्त्वज्ञानानियथाअविद्यमानानिनस्वाभीष्टसाधकानिस्वमतरीत्याचैवमित्यभिप्रायः । अभिदाकिंकृतेतेषांभावानांपरमेश्वरे । यतोसत्त्वमशक्तत्वाद्भावानांतस्यशक्तता । ततःसत्वेसाधुभावःसत्वामित्युच्यतेबुधैः । साधुभावश्चशक्तस्यततोन्यासाधुताकुतः । अभेदेजगतोविष्णोर्यावाचोयेचहेतवः । स्वप्नजाग्रत्कल्पनवत्सर्वेतेभ्रमदार्शनइतिवचनात् ३१ ननुपरमात्मभेदस्याप्राप्तत्वेनतद्भेदस्यभ्रमत्वंकथमापाद्यतइत्याशंक्यप्राप्तिमापाद्यप्रतिषेधति योजागरइति । योजीवस्यदक्षिणाक्षिस्थितोविश्वाख्योहरिर्जागरेजाग्रदवस्थायांक्षणधार्मिणः क्षणकालवर्तित्वलक्षणधर्मवतोबहुविधानर्थान्भुंक्ते अस्वतंत्रजीवस्यदर्शयति स्वप्नेचकंठस्थःसमस्तकरणःसम्यग्वशीकृतेंद्रियः तैजसाख्योविष्णुःहृदिमनसिसंस्काररूपेणस्थितांस्तत्सदृक्षान्जाग्रदर्थसदृशान्पदार्थान्जीवस्यदर्शयति यश्चसुप्तेसुप्त्यवस्थायांहृदिस्थितःप्राज्ञाख्यःपरःउपसंहरतेइंद्रियाणीतिशेषः । विषयेभ्यइंद्रियाण्याहृत्यजीवानंदंपश्यतितंचस्वरूपानंदंभोजयतिस्वयंचविहितानंदंभुंक्तेसाविश्वादित्रिरूपः एकःभेदरहितः कुतइतितत्राह स्मृत्यन्वयादिति स्मृतीत्युपलक्षणम् श्रुतिस्मृतिमानेभ्यइत्यर्थःभुंक्तइत्यस्यानुभवतीत्यर्थंपरित्यज्यदर्शयतीत्यर्थकथनेकिमिया

मकमत्राह त्रिगुणेति त्रिगुणवृत्तीः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीः पश्यतीतित्रिगुणवृत्तिदृक् । दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्भुक्तेर्थान्जाग्रतिस्थितान् । कंठसंस्थस्तथास्वप्नान्जीवानंदंचसुप्तिगः । श्रुत्यन्वयात्स्मृतिभ्य
श्चसएकःपरमेश्वरः । अस्वतंत्रस्यजीवस्यस्वतंत्रोजाग्रदादिदः । स्वयंस्वप्नादिहीनःसन्क्रीडतेपुरुषोत्तमइति । स्वप्नेशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यउक्तएवार्थःअत्रहरेःसा
क्षित्वंसुखैकभोक्तृत्वंचतात्पर्यार्थः । नन्वनानंदानुभवस्तदतीतत्वात् कुतइतितत्राह इंद्रियेशइति इंद्रियप्रवृत्तिसमर्थस्यतद्भोग्यदुःखानुभवस्यानुचितत्वात् अनेनतुर्यस्यविश्वाद्येकत्वमुक्तंभवति ३२
उक्तार्थानुवादपूर्वकमुक्तज्ञानफलंविधत्ते एवमिति एवमुक्तविधंविमृश्यालोच्य कथमित्युक्तंस्मारयति गुणतइति सत्त्वादिगुणतउद्भूतान्मननान्मनउद्दिष्टइतिमनसोजीवस्यजाग्रदाद्यवस्थामन्मा
ययामदिच्छयामयिमदाधारत्वेनकृताविहिताःपर्याप्ताइतिनिश्चितार्थाः यूयमनुकूलश्रुत्यादिमानेनसतांमहतांउक्तयावचनेनतीक्ष्णेननिशितधारेणज्ञानाख्यासिनाहार्दंहृदिरूढमखिलसंशयाधिंसंछि
द्यमामभजतेत्यन्वयः । अनेनमुक्तिरप्युक्ताभवतीतिज्ञातव्यम् ३३ ननुजाग्रदादिषुप्रवर्तकत्वेनवर्तमानस्यहरेःविश्वादिरूपाणांभेदोनास्तीत्युक्तंतत्रवृत्तिभेदेनप्रतीयमानोभेदःकथंमत्येतव्यइत्यत्रा
ह ईक्षेतेति । जाग्रदादिषुप्रतीयमानमिमंपरमात्मभेदंविभ्रमज्ञानमूलंवीक्षेत । जाग्रदादिकरोदेवःपरमात्मैकएवतु । इतिवीक्षेतसततंमुच्यतेसंसृतेरतइतिवचनात् । अज्ञाननिमित्तहेतुमाह मनस
इति । मनसोविलासंमनोविकाररूपत्वात् एतत्कुतोत्राह दृष्टमिति । गुरूपदिष्टशास्त्रदृष्ट्यायदाविभ्रमोयमितिदृष्टस्तदैवनष्टोभवतियत्तस्मात् इतोपिमनोविलासइत्याह अतिलोलमिति श्रुत्यादिवि
चारेक्षिप्रविनाशित्वात्अत्रलुप्तोपमामाहअलातचक्रमिति अलातचक्राकारभ्रमवत्परमात्मभेदभ्रमंविद्यादित्यर्थः एवंसुरनराद्याहिततत्तत्प्रियत्वभेदोपिभ्रांतइत्याशयेनाह विज्ञानमिति विज्ञानमानं

एवंविमृश्यगुणतोमनसस्त्र्यवस्थामन्माययामयिकृताइतिनिश्चितार्थाः ॥ संछिद्यहार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिनाभजतमाखिलसंशयाधिम् ३३ ई
क्षेतविभ्रममिमंमनसोविलासंदृष्टंविनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ॥ विज्ञानमेकमुरुधेवविभातिमायास्वप्नेयथात्रिगुणसर्गकृतोविकल्पः ३४ दृष्टिंततःप्रति
निवर्त्यनिवृत्ततर्षस्तूष्णींभवेन्निजसुखानुभवोनिरीहः ॥ संदृश्यतेक्वचयदीदमवस्तुबुद्ध्यात्यक्तंभ्रमायनभवेत्स्मृतिरानिपातात् ३५

दंब्रह्मेतिश्रुतेः । एकंस्वगतभेदशून्यंब्रह्मनानारूपमिवभाति अज्ञानामितिशेषः । यथास्वप्नएकैवगजादिमायाबहुधाप्रतीयतेतथेति मिथ्याज्ञानकारणमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैस्तत्सर्गैस्त
त्कार्यैःपापादिभिश्चकृतःपर्याप्तोविकल्पोमिथ्याज्ञानंकारणमितिशेषः । तमआदिगुणनिमित्तपापादिदुष्कर्मदूषितांतःकरणानामज्ञानामासुरप्रकृतीनांसच्चिदानंदरूपमेकंबहुत्वमतीयतइतिभावःदेह
भेदेष्ववस्थासुप्रादुर्भावेषुकेवलम् । ज्ञानानंदैकसद्रूपंभ्रांत्याभिन्नंप्रपश्यति । साचभ्रांतिर्विनश्येतयदाभ्रांतित्ववेदनम् । अतिक्षिप्रंविनश्येच्चनस्थिरंदिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बाधिताजीवाज्ञप्तिमात्रंजानर्द
नम् । पश्यंतिबहुधास्वप्नेपथैकंबहुधाक्वचित् । अभिन्नोपिविभिन्नेषुव्यवहारोयथाभवेत् । तथैवव्यवहारायशक्तत्वान्नैवदूषणं । ईशस्यतुतदन्येषामपियच्छक्तिदायकः । इत्यनेनमानेन । अशक्योप्यतिश
क्योयंविनिवर्तयितुंभ्रमः ईशस्थोगुरुसंपत्त्यायदिशुद्धमनाःपुमान् इत्यनेनमानेननिर्णीतत्वादिदमेवतात्पर्येणज्ञातव्यम् । अन्यद्दुःशास्त्रमितिसिद्धम् ३४ एवंविधंमिथ्याज्ञानंमोक्षार्थिनाहेयमितिभावेनाह
दृष्टिमिति । यतोपापफलंमिथ्याज्ञानंततोनिवृत्ततर्षःविषयाभिलाषरहितःदृष्टिंमिथ्याज्ञानंप्रतिनिवर्त्यपरमात्मभेदादिदर्शनरहितोभूत्वातूष्णींभवेत्निरंतरध्यानमंतरेणप्रवृत्त्यंतरविधुरःस्यात् । किमनेन
पाषाणवदवस्थानेनेतितत्राह निजेतिअनेनस्वरूपसुखस्यानुभवोयस्यसतथा ननुनित्यनैमित्तिकादिक्रियादर्शनात् प्रवृत्त्यंतरशून्यःकथमत्राह निरीहइति ।निषिद्धचेष्टाविधुरोभवति नतुक्रियामात्रशून्यः
ननुसंसारवशात्वर्तन्मूढजनस्थितंभ्रमंदृष्ट्वास्वयंमुह्यतीतिकिंनस्यादित्यत्राह संदृश्यतइति । यदिक्वचिन्मूढजनेस्थितमिदंपरमात्मभेदज्ञानंज्ञानिनासंदृश्यतेतथाप्यवस्तुबुद्ध्याअविद्यमानोयंभेदभ्रमइ
तिज्ञानेनत्यक्तंमिथ्याज्ञानंपुनर्भ्रमाय भ्रमजननायनभवेत् तत्रनिमित्तमाह स्मृतिरानिपातादिति । न्यक्भावेनपातोयस्मिन्तन्निपातमंधंतमःमोक्षमारभ्ययावत्पर्यंतंस्मृतिर्यस्यात्ज्ञानिनोनिपातपर्य

संस्मृतिर्ज्ञानमस्तीतियत्तस्मादित्यर्थः। ज्ञानफलंमोक्षःकर्मफलंस्वर्गएवंमिथ्यानफलमंधंतमइतिस्मरतिज्ञानीति। निर्व्यक्तभावानिकामयोरितियादवः ३५ ननुत्रिगुणसर्गकृतोविकल्पइत्यत्रात्रिगुणबद्धानां विकल्पइत्युक्तंतत्रज्ञानिनोपिदेहवत्त्वेनत्रिगुणत्वाद्विकल्पःसंभाव्यतइत्यत्राह देहंचेति। निरंतरंभगवंतंध्यायन्जीवस्वरूपमारभ्यपरमात्मपर्यंतानित्वानितत्त्वस्वरूपंयथावदध्यगमदेहादिविलक्षणं तयातारतम्येनापरोक्षीचकारेतियत्तस्मादेहाभिमानरहितोध्यानरूढोवावास्थितमुत्थितंवादेहंनानुपश्यतिकीदृशंदेहं दैवादुपेतंप्राप्तंदैववशाद्भगवत्प्रेरितकर्मवशात्वियुक्तंचमदिरामदांधःमद्यपानजातम दविस्मृतात्मज्ञानःपुरुषःपरिवृतंआच्छादितंवासोयथाहढीकरणादियत्नंनकरोतीत्यतःत्रिगुणकृतदेहाभिमानाभावात्तत्कृतविकल्पोनास्तीतिभावः ३६ दैवादुपेतामित्येतत्स्पष्टयति देहोपीति। ननुस्वयंदेहपोषणादिप्रयत्नोदासीनश्चेत्कथंतिष्ठतइत्यतोवाह देहइति। दैववशगःस्वादृष्टप्रेरकश्रीहर्यधीनोदेहोपितावत्प्रतिसमीक्षतेप्रतीक्ष्यावतिष्ठते। कार्यस्यजडस्यकारणावस्थानमंतरेणावस्थानं कथमत्राह सासुरिति प्राणवृत्तिसहितत्वात्। कियंतंकालमत्राह कर्मेति। यावत्स्वारंभकंस्वोत्पादकादृष्टलक्षणंकर्मास्तितत्समाप्तिपर्यंतमित्येवार्थेखलुशब्दःतथाप्यभिमानोभवत्येवेत्यत्राह तमिति। अधिरूढसमाधियोगअसंप्रज्ञातसमाधिस्थः। सप्रपंचंतंदेहंपुनर्नभजेत् पूर्वयथातथाहतंनकरोतीत्यन्वयः। आदरोभजनंभक्तिर्बहुमानंचसेवनं। पर्यायवाचकाःसर्वेस्मृतिस्तज्जन्यकर्मचेतिवचनात्।

देहंचनश्वरमवस्थितमुत्थितंवासिद्धोनपश्यतियतोध्यगमत्स्वरूपम् ॥ दैवादुपेतमुतदैववशादपेतंवासोयथापरिकृतंमदिरामदांधः ३६ देहोपिदैववशगः खलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः ॥ तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगःस्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः ॥ जानीतमागतंयज्ञंयुष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः ॥ परायणंद्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यच ३९ मांभजंति गुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकम् ॥ सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाः ४० इतितेछिन्नसंदेहामुनयःसनकादयः ॥ सभाजयित्वापरयाभक्त्यागृणतसंस्तवैः ४१ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुतःपरमर्षिभिः ॥ प्रतीयायस्वकंधामपश्यतःपरमेष्ठिनः॥ ४२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः ॥ १३ ॥ उद्धवउवाच ॥ वदंतिकृष्णश्रेयांसिबहूनिब्रह्मवादिनः ॥ तेषांविकल्पःप्राधान्यमुताहोएकमुख्यता १

कथमिवप्रबिबुद्धवत् यथास्वप्नादुत्थितःस्वाप्नंस्वप्नदृष्टंदेहंनभजेत्तथेति ३७ इतिहासंगमयति मयैतदिति ३८ कर्मयोगस्यसांख्यस्ययथार्थज्ञानस्यसत्यस्ययथार्थभाषणस्यऋतस्यभूतहितोपदेशिवेदस्यतेजसोबलस्यब्रह्मवर्चसस्यवाश्रियःसंपदः ३९ सर्वेगुणाअसंपूर्णगुणरूपाअप्रधानाः ब्रह्मादिदेवाएवंविधंमांभजंति किंगुणाश्रमांभजंति कीदृशं निर्गुणंप्रकृतिगुणवर्जितंआत्मानंसंपूर्णगुणरूपकंअतएवनिरपेक्षकं अपूर्णगुणस्यहिगुणापेक्षानचसास्यास्तीतिअतएवसुहृदंअनिमित्तबंधुंअतएवाहमेवसेव्यइत्युक्तं प्रियंतदेसत्प्रेपतइतिश्रुतेः। अपूर्णगुणरूपास्तुसंपूर्णगुणरूपकं। भजंतिपरमंब्रह्मदेवास्त्रिगुणवर्जितमितिवचनात्। केअगुणाइतितत्राह साम्यासंगादयइति ज्ञानादिगुणानांतारतम्येपिसर्वसामान्यादनभिधानं साम्यादीनांमदभावाद्विशेषोक्तिरितिज्ञातव्यम् ४० सनकादीनांभगवदुक्तपछिन्नसंदेहत्वस्यकिंलक्षणमित्यत्राह इतीति। इतीत्यनेनसमाप्तिः ४१ पूजितःसम्यक्संस्तुतः इत्येताभ्यांचछिन्नसंशयत्वंलक्षयति ४२ ॥ इतिश्रीमहाभाग०वि०कृतटीकायां एकादशस्कंधेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥भगवत्साक्षात्कारायसर्वस्मादुत्तमसाधनंभक्तिरेवतद्बवाचेत्थंध्येयोहरिरितिद्वयमस्मिन्नध्यायेविधत्ते। तत्रोद्धवप्रश्नपूर्वकंविद्याम्नायंकथयति वदंतीति। श्रेयांसिप्रशस्तानिसाधनानितेशांसाधनानांयवाग्वापवसावेतिविदिदंभवतीदंवेतिविकल्पोवासंभूयसर्वेषांप्राधान्यमुतेकस्यमुख्यता अन्येषांचतदुपसर्जनत्वंचेति १

भवतानपेक्षितःअन्यापेक्षारहितोखिलसाधनोत्तमोभक्तियोगउदाहृतःतथापिब्रह्मवादिमतानांकागतिरितिशेषः । येनभक्तियोगेन २ वेदमूलान्येवश्रेयांसितत्रमत्प्रीतिसाधनंभक्तिलक्षणोधर्मःश्रेयसा
मुत्तमइतिदर्शयितुंश्रद्धाजननायवेदोक्तपरंपरामाह कालेनेत्यादिना । कालेनकालशक्त्या मदात्मकोमद्विषयः ३ मनवेस्वायंभुवायकीदृशोयंतद्धितप्रत्ययःइत्येतत्स्पष्टयति पुत्रायेति । स्वयंभुवः
पुत्रत्वात्स्वायंभुवइत्यर्थः । अत्रमनोःपूर्वजत्वंरुद्रेंद्रकुमारान्विनेतिग्राह्यं । रुद्रमिंद्रंकुमारंचविनैवान्याग्रजोमनुः ब्रह्मपुत्रेष्वादिसृष्टावन्यथात्वंपुनर्जनेरितिवचनात् । आदिसृष्टौपूर्वजायेतेधिकाःसर्वतो
गुणैः । अनाद्यनंतकालेषुमुक्तावपियथाक्रममितिच ४ ५ रजःसत्वतमोभुवइतिपाठः ६ याभिःप्रकृतिभिःभूतानांअतिभेदेपिवेदस्यैकत्वेनतदर्थोप्येकविषयएवेतितत्राह यथाप्रकृतीति । वेदवाचः
चित्राःस्रवंतिधर्माद्यशेषार्थप्रतिपादकावाचः स्वमनीषार्थंप्रमाणवत्प्रतिभांतीत्यर्थः ७ ततःकिंतत्राह एवमिति । यथाप्रकृतिवैचित्र्याद्वेदवागर्थप्रतीतिवैचित्र्यमेवंमतयोपिविचित्राः । ननुश्रु
तिमूलत्वेन्गुरुपरंपरागतत्वेनसर्वेषामपिमतानांप्रामाण्यमवगतंस्यादत्राह पारंपर्येणेति । अनेनमदुक्तपारंपर्येणागतानिकेषांचिद्वेदवादीनामेवतानिप्रमाणान्यन्यानिराजसादीनीत्यर्थः । विरलत्वापेक्षया

मवतोदाहृतःस्वामिन्भक्तियोगोनपेक्षितः ॥ निरस्यसर्वतःसंगंयेनत्वय्याविशेन्मनः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालेननष्टाप्रलयेवाणीयंवेदसंज्ञिता ॥
मयादौब्रह्मणेप्रोक्ताधर्मोयस्यांमदात्मकः ३ तेनप्रोक्ताचपुत्रायमनवेपूर्वजायसा ॥ ततोभृग्वादयोगृह्णञ्छब्दब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यःपितृभ्यस्तत्पुत्रादे
वदानवगुह्यकाः ॥ मनुष्याःसिद्धगंधर्वाःसविद्याधरचारणाः ५ किंदेवाःकिन्नरानागारक्षःकिंपुरुषादयः ॥ बह्व्यस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्वतमोभुवः ६ या
भिर्भूतानिभिद्यंतेभूतानांमतयस्तथा ॥ यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचःस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृणाम् ॥ पारंपर्येणकेषांचित्पाखं
डमतयोऽपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ ॥ श्रेयोवदंत्यनेकांतंयथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमम् ॥ अन्येवदंति
स्वार्थंवैऐश्वर्यंत्यागभोजने ॥ केचिद्यज्ञंतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १० आद्यंतवंतएवैषांलोकाःकर्मविनिर्मिताः ॥ दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाःक्षुद्रानंदाः
शुचार्पिताः ११ मय्यर्पितात्मनःसभ्यनिरपेक्षस्यसर्वतः ॥ मदात्मकंसुखंयत्तत्कुतःस्याद्विषयात्मनाम् १२ अकिंचनस्यदांतस्यशांतस्यसमचे
तसः ॥ मयासंतुष्टमनसःसर्वाःसुखमयादिशः १३

केषांचिदित्युक्तंवामशैवादीनितामसत्वेनपाखंडानीत्याह । पाखंडेति ८ अत्रनानामतत्वेमुख्यकारणंकिमिति तत्राह । मन्मायेति । अनेकांतंनानाविधं यथारुचियथेच्छम् ९ एवदेवविशदयति
धर्ममेकइति त्यागोभिमानत्यागः । भोजनंवाय्वादेः १० एतत्साधनसाध्यान्लोकानाह आद्यंतवंतइति । एषांकर्मनिर्मितालोकास्तेषामाद्यंतवत्त्वेपियावल्लोकंसुखमस्तिकिंनेत्याह दुःखोदर्का
इति । तमोनिष्ठाः अंधकारप्रचुराः । मद्भक्तिवर्जितंश्रेयोयेमन्यंतेदुराशयाः । तेषांमंततमोघोरमनंतंप्राप्यतेध्रुवमितिवचनात् असन्मतानिष्ठानांतमएव । बृहस्पत्युक्तत्वेपिहरिभक्तिराहित्यात् । अल्पा
नंदत्वेशुचार्पितत्वंहेतुः ११ भगवद्धर्मसाध्यलोकसुखवत्तल्लोकसुखमपिनिर्दुष्टंकिंनस्यादविशेषादत्राह मयीति । अहमात्माप्रापकोयस्यतन्मदात्मकंमय्यर्पितआत्मामनोयस्यसत्येसाधुगुणपूर्णेममात्मा
स्वभावोयस्यतथेतिवा यथाहंनिर्दोषस्वभावः तथेदमपीत्यनयोक्त्याविशेषोदर्शितः इतीतरानुमानस्यतर्काभावेनदौर्बल्यान्नेत्थातुमलमित्यर्थः १२ एवंविधस्यमदर्पितात्मनोनकेवलममुत्रसुखि
त्वं इहापिसुखित्वंस्यादित्याह अकिंचनस्येति अकिंचनस्येत्यत्रएकैकोपिसुखित्वेहेतुःकिमुतसमुदिताइतिभावेनोक्तं सर्वाःसुखमयाइति १३

त्वय्यर्पितात्मनोपिपारमेष्ठ्याद्याकांक्षायांतत्पदानांदुःखमिश्रसुखरूपत्वात्सर्वत्रसुखित्वंकथमित्याशंक्याह नपारमेष्ठ्यमिति । मय्यर्पितात्मामामेवसुखमिच्छति मदन्यत्किमपिनेच्छतीतियतस्तस्मात्तस्यनिराकांक्षत्वेनसर्वत्रसुखमेवेतिभावः १४ अत्रभक्तेषुप्रीतिविशेषोस्तीतिदर्शयितुंभक्तेःकर्तव्यत्वंचनिदर्शयन्निवउद्धवंअतिस्तौति नतथेति अनेनमनुष्यादिभक्तेषुभिक्षान्नप्रदानवत्कृपानिमित्तप्रीतिर्लक्ष्म्यादिषुभियापुत्रादिप्रीतिवत्सार्वकालिक्यांतराप्रीतिरस्तीतिसूचितम् । कृपानिमित्तायाप्रीतिर्नीचभक्तेषुसाधिका । आंतरैवतुयाप्रीतिःसातूच्चेषुयथाक्रमं यथाकश्चित्स्वमात्मानंप्रियांपुत्रमथापिवा । अतिहायकृपायुक्तोभिक्षवेन्नंददात्यपि । कदाचिदेत्ननपुनःस्वात्मादेःसार्वकालिकं । योगक्षेममवहत्वंचनित्यंस्वात्मादिषुस्फुटं । एवमेवपरेशस्यभक्तेषुश्रियंजादिषुइतिवचनात् । यादवेभ्यस्तुसर्वेभ्यउद्धवोभगवत्प्रियः । उद्धवाच्चप्रियतमःप्रद्युम्नस्तुमहारथः । तस्मादपिप्रियतमोरामःकृष्णस्यसर्वदा । नैवतस्मात्प्रियतमोविनैवैकंचतुर्मुखं । सर्वेभ्योपिप्रियतमाहरेःश्रीरेववल्लभा । नैवतस्याप्रियतमोविनास्वात्मानमेवात्वित्यतोपिसर्वयादवेभ्योविशिष्टभक्तउद्धवइतिप्रकटनायविशिष्यस्तुतउद्धवइतिभावः १५ ननुप्रतीतार्थंपरित्यज्यान्यार्थविशेषकल्पनेकोहेतुरित्याशंक्यातिदेशोहेतुरितिभावेनाह निरपेक्षमिति स्वांघ्रिरेणुभिस्त्वंपूयेयशोधयामीत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतोममपादधूलयोवायुनापुरतोगच्छंतिभक्तेनिपतंत्योवितरांशोधयंतीदंसजलभूमिपादविक्रमेसिद्धंभवतीतितत‍ःपूयेय शुद्धोभवानीत्यप्रमर्थेनयुक्तः । यत्सेवयामाहात्म्यमाप्तः । सहरिस्तदनुगमनेनतत्पादरेणुसंपर्केणशुद्धोभवतीतिनयुज्यतेसदोषस्यशुद्धिप्रार्थनंहष्टंनिर्दोषस्यनघटतइत्युक्तएवार्थः । अनुगच्छतिविष्णुस्तुस्वभक्तंत

नपारमेष्ठ्यंनमहेंद्रधिष्ण्यंनसार्वभौमंनरसाधिपत्यम् ॥ नयोगसिद्धीरपुनर्भवंवामय्यर्पितात्मेच्छतिमद्विनान्यत् १४ नतथामेप्रियतमआत्मयोनिर्नशंकरः ॥ नचसंकर्षणोनश्रीर्नैवात्माचयथाभवान् १५ निरपेक्षंमुनिंशांतंनिर्वैरंसमदर्शनम् ॥ अनुव्रजाम्यहंनित्यंपूयेयस्वांघ्रिरेणुभिः १६ निष्किंचनामय्यनुरक्तचेतसःशांतामहांतोखिलजीववत्सलाः ॥ कामैरनालब्धधियोजुषोयेतेनैरपेक्ष्यंनविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः ॥ प्रशस्तयापिमद्भक्त्याविषयैर्नाभिभूयते १८ यथाग्निःसुसमिद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् ॥ तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः १९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव ॥ नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २०

स्यशुद्धये । तस्यांघ्रिरेणुभिर्वातनीतैरग्रेसरःशुचिः । अग्रतोगमनेविष्णोःपादस्पृष्टंरजोभवेत् । अतःस्वभक्तंपूयेयेत्यनुव्रजातिकेशव इतिवचनात् । अनेननिष्कामत्वादिगुणसंपन्नत्वेनसेवमानेषुभक्तेषुत्वय्यतिशयितप्रीतिरस्तीत्युक्तंभवति १६ एवंभजतांनिर्दुःखानंदानुभवोभविष्यतीत्यत्रकिंमानमित्याशंक्यब्रह्मादिज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणमितिनिदर्शयति निष्किंचनाइति । येनिष्किंचनाःनिष्किंचनत्वादिगुणपूर्णाःकामैर्विषयैरनालब्धधियोप्रतिहतबुद्धयःअजुषश्चविषयानसेव्यमानाश्चतेममसकाशान्नैरपेक्ष्यंविषयानपेक्षंस्वरूपसुखंस्यादितिविदुर्हीत्यन्वयः । ननुबिंबभूतस्यविष्णोःस्वरूपसुखसद्भावेमानमस्त्विवेत्प्रतिबिंबजीवस्वरूपसुखाविर्भावेभक्त्यादिसाधनसामग्रीसंपादनयत्नोनितरांसफलःस्यात्तत्रकिंमानमित्यत्रापीदमुत्तरंभवतीत्याह निष्किंचनाइतिममनैरपेक्ष्यंसुखमस्तीतिविदुरित्यन्वयः । हिशब्दउभयत्रापिप्रमाणमस्तीतिसूचयतिज्ञानिप्रत्यक्षलक्षणप्रमाणसद्भावाद्भक्त्यादिसाधनमवश्यमापादनीयमितिभावः १७ ननुत्वद्भक्तस्यापिविषयग्राहग्रस्ततयाभक्तिलोपेनाधःपातःसंभाव्यतइतिभक्तिविधानंव्यर्थमितितत्राह बाध्यमानइति विषयैर्बाध्यमानत्वेनाजितेंद्रियोपिप्रशस्तयामद्भक्त्याविषयैर्नाभिभूयते । विषयानिषेवयाप्राप्तदोषेणाधोनपततीत्यन्वयः १८ कथमिवेतितत्राह यथेति एनांसि पापानि १९ भक्त्यानुपहितबुद्धिनानुष्ठितधर्मादयोमदपरोक्षंनजनयंतीत्याह नेति २०

१ श्रीश्राजश्चश्रियजौतावादिर्येषांतेश्रियजादयःतेषुअत्रेहयङ्छांदसः ।

भक्तिप्रधानधर्मादीनांतत्साधनवद्भक्तेरपितत्साहित्यायाएवतत्साधनत्वमत्राह भक्त्येति । भक्तेःप्राधान्येगुणादर्शनात्कथंतदुन्नतिरुच्यतेइतितत्राह भक्तिरिति । संभवाज्जननादिरूपसंसारात् यद्वा
सोत्पत्त्यनंतरमेवपुनातिनतुकालक्षेपेण २१ भक्तिनापकहीनानांधर्मादीनामप्रयोजकत्वमर्थादुक्तं अधुनातत्प्रकाशयति धर्मइति । हिशब्दोनायमात्माप्रवचनेनलभ्यइतिश्रुतिंसूचयति
२२ यद्यपिमहांतोवैष्णवसिद्धांताचलनत्वादिव्रतैर्मास्यभक्तिरस्तीतिजानतेतथापिबाह्यानांसुबोधायभक्तेःप्रत्यक्षलक्षणान्याह कथमिति २३ समीचीनभक्तियुक्तःपुरुषोपिसर्वंपुनातिकिंपुनर्भक्ति
रित्याशयेनाह वाग्गद्गदेति । अत्र चित्तद्रवस्तथाधैर्यप्रसादोभक्तिलक्षणः आधिक्येनतुतत्रापिस्थैर्यमेवविशेषतः । दंभस्यचलभक्तेश्चयस्माद्दृश्यादिकंभवेत् । दंभादिपरिहारार्थंनिःशङ्कायाश्चधीरधीः ।
अतआध्यात्मिकैःक्लेशैराधिभूताधिदैवतैः । वाक्यैश्चवेदतंत्रादैरुपदेशैश्चतादृशैः । बलवच्छासनैर्वापियस्यभक्तिर्नचाल्यते । सएवपरमोभक्तोविष्णोर्हृदयवल्लभइतिविशेषाश्चग्राह्याः २४ भक्तिःपुनाती
त्युक्तंतत्रशुद्धिप्रकारंसदृष्टांतमाह यथेति । अग्निनामुखवायुसंयोगेनोज्ज्वलितेनध्मातंदाहविशेषंप्राप्तंहेममलंअष्टादशदोषलक्षणंस्वरूपंनिर्दोषभास्वरलक्षणं आत्मासत्स्वभावोजीवोनाद्यविद्याकामक
र्मकलिलंकर्मानुशयमंतःकरणंभक्तियोगेनविधूयनिर्मलीकृत्यअथोमंगलमूर्तिंमांभजतइत्यन्वयः २५ द्वित्रादिगुणाधिकं ध्मातहेमवत्भक्तियोगोद्रेकक्रमेणशुद्धमात्मामनःभगवत्सूक्ष्मत

भक्त्याहमेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसताम् ॥ भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयोपेतोविद्यावातपसान्विता ॥ मद्भक्त्यापेत
मात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ कथंविनारोमहर्षंद्रवताचेतसाविना ॥ विनानंदाश्रुकलयाशुध्येद्भक्त्याविनाशयः २३ वाग्गद्गदाद्रवतेयस्यचित्तंरुद
त्यभीक्ष्णंहसतिक्वचिच्च ॥ विलज्जउद्गायतिनृत्यतेचमद्भक्तियुक्तोभुवनंपुनाति २४ यथाग्निनाहेममलंजहातिध्मातंपुनःस्वंभजतेचरूपम् ॥ आत्माचक
र्मानुशयंविधूयमद्भक्तियोगेनभजत्यथोमाम् २५ यथायथात्मापरिमृज्यतेसौमत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ॥ तथातथापश्यतिसूक्ष्मतत्त्वंचक्षुर्यथैवांजनसं
प्रयुक्तम् २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तंविषयेषुविषज्जते ॥ मामनुस्मरतश्चित्तंमय्येवप्रविलीयते २७ तस्मादसदभिध्यानंयथास्वप्नमनोरथम् ॥ हित्वामयि
समाधत्स्वमनोमद्भावभावितम् २८ स्त्रीसंगसंगिनासंगंत्यक्त्वादूरतआत्मवान् ॥ क्षेमेविविक्तआसीनश्चिंतयेन्मामतंद्रितः २९

त्त्वंपश्यतीत्याह यथेति । परिमृज्यतेशोध्यतेतत्त्वंसूक्ष्मंसूक्ष्मतत्त्वं अत्रदृष्टांतांतरंचाह चक्षुरिति २६ कर्मसचिवराहित्येनभक्तिपूर्वकध्यानमात्रेणचित्तंकथंत्वयिनिरंतरंविलग्नंभवतीत्यत्राह विष
यानिति आत्मानुभवएवात्रमानंनमानांतरमन्वीक्षणीयमितिभावेनविषयनिदर्शनमुक्तम् । चित्तंस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः २७ मथितमाह तस्मादिति यथास्वप्नमनोरथंस्वप्नवन्मनोरथवच्चासदभिध्या
नंअशुभंविषयध्यानंहित्वा । नन्वेवंतर्हित्वदासक्तिश्चचित्तस्यविषयासक्तिरपिग्राह्याकिमित्यतोवामंदाशंकांपरिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति । अज्ञानामपिबुद्ध्यवतारार्थंविषयसक्तिनिदर्शनमुक्तं नतुग्राह्यार्थ
त्वेनेतियत्तस्माद्भावोभक्तिःमयिभक्त्याभावितंतन्मयीकृतं २८ स्वरूपबाह्यांतःकरणभोग्यत्वभेदेनद्विविधाविषयाःतत्रपूर्वेमुक्तावपेक्षणीयाद्वितीयाःसांसारिकाःअनर्थजनकत्वान्मुमुक्षुणाभव
श्यंहेयाःतथाहितत्सेवातिरेकेणेश्वरोहमित्यादिलक्षणाकेशवेन्यथाबुद्धिर्जायते । जन्मप्रभृतिपुरुषेणसहवर्तमानत्वात् । सुखक्षयहेतुत्वेनरुयादिशब्दवाच्याः रीङ्क्षयइतिधातोः तस्याःसंगोयेषांते
स्त्रीसंगाःतत्संगानांसंगोयेषामितिस्त्रीसंगसंगिनःतेषांसंगंदूरतःपरिहृत्यमत्सेवैवकर्तव्येश्वरोममस्वामीतर्हिकिंकरोहमित्यादिलक्षणेतिभावेनविषयास्त्यक्तव्याइत्याशयेनाह स्त्रीसंगेति अनेनस्त्रीरागिणां
संगोपिपरिहर्तव्यइत्युक्तंभवति । केशवेत्वन्यथाबुद्धिःसैवस्त्रीसंपर्कीतिवेत्यादिवाक्यमत्रप्रमाणं क्षेमेमंगलस्थले २९

नन्वन्येषुहत्यादिषुअधःपातहेतुषुहेयेषुसत्सुकिंविशेष्यस्त्रीसंगसंगिसंगोदूरतस्त्याज्यइत्युच्यतइत्यतआह नतथेति । यथास्यपुंसःयोषित्संगाद्विषयिभिर्जुष्टत्वाद्योषिच्छब्दवाच्यायाईश्वरोहामित्याद्यनेक विधान्यथाबुद्धेरधिकरणलक्षणसंगाद्यथातत्संगिसंगतःमिथ्याज्ञानिसेवालक्षणसंगात्क्लेशोबंधश्चांधंतमोलक्षणश्चभवेत् । तथान्यप्रसंगतःपिपीलिकादिवधलक्षणान्नभवेदित्यन्वयः अत्रपातकविशेषास्तत्फ लानिच । परदारदर्शिप्रोक्ताक्षुद्रपातकसंज्ञिताः । उपपातकंतद्व्रतिश्चवर्णबाह्येषुपातकम् । महापातकसंज्ञंतुपित्रादेर्दारधर्षणम् । दारदृष्टिःस्वोत्तमानांमानुषाणांस्वभावतः । सुमहापातकंप्रोक्तंतद्व्रतिस्तुमह त्तमः । ऋषिदारेषुमनसोगाविरेवततोधिकम् । देवदाराभिकामानांसंगिसंगस्ततोधिकः । किमुविष्णोस्ततोयोषित्संगस्यध्यत्ययास्थितेः । नसमंपातकंकापिनहिस्वरूयाभिकामिनः । अवज्ञातामाधवादेस्तस्माच्चंदूरतस्त्यजेत् । मानुषेषुतुदुःखित्वंक्षुद्रपापफलंस्मृतं । पापंतुवर्णबाह्यत्वंतिर्यग्योनिगतिस्तथा । सहस्रवर्षनरकंक्षुद्रपातकजंफलम् । तथोपपातकाच्चापिनरकंयुगमा त्रकं । चतुर्युगावसानंतुपातकस्यफलंस्मृतं । महापातकजन्यंचकल्पावधिसमीरितं । सुमहापातकाच्चापियावद्ब्रह्मलयोभवेत् । तत्पराणांपातकानांफलमंधंतमःस्मृतं । अधोधोदुःखमतुलंविष्णुदाराभि मर्शनात् । वधादपिहिदाराणांधर्षणंकोपकारणं । तस्माद्देव्यःसदावंद्याअभिवन्द्याभिकामतइति । धर्ममतत्त्ववचनाद्विशेषःपातकानांफलानांचद्रष्टव्यः ३० ध्यायेन्मामतंद्रितइत्यत्रोक्तंध्यानप्रकारंपृच्छ

नतथास्यभवेत्क्लेशोबंधश्चान्यप्रसंगतः ॥ योषित्संगाद्यथापुंसोयथातत्संगिसंगतः ३० ॥ उद्धवउवाच ॥ यथात्वामरविंदाक्षयादृशंवायदात्मकम् ॥ ध्या येन्मुमुक्षुरेतन्मेध्यानंत्वंवक्तुमर्हसि ३१ श्रीभगवानुवाच ॥ समआसनआसीनःसमकायोयथासुखम् ॥ हस्तावुत्संगआधायस्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्रा णस्यशोधयेन्मार्गंपूरकुंभकरेचकैः ॥ विपर्ययेणापिशनैरभ्यसेन्निर्जितेंद्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोंकारंघंटानादंबिसोर्णवत् ॥ प्राणेनोदीर्यतत्राथपुनःसंवे शयेत्स्वरम् ३४ एवंप्रणवसंयुक्तंप्राणसंयममभ्यसेत् ॥ दशकृत्वस्त्रिषवणंमासादर्वाग्जितानिलः ३५ हृत्पुंडरीकमंतस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ॥ ध्यात्वो र्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रंसकर्णिकम् ३६ कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ॥ वह्निमध्येस्मरेद्रूपंममैतद्ध्यानमंगलम् ३७ समंप्रशांतंसुमुखंदीर्घचा रुचतुर्भुजम् ॥ सुचारुसुंदरग्रीवंसुकपोलंशुचिस्मितम् ३८ समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ हेमांबरंघनश्यामंश्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ३९ शं खचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितम् ॥ नूपुरैर्विलसत्पादंकौस्तुभप्रभयायुतम् ४०

ति यथेति । यादृशंकीदृशंयदात्मकंकिमात्मकम् ३१ समाहितेनमनसाध्यानंकर्तव्यं एतदुपायंप्रथमतोवक्ति समआसनइत्यादिना ३२ विपर्ययेणरेचकादिक्रमेण ३३ अत्रप्राणशब्दोद्विरावर्त्तनीयः हृदिनिरंतरंप्राणेनोच्चार्यमाणंओंकारंघंटानादवत्कर्णरमणीयंबिसोर्णवत्पद्मनालतंतुवदविच्छिन्नंवायुद्वाराप्रेर्यमाणंप्राणशक्त्योदीर्यउच्चार्याथतत्रस्वहृदि स्थितेप्राणेस्वरमुदात्तलक्षणंपुनर्व्यावृत्तंयथातथा संवेशयेत्समीचीनंकुर्यादित्यन्वयः । ऊर्णाभ्रूमध्यभावर्तेतंतौमेषादिलोमाद्रिर्इतियादवः । पुनरप्रथमेप्रश्नेऽप्यावृत्तावधारणइति ३४ प्रणवेनसंयुक्तंप्राणसंयमंप्राणायामं मासादर्वाक्मासात्पूर्वमेवानि लोजितःप्राणप्रसादंप्राप्तइत्यर्थः उपास्यप्राणतोनुज्ञांहृदिस्थात्प्राप्यसेवकः । अनुज्ञानंतरंमासाद्वशेप्राणोभविष्यति । प्रसादभाक्त्वंसंप्रोक्तंप्राणविष्णवोर्जयास्थिति । नहिसर्वविजेतारौविजेयौकेनचित्क्वचित् अपेक्षितंफलंतेनदीयतेतज्जितंत्विति । यथाजितावसुमतीयथामोक्षपदंजितमितिप्रभंजनप्रमाणवचनादुक्तम् ३५ कथंस्थितंत्वामितिप्रश्नंपरिहरति । हृत्पुंडरीकेति ३६ यादृशमितिप्रश्नंपरिहरति वह्निमध्यइति ३७ यदात्मकमित्यस्यपरिहारःप्रशांतमित्यनेनसूचितः । निर्दोषप्रकृष्टानंदस्वभावमित्यर्थः ३८ ३९ ४०

४१विषयपाशाकृष्टत्वेनात्रिवशेंद्रियैर्ध्यानंकथमुपपद्यतइत्यतस्तदुपायमाह इंद्रियाणीति तस्मिन्ध्येयएवास्थितमनाः ४२ सर्वव्यापकंसर्वांगविषयंचित्तमाकृष्यैकत्रएकस्मिन्मुखाद्यवयवेसर्वावयवस्मरणाश
क्तावेकस्मिन्नवयवेधारयेदित्यर्थः ४३ तत्रमुखादौलब्धपदमाकृष्यव्योम्निसर्वांगेषुधारयेदित्यर्थः । व्योमेतिव्याप्तशब्दःस्याद्विशेषादोततांयतइतिवचनात् विशेषादोतत्त्वमवयवानामित्यर्थः । मय्येवम
नसआरोहोयस्यसमदारोहःपुरुषः । तच्चधारणलक्षणंध्यानंत्यक्त्वास्वतएवमनसस्तत्रैवसमाहितत्वादयत्नेनजलधौगंगाप्रवाहगमनवच्चिंतयेत् । तदुक्तं यावत्समग्रस्मरणमचलंकेशवेभवेत् । समग्रंचित
येत्तावद्यदातुविचलेत्ततः । प्रत्यंगधारणंकुर्यान्मनोयावत्समग्रगं । प्रत्यंगाभ्यासतोयावत्समग्रेषुस्थिरंमनः । तदापुनःसमग्रंतुधारयद्वेवताबुधः । यथातुधारणोत्साहंविनातत्राचलंमनः । तिष्ठेत्त्यक्त्वा
तमुद्योगंशंखचक्रांबुजांकिते । आरूढचेताःपरमेशृंगाराद्येकधामनि । नैवान्यच्चिंतयेत्तस्मात्पूर्णानंदाच्चतुर्भुजात् ततोन्यस्मरणेतस्मान्मनश्चलतिसुस्थिरम् । धारणार्थंप्रयत्नेनतस्मात्तद्भयंत्यजेत् ।
यावत्स्वारूढचेताःस्याद्विष्णोरूपेचतुर्भुजइति ४४ उपासनाफलमाह एवमिति एवंनिरंतराभ्यासरतंप्रतिदिनंप्रवृद्धप्रेम्णामय्येवसमाहितमतिस्तत्परिपाकेसत्यात्मनिदेहेआत्मानंज्ञानाद्यभीष्टदातृत्वेनस्वा
मिनंमामेवविचष्टेजीवात्पृथक्स्थितंपश्यति विनिषेधेपृथग्भावइतियादवः सर्वात्मन्सर्वस्वामिनिज्योतिषिज्योतिर्मयेमयिसंयुतंमदाधारतयास्थितं तस्माज्जाततंस्मिन्नेवौतमितिज्योतिर्जीवंचपश्य

द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदैर्युतम् ॥ सर्वांगसुंदरंहृद्यंप्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ सुकुमारमभिध्यायेत्सर्वांगेषुमनोदधत् ४१ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्योमनसा
कृष्यतन्मनाः ॥ बुद्ध्यासारथिनाधीरःप्रणयेन्मयिसर्वतः ४२ तत्सर्वव्यापकंचित्तमाकृष्यैकत्रधारयेत् ॥ नान्यानिचिंतयेद्भूयःसुस्मितंभावयेन्मुखम् ४३
तत्रलब्धपदंचित्तमाकृष्यव्योम्निधारयेत् ॥ तच्चत्यक्त्वामदारोहोनकिंचिदपिचिंतयेत् ४४ एवंसमाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ॥ विचष्टेमयिस
र्वात्मन्ज्योतिर्ज्योतिषिसंयुतम् ४५ ध्यानेनेत्थंसुतीव्रेणयुंजतोयोगिनोमनः ॥ संयास्यत्याशुनिर्वाणंद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेएकादशस्कंधेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ छ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जितेंद्रियस्ययुक्तस्यजितश्वासस्ययोगिनः ॥ मयिधारयतश्चेतउपतिष्ठंतिसिद्धयः १
॥ उद्धवउवाच ॥ कयाधारणयाकास्वित्कथंवासिद्धिरच्युत ॥ कतिवासिद्धयोब्रूहियोगिनांसिद्धिदोभवान् २

ति । तारतम्येनाबिंबभावेनस्थितास्तत्स्वाभिमानिनादेवताद्दृष्ट्वासर्वाधारंमामंतेपश्यतीतिभावः । समाधियोगेसंपूर्णेहृदिपश्यतिकेशवम् । जीवंतत्प्रतिबिंबंचतेनैवसहसंस्थितं । तदाधारंतदंतःस्थंतेनैवस
हवासदा । आनंदज्ञानशक्त्याद्यैःसदातदवरंगुणैः । जीवन्मुक्तौचमुक्तौवासततंतद्वशेस्थितमित्येतदत्रमानम् । स्वयंप्रकाशरूपत्वाज्जीवोपिज्योतिरुच्यतइतिच ४५ दर्शनफलमाह ध्यानेनेति सुती
व्रेणनिशितेनइत्थमुत्पन्नध्यानेननिदिध्यासेनदर्शनेनयुंजतः सर्वस्मात्प्रेष्ठोयमितिध्यायतोयोगिनोज्ञानिनोद्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः मदीयोयमितिदेहविषयेज्ञानेंद्रियकर्मेंद्रियविषयेचभ्रमतीतिभ्रमरूपंप्राकृ
तमनोनिर्वाणंनाशंआशुसंयास्यतियातीत्यन्वयः ४६ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ छ ॥ परंज्ञानफलममृतमेवनकिंत्वणिमादिसि
द्धिरप्यैहिकीत्येतदस्मिन्नध्यायेनिरूपयति तत्रादौ नापृष्टःकस्यचिद्ब्रूयादित्यतः प्रश्नबीजमुत्थापयति जितेंद्रियस्येति १ सिद्धयइतिशुश्रुवानुद्धवःकीदृश्याधारणयाकाकासिद्धिः ताश्चकतिसं
ख्यावाःसंतीतिपृच्छति कयेति २

---

१ वेञ्तंतुसंतानेदिवादिः ऊयते व्याप्नोति इति ओतस्तस्यभावः ओतता

कतिवेतिप्रश्नंपरिहरति सिद्धयइति । धारणायोगपारगैःधारणाख्ययोगपारंगतैरत्रोत्पन्नज्ञानस्यापितत्तद्योगीसिद्धयेतत्तदधिष्ठानगततत्तद्भगवद्रूपविशेषानुस्मरणंधारणेत्युच्यते । तस्मात्सिद्धीनांमुख्यतो ज्ञानफलत्वेपिधारणाफलत्वमुपचारोन्यथानुत्पन्नज्ञानस्यापिधारणमात्रेणतात्सिद्धिप्रसंगइति । असुराणांतुभगवत्क्षमायाहेतवइतिचतासामष्टादशसिद्धीनांमूलभूताअष्टौसिद्धयोमय्येवप्रधानामुख्याअन्ये पुदेवेषूपचरिताइतिमत्प्रधानाः । सर्वाधिकाअणिमाद्याविष्णोर्नान्यस्यकस्यचित् । स्वाभाविकाविरिंचस्यमत्प्रसादात्पराधिकाइति ; स्वाभाव्येण्विनतिवचनात् ताएवअष्टैवगुणभूतानामनूर्मिमत्त्वाद्या नामपिहेतवः । निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोष्टादशस्मृताः । देवेभ्योन्यत्रदेवानांसिद्धयोष्टैवसंमताइति ३ कास्ताअष्टेतितत्राह । अणिमेत्यादिना । मूर्तेःस्वरूपस्याणिमादिसिद्धिःइंद्रियैरन्येंद्रियैर्विषय प्राप्तिःश्रुतेषुदृष्टेषुवस्तुषुप्राकाश्यशक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वम् गुणेष्वसंगएववशित्वम् । यस्मिन्कामोयस्यसपरकामस्तत्काममवाप्स्यतिइतियत्प्राकाम्यम् । यादृशानंदकामःस्यात्तादृशानंदसंभवःभोगान्विनैव प्राकाम्यमणिमादेःपृथग्यतइतिवचनात् ४ ५ इदानीमष्टादशासिद्धीरुद्दिशति अनूर्मिमत्त्वमित्यादिना । अणिमामहिमालघिमाप्राप्तिःप्राकाश्येशितावशिताप्राकाम्यमित्यष्टमहासिद्धयः अनूर्मिमत्त्वम् दूरश्रवणम् दूरदर्शनम् । मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम् । यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः । अद्वंद्वं त्रिकालज्ञत्वम् परचित्ताद्यभिज्ञता अग्निस्तंभः अर्कस्तंभः । जलस्तंभोविषादिस्तंभः । अत्रादिशब्देनशस्त्रास्त्रनखदंतताडनशापादिभिरप्रतिहतिर्गृहीता इयंसंभूयसप्तदशीसिद्धिः अपराजयइत्यष्टादशसिद्धयःअणिमाद्यष्टसिद्धिभ्योजाताः एवमुभये संभूयषड्विंशाःगरिम्णासहसप्तविंशाःअर्थांतर्भावभेदेनाष्टसिद्धीनामष्टादशसिद्धयइतिकेषांचित्पक्षः । तथाहि अनूर्मिमत्त्वस्यप्राकाम्यांतर्गतत्वेनतेउभेएका दूरश्रवणदूरदर्शनत्रिकालज्ञत्वपरचित्ताद्यभिज्ञता

श्रीभगवानुवाच ॥ सिद्धयोष्टादशप्रोक्ताधारणायोगपारगैः ॥ तासामष्टौमत्प्रधानाताएवगुणहेतवः ३ अणिमामहिमामूर्तेर्लघिमाप्राप्तिरिंद्रियैः ॥ प्राकाश्यंश्रुतदृष्टेषुशक्तेःप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगोवशितायत्कामस्तदवाप्स्यति ॥ एतामेसिद्धयःसौम्यअष्टावौत्पत्तिकामताः ५ अनूर्मिमत्त्वंदेहेस्मिन्दूरश्रवणदर्शनम् ॥ मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनम् ६

नांप्राकाश्यांतर्भावेनचतस्रएकाकामरूपत्वस्याणिमामहिमालघिमांतर्भावेनैका । अग्निस्तंभार्कस्तंभजलस्तंभाविषस्तंभशस्त्रास्त्रशापादिस्तंभानांईशित्ववशित्वांतर्भावेपंच अपराजयोपिईशित्वांर्गतइति षट् मनोजवकामरूपपरकायप्रवेशस्वच्छंदमृत्युतादेवैःसहिततत्क्रीडानुदर्शनाज्ञाप्रतिहतानांप्राप्त्यंतर्भावेनषट् अत्रकामरूपत्वस्यद्विवारोक्तिः रूपभेदेननविरुध्यते । गारिम्णःसैवहेतुःस्यान्महिमाहे तुधारणात् । प्रायोष्टसिद्धिकथनेष्वतोनपृथगुच्यतइति । प्राप्तिःप्रकाश्ययोश्चापिधारणेकापिसंभवेत् । अतएवैक्येनतावुक्तागरिमाणंपृथक्क्वचित्इति । मूलभूतास्तुसिद्धीनांदेवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धि प्रधानास्तास्तस्माअष्टादशस्मृताः । अष्टस्वंतर्गतास्तास्तुतदपेक्षतयाल्पकाइति । अनूर्मिमत्त्वसिद्धिस्तुप्राकाम्यांतर्गतास्मृता । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेवच । परचित्ताद्यभिज्ञानंप्राकाश्यांतर्गतानिच अणिमादित्रयांतश्चकामरूपत्वमिष्यते । अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिष्टंभोवशित्वगः । मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनम् । स्वच्छंदमृत्युतादेवैःसहक्रीडेष्टसाधनम् । प्राप्त्यंतर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा । अग्निस्तंभोरविस्तंभउदकस्तंभएवच । विषस्तंभस्तथाशस्त्रशापादिस्तंभएवच । ईशित्वांतर्गतान्याहुरपराजयमेवच । एवमष्टादशाष्टभ्योजायंतेसिद्धयःक्रमात् । अष्टादशाभ्यश्चान्यास्तुजायंतेसिद्धयोमि ताः । अनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमुदाहृतम् । यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यते । दुःखाभावोपिप्राकाम्येनेतरसुखिवत्ष्यते । प्राकाश्यंसर्ववेदादिज्ञानमेवाविदोविदुः । सहस्रयोजनांतंतुदूरदर्शन मिष्यते । दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थिते । वेदादिकंविनाप्रोक्तात्रिकालज्ञातिताबुधैः । शरीरस्थंविनादेहपरचित्ताद्यभिज्ञता । अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासंकल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यतेसद्भिःस्वमनः समवेगिता । मनोजवइतिप्रोक्तःपश्वाद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टंस्वदेहस्यागतःपरे । परकायप्रवेशःस्यात्त्रुगादर्वाक्तनःस्मृतः । स्वच्छंदमृत्युतादेवैःक्रीडाचेंद्रादिभिर्विना । यथासंकल्पसिद्धिश्च

ष्यन्नपानसुखादिषु । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतुअणिमासंप्रकीर्तिता । महिमाचापिसंप्रोक्तात्रिलोकांतरपूरणात् । चक्षुर्दृश्येपिबाह्यत्वंलघिमासंप्रकीर्तिता । त्रिलोकसमभारस्तुगरिमाचापिकीर्तिता । पूर्वशक्तेः
कोटिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशिता । भुविस्थैःप्राणिभिःप्रोक्तकरणंचापिकीर्त्यते । आज्ञाप्रतिहतिर्ब्रह्मादर्वागस्त्रनिपातनम् । विनामहातपस्वींश्चशापाप्रतिहतिः स्मृता । अपराजयोमनुष्येभ्योवशित्वंचाप्यलो
भता । दाहादिसहनंचापिप्रविष्टंभइतीर्यते । इतिषड्विंशतिप्रोक्तागरिम्णासहसप्तवा । विंशतिस्तुसुरेभ्योन्यदेवेष्वष्टैवसिद्धयः । यतोनिःसीमकास्तेषांदेवानामष्टसिद्धयःअतोष्टादशसिद्धीनांतदंतर्भावइष्यते ।
देवेष्विंद्रेशवायुश्रीविष्णूनामुत्तरोत्तरम् । सिद्धयःपरिपूर्णास्तुविष्णोरेकस्यनान्यगाइति । श्रुतेषुतुयथायोगंक्षिप्रग्रहणमेवतु । उक्तंप्राकाश्यमन्येषांदेवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणांमिश्रभावेनभासतेकिंचि
दश्रुतम् । विषयेभ्योधिकसुखव्यक्तिःप्राकाम्यमेवतु । इतरेषांसुराणांतुनिःसीमानंदभोजनम् । एवमेवतुनिःसीमादेवानामष्टसिद्धयः । उत्तरोत्तरमत्रापियावद्विष्णुःसुपूर्णभुगिति । अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभश्चा
ग्निसंस्तंभइष्यतेइति । एकस्मात्सिद्धयोविष्णोःस्थानभेदात्पृथग्विधाः । एकस्थानगतायाःस्युःसुस्थिरोपासनायदीति । नानाकोशगतवाक्यबलादुक्ताएवांतर्भावाःसंख्याश्चनान्याःशुकतीर्थाद्युक्तविधाइ
ति अप्रतिहताआसमंताद्गतिर्यस्याआज्ञायाःसातथाआज्ञाअप्रतिहतागतिः ६ ७ ८ मनोयोगेनयद्धारणंध्यानंतेनजायमानाःसिद्धयोयोगधारणासिद्धयः संख्याविषयंप्रश्नंपरिहृत्यइदानींकयाधारणया
इत्यादिप्रश्नंपरिहरति यथेति ९ तत्रतावत्प्रथमोद्दिष्टाणिमासिद्धिप्रापकंध्यानप्रकारमाह भूतसूक्ष्मेति । भूतसूक्ष्माणांपार्थिवादिपरमाणूनामात्मनिनियामकेपरमाणुषुस्थितेमयितन्मात्रापरिमितत्वेनमनो
धारयन्ध्यायन्नणिमानमेवाप्नोति अनेनयद्यद्वस्तूपमितंरूपंस्वयमपितत्तत्परिमितोभवतीत्युक्तंभवति तन्मात्रावयवेसूक्ष्मेपरमाण्वभिधानके । प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंध्यायन्नणुर्भवेदितिवचनात् प्रकारां

स्वच्छंदमृत्युर्देवानांसहक्रीडानुदर्शनम् ॥ यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहतागतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वंद्वंपरचित्ताद्यभिज्ञता ॥ अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिस्तं
भोपराजयः ८ एताश्चोद्देशतःप्रोक्तायोगधारणसिद्धयः ॥ ययाधारणयायास्याद्यथावास्यान्निबोधमे ९ भूतसूक्ष्मात्मनिमयितन्मात्रंधारयन्मनः ॥ अणि
मानमवाप्नोतितन्मात्रोपासकोमम १० महत्यात्मन्मयिपरेयथासंस्थंमनोदधत् ॥ महिमानमवाप्नोतिभूतानांचपृथक्पृथक् ११ परमाणुमयेचित्तंभूतानाम
पिरंजयन् ॥ कालसूक्ष्मात्मकेयोगीलघिमानमवाप्नुयात् १२ धारयन्मय्यहंतत्त्वेमनोवैकारिकेऽखिलम् ॥ सर्वेंद्रियाणामात्मत्वंप्राप्तिंप्राप्नोतिमन्मनाः १३

तरेणाणुत्वप्राप्तिप्रतिपत्तिमाह तन्मात्रेति । ममतन्मात्रोपासकःतस्याकाशादिगुणस्यशब्दादेर्यत्सूक्ष्ममात्रंपरिमाणंतत्परिमाणस्यममस्वरूपस्योपासकोपितत्परिमितरूपोभवतीत्यर्थः । आकाशवत्सू
क्ष्मतांयोव्याप्तित्वेनैवमन्यते । तन्मात्रव्यापिनंविष्णुंचिंतयन्स्तत्तथाभवेदितिवचनात् । अणुत्वंच । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतुअणिमासंप्रकीर्तिताइत्युक्तविधंच १० व्याप्तस्यहरेरेकैकावयवध्यानंपरिच्छिन्नवस्तु
महत्त्वकारणमाह महतीति । महतिव्याप्तेआत्मन्आत्मानिस्वामिनिमयियथासंस्थंयथावस्तुपरिमाणं तथास्थितेमनोदधत्पुरुषोमहिमानंमहत्त्वमवाप्नोतितदेवविशिनष्टि भूतानामिति । अस्मात्
स्थूलतांप्राप्नुवानीत्यपेक्षायांतस्मात्स्थूलतांप्राप्नोति । ततोन्यस्मान्महत्त्वमाप्नुवानीत्यपेक्षायांतस्मादितिपृथक्पृथक्भूतानांसकाशान्महत्त्वमाप्नोतीत्यर्थःपरेपरमात्मनि । सर्वनामसंज्ञाविकल्पात् ना
स्त्यस्य ११ लघिमासिद्धिप्रापिणींप्रतिपत्तिमाह परमाणुमयइति । कालसूक्ष्माणां कालपरमाणूनांआत्मकेआत्मनिव्यापके तत्स्वरूपंविशिनष्टि परमाणुमयेभूतानांसकाशादतिशयेनाणुस्वरूपेम
यिचित्तंरंजयन्अनुरक्तंकुर्वन्तदेकनिष्ठत्वेनकुर्वन्लघिमानमाप्नोति १२ प्राप्तिसिद्धयापादकधारणामाह धारयन्निति । वैकारिकेअहंतत्त्वेव्याप्तेमयिमनोधारयन्नखिलंनिवृत्तबाहिर्वृत्तियथातथाधारय
न्सर्वेंद्रियाणांआत्मत्वंस्वामित्वेनस्वेच्छानियतत्वमाप्नोति ततःकिमत्राह प्राप्तिमिति । अन्येंद्रियैर्विषयदर्शनादिलक्षणप्राप्तिमाप्नोति । अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासंकल्पयोगिता । प्राप्तिरित्युच्यतेसाद्भिरिति
च । मन्मनाइत्यनेनांतरालेअन्यमनस्कत्वंनिवारयति १३

प्राकाश्यप्राप्तिप्रकारंकथयति महतीति महतिमहत्तत्त्वेसूत्रेमुख्यप्राणेवात्मनिव्याप्तेमयिमानसंधारयन्नव्यक्तजन्मनःअव्यक्तस्यापिविकरलक्षणस्थूलत्वापादनकर्तुर्मेप्रसादात्पारमेष्ठ्यंपरमेष्ठिनोब्रह्मणःप्रसादलभ्यंप्राणभारत्योःप्रसादाच्चसर्ववेदादिज्ञानश्रैष्ठ्यापादकंप्राकाश्यंविंदतइत्यन्वयः । प्राकाश्यंसर्ववेदादिज्ञानमेवंविदोविदुः । सर्वेगुणास्तुप्राणस्यपरमात्मप्रसादतः । प्राणविष्णोःप्रसादेनभारत्याःसंप्रकीर्तिताः । प्रसादात्तुत्रयाणांचाप्यानंदादिःसदागुणइति १४ ईशित्वप्राप्तिप्रकारमाह विष्णाविति । परमाण्वादिरूपःकालोविग्रहःप्रतिमायस्यसकालविग्रहःतस्मिन्नधीश्वरेअधीश्वरत्वगुणविशिष्टे । अनेनयोयोगुणउपासकस्याभिलषितःतंतंगुणंतस्मिन्नुपसंहृत्योपासनंकर्तव्यमित्युक्तंभवति । सर्वत्राधीश्वरत्वादौविद्यमानेपीत्यादिविष्णौव्याप्तेमयिचित्तंधारयन्नीशित्वमवाप्नोति । कीदृशंक्षेत्रंशरीरंस्थावरादिपदार्थसमूहोवा क्षेत्रज्ञाजीवाएषांचोदनंनियमनंयस्मात्तत्क्षेत्रज्ञचोदनं भुविस्थितैःप्राणिभिरुक्तकारकत्वंपूर्वशक्तेःकोटिगुणशक्त्युद्रेकश्चेत्युक्तमनेन १५ वशितावाप्त्युपायमाह नारायणइति । नारायणेतुर्याख्येभगवच्छब्दशब्दितऐश्वर्यादिषड्गुणानुपसंहृत्यमयिमनआदधद्योगीवशितामियादवाप्नोति असंगत्वादिलक्षणोममधर्मोयस्यसमद्धर्मः १६ प्राकाम्यसिद्धिकारणमाह निर्गुणइति । यत्रयस्मिन्नानंदेप्राप्तकामोन्येच्छावसीयतेसमाप्तोभवति । कामःकाम्यःकमनीयोविषयोनास्तीतिवा । यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यतेइतिच । प्रगतमासंमतात्काम्यंयस्मात्तत्तथा । अत्रनिर्गुणत्वब्रह्मत्वगुणावुपसंहार्यौ १७ अनूर्मिमत्त्वसमाधिमाह श्वेतद्वीपपताविति । शुद्धेनिर्दुःखेधर्ममयेधर्मफलदातरिश्वेतद्वीपपतौमयिमनोधारयन्श्वेततांयातिनिर्दुःखत्वमाप्नोति । शुद्धःश्वेतःसुखीश्वेतःश्वेतवर्णःक्वचिद्भवेत्इति ॥

महत्यात्मनियःसूत्रेधारयन्मयिमानसम् ॥ प्राकाश्यंपारमेष्ठ्यंमेविंदतेव्यक्तजन्मनः १४ विष्णौत्र्यधीश्वरेचित्तंधारयन्कालविग्रहे ॥ सईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रक्षेत्रज्ञचोदनम् १५ नारायणेतुरीयाख्येभगवच्छब्दशब्दिते ॥ मनोमय्यादधद्योगीमद्धर्मोवशितामियात् १६ निर्गुणेब्रह्मणिमयिधारयन्विशदंमनः ॥ परमानंदमाप्नोतियत्रकामोवसीयते १७ श्वेतद्वीपपतौचित्तंशुद्धेधर्ममयेमयि ॥ धारयन्श्वेततांयातिषडूर्मिरहितोनरः १८ मय्याकाशात्मनिप्राणेमनसाघोषमुद्वहन् ॥ तत्रोपलब्धाभूतानांहंसोवाचःशृणोत्यसौ १९ चक्षुस्त्वष्टरिसंयोज्यत्वष्टारमपिचक्षुषि ॥ मांतत्रमनसाध्यायन्विश्वंपश्यतिसूक्ष्मदृक् २० मनोमयिसुसंयोज्यदेहंतदनुवायुना ॥ मद्धारणानुभावेनतत्रात्मायत्रवैमनः २१ यदामनउपादाययद्यद्रूपंबुभूषति ॥ तत्तद्भवेन्मनोरूपंमद्योगबलमाश्रितः २२

कथंनिर्दुःखत्वमाप्तंस्यादत्राह षडिति षडूर्मिराहित्यंविवृतममरइत्यनेनअनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमुदाहृतमिति १८ दूरश्रवणसिद्ध्युपायमाह मयीति । आकाशात्मनिआकाशव्यापिनिप्राणेस्थितेमयिमनसाघोषंशब्दमुद्वहन्नाकाशस्थप्राणस्थोहरिःशब्दप्रवर्तकस्तस्याधारश्चेतिध्यायन् हंसःशरीराभिमानविधुरोजीवोसौ तत्राकाशेउपलब्धानामासमंतात्स्थितानांभूतानांवाचःशृणोतीत्यन्वयः । त्यागात्पूर्वशरीराणांनवानांसंचयेनच । जीवंहंसइतिप्राहुस्तद्धेतुत्वाद्धरिंपरमित्यतोवाहंसोजीवः १९ दूरदर्शनोपायमाह चक्षुरिति । त्वष्टासूर्यश्चक्षुर्नियामकःआश्रयश्च तत्रचक्षुषिसूर्येचस्थितंमां । सहस्रयोजनांतंतुदूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थितेइतिविशेषः २० मनोजवप्रापकधारणप्रकारमाह मनइति । यदायोगिनोमनोवेगेनगंतुमिच्छातदामनोमयिमनस्तत्त्वेवायुनासंयोज्यतदनुमनोनुदेहमपिवायुनासंयोज्यमद्धारणानुभावेनमनस्तत्त्वांतर्यामिणोममध्यानसामर्थ्येनयत्रमनस्तत्रात्माशरीरमनुगच्छतीत्यन्वयः । स्वमनःसमवेगितामनोजवइतिप्रोक्तइतिच २१ कामरूपावाप्त्युपायमाह यदेति । यदामनउपादायस्थिरीकृत्ययद्यद्रूपंगजादिरूपंबुभूषतिभवितुमिच्छतिगजादिरूपःस्यामितितदागजाद्याकारस्यगजाद्यंतर्यामिणोममयोगबलंध्यानबलंआश्रितोयोगीतत्तन्मनोगतगजादिरूपंभजेदित्यन्वयः । गजादिरूपमाकांक्षन्गजादिस्थितमीश्वरं । ध्यायन्गजादिरूपःस्यात्पश्चाद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टंइतिच २२

परकायप्रवेशोपायमाह परकायमित्यस्यायमर्थः परकार्यंविशन्सिद्धआत्मानंस्वांतस्थंहरिंतत्रपरकायेभावयेदेवंभावितःप्रकृष्टानंदरूपत्वात्प्रणयनकर्तृत्वाच्चप्राणः। परमात्मावायुभूतोवायौभूतोवाय्वंतर्गतः। पिंडंहित्वाइतरदृष्ट्या स्वदृष्ट्यानत्यक्तायोगिनंसमादायपरकायेप्रविशेदित्यन्वयः। स्वदेहात्यागतःपरेपरकायप्रवेशःस्यादिति परकायस्थितंहरिं ध्यायन्विशेत्परेकायेवाय्वंतरगतःपुमान्। प्राणनामा हरिःप्रोक्तस्तस्मिन्वायुःसमाश्रितः ॥ वायावंतर्गतोजीवोदेहाद्देहंप्रयास्यतीतिच २३ स्वच्छंदमृत्युताप्रकारमाह पार्ष्ण्येति प्राणंहृदुरःकंठमूर्द्धस्वारोप्यषडाधारस्थितंविष्णुंध्यायन्ब्रह्मरंध्रेणतनुमुत्सृजेत् प्राणंब्रह्मणिनीत्वाप्राणनामानंबहिस्थेब्रह्मनाम्निस्मृत्वेत्यर्थः। युगादर्वाकृतनास्मृतास्वच्छंदमृत्युतेति षडाधारास्थितंविष्णुंध्यायन्नायुःक्षयंविना। यदिमृत्युमभीप्सीततथाप्राप्नोत्यसंशयम्। प्राणस्थंप्राणनामानंबहिस्थेब्रह्मनामके। विष्णुंविष्णावनुस्मृत्यविसृजेदेहमंजसेति। अनेकस्यहरेर्नीतिस्तद्गतस्यहरेःस्मृतिः। नहिनेयःक्वचित्क्वापिकेनचित्स्ववशत्वतःइतिच २४ देवसहितक्रीडानुदर्शनसिद्धिधारणामाह विहरिष्यन्निति सुराणामाक्रीडेविहरिष्यन्विहर्तुकामोयोगीसत्वगुणंमत्स्थंविभावयेत् सुरस्त्रियोविमानेनसत्ववृत्तिमुपतिष्ठंतिसमीपमाप्नुवंतीत्यन्वयः देवैःक्रीडाचेंद्रादिभिर्विनेति २५ यथासंकल्पसिद्धिध्यानमाह यथेति। सत्येसंकल्पेमयिमनोयुंजानोयथायथामत्परःपुमान्बुद्ध्यासंकल्पयेत्। यंयंगुणमुपसंहृत्यमामुपास्तेतथातथातत्काम्यमाप्नोतीत्यन्वयः। यथासंकल्पसिद्धिश्चाप्यन्नपानसुतादिषुइति

परकायंविशन्सिद्धआत्मानंतत्रभावयेत् ॥ पिंडंहित्वाविशेत्प्राणोवायुभूतःषडंघ्रिवत् २३ पार्ष्ण्यापीड्यगुदंप्राणंहृदुरःकंठमूर्द्धसु ॥ आरोप्यब्रह्मरंध्रेण ब्रह्मनीत्वोत्सृजेत्तनुम् २४ विहरिष्यन्सुराक्रीडेमत्स्थंसत्वंविभावयेत् ॥ विमानेनोपतिष्ठंतिसत्ववृत्तिंसुरस्त्रियः २५ यथासंकल्पयेद्बुद्ध्यायथावामत्परःपुमान् ॥ मयिसत्येमनोयुंजंस्तथातत्समुपाश्नुते २६ योवैमद्भावमापन्नईशितुर्वशितुःपुमान् ॥ कुतश्चिन्नविहन्येततस्यचाज्ञायथामम २७ मद्भक्त्याशुद्धसत्वस्ययोगिनोधारणाविदः ॥ तस्यत्रैकालिकीबुद्धिर्जन्ममृत्यूपबृंहिता २८ अग्न्यादिभिर्नहन्येतमुनेर्योगमयंवपुः ॥ मद्योगश्रांतचित्तस्ययादसामुदकैर्यथा २९ मद्विभूतीरभिध्यायन्श्रीवत्सास्त्रविभूषिताः ॥ ध्वजातपत्रव्यजनैःसभवेदपराजितः ३० उपासकस्यमामेवंयोगधारणयापुनः ॥ सिद्धयःपूर्वकथिताउपतिष्ठंत्यशेषतः ३१

२६ आज्ञाप्रतिहतिसिद्धिधारणाप्रकारंदर्शयति यइति। यःपुमानीशितुःवशितुःमदितिपंचमीषष्ठ्यर्थे ममभावंभावनामीशितृत्ववशितृत्वादिगुणोपसंहारलक्षणांभक्तिसेवामापन्नःतस्यपुंसः आज्ञाकुतश्चनहेतोर्नविहन्येत चशब्दएवार्थेयथाममाज्ञा वैप्रसिद्धं। आज्ञाप्रतिहतिर्ब्रह्मादर्वागन्नविघातनम्। विनामहातपस्वींश्चशापप्रतिहतिःस्मृतेत्येतच्चशब्दतोवागृहीतं भावोमनश्चभक्तिश्चक्वाचिदभ्यासइष्यतइतिच २७ त्रिकालज्ञत्वसिद्धिसाधनमाह मद्भक्त्येति धारणाविदः त्रिकालांतर्यामिहरिस्मरणप्रकारज्ञस्यजन्ममृत्यूपबृंहितासृष्टिसंहारविषयिणीबुद्धिर्ज्ञानंस्यादितिशेषः वेदादिकंविनाप्रोक्तात्रिकालज्ञानिताबुधैरिति त्रिकालप्रेरकंविष्णुंध्यातुःकालत्रयज्ञतोक्तिच २८ अग्न्यादिस्तंभोपास्तिप्रकारमाह अग्न्यादिभिरिति योगमयंध्यानमयं एतदेवाविशिनष्टि मद्योगश्रांतचित्तस्येति अग्न्यादीनांऔष्ण्यादिशक्तिस्तंभकाह्लादकत्वादिगुणार्णवस्यममध्यानंमद्योगः। तेनश्रांतंतदेकनिष्ठंचित्तंयस्यसतथातस्य। अग्न्यादिशक्तिसंस्तंभअग्निसंस्तंभइष्यतइति। यादसांवपुः। अग्न्यादिषुहरिंध्यायंस्तत्प्रतिस्तंभकोभवेदितिच २९ अपराजितत्वसिद्ध्युपायमाह मद्विभूतीरिति मद्विभूतीःममविविधभूतीःअपराजितःमनुष्यैरितिशेषः ३० उक्तानामनुक्तानांचसिद्धीनामवरोधोऽपरोक्षीकृततत्त्वस्यतत्सिद्धीराकांक्षमाणस्यममोपासकस्योक्तविधयातत्तत्सिद्धिप्राप्तियोग्यगुणोपास्तिंकुर्वतएवेत्याह उपासकस्येति उपासनयापरोक्षीकृततत्त्वस्यपुनरुपासनंकार्यकालेकुर्वतःकार्यसिद्धिःस्यादित्यतोयोगधारणयापुनरित्युक्तं। योगधारणयासिद्ध्युपायध्यानेन ३१

निरंतरध्यानरतस्यपुंसःसिद्धिर्निरूपणमात्रेणभवतिंनचिरध्यानापेक्षास्तीत्याशयेनाह जितेंद्रियस्येति । दांतस्योपरतस्यजितश्वासस्यप्राप्तवायुप्रसादस्यजितात्मनः प्राप्तमनोजयस्य । उपास्यवा
युंप्रथमंवायौसुष्ठुपरोक्षिते। अनुज्ञातस्ततस्तंद्रतत्रतत्रहरिंस्मरेत्। कृत्वाऽपरोक्षंतंचापिकालेकालेस्मरेत्पुनः।अभीष्टकार्यसिद्धिःस्यात्तस्यनास्त्यत्रसंशयः। अकामोयदिवायुंचध्यात्वादृष्ट्वाहरिंतथा। नकिंचि
त्कामयेत्पश्चात्साक्षिप्रंमुक्तिमेष्यतीति ३२ भगवद्ध्यानेनाणिमादिसिद्धीनांसौलभ्येपितदर्थोपास्तिर्नप्रशस्तेत्याह अंतरायानिति । एतान्सिद्धिविशेषान्उत्तमंयोगंमुक्तियोग्यंध्यानंयुंजतःकुर्वतःसंपद्यमा
नस्य मत्प्रसादमाप्तुकामस्यकुतोंतरायाइतितत्राह कालेति । यदियोगफलंभुंक्तेपुनःकाममपास्यतु । तेनैवक्रमयोगेनवायुंदृष्ट्वाहरिंतथा । एष्टव्यामुक्तिपदवीनान्यथातुकथंचन । पूर्वंदृष्टिर्हिकामार्थेपश्चा
न्मोक्षार्थमिष्यते । येषांतुजन्मतःसिद्धिस्तेषांदोषोनतुक्वचिदिति ३३ जन्मादिभ्योयोगएवसाधनोत्तमइत्याह जन्मौषधीति । यावतीर्यावंत्यःयोगेनध्यानेन एतादृशोयोगोविशिष्टदेवताभिरेवसुलभ्यो
नसर्वैरित्याह यैर्यैरिति । यैर्यैःकैश्चित्कैश्चिदेवजन्मादिभिर्योगगतिंव्रजेत्। कुतइतितत्राह सर्वासामिति मृदोघटकारणत्वेपिनतत्स्वामित्वंकिंतुकुलालस्यैवेत्यतउक्तं पतिरिति। कुलालस्वामित्वंयावद्द्रव्यग
तीत्यतःप्रभुरिति समर्थेनमयाविशिष्टाएवास्मिन्योगेधिकृताःस्युरितिसंकल्पितत्वाद्युक्तमित्यर्थः।जन्मादिभिःकैश्चिदेवप्राप्यतेयोगजंफलम्।योगेनसर्वैःप्राप्येत योगेयत्नंततःकुरु।कश्चिदर्थेपियच्छब्दःप्रश्नार्थे
पिक्वचिद्भवेत्।क्वचित्परामर्शवाचीक्वचिदापेक्षवाचकः।इतिवचनाद्यैरितियच्छब्देनकश्चिदर्थउच्यते ३४ नकेवलंसिद्धीनामेवहेतुःकिंतुयोगादीनामपीतिभावेनाह अहमिति ब्रह्मवादिनांवेदांतानामित्यर्थः ३५

जितेंद्रियस्यदांतस्यजितश्वासात्मनोमुनेः ॥ मद्धारणांधारयतःकानुसिद्धिःसुदुर्लभा ३२ अंतरायान्वदंत्येतान्युंजतोयोगमुत्तमम् ॥ मयासंपद्यमानस्य
कालक्षपणहेतवः ३३ जन्मौषधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः ॥ योगेनाप्नोतिताःसर्वायैर्यैर्योगगतिंव्रजेत् ॥ सर्वासामपिसिद्धीनांहेतुःपतिरहंप्रभुः ३४ अ
हंयोगस्यसांख्यस्यधर्मस्यब्रह्मवादिनाम् ३५ अहमात्मांतरोबाह्योनावृतःसर्वदेहिनाम् ॥ यथाभूतानिभूतेषुबहिरंतरस्त्वहंतथा ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेएकादशस्कंधेपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥ उद्धवउवाच ॥ त्वंब्रह्मपरमंसाक्षादनाद्यंतमपावृतम् ॥ सर्वेषामपिभावानांप्राणःस्थित्यप्ययोद्भवः
१ उच्चावचेषुभूतेषुदुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ॥ उपासतेत्वांभगवन्याथातथ्येनब्राह्मणाः २ येषुयेषुचभावेषुयथात्वांपरमर्षयः ॥ उपासीनाःप्रपद्यंतेसंसिद्धिंतद्वद
स्वमे ३ गूढश्चरसिभूतेषुभूतात्माभूतभावनः ॥ नत्वांपश्यंतिभूतानिपश्यंतंमोहितानिते ४

कीदृशस्त्वमितितत्राह अहमितिअहंसर्वदेहिनामात्माप्रेष्ठःस्वामीअंतर्यामिरूपेणांतरः । अंतःस्थित्वारतिकृत् अनेनप्रेष्ठत्वंविवृतं ब्रह्मरूपेणबाह्योबहिष्ठःबहिष्ठस्यापि ब्रह्मांडस्यैवान्येनावृतोस्तीत्यतोना
वृतइति अज्ञजनंविश्रंभयितुंदृष्टांतयाति यथेति पंचमहाभूतानिभूतेषुजीवादिवस्तुषुअंतर्बहिश्चव्याप्नोतीति ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवि०टीकायांपंचदशोध्यायः ॥ १५ ॥
अधिकारिणामनेकविधत्वेनयोग्यतायाउपास्तेःफलस्यतथाविधत्वात्तदानुकूल्येनतत्तदुपासनार्थंतत्तद्गुणोपसंहारायस्वभूतीरुपदिशत्यस्मिन्नध्याये । तत्रोद्धवःस्वप्रश्नप्रवचनेतात्पर्यजननायप्रवक्तारंकृष्णं
वेदांतवेद्यंब्रह्मत्वदनुग्रहेणमयाज्ञातमितिभावेनवक्ति । त्वंब्रह्मेत्यादिना । साक्षात्परमंब्रह्मत्वंतवैवअन्येषाममुख्यमितिभावेनोक्तंअनाद्यंतमिति । प्रकृतेःकथंचिदुक्तविशेषणसंभवेपिविकारित्वादमुख्यमिति
भावेनोक्तमपावृतमिति एवंविधस्यव्यावर्तकलक्षणमाह सर्वेषामिति । अपिरेवार्थेत्वमेवसर्वेषांभावानांप्राणश्रेष्ठकःस्थित्यप्ययोद्भवश्चसृष्टिस्थितिसंहारकर्ता । सत्तायाअपित्वदेकाधीनत्वात्तत्त्वोक्तिः १
जन्मादिकर्तृत्वविशिष्टत्वेनोपास्योपित्वमेवेत्याह उच्चावचेष्विति । ब्राह्मणामुनयोयाथातथ्येननिर्दुःखानंदानुभवरूपत्वेनस्थितत्वात् २ नन्वेवमुक्तानुवादोस्तुतत्रापेक्षितांशःकइतितत्राह येष्विति येषुयेषु
केषुकेषु यथाकथंतदुपासनं भासनोपसंभाषज्ञानयत्नविमत्युपमंत्रणेषुवदइत्यतोवदस्वेत्यात्मनेपदम् ३ बहुशृण्वतोपिममत्वत्स्वरूपज्ञानंदुःसाधनमितिभावेनाह गूढइति । तेत्वया ४

स्वप्रश्नंविशिनष्टि याःकाश्चेति । महाविभूतेःब्रह्मादिदेवाद्यचिंत्यैश्वर्यस्यत्वत्सन्निधानविशेषात्स्वजात्युत्तमाःयास्तांविभूतीराख्याहीत्यन्वयः । तेत्वयानुभाविताःनिश्चिताः । यद्वा तेतवविभूतीःअनुभावि
ताःउपासिताःमहाद्भिरितिशेषः हेतीर्थपद ९ परिहरति एवमिति युयुत्सुनायोद्धुकामेन विशसनेयुद्धे ६ किमभिप्रायेणपृच्छतीतितत्राह ज्ञात्वेति । ततोयुद्धात्कीदृशःअहंहंताअयंहतइतिनिरूप्यलौ
किकोबहिर्जनस्वभावोऽज्ञइत्यर्थः ७ ८ आत्मासर्वगुणईश्वरोहममीषाम् भूतानांसुहृत् अनुपकृतबंधुःकुतइतितत्राह अहमिति । ननुइयमुक्तिरैक्यात्किंतत्राह तेषामिति । सृष्टिस्थित्यादिहे
तुत्वाद्भूतानिहरिरुच्यते । नतुभूतस्वरूपत्वात्साहिसर्वेश्वरेश्वर इतिवस्तुतत्त्वेएतस्मात्प्रमाणात्सृष्ट्यादिहेतुत्वात्तदधीनत्वादैक्योक्तिर्नस्वरूपैक्यादितिभावः ९ विभूतीराह अहंगतिरिति । गतिमतांज्ञानव
तांगतिर्ज्ञानमहंज्ञानंज्ञानवतामहमिति तद्वत्सुनित्यसन्निहितमित्यर्थः कलयतांसंहरतांकालःकालाभिमानी । स्वस्वजात्युत्तमत्वंतुभवेद्यद्रूपसान्निधेः । विभूतिरूपंतत्प्रोक्तमिंदिरादिषुसंस्थितम् । त
थाबहिःस्थितंरूपंविभूतीत्येवशब्दितम् । सर्वसाधारणंरूपमंतर्यामीतिचोच्यते । यथाकृष्णात्मनादुष्टहंताव्यासात्मनासमः । असमोप्येकरूपोपिसाम र्थ्यात्पुरुषोत्तमः । इत्यनेनविभूतीनांभगवद्रूपसान्नि
धानात्स्वजात्युत्तमत्वादिकंनिर्णीतं । ब्रह्मरुद्रेंद्रजीवेभ्यःपृथगेवव्यवस्थितम् । विभूतिरूपंविष्णोस्तुतद्भश्रेष्ठैककारणम् । तदेवब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वाच्यमंजसा । तदेवदेवेष्विंद्रोस्मितयारुद्रेषुशंकरः । इत्या
दिनोक्तंकृष्णेननेंद्राद्याजीवसंचयाः । इत्यनेनब्रह्मादिभ्योभिन्नंतन्नामकत्वेनोच्यतइतिविभूतिरीतिज्ञातव्यम् । प्रधानोज्ञानिनांब्रह्माज्ञानमानीहृदिस्थितः । सएवकालमानीतुसंहर्तॄणांप्रभुःस्मृत इतिवचना

याःकाश्चभूमौदिविवैरसायांविभूतयोदिक्षुमहाविभूतेः ॥ तामह्यमाख्याह्यनुभावितास्तेनमामितेतीर्थपदांघ्रिपद्मम् ५ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतदहंपृ
ष्टःप्रश्नंप्रश्नविदांवर ॥ युयुत्सुनाविशसनेसपत्नैरर्जुनेनवै ६ ज्ञात्वाज्ञातिवधंगर्ह्यमधर्मंराज्यहेतुकम् ॥ ततोनिवृत्तोहंताहंहतोयमितिलौकिकः ७ सतदा
पुरुषव्याघ्रोयुक्त्यामेप्रतिबोधितः ॥ अभ्यभाषतमामेवंयथात्वंरणमूर्धनि ८ अहमात्मोद्धवामीषांभूतानांसुहृदीश्वरः ॥ अहंसर्वाणिभूतानितेषांस्थित्युद्भ
वाप्ययः ९ अहंगतिर्गतिमतांकालःकलयतामहम् ॥ गुणानांचाप्यहंसौम्यंगुणिन्यौत्पत्तिकोगुणः १० गुणिनामप्यहंसूत्रंमहतांचमहानहम् ॥ सूक्ष्मा
णामप्यहंजीवोदुर्जयानामहंमनः ११ हिरण्यगर्भोदेवानांमंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् ॥ अक्षराणामकारोस्मिपदानिच्छंदसामहम् १२

त्युक्तं गुणानांमध्येसौम्यमहम् । उमेनानं
दानुभवेनसहितःसोमस्तस्यभावःसौम्यं सर्वगुणाधिकोयं । आनंदानुभवस्तूमउत्कृष्टानुभवात्स्मृतः । तद्युक्तत्वंतथासौम्यंगुणनामधिकंहितत् । भक्त्यादिगुणपूगोपिदुःखहेतुत्वभावनात् । निष्फलोभवतिह्यद्धा
प्रीतस्यसफलोभवेत् । तस्मादानंदमानंतुगुणेषूत्कृष्टमुच्यते । यस्याभिमानीब्रह्मैकोभक्तिज्ञानादिकस्यच । श्रद्धाभिमानिनीदेवीतथैवतुसरस्वती । तदन्येषांगुणानांतुतदन्येविबुधाःस्मृताःगुणानांतुप्रभुर्ब्रह्मा
तस्मादेकश्चतुर्मुखइत्युक्तेः । आनंदमानंहरिरानंदइतिज्ञानमित्यर्थः । गुणिनांमध्येगुणिनिस्थितोयऔत्पत्तिकोगुणः । सूत्रंवायुःसोहमित्यर्थः अपिशब्दःसूत्रस्यौत्पत्तिकगुणाभिमानित्वंसमुच्चिनोति । तदुक्तं
औत्पत्तिकगुणोनामशुभप्राप्त्यैकयोग्यता ॥ तस्याभिमानीप्राणस्तुसाहिसर्वगुणाधिकइति । गुणानांगुणयोग्यत्वंयत्सर्वगुणिषुस्थितं । वायुस्तदभिमान्येकःसर्वगुण्यधिकस्ततइतिचमहतांस्थूलानांमहान्महत्त
त्त्वम् १० ११ त्रिवृत्अकारउकारमकारात्मकःछंदसांवेदानांपदानिपद्यंतइतिवाच्यानिवेदानांमुख्यार्थः । उक्तंच स्वयूथानामथाधिक्येस्वजातीनामथापिवा । यत्कारणविभूत्याख्यंविष्णोस्तद्रूपमुच्यतेइति
वर्णेशानिपदान्याहुःपादाश्चापितदीश्वराः । पादानामीश्वरार्धर्चास्तदीशाऋचएवतु । ऋचामधीशावर्गाश्चतेषांसूक्तमधीश्वरं । सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्तेषामीशास्तथाष्टकाः । तदधीशास्तथाशाखावेदाश्चापित
दीश्वराः । वेदानामीश्वरावाच्यावाच्यानामीश्वरोहरिः । नहरेरीश्वरःकश्चित्कदाचित्क्वापिविद्यतइति । पदंपदसहस्रेणयश्चरन्नापराध्यतइतिवत् । पदंतुवाचकंप्रोक्तंक्वाचिद्वाच्यमपीष्यतइतिअत्रेदंतात्पर्यमव
गंतव्यं । सर्ववेदाभिमानिन्योदेव्योलक्ष्मीस्ततोधिका । वेदाभिमानिनीसाक्षात्सविष्णोर्दूरवत्स्थिता । यज्ञारुणासैवविष्णोस्तुयातूरस्थलमाश्रिता । हरिण्याराद्वियोगस्थादक्षिणाख्यापिसैवतु । उत्तरोत्तरतः

सापिविशिष्टादक्षिण्यामुखे । एवंवेदाभिमानिभ्योदेवेभ्यःसर्वएवतु । तदर्थरूपाःपतयस्तस्वास्तस्यास्तथोत्तमाः। शच्याइंद्रस्ततश्चोमातस्यारुद्रस्ततोवरः । भारतीप्राणएवास्यास्ततःश्रीस्तद्वरोहरिरिति
१२इंद्रोरुद्रादीन्विनासर्वदेवानामुत्तमः।ऋतेरुद्रादिकानिंद्रःसर्वदेवाधिकस्ततः।ऋतेभीमंफाल्गुनश्चपांडवेभ्योधिकस्ततः।तथाशुक्रःकवीशस्तुबृहस्पत्यादिकानृते। यमःसंयमतामीशः शंकरादीन्विनैवतुइति
१३ १४ १५ १६ द्युमतांप्रकाशवताम् १७ धातूनांगैरिकाणाम् १८ गार्हस्थ्यंचयातित्वंचदेवेष्वेकत्वमागतम् ।। प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्यगार्हस्थ्यस्यक्वाचित्क्वचदितिच तुर्यश्चतुर्थोयत्याश्रमः १९ स्रो
तसांनदीनांतीर्थानांशुद्धजलानाम् रूपांतरविवक्षयात्रिपुरघ्नइत्यादि २० गहनानांगभीराणाम् २१ वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषांमनुष्याणांपुरोधसांइत्युक्तेः मनुष्याणांपुरोधसांअधिकोवसिष्ठःब्रह्मिष्ठानांवैदिका
नांसेनान्यांसेनापनीनांअग्रण्यांश्रेष्ठानांअजःब्रह्मा २२ ब्रह्मयज्ञःस्वाध्याययज्ञःवाय्वग्न्यर्कांबुवाचामात्मानियामकःशुचीनांशुद्धिकराणांशुचिःशुचिकरः२३ योगानामात्मसंरोधःमनोरोधःमंत्रोगुह्योक्तिः
मंत्रर्गादिषुगुह्योक्तिरितियादवःकौशलानांशुभहेतूनांआन्वीक्षिकीतत्त्वविद्या । ख्यातिवादिनांज्ञानवादिनांमध्येविकल्पोविशिष्टकल्पोजीवेशादिभेदवादी जीवेशादिविशेषंयोयथार्थेनप्रकल्पयेत् । कलिमार

इंद्रोहंसर्वदेवानांवसूनामस्मिहव्यवाट् ॥ आदित्यानामहंविष्णूरुद्राणांनीललोहितः १३ ब्रह्मर्षीणांभृगुरहंराजर्षीणामहंमनुः ॥ देवर्षीणांनारदोहंहवि
र्धान्यस्मिधेनुषु १४ सिद्धेश्वराणांकपिलःसुपर्णोहंपतत्रिणाम् ॥ प्रजापतीनांदक्षोहंपितृणामहमर्यमा १५ मांविद्ध्युद्धवदैत्यानांप्रह्लादमसुरेश्वरम् ॥
सोमंनक्षत्रौषधीनांधनेशंयक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतंगजेंद्राणांयादसांवरुणंप्रभुम् ॥ तपतांद्युमतांसूर्यंमनुष्याणांचभूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरंगाणांधातू
नामस्मिकांचनम् ॥ यमःसंयमतांचाहंसर्पाणामस्मिवासुकिः १८ नागेंद्राणामनंतोहंमृगेंद्रःशृंगिदंष्ट्रिणाम् ॥ आश्रमाणामहंतुर्योवर्णानांप्रथमोनघ
१९ तीर्थानांस्रोतसांगंगासमुद्रःसरसामहम् ॥ आयुधानांधनुरहंत्रिपुरघ्नोधनुष्मताम् २० गिरीणामस्म्यहंमेरुर्गहनानांहिमालयः ॥ वनस्पतीनामश्व
त्थओषधीनामहंयवः २१ पुरोधसांवसिष्ठोहंब्रह्मिष्ठानांबृहस्पतिः ॥ स्कंदोहंसर्वसेनान्यामग्रण्यांभगवानजः २२ यज्ञानांब्रह्मयज्ञोहंव्रतानामविहिंस
नम् ॥ वाय्वग्न्यर्कांबुवागात्माशुचीनामप्यहंशुचिः २३ योगानामात्मसंरोधोमंत्रोस्मिविजिगीषताम् ॥ आन्वीक्षिकींकौशलानांविकल्पःख्यातिवादि
नाम् २४ स्त्रीणांतुशतरूपाहंपुंसांस्वायंभुवोमनुः ॥ नारायणोमुनीनांचकुमारोब्रह्मचारिणाम् २५ धर्माणामस्मिसंन्यासःक्षेमाणामबहिर्मतिः ॥ गुह्या
नांसततंमौनंमिथुनानांपुमानहम् २६ संवत्सरोस्म्यनिमिषामृतूनांमधुमाधवौ ॥ मासानांमार्गशीर्षोहंनक्षत्राणांतथाभिजित् २७अहंयुगानांचकृतंधीराणां
देवलोसितः ॥ द्वैपायनोस्मिव्यासानांकवीनांकाव्यआत्मवान् २८ वासुदेवोभगवतांत्वंतुभागवतेष्वहम् ॥ किंपुरुषाणांचहनूमान्विद्याध्राणांसुदर्शनः२९

भ्यवाविष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरं । नियमेनैवकेनापिनहेयःसर्वकल्पकः। सर्वज्ञानिविशेषेभ्यःसज्ञानीसर्वथाधिकः।इतिवचनात् उक्तएवार्थः अत्रापिभेददृष्ट्याभिमानेनचेत्युक्तंविद्यात्मानिभिदाबोधइतिचवक्ष्य
ति २४ शतरूपावरास्त्रीणांपुंसामभ्यधिकोमनुः । तयोरभ्यधिकौनित्यामिंद्राणींद्रौशुभैर्गुणैरिति ॥ नारायणकृष्णवतारः २५ धर्माणांसुकृतानांक्षेमाणांप्राप्तरक्षाणां अबहिर्मतिःप्रत्यगात्मज्ञानंगुह्या
नांगोप्यानांमौनंवाचंयमत्वं असंप्रज्ञातसमाधिस्थत्वंवा २६ अनिमिषांकालावयवानाम् २७ धीराणांगंभीराणां व्यासानांवेदविभागंकुर्वाणानां कवीनांवाग्मिनाम् २८ भगवतामैश्वर्यादिषड्गुणवतां
देवानां ऐश्वर्यादिगुणैःषड्भिःसामग्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्याश्चसाक्षात्तुभगवान्हरिः। निरपेक्षंतुसामग्र्यंतस्यसर्वाधिकंयतइतिवचनात् । त्वंतुभागवतेष्वहमित्यत्रतात्पर्यार्थोयं सर्वभागवताधी
शउद्धवोभगवत्प्रियः। तस्मादभ्यधिकोजिष्णुःप्रियस्वेभक्तितोहरेः। तस्मादभ्यधिकोरामःकृष्णात्वभ्यधिकावतः। तस्याअभ्यधिकोभीमोनतुतत्सदृशःक्वचिदितिस्मृतिप्रामाणिकः तुस्यादेवधारणेइतिच २९

पेशसांमुकुलानांमध्ये ३० कितवानांदीव्यताम् । छलग्रहोद्यूतम् ३१ सहोबलवतामोजःओजोस्मि ओजोवष्टंभवलयोरिविप्रमाणं सात्वतांभागवतानांकर्माहमितिविद्धि सात्वतांपांचरा त्रिकाणांश्रियादिनवमूर्तीनांआदि स्वकीयमूर्तिरहं कीदृश्यस्ताः पुरापूर्वकालेप्रथमतःपूज्याइत्यर्थः । विष्णोःश्रियोब्रह्मणश्चवायोःसंकर्षणस्यच । सुपर्णस्यचसंप्रोक्ताःप्रत्येकंनवमूर्तयः । पूज्याःसात्वततं त्रेषुतत्राद्यामूर्तयोहरेः । प्रधानास्ताहिसर्वासांमूर्तीनांहरिमूर्तयः । अभेदादेवमूर्तीनामेकमूर्तिश्चसास्मृतेतिमानम् । किंच स्वरूपतश्चगुणतोनविशेषःकथंचन ।विष्णोस्तुनवमूर्तीनांपूजाचनवधेष्यतइतिवच नादासांस्वरूपत्वंसिद्धम् । नारायणःपरंब्रह्मवासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौचपरंज्योतिर्हरेर्नव इंदिराचरमालक्ष्मीर्हिरण्यागगनातथा। रक्तारक्ततरामूर्तिर्विभूतिश्चाश्रियोनव ब्रह्माचतुर्मुखोधाताविधा ताविधिरेवच । कर्ताविरिंचोभूतेशःशतानंदश्चतानव । धनंजयमृतेचैववायोश्चनवमूर्तयः । शेषोनंतोनरश्चैवलक्ष्मणोबलएवच । संकर्षणोनीलवासाजगद्रक्षोजलेशयः । सुपर्णोगरुडश्चैववैनतेयोमहाशनः । नववर्णःपंचवर्णःपन्नगाशोमृताकरः ।तथैवसर्ववेदात्मासुपर्णोनवधास्मृतइतिवचनान्मूर्तिभेदोज्ञातव्यः ३२ गंधर्वाणांविश्वावसुःअप्सरसांपूर्वचित्तिः अहमस्मि गंधमात्रंगंधाख्यविषयः ३३ तेजिष्ठानांअ र्चिष्मताम् ३४ प्रतिसंक्रमःसंहारः ३५ गतिःपादविषयः उक्तिर्वागिंद्रियविषयः उत्सर्गोपानस्य उपादानंहस्तयोः आनंदउपस्थस्य स्पर्शस्त्वगिंद्रियस्याहमितिशेषः आस्वादोजिह्वाकर्म श्रु तिःकर्णयोःअवघ्राणंघ्राणेंद्रियस्यसर्वेंद्रियाणामिंद्रियंइंद्रियशक्तिप्रदः ३६ विकरोब्रह्मांडं पुरुषोब्रह्मांडांतःस्थितः अव्यक्तंअचेतनप्रकृतिःरजआदिकमप्यहंरजआदिस्थत्वात् रजआदिनामा सत्त्व

रत्नानांपद्मरागोस्मिपद्मकोशस्तुपेशसाम् ॥ कुशोस्मिदर्भजातीनांगव्यमाज्यंहविःष्वहम् ३० व्यवसायिनामहंलक्ष्मीःकितवानांछलग्रहः ॥ तितिक्षा स्मितितिक्षूणांसत्वंसत्ववतामहम् ३१ ओजःसहोबलवतांकर्माहंविद्धिसात्वताम् ॥ सात्वतांनवमूर्तीनामादिमूर्तिरहंपुरा ३२ विश्वावसुःपूर्वचित्तिर्गंध र्वाप्सरसामहम् ॥ भूधराणामहंस्थैर्यंगंधमात्रमहंभुवः ३३ अपांरसश्चपरमस्तेजिष्ठानांविभावसुः ॥ प्रभासूर्येंदुताराणांशब्दोहंनभसःपरः ३४ ब्रह्म ण्यानांबलिरहंवीराणामहमर्जुनः ॥ भूतानांस्थितिरुत्पत्तिरहंवैप्रतिसंक्रमः ३५ गत्युक्त्युत्सर्गोपादानमानंदस्पर्शलक्षणम् ॥ आस्वादश्रुत्यवघ्राणम हंसर्वेंद्रियेंद्रियम् ३६ पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतिरहंमहान् ॥ विकारःपुरुषोव्यक्तंरजःसत्त्वंतमःपरः ॥ अहमेतत्प्रसंख्यानंज्ञानंतत्त्वविनिश्चयम् ३७ मयेश्वरेणजीवेनगुणेनगुणिनाविना ॥ सर्वात्मनापिसर्वेणनभावोविद्यतेक्वचित् ३८

दिनामविष्णोस्तुसत्वादिस्थस्यकेवलं। जीवस्थस्यचतन्नामजीवादेरुपचारतइत्यादिवचनात् गत्यादितमःपर्यंताःपदार्थाःतत्स्वरूपंकिंनेत्याह परइति । परोविलक्षणोभिन्नः तन्नियंतृत्वात्तत्वोपदेशः य स्यपस्यस्वभावोयस्तत्तन्नामाहरिःपरः। नियामकःस्वभावस्यतत्तच्छब्दादिनामवान् । वैशेषाख्याविभूतिश्चविभूतिश्चस्वभावजा।द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात्एतत्प्रसंख्यानंएतेषाम व्यक्तादीनांतत्त्वानांप्रकृष्टसंख्यानंगणनंयस्मात्तत्तथाज्ञानंवाहं भगवदविषयत्वादिदमश्रद्धेयमितिनेत्याह तत्त्वेति हरेरनारोपितंस्वरूपंयेनिश्चयतीतितत्त्वनिश्चयम् ३७ ननुगतिर्गतिमतामित्याद्युक्तषष्ठ्यर्थेन पृथक्कृताःपदार्थास्तेषुतवव्याप्तिर्नास्तीत्यायातं । तथाच पुरुषेणेदंव्याप्तमित्यादिश्रुतिविरोधःप्राप्तइतितत्राह मयेति। मयाविनाक्वचिदपिभावःपदार्थोनविद्यतइत्यन्वयःषण्णवत्यंगुलादिलक्षणपरिच्छि न्नपुरुषाकारेणत्वयाविनाकथंनास्तीत्युच्यतइतितत्राह सर्वेणेति सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिस्मृतेःसर्वव्याप्यवतिष्ठता । ननुबहिरेवव्याप्तोनत्वंतरितिमंदाशंकांपरिहरति सर्वात्मनेति । सर्वेषामंतश्चव्या प्तेननुसर्वव्याप्तस्यापिव्योम्नःकोविशेषइत्यतोवाह सर्वात्मनेति सर्वनियामकेन ननुज्ञानादिगुणरहितस्यनियंतृत्वंकथंयुज्यतोनिर्गुणश्चेतिश्रुतेरत्राह गुणिनेति यःसर्वज्ञइतिश्रुतिः ननुकदाचिद्दंडिनोयथादं डाभावेनादंडित्वंतथास्यापिसंभाव्यतेत्यत्राह गुणेनेति विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेःनकेवलंगुणानामेवतदभिन्नत्वं प्राणधारकत्वादिक्रियाणामपीतिभावेनाह जीवेनेतिननुगुणीचेन्नगुणःसचेन्नगुणीतियुक्ति

विरोधइतितत्राहईश्वरेणेति अघटितघटकेन अनेनवैशेष्याख्यास्वभावजेतिद्विधाविभूतिरुक्तेतिज्ञातव्यं। वैशेषाख्याविभूतिस्तुविभूतिश्चस्वभावजा। द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिवचनात् ३८ एवंविभूतीनांअनंतत्वमुक्तंस्पष्टयति संख्यानमिति कालेनसर्वगुणात्मकेनमयाअसंख्यत्वात्तथानाक्रियतेनाविज्ञानात् अनंतमितिवेत्तीशस्त्वनंतंत्वंतवत्तथा। अनंतस्याहिसंख्यानेनतुसर्वज्ञताभवेत्। अनंतम पिवेत्तीशःप्रत्येकंचविशेषतः । सर्वज्ञत्वान्नसंख्यानमनंतस्यकुतोहिसेतिवचनात् ३९ स्वभावजविभूतेर्वैशेषाख्याकीदृशीत्यत्राह तेजइति । यत्रयत्रयस्मिन्यस्मिन्पुरुषेतेजआदयोगुणाविशिष्टाः संतिसमेंशकः वैशिष्ट्यापादकमदंशयोगी । सौभगंशुभैकभागित्वं । भगऐश्वर्यादिकःत्यागोनिषिद्धत्यागः ४० उपसंहरति एताइति यथान्यैर्वाचाजीवादीनांनामादिकमग्निमित्रइत्यस्यनामदेवदत्त स्याभिधानंइत्यादिप्रकारेणसंकेतित्वेनक्रियते तथान्यपदार्थेष्वेतेसर्वेशब्दामनोविकाराःमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीतिश्रुतेः मनःसंकल्पविषयानतुमुख्यवाचकाइत्यर्थः ४१ विभूति ज्ञानस्यफलितार्थमाह वाचमिति । यतःसर्वशब्दोमय्येवस्वतोमुख्यस्तस्मादितरविषयत्वंविहायवागादिकंमय्येवकुर्वित्यर्थः । प्राणंसर्वचेष्टांमद्विषयांतद्वारेणेंद्रियाणिमद्विषयाणिकृत्वाआत्मनाप्रयत्ने नात्मानंपरमात्मानंलक्ष्यत्वेनात्मानंजीवमापिसर्वात्मनायच्छ नियम्यनियामकलक्षणसंबंधचरस्त्वंपुनःसंसाराध्वनेनकल्पसइत्यन्वयः ४२ वागादीनांस्वविषयाकरणेबाधकमाह योवाइति यतिःप्र

संख्यानंपरमाणूनांकालेनक्रियतेमया ॥ नतथामेविभूतीनांसृजतोंडानिकोटिशः ३९ तेजःश्रीःकीर्तिरैश्वर्यंह्रीस्त्यागःसौभगंभगः ॥ वीर्यंतितिक्षाविज्ञानंयत्रयत्रसमेंशकः ४० एतास्तेकीर्तिताःसर्वाःसंक्षेपेणविभूतयः ॥ मनोविकाराएवैतेतथावाचाभिधीयते ४१ वाचंयच्छमनोयच्छप्राणंयच्छेंद्रियाणिच ॥ आत्मानमात्मनायच्छनभूयःकल्पसेध्वने ४२ योवैवाङ्मनसीसम्यक्नसंयच्छेद्धियायतिः ॥ तस्यव्रतंतपोज्ञानंस्रवत्यामघटांबुवत् ४३ तस्माद्वचोमनःप्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः ॥ मद्भक्तियुक्तयाबुद्ध्याततःपरिसमाप्यते ४४ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ उद्धवउवाच ॥ यस्त्वयाभिहितःपूर्वंधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ वर्णाश्रमाचारवतांसर्वेषांद्विपदामपि १ यथानुष्ठीयमानेनत्वयिभक्तिर्नृणांभवेत् ॥ स्वधर्मेणारविंदाक्षतन्ममाख्यातुमर्हसि २ पुराकिलमहाबाहोधर्मंपरमकंभवान् ॥ यमाहत्वयिभक्तेभ्योब्राह्मणेभ्यश्चमाधव ३ सइदानींसुमहताकालेनामित्रकर्शन ॥ प्रायोंतर्भवितामर्त्यलोकेप्रागनुशासितः ४

यत्नवान् स्रवतिनिष्फलंभवति ४३ मत्सर्वोत्तमज्ञानमेवमुक्तिसाधनमित्युपसंहरति तस्मादिति ततःज्ञानसामर्थ्यनंतरंसमाप्यतेसंसारइतिशेषः वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादिनियच्छेत्केशवेपरे । सर्वशब्दाभिधेयत्वंतस्यज्ञात्वाविशेषतः। मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येषांमनसोभ्रमात्। तस्मात्तथाचिंतयतःस्रवेज्ज्ञानंयथातथं। तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान्। कुर्याद्धितत्तपोह्यग्र्यंमहाधर्मोत्तमश्चसइति यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि। ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेच्छांतआत्मनीतिवाक्यद्वयंतूक्तार्थेप्रमाणम् ४४ ॥ इतिश्रीभाग०महा०विज०टी०एकादशस्कंधेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ तत्तद्वर्णादिभिरनुष्ठीयमानेनस्वधर्मेणभगवद्भक्तिर्भवतीत्यतस्तद्वर्णविभागंतत्तत्स्वधर्मंनिरूपयत्यस्मिन्नध्यायद्वये तत्रोद्धवउक्तार्थमनूद्यज्ञातव्यांशंपृच्छति यस्त्वयेति पूर्वंत्वयायस्त्वद्भक्तिलक्षणःत्वद्भक्तिरेवलक्षणं संपद्यस्यसतथाभिहितः १ तेनस्वधर्मेणानुष्ठीयमानेनवर्णाश्रमाचारवतांनृणांयथात्वयिभक्तिर्भवेत्तत्तथाख्यातुमर्हसीत्यन्वयः द्विपदामपिवर्णादिहीनानामपियोधमस्तेनापीतियोज्यम् २ ननुमयोक्तोधर्मस्त्वयाज्ञातश्चेत्पुनःकिमितिवक्तव्यइतितत्राह पुरेति ३ सधर्मइदानींप्रायोंतर्भवितातिरोभूतः ४

अस्यधर्मस्यवक्तात्वदन्योनास्तीत्याह वक्तेति तेतवधर्मस्यविरिंचोस्तिइत्यत्राह सभायामिति त्वत्प्रसादंविनाविरिंचोपिनवक्ष्यतीत्यपिपदार्थः विनाप्रसादंविष्णोर्नधर्मंब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेनव
कुंतुब्रह्माशक्ष्यतिनापरइतिवचनात् यत्रसभायांकलाः मायायामूर्तिधराःअंगोपांगप्रत्ययवंस्यः सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापः । पृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनाम
चताइमाःषोडशकलाःपुरुषायणाइत्यादिश्रुतेः ५ यदाब्रह्मसभायामपित्वद्दतेन्योनास्तिकिमुतभूतलइतिभावेनाह कर्त्रेति भवतात्यक्तेमहीतलेविनष्टंधर्मंकःपुरुषःप्रवक्ष्यतीत्यन्वयः कर्तेतिपाठयोभवा
न्धर्मस्यकर्तातेनभवता ६ ततःकिमत्राह त्वमिति यतोन्योनास्ति अतस्त्वद्भक्तिलक्षणोधर्मोयस्ययथाविधीयेततथामेवर्णयेत्यन्वयः ७ ८ धर्मःधर्मविषयः ९ नृणांवर्णोहंसइति हं
साभिधानः कृतयुगम् पर्याप्तयुगम् १० अग्रेकृतेप्रकृष्टोनवोभगवद्गुणा नांयेनसप्रणवओंकारस्तद्रूपस्तद्व्याख्यानरूपोवेदएकएवनऋगादिभेदेनाविभक्तः ओमित्येतदक्षरमिदंसर्वंतस्योपव्याख्यानभूतंभवद्भ
विष्यदितिसर्वमोंकारएवेतिश्रुतिः तस्यविषयःकइत्यतउक्तं धर्मइति सकइत्यतोहमिति किंविशिष्टःवृषरूपधृक् चत्वारिशृंगात्रयोअस्यपादाद्वेशीर्षेसप्तहस्तासोअस्येत्यादिश्रुतिः एवंविधंत्वांयेर्किं
प्रमाणमत्राह उपासतइति हंसाइत्यस्यविवरणंमुक्तकिल्बिषाइति ११ अधुनात्रेतायुगेवेदादिप्रवर्तनप्रकारमाह त्रेतामुखइति त्रेतामुखेत्रेताप्रारंभेमेममहृदयात् प्रेष्ठादनासरस्वतीत्यस्याःप्रकृष्टो

वक्ताकर्तावितानान्योधर्मस्याच्युततेभुवि ॥ सभायामपिवैरिंच्यांयत्रमूर्तिधराःकलाः ५ कर्त्रावित्राप्रवक्त्राचभवतामधुसूदन ॥ त्यक्तेमहीतलेदेवविनष्टं
कःप्रवक्ष्यति ६ त्वमतःसर्वधर्मज्ञधर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ॥ यथायस्यविधीयेततथावर्णयमेच्युत ७ ॥ बादरायणिरुवाच ॥ इत्थंतुभृत्यमुख्येनपृष्टःसभग
वान्हरिः ॥ प्रीतःक्षेमायमर्त्यानांधर्मानाहसनातनान् ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ धर्मएषतवप्रश्नोनैःश्रेयसकरोनृणाम् ॥ वर्णाश्रमाचारवतांतमुद्धवनिबोध
मे ९ आदौकृतयुगेवर्णोनृणांहंसइतिस्मृतः ॥ कृतकृत्याःप्रजाजात्यातस्मात्कृतयुगंविदुः १० वेदःप्रणवएवाग्रेधर्मोहंवृषरूपधृक् ॥ उपासतेतपोनिष्ठाहंसं
मांमुक्तकिल्बिषाः ११ त्रेतामुखेमहाभागप्राणान्मेहृदयात्त्रयी ॥ विद्याप्रादुरभूत्तस्याअहमासंत्रिवृन्मुखः १२ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रामुखबाहूरुपादजाः ॥
वैराजात्पुरुषाज्जातायआत्माचारलक्षणाः १३ गृहाश्रमोजघनतोब्रह्मचर्यंहृदोमम ॥ वक्षस्थलाद्वनेवासोन्यासःशीर्षण्यवस्थितः १४ वर्णानामाश्रमा
णांचजन्मभूम्यनुसारतः ॥ आसन्प्रकृतयोनॄणांनीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १५ शमोदमस्तपःशौचंसंतोषःक्षांतिरार्जवम् ॥ मद्भक्तिश्चदयासत्यंब्रह्मप्रकृतय
स्त्विमाः १६ तेजोबलंधृतिःशौर्यंतितिक्षौदार्यमुद्यमः ॥ स्थैर्यंब्रह्मण्यमैश्वर्यंक्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १७

विरिंचःतस्मात्प्राणात्त्रयीविद्यात्रित्वसंख्याविशिष्टत्वेनवेदविद्याप्रादुरभूत् त्रीन्वेदान्वृणतइतित्रिवृतोब्राह्मणास्तएवमुखंद्वारंयस्यसतथा अहंतस्याविद्यायाआसंविप्रद्वारात्रय्याअभिव्यक्तोहमित्यर्थः
विप्राणांतस्योपदेष्टृत्वात् १२ तत्रविप्रमुखत्वंकिंविशेष्योच्यतेक्षत्रादिमुखत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यममसर्वावयवेभ्योमुखस्यमुख्यत्वाद्यागाधिकरणत्वात्तत्वज्ञापनस्यवाप्राधिकारत्वाच्चेतिभावेनाह वि
प्रेति तत्रकस्माद्रूपविशेषाद्विप्राद्युत्पत्तिरत्राह वैराजादिति वैराजात्ब्रह्मांतर्यामिणःयेआत्माचारलक्षणाःस्वस्वविहिताचारएवलक्षणंयेषांतेतथा १३ इदानीमाश्रमोत्पत्तिस्थानमाह गृहाश्रमइति व
नेवासःवानप्रस्थः १४ ममावयवानांविशेषाभावेपिमंदमतिमपेक्ष्यजन्मस्थानमनुसृत्यवर्णादीनांस्वभावविशेषोस्तीत्याह वर्णानामिति प्रकृतयःस्वभावाःस्वभावभेदानीचादिशब्दवाच्याश्चेत्याह नीचैरि
ति नीचप्रकृतिःशूद्रःनीचोत्तमोवैश्यःउत्तमःक्षत्रियःउत्तमोत्तमःविप्रःनीचनीचोंतेवसायी १५ नीचैरित्यादिविप्रादिक्रमविपर्ययंनिवारयितुंविप्रादिस्वभावलक्षणमाह शमइत्यादिना १६ तेजःप्रभावःबलं
शक्तिः । अर्थहानौचबंधूनांवियोगेष्वपिसंपदि तयोःप्राप्तौचसर्वस्यचित्तस्यस्थापनंधृतिः १७

धर्माधर्मेषुविश्वासोयस्तदास्तिक्यमुच्यते । न्यायार्जितंधनंधान्यमन्यद्वायत्प्रदीयते । अर्थिभ्यःश्रद्धयायुक्तंदानमेतदुदाहृतं। अर्थोपचये अर्थार्जने अतुष्टिरलंबुद्ध्यभावः १८ १९ शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबा ह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांतथाबाह्यंमनःशुद्धिरथापरं इत्येतद्विपरीतमशौचं अनृतंअयथार्थभाषणं जीवब्रह्मैक्यभाषणमित्यर्थः कर्मणामनसावाचापरद्रव्येषुनिःस्पृहः । अस्तेयमितिसंप्रोक्तमृषिभिस्त त्त्वदर्शिभिः इत्येतदन्यत्स्तेयंपरकीयब्रह्मत्वमात्मीयत्वेनवचनामित्यर्थः शुष्कविग्रहःनिष्फलकलहःशुक्तिरजतंनिदर्शनीकृत्यजगन्मिथ्येतिकथालक्षणःकामोनिषिद्धविषयाभिलाषः लक्ष्मीपतिरहमित्या द्यभिलाषलक्षणइत्यर्थःक्रोधस्तत्त्वोक्तावसहिष्णुता तर्षोऽनलंबुद्धिःब्रह्मगणदूषणोक्तावित्यर्थः २० साधारणधर्ममाह अहिंसेति कर्मणामनसावाचासर्वभूतेषुसर्वदा । अक्लेशजननंप्रोक्तमहिंसात्विहयोगि भिः। सत्यभूतंहितंप्रोक्तंनयथार्थाभिभाषणं । असत्यमपितत्सत्यमुत्तमानांहियद्वचः । विष्णुवैष्णवविषयेद्रव्यत्यागे लोभाभावःअन्यत्रगुणः २१ आनुपूर्व्यात् अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिश्रुत्याविहित प्रकारेणेत्यर्थः उपनयनलक्षणंद्वितीयंजन्मप्राप्यब्रह्मत्रयीसंज्ञंदांतउपरतो विष्णुभक्तइत्यर्थः वाग्यतोमितभाषणः २२ मेखलादीन्वासआर्द्रीश्चदधत् २३ स्नानादिषुवाग्यतःकाष्ठमौनवान्जपेउच्चारेमूत्रो

आस्तिक्यंदाननिष्ठाचअदंभोविप्रसेवनम् ॥ अतुष्टिरर्थोपचयेवैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १८ शुश्रूषणंद्विजगवांदेवानांचाप्यमायया ॥ तत्रलब्धेनसंतोषःशूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १९ अशौचमनृतंस्तेयंनास्तिक्यंशुष्कविग्रहः ॥ कामःक्रोधश्चतर्षश्चस्वभावोऽतेवसायिनाम् २० अहिंसासत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ॥ भूतप्रियहितेहाचधर्मोयंसार्ववर्णिकः २१ द्वितीयंप्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनंद्विजः ॥ वसन्गुरुकुलेदांतोब्रह्माधीयीतवाग्यतः २२ मेखलाजिनदंडाक्षब्रह्मसूत्रकमंडलून् ॥ जटिलोधौतदंतश्चवासःपीठकुशान्दधत् २३ स्नानभोजनहोमेषुजपोच्चारेचवाग्यतः ॥ नछिंद्यान्नखरोमाणिकक्षोपस्थगतान्यपि २४ रेतोनावकिरेज्जातुब्रह्मव्रतधरःस्वयम् ॥ अवकीर्णेवगाह्याप्सुयतासुस्त्रिपदींजपेत् २५ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुरान्नमेत् ॥ समाहितउपासीतसंध्येचयतवाग्जपेत् २६ आचार्यंमांविजानीयान्नावमन्येतकर्हिचित् ॥ नमर्त्यबुद्ध्यासूयेतसर्वदेवमयोगुरुः २७ सायंप्रातरुपानीयभैक्षंतस्मैनिवेदयेत् ॥ यच्चान्यदप्यनुज्ञातउपभुंजीतसंयतः २८ शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् ॥ यानशय्यासनस्थानेनातिदूरेकृतांजलिः २९ एवंवृत्तोगुरुकुलेवसेद्भोगविवर्जितः ॥ विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखंडितम् ३० यद्यसौछंदसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मविष्टपम् ॥ गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३१

त्सर्गेपुरीषोत्सर्जनेच गुरुणाचोपदिष्टोपिवेदबाह्यविवर्जितः । विधिनोक्तेनमार्गेणमंत्राभ्यासोजपःस्मृतः । अधीत्यवेदसूत्रेवापुराणेसेतिहासके । यदेष्वध्ययनंतच्चतदभ्यासोजपःस्मृतः २४ नावकिरेन्नउत्सृजेत् प्रसन्नगुरुणापूर्वमुपदिष्टोभ्यनुज्ञया । धर्मार्थमात्मसिद्ध्यर्थमुपायग्रहणंव्रतं । प्राणापानसमायोगःप्राणायामउदीरितः । ब्रह्मव्रतधरःब्रह्मचर्यव्रतधरः । कर्मणामनसावाचासर्वावस्थासुसर्वदा । सर्वत्रमैथुनत्यागंब्रह्मचर्यंप्रचक्षते । स्वप्नेसुंदर्यादिदर्शनेयदृच्छयारेतोवकीर्याप्स्ववगाह्यनिमज्ज्ययतासुःप्राणायामोपेतस्त्रिपदींगायत्रींजपेदित्यन्वयः स्वप्नेपिरेतस्स्खलनेप्रायश्चित्तंविधीयतइतिस्मृतेः २५ अतोदेवाश्च वंतुनःइत्यादेरपिअग्न्यर्कव्यतिरिक्तसुराअपिमंतव्याइत्यर्थः २६ २७ २८ २९ स्रक्चंदनादिभोगवर्जितःएवंवृत्तइत्येकंपदं उक्तसदाचारानिरतइत्यर्थःकियंतंकालमेवंवासइतितत्राह विद्येति ३० असौबृहद्व्रतःब्रह्मचारीयदिछंदसांवेदानांलोकमारोक्ष्यन्आरोढुकामोभवतिस्वाध्यायार्थस्वाध्यायैकप्रयोजनंदेहंगुरवेविन्यसेत्गुरुशुश्रूषांकुर्यादित्यर्थः कीदृशंब्रह्मणाधिकृतंविष्टंप्रविष्टंपातिरक्षतीतिब्रह्मविष्टपंसत्यलोकमित्यर्थः ३१

कस्मिन्नधिष्ठानविशेषेत्वदुपासनमत्राह अग्नाविति आत्मनिसूर्येहृदयेवा अग्नावित्यादिसप्तम्याभेदेनिर्धारितेपि सर्वथैक्येनोपास्तिर्नकर्तव्येतिनिश्चयार्थमाह अपृथग्धीरितिअयथावस्तुज्ञानंपृथग्धीःयस्यनास्तिसोऽपृथग्धीःअग्न्याद्यैक्याविषयमिथ्याज्ञानरहितइत्यर्थःदृष्टफलमाह ब्रह्मवर्चस्वीति ३२ अप्रतिपक्षस्यानुमानस्येवाविहितोपासनस्याभीष्टसाध्यासिद्धौसामर्थ्यंस्यादित्यतःप्रतिपक्षंमतिक्षिपति स्त्रीणामिति क्ष्वेलनंजिह्वास्फोटःनर्मवचनंवास्मरणादिकमादिशब्दगृहीतं अगृहस्थःब्रह्मचारी अग्रतःप्रथमतः ३३ सर्वाश्रमसाधारणधर्ममाह शौचमित्यादिना ३४ सर्वभूतेषुमद्भावःमम व्याप्तिलक्षणस्तत्ता ३५ ब्रह्मचर्यानुष्ठानफलमाह एवमिति तीव्रतपसादग्धःकर्माशयःबाह्यांतःकरणंयस्यसतथा अतएवामलःसंसारमलमुक्तोभवति ३६ अथेति प्रमेयांतरारंभाविषयःब्रह्मचर्याश्रमानंतरंअवेक्ष्यन् गृहस्थाश्रमंप्रवेष्टुकामःस्नायात्स्नातकोभवेत् ३७ द्विजोत्तमेनानाश्रमतयानस्थेयमित्याह गृहमिति ३८ गृहार्थीचेत्कीदृशीमुद्वहेदत्राह गृहार्थीति यांसवर्णांअनुक्रमादितिपाठः ३९ द्विजन्मनांब्राह्म

अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् ॥ अपृथग्धीरुपासीतब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३२ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् ॥ प्राणिनोमिथुनीभूतानगृहस्थोग्रतस्त्यजेत् ३३ शौचमाचमनंस्नानंसंध्योपासनमार्जवम् ॥ तीर्थसेवाजपोस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्य वर्जनम् ३४ सर्वाश्रमप्रयुक्तोयंनियमःकुलनंदन ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३५ एवंब्रह्मव्रतधरोब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् ॥ मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोमलः ३६ अथानंतरमावेक्ष्यान्यथाजिज्ञासितागमः ॥ गुरवेदक्षिणांदत्वास्नायाद्गुर्वनुमोदितः ३७ गृहंवनंचोपविशेत्प्रव्रजेद्वाद्विजोत्तमः ॥ आश्रमादाश्रमंगच्छेन्नान्यथामत्परश्चरेत् ३८ गृहार्थीसदृशींभार्यामुद्वहेदजुगुप्सिताम् ॥ यवीयसींतुवयसायासवर्णाह्यनुक्रमात् ३९ इज्याध्ययनदानानिसर्वेषांचद्विजन्मनाम् ॥ प्रतिग्रहोध्यापनंचब्राह्मणस्यैवयाजनम् ४० प्रतिग्रहंमन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ॥ अन्याभ्यांचैवजीवेतशिलैर्वादोषदृक्तयोः ४१ ब्राह्मणस्यहिदेहोयंक्षुद्रकामायनेष्यते ॥ कृच्छ्रायतपसेचेहप्रेत्यानंतसुखायच ४२ शिलोंछवृत्त्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहांतंविरजंजुषाणः ॥ मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तःसमुपैतिशांतिम् ४३ समुद्धरंतियेविप्रंसीदंतंमत्परायणम् ॥ तानुद्धरिष्येनाचिरादापदोनौरिवार्णवात् ४४ सर्वाःसमुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः ॥ आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् ४५ एवंविधोनरपतिर्विमानेनार्कवर्चसा ॥ विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिंद्रेणसहमोदते ४६ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत् ॥ खड्गेनवापदाक्रांतोनश्ववृत्त्याकथंचन ४७ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययापदि ॥ चरेद्वाविप्ररूपेणनश्ववृत्त्याकथंचन ४८

णक्षत्रियवैश्यानां इज्यायजनम् ४० प्रतिग्रहंतपस्तेजोयशोनुदंमन्यमानःपुरुषःअन्याभ्यांयाजनाध्यापनाभ्यांजीवेतेत्यन्वयः तयोर्याजनाध्यापनयोर्दोषदृक्शीलैःशिलोंछवृत्त्यावाजीवेत् ४१ शिलोंछवृत्तेःक्लेशरूपत्वात्किमितिसाप्रशस्तेतिविधीयतेइत्यत्राह ब्राह्मणस्येति क्षुद्रकामायाल्पभोगाय ४२ शिलोंछवृत्तेःसुखसाधनत्वात्सैवानिषेव्येतिभावेनाह शिलोंछेति शांतिंमोक्षं ४३ आपदःपदहीनात् आपदइतिवा ४४ ४५ ४६ आपद्धर्ममाह सीदन्निति दारिद्र्येणसीदन्नश्यन् वणिजांवृत्त्याकथमापत्तरणमत्राह पण्यैरिति आपदाक्रांतः खड्गेनवाक्षत्रधर्मेणेत्यर्थः श्ववृत्त्यानीचसेवया ४७ वैश्यवृत्त्यागोरक्षणादिलक्षणया ४८

कारुकक्रियांकटादिक्रियांसंपदिनैवेत्याह कृच्छ्रादिति ४९ गृहस्थधर्ममाह वेदेत्यादिनायथोदयंसंपदामितिशेषः । मद्रूपाणिमत्प्रतिमास्थानीयानि । प्रतिमावद्धेर रूपंतिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षाद्रूपा
णिमत्स्यादीन्यभिन्नान्येवसर्वदेतिवचनात् ५० शुक्लेनशुद्धेन ५१ मद्यजनतात्पर्येइदमेवप्रथमसाधनमित्याह कुटुंबेष्विति । अदृष्टंस्वर्गादिकंदृष्टवद्गृहादिकवन्नश्वरंपश्येत् ५२ कुटुंबेष्वसंगतयाप्रवर्तनो
पायमाह पुत्रेत्यादिना । पांथसंगमइतिलुप्तोपमा । पांथानांसंगमइवपुत्रादीनांसंगमइति । एतेपुत्रादयोदेहमनुभवंत्येवअरुच्याहृष्टांतांतरमाह स्वप्नइति । पांथसंगमःक्वचिद्भवतिक्वचिन्न नतथास्वप्नःअ
पितुनिद्रामनुगतएव ५३ मयिमनसायुक्तः ५४ आश्रमादाश्रमंगच्छेदित्ययंविधिःकाल्पनिकइत्याह कर्मभिरिति ५५ एवंमुक्तिसाधनमुक्त्वेदानींसंसारप्राप्तिंततोनर्थंचवक्ति यस्त्विति । ममाहमित्यन्य

शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यःशूद्रोवैकारुकक्रियाम् ॥ कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्सेतकर्मणा ४९ वेदाध्यायीस्वधास्वाहाबल्यन्नाद्यैर्यथोदयम् ॥ देवर्षिपितृभूता
निमद्रूपाण्यन्वहंयजेत् ५०यदृच्छयोपपन्नेनशुक्लेनोपार्जितेनवा ॥ धनेनापीडयन्भृत्यान्न्यायेनैवाहरेत्क्रतून् ५१ कुटुंबेषुनसज्जेतनप्रमाद्येत्कुटुंब्यपि ॥
विपश्चिन्नश्वरंपश्येदहृष्टमपिहृष्टवत् ५२ पुत्रदाराप्तबंधूनांसंगमःपांथसंगमः ॥ अनुदेहंभवंत्येतेस्वप्नोनिद्रानुगोयथा ५३ इत्थंपरिमृशन्मुक्तोगृहे
ष्वतिथिवद्वसेत् ॥ नगृहैरनुबध्येतनिर्ममोनिरहंकृतिः ५४ कर्मभिर्गृहमेधीयैरिष्ट्वामामेवभक्तिमान् ॥ तिष्ठेद्वनंचोपविशेत्प्रजावान्वापरिव्रजेत् ५५
यस्त्वासक्तमतिर्गेहेपुत्रवित्तैषणातुरः ॥ स्त्रैणःकृपणधीर्मूढोममाहमितिबध्यते ५६ अहोमेपितरौवृद्धौभार्याबालात्मजासती ॥ अनाथामामृतेदीनाः
कथंजीवंतिदुःखिताः ५७ एवंगृहाशयाक्षिप्तहृदयोमूढधीरयम् ॥ अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोंधंविशतेतमः ५८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधे
वर्णाश्रमविभागयोगोनामसप्तदशोध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वनंविविक्षुःपुत्रेषुभार्यांन्यस्यसहैववा ॥ वनमेववसेच्छांतस्तृतीयंभागमायुषः १
कंदमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिंप्रकल्पयेत् ॥ वसीतवल्कलंवासस्तृणपर्णाजिनानिच २ केशरोमनखश्मश्रुमलानिबिभृयाद्दती ॥ नधावेदप्सुमज्जेतत्रिका
लंस्थंडिलेशयः ३ ग्रीष्मेतप्येतपंचाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले ॥ आकंठमग्नःशिशिरएवंवृत्तस्तपश्चरेत् ४ अग्निपक्वंसमश्नीयात्कालपक्वमथापिवा ॥
उलूखलाश्मकुट्टोवादंतोलूखलएववा ५ स्वयंसंचिनुयात्सर्वमात्मनोवृत्तिकारणम् ॥ देशकालबलाभिज्ञोनाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरोडाशान्नि
र्वपेत्कालचोदितान् ॥ नतुश्रौतेनपशुनामांयजेतवनाश्रमी ७ अग्निहोत्रंचदर्शंचपूर्णमासंचपूर्ववत् ॥ चातुर्मास्यानिचमुनेराम्नातानिचनैगमैः ८

थाज्ञानेन ५६ ५७ गृहाशयागृहेष्वदितृष्णया आशादिगतितृष्णयोरिति ५८ इतिश्री०एकादशस्कंधेवि०टीकायांसप्तदशोध्यायः॥१७॥वनेचोपविशेदित्युक्तवानप्रस्थस्यप्रवृत्तिप्रकारमाह वनमित्यादि
ना । तृतीयभागमायुषःचतुर्मासाधिकंत्रयोविंशद्वर्षपरिमितम् १ वन्यैर्वनभवैः २ व्रतीवानप्रस्थव्रतवान् धावनंपलायनम् तेजनंवा ३ वर्षासुवर्षतींआसारषाड्वेगवर्षमपिसहतइति ४ कालपक्वंकदली
फलादिउलूखलीउलूखलावहतनीवारादिनावर्तमानःअश्मकुट्टःअश्मनाचूर्णितपिष्टादिवृत्तिः । दंताएवोलूखलोयस्यसतथादंतचूर्णितभोज्यइत्यर्थः । गजदंतनिर्मितोलूखलोवा ५ संचिनुयात्संग्रहं
कुर्यात् अन्यदाहृतमन्येनानीतम् ६ कालचोदितान् अस्मिन्कालइदमितिविहितान् ७ पूर्ववत्गृहस्थाश्रमेयथा तथावनेअग्निहोत्रादिकंकुर्यादितिविशेषः । नैगमैःकल्पशास्त्रैः ८

तपोमयंज्ञानरूपंऋषीणांलोकान्प्राप्नुवेति ९ एवंकृच्छ्रतश्चीर्णंतपोमदपरोक्षायनियोक्तव्यंअन्यथायुंजानःसर्वंहास्यइत्याह यस्त्विति । निःश्रेयसंमदपरोक्षलक्षणंपुरुषार्थसाधनं १० स्वाश्रमविहि
तकर्मकरणासमर्थश्चेत्किंकुर्यादत्राह यदेति ११ क्रमप्राप्तंप्रव्रजनपूर्वकंयतिधर्ममाह यदेति । धर्मविपाकेषुधर्मफलेषुदुःखत्वाभिरयात्मसुनरकसमानरूपेषु १२ प्रव्रजनेइत्थंभावमाह इष्ट्वेति प्राणेभ्यं
तर्याग्निर्माण १३ देवान्सम्यक्संपूज्यतेभ्योनुज्ञामादायैवसंन्यासःकार्योन्यथातेदारादिषुसन्निधायविघ्नंविधायाधःपातयंतीत्याशयेनाह विप्रस्येति । वैइत्यनेन असंपूज्यन्यासिष्णुंतंदेवावै
पातयंत्यधः । सुसंपूज्यन्यसिष्णुंतंदेवाएवानुजानतेइतिवाक्यंसूचयति हिशब्देन अथत्रातद्यशोवृद्धचैवविघ्नंतीवपुनःपुनः । तात्पर्याद्विघ्नितोदेवैर्नोत्थातुंशक्नुयात्क्वाचिदिति । मौनंसूचयति १४ मौनेनवा
ग्दंडः अनीहयानिषिद्धाचरणत्यागेनदेहदंडः अनिलायामेनचेतोदंडः १५ १६ १७ १८ १९ आत्मनापरमात्मानाक्रीडायस्यसतथा आत्मनोरतंसुखंयस्यसतथा आत्मवान्वशीकृत
मनाः विविक्तंक्षेमंक्षेत्रंशरणंयस्यसतथा यद्वा पुरुषार्थोत्तममोक्षशरणः मद्भावेनमद्भक्त्याविमलाशयःविशुद्धबुद्धिः २० तस्योपास्तिप्रकारमाह आत्मानमिति मुनिर्यतिरात्मानंपरमात्मानमेकंप्रधानं

एवंचीर्णेनतपसामुनिर्धमनिसंततः ॥ मांतपोमयमाराध्यऋषिलोकादुपैतिमाम् ९ यस्त्वेवंकृच्छ्रतश्चीर्णंतपोनिःश्रेयसंमहत् ॥ कामायाल्पीयसेयुंज्या
द्बालिशःकोपरस्ततः १० यदासौनियमेऽकल्पोजरयाजातवेपथुः ॥ आत्मन्यग्नीन्समारोप्यमच्चित्तोग्निंसमाविशेत् ११ यदाधर्मविपाकेषुलोकेषुनि
रयात्मसु ॥ विरागोजायतेसम्यङ्न्यस्ताग्निःप्रव्रजेत्ततः १२ इष्ट्वायथोपदेशंमांदत्त्वासर्वस्वमृत्विजे ॥ अग्नीन्स्वप्राणआवेश्यनिरपेक्षःपरिव्रजेत् १३
विप्रस्यवैसंन्यसतोदेवादारादिरूपिणः ॥ विघ्नंकुर्वंत्ययंह्यस्मानाक्रम्यसमियात्परम् १४ बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासःकौपीनाच्छादनंपरम् ॥ त्यक्तंनदंडपा
त्राभ्यामन्यत्किंचिदनापदि १५ दृष्टिपूतंन्यसेत्पादंवस्त्रपूतंपिबेज्जलम् ॥ सत्यपूतांवदेद्वाचंमनःपूतंसमाचरेत् १६ मौनानीहानिलायामदंडोवाग्देह
चेतसाम् ॥ नह्येतेयस्यसंत्यंगवेणुभिर्नभवेद्यतिः १७ भिक्षांचतुर्षुवर्णेषुविगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् ॥ सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेनतावता १८
बहिर्जलाशयंगत्वातत्रोपस्पृश्यवाग्यतः ॥ विभज्ययाचितंशेषंभुंजीताशेषमाहृतम् १९ एकश्चरेन्महीमेतांनिःसंगःसंयतेंद्रियः ॥ आत्मक्रीडआत्मरतआत्मवा
न्समदर्शनः ॥ विविक्तक्षेमशरणोमद्भावविमलाशयः २० आत्मानंचिंतयेदेकमभेदेनमयामुनिः २१ अन्वीक्षेतात्मनोबंधंमोक्षंचज्ञाननिष्ठया ॥ बंधइंद्रि
यविक्षेपोमोक्षएषांचसंयमः २२

सर्वोत्तमंचिंतयेत् किंच मयाअभेदेन उपलक्षणमेतत् मत्स्याद्यवताराभिन्नत्वेनस्वगतभेदराहित्येनमयालक्ष्म्यासहेतिवाअत्राक्रमानमत्राप्युत्तरंमयेति पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यतेइतिश्रुति
प्रमाणेनक्षेत्रज्ञःपुरुषोह्यात्मेतिप्रथासिद्धमात्मानंस्वंअभेदेनाचिंतयेत् किंतुएकमप्यंचिंतयेत् एकेमुख्यान्यकेवलाइति अन्यमीशमस्यमहिमानामितिवीतशोकइतिप्रयाहेतुना यद्वाआत्मावाइदमेकएवा
ग्रआसीदितिश्रुत्याप्रयासिद्धमात्मानंएकंमुख्यंचिंतयेत् अभेदेनजीवैनैक्यंनचिंतयेदित्यर्थः सत्यंभिदासत्यंभिदेतिश्रुत्याख्यप्रथासिद्धत्वात् लक्ष्मीप्रमाणयोर्मास्याभिषेधेचापिकीर्त्यतेइत्याभिधानम् २१
भगवदुपास्ताविदमंतरंगमित्याह अन्वीक्षेतेति ज्ञाननिष्ठयात्मनःस्वस्यबंधंमोक्षंचात्मनोहरेःसकाशादन्वीक्षेत नन्वयंहरिरस्यबंधमोक्षौकथमापादयतीतितत्राह बंधइति इंद्रियाणांविषयेषुविक्षेपः
प्रसारणंचबंधःस्यादेषामिंद्रियाणांसंयमोनिग्रहोविषयेभ्यःव्याहृत्यमयिस्थापनलक्षणोमोक्षइति २२

यवएवंतस्मादित्यर्थंविधेयमित्याह तस्मादिति कर्मेंद्रियाणामैक्येनमनसासहषट्ज्ञानेंद्रियाणिआत्मानिभाविमहत्सुखंलब्ध्वातुच्छकामेभ्योविरक्तोभूत्वाविषयेनिरपेक्षत्वेनात्मनिसुखंलब्ध्वेतिवा २३ पुण्यशब्दःदेशादिभिःप्रत्येकंसंबध्यते २४ पदंस्थानं अभीक्ष्णमित्यनेनपुरादिषुविकल्पइतिज्ञायते वानप्रस्थाश्रमस्थेषुनित्यंभैक्षाचरणस्यकिंक्षिप्रफलमित्यतआह संसिध्यतीति शिलांधसा शिलाविहितान्नेनशुद्धंसत्वंअंतःकरणंयस्यसतथा असंमोहोमिथ्याज्ञानरहितःआशुसंसिध्यतिअपरोक्षज्ञानमाप्नोति २५ संसिद्धस्यदर्शनप्रकारंविधत्ते नेति एतज्जगद्वस्तुतयापरब्रह्मत्वेन अत्र हेतुः विनश्वरंदृश्यमानमिति एवंपश्यतावैराग्यानुसंधानंकर्तव्यमित्याह असक्तेति इहामुत्रासक्तचित्तःस्यात् ततःकिमत्राह विरमेदिति चिकीर्षितात्कर्तुमिष्टात्कर्मादेर्विरमेत्कृतकृत्योभवेदित्यन्वयः २६ एतदेवस्पष्टयति यदेतदिति मनोवाक्प्राणैःसंभृतंसंपन्नंआत्मनिहरौस्थितं ऋचोअक्षरेपरमेव्योमन्नित्यादिश्रुतेः यदेतत्प्रत्यक्षंजगत्सर्वंमायेतितर्केणाचेतनप्रकृतिकृतत्वेन अनुष्ठितानुगुणमायातीत्यायःफलं। तन्मानेतिमाशब्दोनिषेधार्थः । तथाचमायेतिनिष्फलमुच्यते । मायमितिवक्तव्येमायेतिस्त्रीलिंगत्वेनवचनमत्यंतास्वातंत्र्यप्रकटनायेत्यतोस्पज्ञानेन प्रयोजनाभावान्नैतत्सुखायस्यादितित्यक्त्वास्वतंत्रत्वात्स्वोविष्णुरन्यसंवादराहित्येनमुक्तिफलप्रदत्वात् तत्स्थःतदेकशरणोभूत्वातज्जगन्नस्मरेद्विष्णुमेवप्रयोजकंस्मरेदित्यन्वयः यदिविष्णुःस्वतंत्रोनस्याचर्ह्येतज्जगन्नियतंनस्यात्तच्चेन्नित्यसुखंस्यान्नचैवंतस्मात्सएवतथैवेत्यादितर्केण विश्वंमिथ्यादृश्यत्वादित्यादितर्केणमायामयत्वंप्रपंचस्योच्यतइत्येतत्पूर्वोत्तरग्रंथविरोधात् विश्वंसत्यमित्यादिश्रुतिप्रामाण्याद

तस्मान्नियम्यषड्वर्गंमद्भावेनचरेन्मुनिः ॥ विरक्तःक्षुल्लकामेभ्योलब्ध्वात्मनिसुखंमहत् २३ पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थंप्रविशंश्चरेत् ॥ पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतींमहीम् २४ वानप्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णंभैक्ष्यमाचरेत् ॥ संसिध्यत्याश्वसंमोहःशुद्धसत्वःशिलांधसा २५ नैतद्वस्तुतयापश्येद्दृश्यमानंविनश्वरम् ॥ असक्तचित्तोविरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात् २६ यदेतदात्मनिजगन्मनोवाक्प्राणसंभृतम् ॥ सर्वंमायेतितर्केणस्वस्थस्त्यक्त्वानतत्स्मरेत् २७ ज्ञाननिष्ठोविरक्तोवामद्भक्तोवानपेक्षकः ॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वाचरेदविधिगोचरः २८ बुधोबालकवत्क्रीडेत्कुशलोजडवच्चरेत् ॥ वदेदुन्मत्तवद्विद्वान्गोचर्यांनैगमश्चरेत् २९ वेदवादरतोनस्यान्नपाखंडीनहैतुकी ॥ शुष्कवादविवादेनकंचित्पक्षंनसंश्रयेत् ३०

स्मयुक्तार्थे त्रिगुणाप्रकृतिर्मायातज्जत्वाद्विश्वमदिर्शं। अनाद्यनंतकालेषुमायेत्याहुर्विपश्चितः। अचेतनत्वान्नैवैतत्प्रयोजकतयास्मरेत्। चेतनत्वंस्वतंत्रत्वंसचैकोविष्णुरेवतु। आयस्तुफलमादिष्टंमोक्तंमायेतिनिष्फलं। फलाल्पत्वाचुमायैषासंप्रोक्तात्रिगुणात्मिका। महाफलप्रदत्वात्तुविष्णुरायइतीरितइतिप्रमाणसद्भावाचेत्युपेक्षणीयम् २७ ज्ञानपरिपाकंप्राप्तस्ययतेर्वृत्तिप्रकारंविधत्ते ज्ञाननिष्ठइतिज्ञानस्यनिष्ठोत्कर्षोयस्यसतथा वाशब्दौसमुच्चयार्थौनविकल्पार्थौअन्योन्यनियमार्थौवाअनपेक्षकःशिष्यसंग्रहाद्यनिच्छुःसलिंगान्दंडादिलक्षणसहितान्मुक्त्वाविधेरगोचरः अयंयतिरयंव्रतीत्यादिरूपव्यवहारागोचरश्चरेद्विविक्तेअरण्येवर्तेतएवइत्यर्थः यद्वा वेदोक्तविधिचकितत्वेनसंध्योपासनादिनकरोतिकिंतुजलस्रोतोवत्स्वतएवकरोति २८ तंप्रकारंवक्ति बुधइति गोचर्यागोवच्चर्याअजवच्चरणमित्यर्थः नैगमःवेदोक्तविधिनावर्तमानःइत्यनेनाविधिगोचरइत्यत्रविध्यतिक्रमोनार्थइतिनिरणायि २९ नैगमइत्युक्तंविशदयति वेदेति वेदेनसहवादोविवादः विप्रतिपत्तिस्तत्ररतोनस्यात् कुतर्केणवेदस्यजीवब्रह्मणोरेकत्वार्थकथनपरोनस्यादित्यर्थः वेदेनसहवादोयोवेदवादइतीरितः। तर्केणवेदस्यान्यार्थकल्पनंतद्विदोविदुः। तन्नकुर्यात्कदाचित्तत्कुर्वन्वेदहाभवेदितिवचनादुक्तएवार्थः वेदविचारविधुरइत्यर्थोनैव किंच पाखंडीपाशुपतादिदर्शनाभिमानीचनस्यात् हैतुकी अक्षपादादिदर्शनाभिमानीचनस्यात् शुष्कवादविवादेनप्रसंगतःप्राप्तनिरर्थवादकलहेन योगसांख्यकणादाक्षपादावैहेतुवादिनः। पश्वीशशाक्तबुद्धाद्याःपाखंडाइतिकीर्तिताः इतिवचनाच्च ३०

नोद्विजेतदुर्जनान्नोद्विग्नः स्यात् ३१ ३२ वैराकरणेकिंनिमित्तमत्राह एकइति परःसर्वोत्तमः आत्मापरमात्माएकएवभूतेषुचराचरसंज्ञेषुआत्मनिस्वस्मिंश्चावस्थितोहियस्मात्तस्मादधिष्ठानत्वाद्वैरंनकु र्याच्चदप्रियत्वादित्यर्थः एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढइतिश्रुतेः अत्रदृष्टांतमाह संयद्वदिति यद्वद्यथाआकाशउदपात्रेषुघटादिषुएकएवस्थितस्तस्तथेत्यत्र विशेषस्तु घटादिषुमहाकाशोनिर्विशेषश्चसंततः। घटावयवरूपस्तुतथैवान्योघटानुगः। घटनाशेथनाशःसन्मध्यमाकाशइष्यते। एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशात्रयःस्मृताः। महाकाशोविष्णुराजोविप्रास्तत्रतुमध्यमाः। क्षुद्रविप्रास्तदितरएवमात्मात्रि धास्मृतः। महाखवत्परस्त्वात्माजीवामध्यखवत्स्मृताः। घटानुगखवत्प्रोक्ताअसुरानित्यदुःखिनः। महाकाशवशाःसर्वेआकाशाइतरेस्मृताः। परमात्मवशेतद्वज्जीवाःसर्वेपिसंस्थिताः। एवंविष्ण्वात्मक मिदंजगत्पश्येद्यतिःसदेत्यस्मान्मानादवगंतव्यः केवलंनाकाशवत्भूतानांपरमात्मनश्चव्याप्यव्यापकसंबंधोपितुतस्माद्विशेषोप्यस्तीत्याह भूतानीति। एकःपरमात्माएवात्माव्यापकश्चादातायेषांतानी मान्येकात्मकानि कप्रत्ययः स्वार्थेविशिनष्टि भूतानामेकएवात्माथैकोभूतेषुसंवृतः। एकोभूतानिचादत्तेतस्मादेकात्मकानित्विति वचनात् ३३ अशनसिद्ध्यसिद्ध्योरपिमद्भक्तिन्हासोनकर्तव्यइतिभावेना ह अलब्ध्वेति देवस्यममतंत्रितंअधीनम् ३४ ननुतर्हिंमयत्नोपितदर्थंनकर्तव्यइतितत्राह आहारार्थमिति ननु नाहारंचिंतयेत्प्राज्ञइतिनिषेधःकथमत्राह युक्तमिति यावत्प्राणधारणार्थमपिचिंतनं विहितत्वाद्युक्तम् नवाआजीविष्यामिमानखादन्निति श्रुतेः अशनालाभेदेहस्यप्राणवियोगस्तेनदेहस्यपंचत्वंवागादीनांस्वस्वकारणसंपत्तिस्तत्र पुरुषार्थोपयोपयोगितत्त्वविमर्शोनसंभाव्यतेऽतःपुरुषा

नोद्विजेतजनाद्धीरोजनंचोद्वेजयेन्नतु ॥ अतिवादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन ३१ देहमुद्दिश्यपशुवद्वैरंकुर्यान्नकेनचित् ३२ एकएवपरोह्यात्माभूतेष्वा त्मन्यवस्थितः ॥ संयद्वदुदपात्रेषुभूतान्येकात्मकानिच ३३ अलब्ध्वानविषीदेतकालेकालेऽशनंक्वचित् ॥ लब्ध्वानहृष्येद्धृतिमानुभयंदेवतंत्रितम् ३४ आहारार्थंसमीहेतयुक्तंतत्प्राणधारणम् ॥ तत्त्वंविमृश्यतेतेनतद्विज्ञायविमुच्यते ३५ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरम् ॥ तथावासस्तथाश य्यांप्राप्तंप्राप्तंभजेन्मुनिः ३६ शौचमाचमनंस्नानंनतुचोदनयाचरेत् ॥ अन्यांश्चनियमान्ज्ञानीयथाहंलीलयेश्वरः ३७ नहितस्यविकल्पाख्यायामद्वीक्ष याहता ॥ आदेहांतंक्वचित्ख्यातिस्ततःसंपद्यतेमया ३८ दुःखोदर्केषुकामेषुजातनिर्वेदआत्मवान् ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुंमुनिमुपाव्रजेत् ३९ तावत्प रिचरेद्भक्तःश्रद्धावाननसूयकः ॥ यावद्ब्रह्मविजानीयान्मामेवगुरुमादृतः ४०

र्थोनुदयोतोदेहयात्रार्थमशनचिंतनमावश्यकमित्याशयेनाह तत्त्वमिति वेनदेहेनतत्त्वंविमृश्यते तत्तत्त्वं ३५ फलितमाह यदृच्छयेति ३६ शौचादिकर्माणिस्वभावतएवकुर्यान्नतुवैधिचकित त्वेनेत्याशयेनाह शौचमिति ज्ञानीयतिः स्वभावतोधर्मपरोनविधेश्चकितश्चरेत्। अल्पंफलंहिचाकितेस्वभावेफलमुत्तमामितिवचनात् ३७ अत्रहेतुमाह नहीति तस्यज्ञानिनोविकल्पाख्याश्रौतस्मार्तविरु द्धकल्पनाख्याक्रियान हियस्मादतोज्ञानीविधिंविहायस्वतएवशौचादिक्रियांकुर्यादित्यन्वयः ज्ञानिनोपियावद्देहंनिषिद्धेपिमनोगमनात्कथंनास्तीत्यत्राह मद्वीक्षयेतिआदेहांतंप्रारब्धकर्मनिबद्धदेहपातप र्यंतं ज्ञानिनोपिक्वचिन्निषिद्धविषयेख्यातिर्मनोगतिलक्षणप्रतीतिःस्यात्सापिमद्वीक्षयाज्ञानप्रपन्नमत्कटाक्षनिरीक्षणेनहतास्वभक्तिमुद्बोधयितुमसमर्थःस्यादितिशेषः ततःप्रारब्धकर्ममूलदेहपातादनंतरं मयासंपद्यतेमत्प्रसादेनाविर्भूतस्वरूपानंदोभवतीत्यर्थः निषिद्धंमनसाकल्प्यभीतोविहितमाचरेत्। अज्ञोज्ञस्यतुसंकल्पःस्वभावाद्विहितानुगः। शरीरधर्मिणःक्वापिनिषिद्धेपिमनोव्रजेत्। तथापितस्यनानर्थो मोक्षेनैवान्यथाव्रजेदितिस्मृतेः ३८ एवंविधज्ञानप्राप्तावुपायमाह दुःखोदर्केष्विति उपाव्रजेदित्युपसर्गेणमुक्तिपर्यंतंगुरुनिकटेनिवासःकर्तव्यइतिज्ञायते ३९ शुश्रूषेत्साहितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयो गुरुं। ततःपरंचशुश्रूषयथावत्स्वप्रियंभवेदितिस्मृत्यर्थंस्पष्टमाह तावदिति यावद्ब्रह्ममांविजानीयात्तावद्गुरुमेवपरिचरेदित्यन्वयः आदृतइत्यनेनज्ञानोदयानंतरमपिगुरुशुश्रूषाकर्तव्येतिज्ञायते ४०

वेषमात्रधारिणोयतयःपूज्याइत्यास्मिन्पक्षेबाधकमित्याह यास्त्वति प्रचंडेंद्रियाणांसारथिर्मनोयस्यसतथा त्रिदंडंत्रिवेणुलक्षणम् ४१ सुरानात्मस्थंस्वांतर्यामिणमात्मानंप्रेष्ठंमांचनिह्नुतेनिराक रोति सोस्माल्लोकादमुष्मात्स्वर्गादेश्चविहीयतेअधःपततीत्यर्थः ४२ यत्यादीनांविशेषतःकर्तव्यधर्ममाह भिक्षोरिति यतेःशमाहिंसेधर्मौ वानप्रस्थानांतपईक्षाआलोचनंचधर्मः गृहस्थानाम न्नादिनाप्राणरक्षेज्यायागश्च द्विजस्यब्रह्मचारिणः आचार्यसेवनंगुरुकुलवासः ४३ गृहस्थस्याग्रतःआदौगंतुरवगंतुस्तत्त्वादेरितिशेषः ४४ एतैर्धर्मैःसाध्यमाह इतीति ४५ मत्प्राप्तौभक्तिरेवप्रयोजिके त्याह भक्त्येति ४६ स्वविहितधर्मेणनिर्णिक्तंधौतंसत्वमंतःकरणंयस्यसतथानिर्णीतत्वेनज्ञातमद्गतिः ४७ भक्तिरेवममपरमप्रीतिसाधनं वर्णादिविहितधर्मोपिभक्तिसंवलितएवेतिभावेनाह वर्णेति ४८ उपसंहरति एतदिति चशब्दएवार्थेयथामांसमियात्तथैवाभिहितम् ४९ ॥ इतिश्रीभा०म०एकादश०वि०टीकायामष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ हरेःप्रसादजनकंज्ञानमेवतस्यभक्तिस्तस्याःयमादयःक्र ण्णोत्रह्येतियच्चज्ञानंतत्सर्वमस्मिन्नध्यायेनिरूप्यते तत्रप्रथमतःउत्पद्यमानंतदेवंविधंप्रसादसंपादकमितिभावेनवक्ति योविद्येति योविद्यायाः वेदांतादिलक्षणायाःश्रुतेनश्रवणेनसंपन्नउत्पन्नज्ञानआनुमाने

यस्त्वसंयतषड्वर्गःप्रचंडेंद्रियसारथिः ॥ ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदंडमुपजीवति ४१ सुरानात्मानमात्मस्थंनिह्नुतेमांचधर्महा ॥ अविपक्वकषायोस्मादमुष्माच्चविहीयते ४२ भिक्षोर्धर्मःशमोहिंसातपईक्षावनौकसः ॥ गृहिणोभूतरक्षेज्याद्विजस्याचार्यसेवनम् ४३ ब्रह्मचर्यंतपःशौचंसंतोषोभूतसौहृदम् ॥ गृहस्थस्याप्यृतौगंतुःसर्वेषांमदुपासनम् ४४ इतिमांयःस्वधर्मेणभजेन्नित्यमनन्यभाक् ॥ सर्वभूतेषुमद्भावोमद्भक्तिंविंदतेचिरात् ४५ भक्त्योद्धवानपायिन्यासर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सर्वोत्पत्त्यप्ययंब्रह्मकारणंमोपयातिसः ४६ इतिस्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वोनिर्ज्ञातमद्गतिः ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनचिरात्समुपैतिमाम् ४७ वर्णाश्रमवतांधर्मएषआचारलक्षणः ॥ सएवमद्भक्तियुतोनिःश्रेयसकरःपरः ४८ एतत्तेभिहितंसाधोभवान्पृच्छतियच्चमाम् ॥ यथास्वधर्मसंयुक्तोभक्तोमांसमियात्परम् ४९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवर्णाश्रमविभागयोगोनामअष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ योविद्याश्रुतसंपन्नआत्मवानानुमानिकः ॥ मायामात्रमिदंज्ञात्वाज्ञानंचमयिसंन्यसेत् १ ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टःस्वार्थोहेतुश्चसंमतः ॥ स्वर्गश्चैवापवर्गश्चनान्योर्थोमदृतेप्रियः २ ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाःपदंश्रेष्ठंविदुर्मम ॥ ज्ञानीप्रियतमोतोमेज्ञानेनासौबिभर्तिमाम् ३ तपस्तीर्थंजपोदानंपवित्राणीतराणिच ॥ नालंकुर्वंतितांसिद्धिंयाज्ञानकलयाकृता ४

कउपक्रमादियुक्त्यानिर्धूतसंशयविपर्ययश्चआत्मवान्ममात्मास्वामीहरिरितिनिश्चिवहारितत्त्वोमामपरोक्षीकृत्यमद्भिन्नमिदंजगत्मायामात्रंमदिच्छोद्बोधितोपादानप्रकृतिनिर्मितत्वात्सन्मात्रंज्ञात्वातज्ज्ञानंच ममेदंज्ञानंहरिपूजालक्षणंतत्प्रसादेनोत्पन्नंतदधीनंचेति मयिसंन्यसेत्सम्यगर्पयेदित्यन्वयः त्रिगुणाप्रकृतिर्मायापश्यैतन्मात्रकंजगत् निर्मिमीतेजगत्सर्वमतोमायेतिसास्मृता इतिवचनात् इदंज्ञानंहरेःपूजाहरेरेवोदितंसदा । हर्यधीनंचसर्वंप्रेत्यैवंन्यासोहरौस्मृतइतिवचनात् उक्तप्रकारएवहरौज्ञानन्यासोनप्रकारांतरः १ कस्मात्त्वयिज्ञानसंन्यासइत्यतस्तन्निमित्तमाह ज्ञानिनइति तुशब्दस्तारतम्यद्योतकःस्वस्यार्थःआनंदलक्षणोयस्मात्सतथाहेतुर्ज्ञानोत्पादकःसंमतोज्ञातःइतोपीत्याहस्वर्गश्चेति २ स्वार्थप्राप्तिप्रकारमाह ज्ञानेति विदुर्लभंते निगमयति ज्ञानीति प्रियतमत्वेनिमित्तमाह ज्ञानेनेति ३ तपआदिनोभयशुद्धिमतस्तवप्रियत्वेनज्ञानंविशेष्यकिंस्तौषीतितत्राह तपइति याशुद्धिर्ज्ञानलेशेनकृतातांशुद्धिंतपआदीनिअलंसम्यक्नकुर्वंतीत्यन्वयः ४

यतःसर्वश्रेयःप्राप्तौज्ञानस्योत्तमसाधनत्वमतःत्वयापीदमेवसंपादनीयमित्याह ज्ञानेति स्वात्मानंपरमात्मानं तंवाएतमभिवदंतिस्वात्मोतीश्रुतिः ५ कस्येदंदृष्टफलंयेनविश्रभ्यभजनीयंस्यादत्राह ज्ञानेति आत्मनिहृदये समीचीनासिद्धिर्मुक्तिर्यस्मात्सतथातं ६ ननुतवापिदेहित्वेनजन्मादिनादुःखादिसंभवात्कथंत्वत्प्राप्तिर्मुक्तिःस्यादित्याशंक्यस्वतश्चिदानंदरूपस्यतवजन्मादिर्नास्ति सदेहस्यैव ममतु तादृशोदेहएवनास्तिनिर्गुणत्वात्कुतोजन्मादिःअतोनित्यानिर्दुःखानंदानुभवस्यममप्राप्तिरेवमुक्तिरितिभावेनाह त्वयीति हेउद्धवयस्त्रिविधोजन्मस्थितिसंहारलक्षणोविकारस्त्वय्याश्रयतिसंप्रतिवर्ततेस मायानिर्मितोनतुस्वाभाविकः अन्यस्थंनिर्मितंजीवेजन्मादिहरिणायतः । तस्मान्मायेतितत्प्राहुर्मायानिर्माणमुच्यते । नहिजीवस्यजन्मादिःस्वतोनित्यस्यसंभवेत् । सृष्टेःप्राक्प्रलयेचैवयतोजन्मादि नास्यहि । तस्मान्मध्येपिनास्यास्तिदेहादिस्थंतुविष्णुना। कर्मभिर्निर्मितंजीवेप्रलयेयन्नजीवगं। यन्नविद्येतहिलयेयन्नविद्येतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसौप्रायेणेतिविनिश्चितमिति प्रकाशिकायां किंच मा येरयुक्तंनिर्मितंसुखतोजन्मादिनिर्मितं । देहादिकंपरेशेनमायाजन्मादितेनात्वित्यस्माच्च अतर्कितोपपन्नवदागतत्वान्नस्वाभाविकइत्याह अंतरेति योजन्मादिरंतरासृष्टिकालेआपततिकर्मवशादागच्छति आद्यपवर्गयोर्नप्रलयमुक्त्योर्नविद्यते । यन्नविद्येतविलयेयन्नविद्येतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसावित्युक्तत्वाच्च उक्तोर्थोयंतवाप्यनुभवसिद्धइत्याशयेनाह जन्मादयइति तस्यपरिणामरूपस्यदेहस्यदृश्यम।

ज्ञानविज्ञानसहितंज्ञात्वास्वात्मानमुद्धव ॥ ज्ञानविज्ञानसंपन्नोभजमांभक्तिभावितः ५ ज्ञानविज्ञानयज्ञेनमामिष्ट्वात्मानमात्मनि ॥ सर्वयज्ञपतिंमांवैसं सिद्धिमुनयोऽगुः ६ त्वय्युद्धवाश्रयतियस्त्रिविधोविकारोमायांतरापततिनाद्यपवर्गयोर्यः ॥ जन्मादयोस्यवदमांतवतस्यकिंस्युराद्यंतयोर्यदसतोस्तित देवमध्ये ७॥ उद्धवउवाच॥ ज्ञानंविशुद्धंविपुलंयथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतंपुराणम् ॥ आख्याहिविश्वेश्वरविश्वमूर्तेत्वद्भक्तियोगंचमहद्विमृग्यम् ८ तापत्र येणाभिहतस्यघोरेसंतप्यमानस्यभवाध्वनीश ॥ पश्यामिनान्यच्छरणंतवांघ्रिद्वंद्वातपत्रादमृताभिवर्षात् ९ दष्टंजनंसंपतितंबिलेस्मिन्कालाहिनाक्षुद्रसु खोरुतर्षम् ॥ समुद्धरैनंकृपयापवर्ग्यैर्वचोभिरासिंचमहानुभाव १० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्थमेतत्पुराराजाभीष्मंधर्मभृतांवरम् ॥ अजातशत्रुःपप्रच्छस र्वेषामनुशृण्वताम् ११ निवृत्तेभारतेयुद्धेसुहृन्निधनविह्वलः ॥ श्रुत्वाधर्मान्बहून्भीष्मंमोक्षधर्मानपृच्छत १२ तानहंतेभिधास्यामिदेवव्रतमुखाच्छ्रु तान् ॥ ज्ञानविज्ञानवैराग्यश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् १३ नवैकादशपंचत्रीन्भावान्भूतेषुयेनवै ॥ ईक्षेताथैकमप्येषुतज्ज्ञानंममनिश्चितम् १४

नजन्मोदयोस्यचिदानंदस्वरूपस्यतवस्युः किमांप्रतिवद बलमानंदओजश्चसहोज्ञानमनाकुलइत्यादेः उपसंहरति आद्यंतयोरिति । असतइतिहेतुगर्भविशेषणं अस्वतंत्रत्वादवस्तुनोजगतःआद्यंतयोः प्रलयेमुक्तौचयज्जीवस्यास्तिचिदानंदस्वरूपंतदेवमध्येसृष्टिकालेपिस्वरूपंतस्मादाभिमानिकःसंसारोमदपरोक्षज्ञानेननिवर्ततइतिभावः । ज्ञानिनोमनुष्योहंइत्यनुभवतःसुखैकरूपामुक्तिःकथंसेत्स्यति अन्यस्यअन्यादृशत्वानुपपत्तेरित्याशंक्यकालत्रयेपिजीवस्यैकरूपत्वेनाभिमानिकआगंतुकःसंसारोमत्प्रसादेननिवर्ततेइत्यतोवाह त्वयीति । आद्यंतयोरनुगमादाद्यंतरचितस्यतु । आद्यंतेभाविनोम ध्येकथमन्यादृशंवपुरित्यतःसिद्धं किंच अनित्यत्वाचुदेहस्यतस्यजन्मादिकंभवेत् । मुक्तिप्रलयसंबंधेकथंजीवेतादिष्यतेइति अनित्यस्यगुणामध्येभवेयुःस्वतएवतु । नतुस्वतस्तुनित्यस्यकादाचित्कगुणैर्यु तमिति ७ एतज्ज्ञानं यथास्थितंतथाख्याहि ८ ९ १० ११ १२ ज्ञानंपृष्टंतस्यउत्तरत्वेनधर्माणांकथनंकथंसंगच्छतइत्यतउक्तं ज्ञानेति १३ येनज्ञानेनभूतेषुजीवेषुस्थितान्नवैकादशपंचत्रीन्भावान् अष्टाविंशतत्त्वान्यन्वीक्षितवल्लक्षणंतत्तच्छक्तिस्वरूपपूर्वकंपश्यतिएषुतत्त्वेषुतन्नियामकतयास्थितमेकंतत्वेभ्यःप्रधानंतत्रतत्त्वपतिंहरिमपिपश्यति । तन्ममनिश्चितंज्ञानमपिपृथिव्यादिपंचभूतबुद्ध्यहंका रचित्तमूलप्रकृतयोनव मनसासहश्रोत्रादींद्रियाण्येकादश त्रयःसत्वादयोगुणाःशब्दादयःपंच ज्ञात्वातत्वानितेष्वीशंसर्वतत्त्वेश्वरंप्रभुं जानन्ज्ञानीभवेत्–इति ॥१४॥

नन्विदंज्ञानंचेद्विज्ञानंतर्हिकिंतत्राह एतदेवेति हिशब्दोविशेषद्योतकः स्वस्ययद्विशेषतोयोग्यंज्ञानंतद्विषयस्यबिंबस्यज्ञानेनसहितमेतदेवज्ञानंविज्ञानंविद्धीतिशेषः स्वस्ययोग्यंज्ञानंविशेषतः पूर्वोक्तमेवयोजा
नन्सविज्ञानीभवत्युतेतिवचनमत्रमानं तस्यापितत्वेशविषयत्वात्कथंविज्ञानंनेतितत्राह नतथेति यद्यपितत्तत्वंतदीश्वरविषयंतथापितथैवपूर्वोक्तप्रकारेणतत्वानिज्ञात्वासर्वतत्वेश्वरंविषयीकुर्वन्ज्ञानंविज्ञा
नंनभवति स्वयोग्यपुरुषार्थासाधनत्वात्तस्मात्स्वबिंबज्ञानविशिष्टमेवविज्ञानमित्यर्थः हरेस्तत्वेष्वेकत्वात्प्राधान्यंकुतइत्यतआह एकेनेति नोस्माकंतत्वानांमध्येएकेनान्यनिरपेक्षेणतत्वेनयद्यत्रास्थित्वा
यदाधारत्वेनात्रिगुणात्मनांसत्वादिगुणनिर्मितदेहानांभावानांस्थित्युत्पत्त्यप्ययाःस्युः १५ यच्चतत्वमादावंतेसृष्टेःप्राक्प्रलयादूर्ध्वंमध्येस्थितिकालेचसर्वज्ञं पुनस्तत्प्रतिसंक्रामेतस्यसृष्टस्यसंहारेचसृज्यजंग
दन्वयात्प्रविशति यच्चाशिष्येतअवशिष्टमविनाशितदेवसत्स्वतंत्रं सत्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टंतच्चकृष्णेनचापरे ।अस्वातंत्र्यात्तदन्येषामसत्त्वंविद्धिभारतेतिवचनाद्धरिरेवतत्वेषुप्रधानंतत्वमितिभावः १६ अत्रकिं
प्रमाणामितितत्राह श्रुतिरिति नैकमेवोक्तार्थेसर्वोत्तमत्वेहरेःप्रमाणमपितुश्रुत्यादिचतुष्टयमपि ऐतिह्यमागमभेदः प्रयोजनमाह प्रमाणेष्विति एवंवेदादिप्रमाणैर्विदिताशेषतत्वतदीशाविशेषतयाज्ञानविज्ञानसं
पन्नःपुरुषोविकल्पाद्विरुद्धकल्पनाज्जीवस्वातंत्र्यज्ञानादिलक्षणाद्विरज्यतेविरक्तोभवति मिथ्याज्ञानरहितोभवतीत्यर्थःसोपिप्रामाणिकश्चेत्कथमिसतउक्तं प्रमाणेष्विति श्रुत्यादिप्रमाणेषुअन्यप्राधान्यस्या

एतदेवहिविज्ञानंनतथैकेनयेनयत् ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानस्युर्भावानांत्रिगुणात्मनाम् १५ आदावंतेचमध्येचयज्ज्ञंसृज्यंयदन्वयात् ॥ पुनस्तत्प्रतिसंक्रा
मेयच्छिष्येततदेवसत् १६ श्रुतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानंचतुष्टयम् ॥ प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्सविरज्यते १७ कर्मणांफलरूपत्वादाविरिंचादमंग
लम् ॥ विपश्चिन्नश्वरंपश्येददृष्टमपिदृष्टवत् १८ भक्तियोगःपुरैवोक्तःप्रीयमाणायतेऽनघ ॥ पुनश्चकथयिष्यामिमद्भक्तेःकारणंपरम् १९ श्रद्धामृतकथायां
मेशश्वन्मदनुकीर्तनम् ॥ परिनिष्ठाचपूजायांस्तुतिभिःस्तवनंमम २० आदरःपरिचर्यायांसर्वांगैरभिवंदनम् ॥ मद्भक्तपूजाभ्यधिकासर्वभूतेषुमन्मतिः
२१ मदर्थेष्वंगचेष्टाचवचसामद्गुणेरणम् ॥ मय्यर्पणंचमनसःसर्वकामविवर्जनम् २२ मदर्थेचपरित्यागोभोगस्यचसुखस्यच ॥ इष्टंदत्तंहुतंभुक्तंमदर्थंय
द्व्रतंतपः २३ एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ॥ मयिसंजायतेभक्तिःकोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदात्मन्यर्पितंचित्तंशांतंसत्वोपबृंहितम् ॥
धर्मंज्ञानंसवैराग्यमैश्वर्यंचाभिपद्यते २५ यदर्पितंतद्विकल्पइंद्रियैःपरिधावति ॥ रजस्वलमसन्निष्ठंचित्तंविद्धिविपर्ययम् २६

नवस्थानात्तात्पर्यार्थज्ञानेस्थित्यभावात्चोरवत्पलायमानत्वादित्यर्थः प्रमाणानांनानेवप्रतीयमानानांतात्पर्यार्थापरिज्ञानतःउत्पन्नाद्वा १७ वैराग्यंविशिनष्टि कर्मणामिति आविरिंचान्मनुष्यमारभ्याविरिं
चपर्यंतंजगत्अमंगलंअसारंअतएवनश्वरंपश्येत् अदृष्टंस्वर्गादिकमपिदृष्टवत्गृहादिवत्पश्येत् कर्मणांफलरूपत्वात्१८विरक्तोमयिभक्तिंकुर्यादितिभावेनाह भक्तियोगइति १९ निरातिशयभक्त्युत्पत्तौकारणं
वक्तिश्रद्धेति अमृतवज्जरामरणहारिण्यांहरिकथायांपरिनिष्ठाआस्थाअत्यापद्यपिनेमंनियमंमुंचामीतिनिश्चयः २० अभिवंदनंप्रणामः मन्मातिःसन्निहितइतिमत्स्मरणं २१ मदर्थेषुअहमेवार्थोयेषांतेतथा
तेषुपरमभागवतेषुअंगचेष्टाशरीरावयवैःनृत्यलक्षणचेष्टा २२ मदर्थेमत्प्रीत्यर्थं २३ निधौस्वहस्तप्राप्तेकारणंवराटकेनाकिमित्याह कोन्यइति अस्यपुरुषस्य २४ यदासत्वगुणेनोपबृंहितंसंवर्धितंअतएव
शांतंचित्तंमय्यर्पितंभवतितदाधर्मादिकमाप्नोतीत्यनेनधर्माद्यर्थोविशिष्टोस्तीत्येतत्परिहृतम् २५ विपक्षेबाधकमाह यदीति यदितच्चित्तंविकल्पोर्पितमिंद्रियैरर्पिनिदितेषुविषयेषुधावति तर्हितच्चित्तंरजस्वलं
रजोदूषितंराजसमसन्निष्ठंतामसंचाविपर्ययंदुःखकारणंचविद्धि २६

धर्मादिकमभिपत्वतइत्युक्तंतद्विशिनष्टि धर्मइति ऐकात्म्यदर्शनामित्येतत् एकःप्रधानउद्दिष्टोविष्णोःप्राधान्यदर्शनं । ऐकात्म्यदर्शनंप्रोक्तंसर्वज्ञानोत्तमंचतदित्यनेनव्याख्यातम् २७ तत्रतत्रभक्तिसाधना नियमादयःकथ्यंते तत्स्वरूपविवित्सयातत्रोद्धवःपृच्छति यमइत्यादिना २८ २९ श्रीमत्बलंकिंस्वित् ३० ३१ ३२ विपरीतमुक्तेभ्योन्यदोषः ३३ ३४ ३५ दुहंतिफलानीतिशेषः ३६ ३७ दंड न्यासःअशास्त्रविहितदंडत्यागः दंडत्यागइतिवापाठः स्वभावविजयःस्वमनोजयः समदर्शनंयथावस्तुदर्शनम् ३८ कर्मस्वसंगःनाहंकर्तेति ३९ इष्टंधनंधर्मःभगवत्तमोहं यज्ञःयज्ञेनइज्यइत्यर्थः ज्ञानसंदे शःज्ञानोपदेशःदक्षिणा ४० ऐश्वरोभावोममेश्वरत्वभावनंभगः आत्मनिभिदाबोधःसर्वतःविलक्षणोहरिरितिज्ञानंविद्या ४१ दुःखात्ययात्सुखंमोक्षलक्षणंसुखं कामानांविषयाणांसुखापेक्षादुःखं ४२ दे

धर्मोमद्भक्तिकृत्प्रोक्तोज्ञानंचैकात्म्यदर्शनम् ॥ गुणेष्वसंगोवैराग्यमैश्वर्यंचाणिमादयः २७ ॥ उद्धवउवाच ॥ यमःकतिविधःप्रोक्तोनियमोवारिकर्शन ॥ कः शमःकोदमःकृष्णकातितिक्षाधृतिःप्रभो २८ किंदानंकिंतपःशौर्यंकिंसत्यंकमलेक्षण ॥ किमन्नंत्यागःकिंचशौचंजनार्दन २९ कस्त्यागःकिंधनंश्रेष्ठं कोयज्ञःकाचदक्षिणा ॥ पुंसःकिंस्विद्बलंश्रीमद्भगोलाभश्चकेशव ३० काविद्याह्रीःपराकाश्रीःकिंसुखंदुःखमेवच ॥ कःपंडितःकश्चमूर्खःकःपंथाउत्पथ श्चकः ३१ कःस्वर्गोनरकःकःस्वित्कोबंधुरुतकिंगृहम् ॥ कआढ्यःकोदरिद्रोवाकृपणःकःकईश्वरः ३२ एतान्प्रश्नान्ममब्रूहिविपरीतंचसत्पते ॥ ३३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहिंसासत्यमस्तेयमसंगोह्रीरसंचयः ॥ आस्तिक्यंब्रह्मचर्यंचमौनंस्थैर्यंक्षमाभयम् ३४ शौचंजपस्तपोहोमःश्रद्धातिथ्यंमदर्चनम् तीर्थाटनंपरार्थेहातुष्टिराचार्यसेवनम् ३५ एतेयमाःसनियमाउभयोर्द्वादशस्मृताः ॥ पुंसामुपासितास्तातयथाकामंदुहंतिहि ३६ शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्द मइंद्रियसंयमः ॥ तितिक्षादुःखसंमर्षोजिह्वोपस्थजयोधृतिः ३७ दंडन्यासःपरंदानंकामत्यागस्तपःस्मृतम् ॥ स्वभावविजयःशौर्यंसत्त्वंचसमदर्शनम् ३८ ऋतंचसूनृतावाणीकविभिःपरिकीर्तिता ॥ कर्मस्वसंगमःशौचंत्यागःसंन्यासउच्यते ३९ धर्मइष्टंधनंनृणांयज्ञोहंभगवत्तमः ॥ दक्षिणाज्ञानसंदेशः प्राणायामःपरंबलम् ४० भगोमऐश्वरोभावोलाभोमद्भक्तिरुत्तमः ॥ विद्यात्मनिभिदाबोधोजुगुप्साह्रीर्विकर्मसु ४१ श्रीर्गुणानैरपेक्षाद्याःसुखंदुःखात्य यात्सुखम् ॥ दुःखंकामसुखापेक्षापंडितोबंधमोक्षवित् ४२ मूर्खोदेहाद्यहंबुद्धिःपंथामन्निगमःस्मृतः ॥ उत्पथश्चित्तविक्षेपःस्वर्गःसत्त्वगुणोदयः ४३ नरक स्तमउन्नाहोबंधुर्गुरुरहंसखे ॥ गृहंशरीरंमानुष्यंगुणाढ्योह्याढ्यउच्यते ४४ दरिद्रोयस्त्वसंतुष्टःकृपणोयोजितेंद्रियः ॥ गुणेष्वसक्तधीरीशोगुणसंगी विपर्ययः ४५

हादावहंबुद्धिर्यस्यसतथा मन्निगमःमद्विषयोवेदः । सत्वगुणोदयःसत्वगुणाभिवृद्धिःस्वर्गः ४३ तमउन्नाहःअज्ञानोन्नतिःनरकः । भक्त्यादिगुणाढ्यः ४४ असंतुष्टोविषयासंतोषवान्दरिद्रः । विषये दोषबुद्धिःसंनिद्रियाणांवशेस्थितः । कृपणःसतुसंप्रोक्तोगुणबुद्धिविपर्ययइति । गुणेषुविषयेषुअसक्तधीःस्वतंत्रःईश्वरःगुणसंगी सर्वविषयसंगी विपर्ययोविपरीतःज्ञेयः । पुरुषार्थमतिर्यस्यविषयेष्व पिदेहिनः । विपरीतःसतुज्ञेयःस्वात्मनोविपरीतगइतिवचनात् वित्तासंतोषमात्राद्दरिद्रः सर्वविषयप्रसंगीविपरीतः ४५

निरूपिताःपरिहृताःशास्त्रतात्पर्यार्थंकथयति किंवर्णितेनेति गुणदोषयोर्लक्षणमुद्दिश्यबहुनावर्णितेनकिं विहितकरणाद्गुणःनिषिद्धकरणाद्दोषःइतिगुणदोषदृष्टिर्दोषःभगवत्प्रियत्वाप्रियत्वमंतरेणेतिशे
षःउभयवर्जनंगुणःउभयोर्गुणदोषयोर्भेददर्शनस्यागोगुणइत्यर्थः अत्रहरेर्यत्प्रियंसगुणः यदप्रियंसदोषः इतिसतांमतमितितात्पर्यं यद्वा बहुनावर्णितेनकिंगुणदोषयोर्लक्षणंस्वरूपंदुर्ज्ञानमितिशेषः कथ
मत्राह गुणेति गुणदोषयोरन्योन्यदृष्टिर्दोषःउभयवर्जनंगुणःअत्रापिहरिप्रियत्वादिप्रयोजनमिति ४६ ४७ इतिश्रीभा॰म॰एकादशस्कंधे॰वि॰टी॰एकोनविंशोध्यायः ॥१९॥ अधिकारिणामनेकविधत्वे
नसाधनानामपितथात्वात्केषांचिदंतर्भावविवक्षयाकर्मयोगादिभेदेनत्रिधाविभज्यतत्स्वरूपंकथयत्यस्मिन्नध्याये । तत्रभगवत्प्रियएवगुणस्तदप्रियोदोषइतिभगवदभिप्रायज्ञोप्युद्धवोविविच्यज्ञापनायपृच्छ
ति विधिश्चेत्यादिना । हेअरविंदाक्ष ईश्वरस्यतेसवविधिश्चप्रतिषेधश्चविधिनिषेधलक्षणोनिगमोवेदः कर्मणांगुणंदोषंवापेक्षते विहितकरणाद्गुणोनिषिद्धकरणाद्दोषइतिवक्तीत्यर्थः १ तदधिकारा
पादकवर्णाश्रमाणांविकल्पंभेदंचप्रतिलोमजोनधिकार्यनुलोमजोधिकारीतिप्रतिलोमानुलोमजंच अत्रापिविशिष्टमातापितृजातोविशिष्टाधिकारीतिच धर्मार्जितंद्रव्यं कुरुक्षेत्रादिदेशं जातःपुत्रःकृष्ण
केशइत्यादिलक्षणंवयश्चवसंतादिकालंचेतिद्रव्यदेशवयःकालाःतथापुण्यफलंस्वर्गंपापफलंनरकंचापेक्षतइतिसर्वत्रयोज्यम् २ संशयबीजमुत्थापयति गुणेति । तववचस्तुगुणदोषभिदादृष्टिमंतरे
णवर्तते विहितप्रतिषिद्धकर्मणांगुणदोषभेददर्शनंविहायगुणदोषयोर्भेदो नास्तीत्येवंविधं तत्रनिषेधविधिलक्षणंविहितनिषिद्धकरणहेतुगुणदोषभेददर्शिवेदवचनंकथंतुनिःश्रेयसंपुरुषार्थपर्यवसायिस्या

एतेउद्धवतेप्रश्नाःसर्वेसाधुनिरूपिताः ॥ किंवर्णितेनबहुनालक्षणंगुणदोषयोः ४६ गुणदोषदृशिर्दोषोगुणस्तूभयवर्जनम् ॥ ४७ ॥ इतिश्रीभागवतेएका
दशस्कंधेएकोनविंशोध्यायः ॥ १९ ॥ उद्धवउवाच ॥ विधिश्चप्रतिषेधश्चनिगमोहीश्वरस्यते ॥ अपेक्षतेऽरविंदाक्षगुणदोषंचकर्मणाम् १ वर्णाश्रमवि
कल्पंचप्रतिलोमानुलोमजम् ॥ द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गंनरकमेवच २ गुणदोषभिदादृष्टिमंतरेणवचस्तव ॥ निःश्रेयसंकथंनुस्यान्निषेधविधिलक्षणम् ३
पितृदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुस्तवेश्वर ॥ श्रेयस्त्वनुपलब्धेर्थेसाध्यसाधनयोरपि ४ गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेनहिस्वतः ॥ नियमेनापवादश्चभिदायाइ
तिहिभ्रमः ५ श्रीभगवानुवाच ॥ योगास्त्रयोमयाप्रोक्तानृणांश्रेयोविधित्सया ॥ ज्ञानंकर्मचभक्तिश्चनोपायोन्योस्तिकुत्रचित् ६

त् तदर्थमेवप्रवृत्तस्यतदनुचितम् ३ कुतोत्राह पितृदेवेति । हेईश्वरतववेदोनुपलब्धेर्थेअप्रत्यक्षेश्वरधर्मादिविषये साध्येसुखादौसाधनेकर्मादावपिपित्रादीनांश्रेयश्चक्षुर्दिव्यमेवचक्षुरित्यन्वयः ४ लौ
किकंपूर्वपक्षमुपसंहरति गुणेति । यतोवेदउत्तमंचक्षुस्तेनकारणेननियमाद्गुणदोषभेददृष्टिःस्वतोहिस्वाभाविक्येव ननुतर्हीत्थंनिश्चितवतस्तवकिमितिभ्रमइतितत्राह नियमेनेति । चशब्दएवार्थे भवताभि
दायाःगुणदोषयोर्भेदस्यानियमेनैवापवादउच्यतेइतियस्मात्तस्मात्भ्रमःसंजातइत्यतोनिश्चयंभवंतंपृच्छामीतिभावः ५ स्वतःसर्वगुणात्मातुविष्णुरेकःसनातनः । अन्यत्सर्वंतत्प्रियत्वाद्गुणोदोषस्तथाप्रियम्
एवंज्ञानवतादृष्टिरन्नस्तत्रावगच्छति । कालदेशविशेषेतुप्रीतिभेदमपेक्ष्यतु । अविज्ञातवतस्तस्यमर्यादावेदतःकृता । गुणदोषभिदानास्तिभगवत्प्रियमंतरा । गुणदोषदृशेर्दोषोह्यन्यत्रभगवत्प्रियात् ।
गुणायेदोषतामीयुर्दोषाश्चगुणतांक्वचित् । अतोदोषोनदोषःस्यान्नगुणोपिगुणोभवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदांयदि । पश्येत्तत्तद्गुणायैवविपर्यासंनकारयेत् । गुणदोषाभिदाक्वापिस्वातंत्र्येणन
हिक्वचित् । इत्यनेनास्यतात्पर्यार्थोविज्ञायते । यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिर्नियमात्तेतवमतेस्वतोनहिप्रत्युतगुणदोषभिदायाःअपवादोपि अतोभ्रमइतिगुणदोषयोर्विहिताविहितकर्मानुष्ठानपरिनिष्ठितत्वंवेदो
वक्तीतियद्वादिसत्तात्पर्यार्थोनकिंतुमत्प्रियाप्रियविवेकाज्ञानपरिनिष्ठाविषयःस्वतस्तुगुणदोषत्वदृशेर्भेदेनवस्तुना । दोषोपिगुणएवस्याद्भगवत्प्रीतितोगुणः । दोषस्तुतद्वैपरीत्यादितिदृष्ट्याभवेद्गुणः । का
लदेशविशेषेणप्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितेः । मर्यादागुणदोषाणांकृतावेदेषुसर्वशइत्येतदेव । स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः । विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयइत्यादिनावक्ष्यते । अतःविहि

ताचनुष्ठानपरिनिष्ठितत्वेनगुणदोषभेदनियमोक्तिर्मत्प्रियादिविवेकाज्ञानविषयेतिभावेनभगवानुद्धवप्रश्नंपरिहरिष्यंस्त्रित्वेनक्रोडीकृत्यमुक्त्युपायानाह योगास्त्रयइति । योगाउपयानृणामर्थःसमर्थोविद्वानि
तिगुणविशिष्टानां नृनयइतिधातोः तान्निर्दिशति ज्ञानमिति अन्ययोगंव्यवच्छिनत्ति नेति ६ तत्रज्ञानयोगाधिकारिणआह निर्विण्णानामिति इहकर्मसुनिर्विण्णानांन्यासिनांसनकादीनांइतिशेषः सन
काद्याज्ञानयोगाभक्तियोगाश्चदेवताः । मानुषाःकर्मयोगाश्चत्रिधैतेयोगिनःस्मृताः । सर्वेषांसर्वयोगैश्चप्राप्यामुक्तिर्नसंशयः । तथापितुविशेषेणसतेषामभिधीयतेइतिवचनमत्रमानं ज्ञानादिगुणानांत्रिषुसत्वे
पिसामान्यविशेषविवक्षयाविभागोयुज्यतेप्रमाणानांसत्त्वात् कर्मयोगाधिकारिणआह तेष्विति ज्ञानभक्तियोगिनोपेक्ष्यज्ञानभक्त्योरल्पत्वात्कर्मयोगिनइति ७ भक्तियोगाधिकारिणआह यदृच्छयेति
तुशब्दोविशेषंसूचयति यःपुमानिति जातावेकवचनं यदृच्छयास्वादृष्टोद्बोधितभगवदिच्छयाजातश्रद्धामत्कथादौविशिष्टश्रद्धावंतःननिर्विण्णाःनित्योत्पन्नसंसारासारज्ञानत्वान्नकादाचित्कानिर्वेदाः नाति
सक्ताःनित्यसंपूर्णभोगत्वान्नकादाचित्कविषयाःनातिसक्तायेपुरुषाः अस्येत्येषांभक्तियोगोमुख्यभक्तित्वान्मुख्यसिद्धिदइत्यन्वयः उक्तमेतल्लक्षणंदेवानामेवेतिदेवाएवभक्तियोगिनइत्यर्थः भगवद्गुणानुसारे
णवेदार्थोनीयतेहियैः । भक्तियोगास्तुतेप्रोक्तास्तादृशाहिसुराःसदा । अंगानुसारिवेदार्थज्ञात्वातदनुसारतः । भगवद्गुणायैर्नीयंतेतेप्रोक्ताज्ञानयोगिनः । कर्माणिशास्त्रतोज्ञात्वातत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञाता
यैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्तेकर्मयोगिनः । भक्तिर्ज्ञानंचाकिंचित्तुपश्चात्तेष्वपिजायते । तथापिकर्मयोगास्तेकर्मपूर्वत्वकारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकंभक्तियोगिनां । तस्मात्तेभ्यधिकाह्येषुदेवाएवविशेषतः।

निर्विण्णानांज्ञानयोगोन्यासिनामिहकर्मसु ॥ तेष्वनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनाम् ७ यदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ॥ ननिर्वि
ण्णोनातिसक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदः ८ तावत्कर्माणिकुर्वीतननिर्विद्येतयावता ॥ मत्कथाश्रवणादौवाश्रद्धायावन्नजायते ९ स्वधर्मस्थोयजन्यज्ञैरनाशीः
कामउद्धव ॥ नयातिस्वर्गनरकौयद्यन्यन्नसमाचरेत् १० अस्मिँल्लोकेवर्तमानःस्वधर्मस्थोनघःशुचिः ॥ ज्ञानंविशुद्धमाप्नोतिमद्भक्तिंवायदृच्छया ११ स्व
र्गिणोप्येतमिच्छंतिलोकंनिरयिणस्तथा ॥ साधकंज्ञानभक्तिभ्यामुभयंतदसाधकम् १२ ननरःस्वर्गतिंकांक्षेन्नारकींचविचक्षणः ॥ नेमंलोकंचकांक्षेतदेहा
वेशात्प्रमाद्यति १३

ईषद्वैराग्यमल्पंतुपूर्वंदेवेषुजायते । पश्चाद्विरागोप्यधिकोदेवानांनात्रसंशयः । ज्ञानाधिक्यंतुदेवानांभक्त्याधिक्यंतथैवच । विरागोभ्यधिकस्तेषांसदैवसनकादिनां। ज्ञानाधिक्यान्मनुष्येभ्योमण्यंतेज्ञानयो
गिनः।नतुज्ञानादिकास्तेवैदेवेभ्यस्तुकथंचन। देवानामपिकर्मित्वंविद्यतेयद्यपिस्फुटं। तथापिप्रत्यवायित्वान्मनुष्याःकर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिकोब्रह्मासर्वेभ्यःपरमोविभुः। महायोगेश्वरेशेशस्तस्माद्ब्रह्मा
चतुर्मुखइतिवचनात्समस्तंयुक्तम् ८ ज्ञानभक्तियोगिनामपिज्ञानभक्त्युदयात्पूर्वंज्ञानभक्तिसाधनत्वादंतःकरणशुद्धिद्वाराकर्मयोगःकर्तव्यतामर्हतीत्याह तावदिति देवादित्वयोग्यानांमनुष्याणांइदंज्ञातव्यं
यद्वा कर्मयोगिनमेवविशिनष्टि तावदिति ९ कर्मणांबंधकत्वेनज्ञानभक्तिद्वाराश्रेयःकारणत्वंकथमित्याशंकांपरिहरन्तत्करणप्रकारमाह स्वधर्मस्थइति ज्ञानयोगीनिराशीर्निष्कामःअन्यान्निषिद्धंनकरोति
चेत् १० विहितकर्मणास्वर्गादिकमप्राप्यंचेत्किंतर्हिलभ्यमत्राह अस्मिन्निति वाशब्दउपमानेसमुच्चयेवा यथाज्ञानमाप्नोतितथाभक्तियोगंमद्भक्तिंच कर्मयोगीचशुद्धज्ञानभक्ती ११ ज्ञानभक्तिसाधनत्वा
न्मनुष्यशरीरमुत्तममित्याह स्वर्गिणइति । लोकंदेहंनिरयिणःनारकाःज्ञानभक्तिभ्यांपुरुषार्थसाधकंतदुभयंस्वर्गनरकस्थशरीरंज्ञानभक्त्योरसाधकंफलरूपत्वात्तस्मान्मानुषमुत्तममित्यर्थः १२ बुभुक्षु
णानरकस्वर्गमनुष्यगतयःसदुःखत्वात्प्रमादहेतुत्वाच्चनाकांक्ष्याइत्याह ननरइति इमंमनुष्यलोकंदेहप्रवेशात्प्रमाद्यतिप्रमादवान्भवति १३

---

१ तथाचस्वसमानाधिकरणगुणानांमध्येज्ञानादीनामाधिक्यविवक्षयाज्ञानयोगित्वाद्युक्तिः ।

नन्वस्तुनिराकांक्षस्तदुत्तरंकार्यंकिमत्राह एवामिति । पुरोक्तप्रकारेणस्वर्गादीनांदुःखादिमत्त्वाद्विद्वानिदंमनुष्यशरीरंमर्त्यमप्यर्थसिद्धिदंज्ञात्वामृत्योरभावायसंसारस्योन्मूलनायघटेतेत्यन्वयः १४ किं
चातइत्यत्राह छिद्यमानमिति । खैरिंद्रियैर्गच्छतिजानातिविषयानितिखगोजीवः कालावयवैस्त्रुटिलवादिलक्षणैश्छिद्यमानंस्वदेहंउत्सृज्यक्षेमंमोक्षंयाति अलंपटोविरक्तोज्ञानसामग्रीमान् कथमिव खे
गच्छतीतिखगःपक्षीकलच्छेदनइतिधातोः कालावयवैःपरश्वधादिनिशिताग्रैःछिद्यमानमात्मनाकृतनीडंवनस्पतिंविहायक्षेमंप्राप्तरक्षामिव अलंपटउत्पतनसमर्थःपटगतावितिधातुः १५ उ
क्तमेवाविशदयति अहोरात्रैरिति परंपरमात्मानंसंसारादुपशाम्यति परंवृक्षांतरंउपगम्यशाम्यतिशांतदुःखोभवाति निरीहःनिर्णीतहरिचेष्टः १६ मानुषत्वमवाप्यसंसारसमुद्रतरींस्वभक्तिमकु
र्वतःपुंसोधःपातएवेत्याह नृदेहमिति । सुष्ठुकल्पंवृक्षवदभीष्टसाधनंप्लुवंसंसारनदीतरणतरीं गुरुरेवकर्णधारोयस्यसतथातं मयानुकूलेननभस्वतावायुनेरितंनृदेहंप्राप्ययःपुमान्भवाब्धेर्मध्यंनतरेत्
समार्गणइतिलुप्तोपमा वेगाख्यसंस्कारनाशेशरवत्शरीरनाशेअधःपततीत्यन्वयः । मद्भक्तिगुणत्वाभावान्नरकभूमिंप्राप्नोतीत्यर्थः १७ उपास्तिप्रकारमाह यदेति वौपरमात्मनिरक्तोनुरक्तोतिस्नि
ग्धोतएवसंयतेंद्रियोयोगीयदारंभेषुकर्मोपक्रमेषुनिर्विण्णोआत्मनोभ्यासेनपुनःपुनःप्रयत्नेनमनोचलंधारयेत् १८ शश्वद्विषयोपरक्तमनसोचलत्वेनधारणंदुष्करमपिप्रयत्नेनभाव्यमितिभावेनाह धार्यम.

एवंविद्वान्पुरामृत्योरभावायघटेतसः ॥ अप्रमत्तइदंज्ञात्वामर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् १४ छिद्यमानंकालावयवैःकृतनीडंवनस्पतिम् ॥ खगःस्वदेहमुत्सृज्य
क्षेमंयातिह्यलंपटः १५ अहोरात्रैश्छिद्यमानंबुद्ध्वायुर्भयवेपथुः ॥ मुक्तसंगःपरंबुद्ध्वानिरीहउपशाम्यति १६ नृदेहमासाद्यसुदुर्लभंयःप्लवंसुकल्पंगुरुकर्ण
धारम् ॥ मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिनतरेत्समार्गणः १७ यदारंभेषुनिर्विण्णोविरक्तःसंयतेंद्रियः ॥ अभ्यासेनात्मनोयोगीधारयेदचलंमनः
१८ धार्यमाणंमनोयर्हिभ्राम्यदाश्वनवस्थितम् ॥ अतंद्रितोनुरोधेनमार्गेणात्मवशंनयेत् १९ मनोगतिंनविसृजेज्जितप्राणोजितेंद्रियः ॥ सत्त्वसंपन्नयाबु
द्ध्यामनआत्मवशंनयेत् २० एषवैपरमोयोगोमनसःसंग्रहःस्मृतः ॥ हृदयज्ञत्वमन्विच्छन्दमस्यैवेच्छतोमुहुः २१ सांख्येनसर्वभावानांप्रतिलोमानु
लोमतः ॥ भवाप्ययावनुध्यायेन्मनोयावत्प्रसीदति २२ निर्विण्णस्यविरक्तस्यपुरुषस्यात्मवेदिनः ॥ मनस्त्यजतिदौरात्म्यंचिंतितस्यानुचिंतया २३

णमिति । यर्हियदाधार्यमाणमपि आशुविषयेषुभ्राम्यल्लक्ष्येनावस्थितंतदाप्यतंद्रितोनिरालस्योभूत्वानुरोधेनानुकूलेनमार्गेणमनआत्मवशंनयेदित्यन्वयः १९ दार्ढ्यार्थंपुनरुक्तमाह मनइति । अगतिं
विरुद्धगतिंविषयगतिंप्राति नाभावान्यविरोधेष्विवतियादवः सत्वगुणसंपन्नया २० सर्वस्मान्मनसःसंयमनंप्रधानमित्युपसंहरति एषइति अभ्यासेनतुकौंतेयवैराग्येणचगृह्यतइति एतस्यसंवादमाह
वाइत्यनेनयोगउपायःसंग्रहःसंयमःमनःसंग्रहेणकिंस्यादत्राह हृदयेति हृदयज्ञत्वंमत्प्रियत्वंअन्विच्छन्मनोयच्छेदितिशेषः ततःकिमत्राह दमश्चेति मत्प्रियत्वमिच्छतःपुंसःमत्प्रसादेनेतरेंद्रि
यनिग्रहश्चभवतीतिशेषःमुहुरित्यनेनक्षणमपिविषयानुगतंनस्यादितिध्वनयति २१ अस्तुमनोवशंनयेदितितत्केनप्रकारेणस्यादितितत्राह सांख्येनेति यावन्मनःप्रसीदातितावत्सर्वभावानां
ब्रह्मादिसर्वपदार्थानांसांख्येनतत्त्वज्ञानेनप्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययौअनुक्रमतःसृष्टिंव्युत्क्रमतःसंहारमनुध्यायेद्धरेरितिशेषः २२ अनेनयोगेनमनःप्रसन्नंस्यात्किमत्राह निर्विण्णस्येति । निर्विण्ण
स्यस्वर्गादिभोगोऽनित्यइतिज्ञानवतोऽतएवतस्मिन्विरक्तस्यशोभनाध्यासबुद्धिरहितस्यात्मवेदिनः । आत्मानात्मविवेकज्ञस्यदौरात्म्यंकामकश्मलादिचिंतितस्यध्यानविषयस्यहरेरनुचिंतयापुनःपुनर्नि
रंतरस्मरणेनमनस्त्यजतीत्यन्वयः २३

स्मरणात्पूर्वंभाविनोयमादयोप्यावश्यकाइतिभावेनाह यमादिभिरिति प्रयत्नसाध्ययमादिभ्यःसुखसाध्योपायांतरमाह ममार्चेति । अर्चाप्रतिमाहरि सन्निधानस्यमुख्याधिष्ठानत्वात्प्रतिमेतिसतोप्यत्रवि
वक्षिताइतिज्ञातव्यं तत्राप्यशक्तानांस्थावरंचग्राह्यम् । पुनरपिविकल्पोस्तिकिंनेत्याह नेति एतैरुक्तैरुपायैर्विनान्यैरुपायैश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणंयोगंमनोनस्मरेदित्यर्थः २४ योगिनःप्रमादिकपापप
रिहारोपायप्रकारमाह यदीति योगेनध्यानेन अन्यंयत्नंनकुर्यादितिशेषः यंत्रमितिपाठेअन्यत्साधनंनास्तीत्यर्थः २५ विहिताविहितकरणयोर्गुणदोषत्वाभावेकयोर्भगवत्प्रियाप्रियनिबंधनत्वेन
गुणदोषत्वेइत्युद्धवप्रश्नंपरिहरति स्वेस्वेइति उभयोर्गुणदोषयोरेषनिर्णयइत्यन्वयः विधिनिषेधबद्धंदेवादिजनंप्रतिमयायमधिकारस्तुभ्यंदत्तोयमाधिकारस्त्ववेति यथायथोपदिष्टंतथातथास्वेधिकारेविहि
तकर्मणियानिष्ठाव्रतंनियमःसगुणःमत्प्रीतिजनकत्वात्परिकीर्तितोमयेतिशेषः विपर्ययोऽनधिकारेअविहितेकर्मणियानिष्ठासदोषःपरिकीर्तितोमदप्रीतिहेतुत्वात्तुशब्देननिषिद्धस्यवृत्रहत्यादेः गुण
त्वंविहितस्याप्यसुरादिकृतस्यदोषत्वंचवक्ति इंद्रोवैवृत्रंहत्वामहानास यईंशृणोत्यलकंशृणोतीत्यादिवचनात् २६ विहिताविहितकरणकृगदोषनियमोक्तिर्भगवत्प्रियाप्रियविषयेत्याशयेनाह कर्मणामि
ति विधिनिषेधात्मकोवेदोजात्यशुद्धानांस्वतःअशुद्धानांकर्मणांनियमेनगुणदोषभेदमपेक्षतइतियोनियमस्त्वयोक्तः सनियमोमदिष्टोगुणोमदनिष्टोदोषइति विवेकमजानतांपुंसां नतुविदुषांपक्षइ
तिविहितकरणेनगुणोनिषिद्धकरणेनदोषइत्यनेनगुणदोषविधानेनांहसांत्याजनेच्छयानियमोमयाकृतः । स्वतोऽशुद्धानांगुणत्वंकथंस्यादित्यतउक्तंत्विति विध्यनुसारेणानुष्ठानेगुणत्वमेवस्यादि

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्याचविद्यया ॥ ममार्चोपासनाभिर्वानान्यैर्योगंस्मरेन्मनः २४ यदिकुर्यात्प्रमादेनयोगीकर्मविगर्हितम् ॥ योगेनैवदहेदंहोनान्यंयत्नंकदाचन २५ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः ॥ विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयः २६ कर्मणांजात्यशुद्धानामनेनानियमःकृतः ॥ गुणदोषविधानेनत्वंहसांत्याजनेच्छया २७ जातश्रद्धोमत्कथासुनिर्विण्णःसर्वकर्मसु ॥ वेददुःखात्मकान्कामान्परित्यागेप्यनीश्वरः २८ ततोभजेतमांप्रीतःश्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥ जुषमाणश्चतान्कामान्दुःखोदर्कांश्चगर्हयन् २९

त्यर्थः । विध्यनुसारित्वंचमत्प्रियोपहितत्वमित्यपिविशेषंतुशब्दएववक्ति । भगवत्प्रियाप्रियत्वेगुणदोषयोःकारणत्वंचेद्वेदेतद्विधानंकिमर्थंक्रियतइत्यतोवाह कर्मणामिति । गुडजिह्विकान्यायेनांहसां
त्याजनेच्छयास्वतोऽशुद्धानांकर्मणां अनेनगुणदोषविधानेननियमःकृतोनतुप्रियाप्रियत्वनिषेधेन कर्मबहिर्मुखानांकर्मणिबुद्ध्यवतारार्थंशाखाचंद्रन्यायवदन्यथाजात्यशुद्धानांशुद्धत्वंनस्यादतोमत्प्रियाप्रि
यत्वेगुणदोषयोःकारणं अनेवंवित्महत्पुण्यंकर्मकरोतितद्धास्यांततःक्षीयतएवेतिश्रुतेरित्यर्थःगुणदोषयोःकारणंभगवत्प्रियाप्रियत्वनियमःकस्मादित्यतोवाह कर्मणामिति अंहसांत्यागेच्छयाजात्यशुद्धा
नांकर्मणामनेनगुणदोषविधानेनमत्प्रियत्वाप्रियत्वनियमःकषायोपरिचूर्णवदन्यथाजात्यशुद्धानांपापहरणसामर्थ्यानुदयाद्चिकित्सितौषधवत् यथापंकेनपंकांभइतिवत्स्यादतोमत्प्रियत्वेनमदर्पणेनकर्मक
र्त्यमितिभावः २७ मत्प्रियाप्रियविवेकज्ञानेनगुणदोषविदोभक्तियोगिनोदेवाइत्याशयेनभक्तियोगिनांस्थितिंविदधानोनिगमयति जातश्रद्धइति यतोमत्प्रियाप्रियनिबंधौगुणदोषौततोमांभजेतेत्यन्वयः
कीदृशोभक्तियोगीप्रारब्धादृष्टाद्विषयपरित्यागेनीश्वरोपिशास्त्रज्ञानेनमत्कथासुजातश्रद्धत्वेनसर्वकर्मसुनिर्विण्णोयःकामान्विषयान्दुःखानांप्रापकान्वेद २८ यश्चप्रीतःश्रद्धालुःप्रेत्यापिभगवदुपास्तिंतनुयुंव
तीत्यर्थःअतएवदृढनिश्चयोभजन्विरोधिनःकामान्जुषमाणश्च दुःखोदर्कान्निषिद्धान्कामान्गर्हयंश्चसइत्यर्थः २९

१ यदिभगवत्प्रीतिकरएवधर्मःतदप्रीतिकरएवाधर्मःसचवेदविहितोस्तुमावा तर्हिवेदविधानस्यवैयर्थ्यमित्यतोज्ञानवतांदेवानामेवेयंव्यवस्था अज्ञानांमानुषादीनांवेदविधिरपेक्षितएवेत्याशयेनभक्तियोगिनोदेवाइत्युक्तम्॥

विषयसेविनोयोगिनःकर्दमगर्तेपतत्पर्णवत्ततःकदाप्युत्थानंनस्यादित्यत स्वद्भजनफलमाह प्रोक्तेनेति । उक्तलक्षणेनभक्तियोगेनासकृत्सदानिरंतरं मांभजतोमुनेरपरोक्षज्ञानिनोभक्तियोगिनोहृदिस्थिता अनभीष्टाःकामाःसर्वेनिर्मूलतयानश्यंति कदा मयित्हृदिस्थितेप्रकाशमानेसति ३० एतदेवविवृणोति भिद्यतइति हृदयग्रंथिःप्राकृतांतःकरणाख्योबंधःलिंगशरीरलक्षणः अखिलात्मनिसर्वगतेमयिदृष्टे अपरोक्षितेसतीतिशेषः ३१ यस्मात्पूर्वकर्मणांविनाशेनकिंचिद्भक्तस्योपमर्दनेनउ तरस्य अश्लेषे ग भक्तियोगि नःसर्वपुरुषार्थो तमः तस्मादिहजीवराशौमदात्मनोमदेकचित्तस्यमद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोदेवजा तेर्ज्ञानाच्छ्रेयोनभवेत्वैराग्याचतस्मादित्यन्वयः । नन्वेवंतर्हिज्ञानवैराग्याभ्यांश्रेयउक्तिःकथमित्यतउक्तं प्रायइति भक्त्यनुसारिज्ञानवैराग्येविनाअन्यस्माज्ज्ञानाद्वैराग्याच्चश्रेयोनिषिध्यते देवानांरागित्वे पिमुक्तिसंभवात् । रागिणोपिविमुच्यंतेदेवानास्त्यत्रसंशयः । रागापनोदनार्थंचज्ञानंसाध्यंयतीश्वरैरितिवचनात् किंच स्मर्तव्याविषयेदोषा यतिभिर्नतुदेवतैः । हरिरेवसदापूज्यइत्यर्थेदैवतैरपीतिच ३२ कर्मादिनाप्राप्यंयच्छ्रेयोनतत्त्वद्भक्तस्यास्यादित्याशंकामाभूदित्याह यत्कर्मभिरिति यदिवांछतितर्हिलभतेनतत्रेतरापेक्षास्तीत्यर्थः योगेनप्राणायामलक्षणेनध्यानेनवा ३३ ३४ ननुयदीतित्वर्थैरा गिणांतेषांसर्वाभिलाषसंभवादिति तत्राह नकिंचिदिति रागिणोपितेभक्तिफलबुद्ध्यानकिंचिद्वांछंति ३५ सुखंनवांछंतिचेत्तेदुःखयोग्याःकिंनेत्याह नैरपेक्ष्यमितिनैरपेक्ष्यमकल्मषंनिष्पापंपरंपूर्णंनिःश्रे यसंप्राहुरितियस्मात्तस्मात् । त्वदेकपरायणानांतेषांत्वत्तःकिंसुखलक्षणंफलंअन्यथापाषाणत्वमपिश्रेयःस्यादित्याशंकांपरिहरन्नुपसंहरति तस्मादिति निराशिषःसंसारविषयनिर्मुक्तस्यमेसकाशा

प्रोक्तेनभक्तियोगेनभजतोमासकृन्मुनेः ॥ कामाहृदिस्थानश्यंतिसर्वेमयिहृदिस्थिते ३० भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणिम यिदृष्टेखिलात्मनि ३१ तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ययोगिनोवैमदात्मनः ॥ नज्ञानान्नचवैराग्यात्प्रायःश्रेयोभवेदिह ३२ यत्कर्मभिर्यत्तपसाज्ञानवैराग्य तश्चयत् ॥ योगेनदानधर्मेणश्रेयोभिरितरैरपि ३३ सर्वंमद्भक्तियोगेनमद्भक्तोलभतेंजसा ॥ स्वर्गापवर्गंमद्धामकथंचिद्यदिवांछति ३४ नकिंचित्सा धवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम ॥ वांछंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवम् ३५ नैरपेक्ष्यंपरंप्राहुर्निःश्रेयसमकल्मषम् ॥ तस्मान्निराशिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमे भवेत् ३६ नमय्येकांतभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः ॥ साधूनांसमचित्तानांबुद्धेःपारमुपेयुषाम् ३७ एवमेतान्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः ॥ क्षेमंविंदंति मत्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ॥ ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविंशोध्यायः ॥ २० ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

न्निरपेक्षस्यतस्यभक्तिरानंदरूपिणीभवेदित्यन्वयः । यतोभक्तिविषयेणभक्तायफलंदेयमतइति । यदिदद्याद्भक्तियोगफलंमोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेनतच्चद्दृष्ट्वाप्युरेवते । इत्यस्माद्वाक्यात्मुक्ति फलाद्भक्तिलक्षणसाधनस्याधिकानंदबुद्ध्येत्यर्थः ३६ भक्तियोगिनोरागिणश्चेत्तेषांविषयागुणदोषोद्भावकाःस्युरितितत्राह नेति । कामित्वेपितेषांभक्तिफलात्मनाविषयभोगाभावाद्गुणाःविषयागुणदो षोद्भावकाःनभवंति । कुतःसमचित्तानांसमत्वेनमत्प्रियविहितकरणान्मदप्रियनिषिद्धवर्जनाच्च एतदपिकुतइत्यतउक्तं बुद्धेरिति बुद्धेःप्रकृतेःपारमाप्तकामानां मदेकहितकरणत्वस्ययुक्तत्वादित्यर्थः । अ नेनैषांवैराग्यमपिअधिकमित्युक्तंभवति तदुक्तं कामिनोपिस्वयंकामान्भुंजतेनफलात्मना । तस्माद्विरागेप्यधिकोदेवाएवहिताद्दशाइति ३७ त्रयाणामपियोगिनांफलमाह एवमेतानिति कर्मयोगिनः क्षेमंविंदंति ज्ञानयोगिनोवैकुंठादिमत्स्थानं भक्तियोगिनोब्रह्म तत्रापिमुख्यभक्तिभाक्ब्रह्मापरमंब्रह्माविंदतीति । उत्तमोभक्तियोगस्तुज्ञानयोगस्तुमध्यमः । अधमःकर्मयोगश्चब्रह्मैकोमुख्यभक्तिभाक् । ज्ञानमप्यधिकंतेषांनियतंभक्तियोगिनां । उदेतिभगवद्भक्त्यातद्ब्रह्मज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकंपतोज्ञानंज्ञानस्नेहात्मिकाहिसा । तथापिज्ञानयोगित्वंमानुषज्ञानतोधिकं । भक्तियोगेततोयत्नःकार्योविद्वद्भिरं जसा । इत्यतःफलतारतम्यमवगंतव्यम् ३८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांविंशोध्यायः ॥ २० ॥

कर्मयोगिनांभगवत्प्रियत्वेनद्रव्यदेशादिशुद्धिकथनपूर्वंकर्मकरणप्रकारंवक्तपस्मिन्नध्याये । तत्रकथितानांत्र्याणामप्येकमननुतिष्ठतांगतिमाह यएतामिति भक्तिज्ञानक्रियात्मिकांभक्तिज्ञानकर्मयोग
विषयाम् १ यथागुणदोषौमत्प्रियाप्रियोपाहितविहिताविहितकरणानिबंधनौ । एवंगुणदोषमूलेपुण्यपापनिबंधनेशुद्ध्यशुद्धीअपिमत्सन्निधानविशेषतदभावकृतेनब्राह्मणजात्यधिकृतेइतिपू
र्वोक्तानुवादपूर्वंशुद्ध्यशुद्धिव्यवस्थामाह स्वेस्वेइति उक्तार्थोयम् २ पंचभूतात्मकत्वेनसमानेष्वपिवस्तुषु द्रव्यस्यशुद्धिःअशुद्धिःगुणदोषौशुभाचशुभौचमत्सन्निधानविशेषतदभावकृतत्वेनविधीय
ते । किमर्थमतउक्तं । विचिकित्सार्थंशुद्ध्यशुद्धीविवेकज्ञानेनपुण्याधिक्येनसुखाधिक्यंभवतिइतिविज्ञापनार्थमिति पंचभूतात्मकत्वेनसमतासर्ववस्तुषु । हरिसन्निधिर्विशेष्याद्विशेषश्चमहान्सदेतिवचनात् ३
एतदेवविवृणोति धर्मार्थमिति । सुकृतादिप्रयोजनमुद्दिश्यधर्म्यंधर्मसाधनंधुरमुद्वहतामया यात्रार्थंशरीरयापनार्थं ४ शुद्ध्यशुद्धीइत्युक्तमेवविवृणोति भूमीति । स्थावरादीनांआब्रह्मपर्यंतानांजीवानां
आत्मनासंयुताःशारीराःभूम्यादयःपंचधातवोमहाभूतानि ५ पंचभूतात्मकत्वेनसमानेष्वपिस्थावरादिब्रह्मांतेषुधातुःपरमेश्वरः यउत्रिधातुपृथिवीमितिश्रुतिः तस्यसन्निधानविशेषाच्छुद्ध्यैतदसंनिधानविशे
षादशुद्ध्यैचभेदेनतारतम्यलक्षणेनविषमाणिनामरूपाणिविकल्प्यंतेविविधत्वेनकल्प्यंतेव्यवहारयोग्यायोग्यानिक्रियंते विद्वद्भिर्मयाचेतिशेषः । किमर्थमेतेषांदेहित्वेनप्रत्यक्षलणानांजीवानांस्वार्थसिद्ध
येस्वयोग्येपुरुषार्थसिद्धयेइति । आब्रह्मस्थावरादीनांआस्मृतिलक्षणज्ञानयोग्यानामित्यर्थःवाक्यस्मरणयोरद्भिदितिवचनात् । यद्यद्धरेःसन्निहितंतत्तच्छुद्धितरंमतम् । स्वतःशुचितमोविष्णुःसान्निध्यं

श्रीभगवानुवाच ॥ यएतांमत्कथांहित्वाभक्तिज्ञानक्रियात्मिकाम् ॥ क्षुद्रान्कामान्बलैःप्राणैर्जुषंतःसंसरंतिते १ स्वेस्वेधिकारेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्ति
तः ॥ विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिश्चयः २ शुद्ध्यशुद्धीविधीयेतेसमानेष्वपिवस्तुषु ॥ द्रव्यस्यविचिकित्सार्थंगुणदोषौशुभाशुभौ ३ धर्मार्थं
व्यवसायार्थंयात्रार्थमितिवानघ ॥ दर्शितोयंमयाचारोधर्म्यमुद्वहताधुरम् ४ भूम्यंब्वग्न्यनिलाकाशाभूतानांपंचधातवः ॥ आब्रह्मस्थावरादीनांशारीराआ
त्मसंयुताः ५ भेदेननामरूपाणिविषमाणिसमेष्वपि ॥ धातुशुद्ध्यैविकल्प्यंतएतेषांस्वार्थसिद्धये ६ देशकालादिभावानांवचनान्ममसत्तम ॥ गुणदो
षौविधीयेतेनियमार्थंहिकर्मणाम् ७ कृष्णसारोथदेशानांब्राह्मणानांशुचिर्भवेत् ॥ कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणः ८ कर्मण्योगुणवान्कालो
द्रव्यतःस्वतएववा ॥ यतोनिवर्ततेकर्मसदोषोकर्मकःस्मृतः ९

चस्वभावतइतिवचनात् ६ देशादीनांश्रुतिस्मृतिलक्षणंममुखोद्गतंवचनमेवगुणदोषयोर्विवेकाभित्याह देशेति अयंदेशोयंकालएतद्द्रव्यमितिइमानिकर्मयोग्यानिनेतराणीतिममवचनाद्देशादीनांगुण
दोषौविधीयेते कर्मणांनियमार्थंफलसाधनार्थम् ७ कीदृशादेशाःशुचयइत्यतस्तानाह कृष्णसारइति । ब्राह्मणानांकर्मकरणायकृष्णसारोनाममृगोदेशानांशुचिःशुद्धिकरोभवेत् कृष्णसारोयंदेश
मधिवसतिसदेशःशुचिरित्यर्थः अथशब्देनकृष्णसारविधुरोपिदेशःशुचिरितिसूचयाति नदीसमुद्रगिरयआश्रमाश्चवनानिच । नगराणिचदिव्यानिशालग्रामादयस्तथा । तेषांसमीपगाश्चैवदेशायोजनमा
त्रतः । कर्मण्यास्तुसमाख्यातास्तदन्येकीकटाःस्मृताः । तदन्येपितुयेदेशाःकृष्णसारोषिताःस्वतः । कर्मण्याएवतेज्ञेयाइतिवचनात् । उक्तस्यापवादमाह कृष्णसारोपीति कृष्णसारोपिसौवीरकीकटासं
स्कृतेरिणेभ्योन्यदेशस्यशुचिहेतुः एषांस्ववासोपशुचिकरोनेत्यर्थः स्वपराशुचितोदेशोऽसंस्कृतइत्युच्यतेतदुक्तं यदिनाध्युषिताःखलैरिति तत्रापिविशेषोस्तीत्युक्तं खलैरध्युषिताश्चापियादिसाद्भिराधिष्ठि
ताः । कर्मण्याइतिविज्ञेयाविष्णुलिंगानियत्रचइति ईरणदेशःलावणिकउपद्वीपादिकः ८ देशान्निरूप्यकर्मयोग्यंकालमाह कर्मण्यइति विज्ञेयाइत्यादिप्रमाणसिद्धोयमर्थइतिप्रकटनाय कर्मण्यइति
स्मृत्युक्तशब्दानुवादः गुणवान्वृत्तिमान् कालःकर्मण्यःयज्ञादिकर्मयोग्यःसद्विविधःद्रव्यतःस्वतइति वाशब्देनद्वावपियोग्याविति वकि एवशब्देनतृतीयोनास्तीतिनिश्चीयते द्रव्यतः कर्मण्योवसंतादि

लक्षणः स्वतःकर्मण्यः संध्यादिलक्षणः । कालस्यगुणवत्त्वंनामकिं येनकर्मावर्तत इतितंविविनक्ति यतइति । यतोयस्मिन्कालेनिषिद्धात्कर्मनिवर्तत्तेनक्रियतेसकालःसदोषोनिषिद्धोकर्मकःकर्मानहा निशीथादिलक्षणःस्मृतः। निशीथोमध्यमारात्रीराक्षसानांतुगोचरः इत्यादिना यतोदोषात्कर्मनिवर्ततेतेनदोषेणयुक्तःकालःसदोषत्वादकर्मकः९ द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धिप्रकारोपिबहुविधइत्याह द्रव्यस्येत्यादि ना ताम्रादेर्द्रव्यस्याम्लादिद्रव्यसंयोगेनशुद्धिः भांडादिद्रव्यस्यतूच्छिष्टामेध्यसुरादिसंयोगेनाशुद्धिः महतांवचनेनचशुद्ध्यशुद्धीस्तः तद्यथा अभक्ष्यत्वंयतिपात्रत्वंचालाबुनोद्दष्टं केषांचित्प्रक्षालनादि संस्कारेणशुद्धिः असंस्कारेणाशुद्धि गर्दभयानमसंस्कृतवाणीत्यादेः केषांचिदयोग्यापहृतगृहादिद्रव्यविशेषाणांकालतःशुद्धिःअन्नादीनांकालेनाशुद्धिःअन्नादीनांमहत्त्वेश्वादिस्पर्शेपृस्टांशत्यागेनशिष्ट स्यशुद्धिःअथवान्नस्याल्पतयाल्पत्वेनशुनास्पृष्टस्यतस्याशुद्धिः अल्पस्यापिपापस्यपिपीलिकाहननादेरशुचित्वंन । महतोद्रव्यस्यवधादशुद्धिः १० शक्त्याशुद्धिः शक्तस्यपुंसःतीर्थयात्रादिनाब्राह्मण्यात्र तादिनावाशुद्धिः अशक्तस्यज्वरादिरोगपीडितस्यदेवार्चनादिलक्षणेननित्यकर्मानुष्ठानेनशुद्धिः अशुद्धस्यापिमहतांवाचाशुद्धिःशुद्धस्यापिबहूनांवाचात्वशुद्धिः बुद्धिरपिशुद्ध्यशुद्धिहेतुस्तथाहिसुरा पानादिपापनिश्चयेअशुद्धिः हरिकथाश्रवणादिषुपुण्यानिश्चयेशुद्धिःतथाहिसमृद्धिःसंपदात्मनःशुद्ध्यशुद्ध्योःकारणं सत्पात्रदानादिसद्व्ययेनशुद्धिःअसत्पात्रप्रदानगणिकादिभोगविषयादशुद्धिः अन्येषां सविशेषाः सोमादिद्रव्यविशेषाश्चदेशावस्थानुसारतःशुध्यंत्यशुध्यंतिहि तथाहि मांसाविशेषाविध्यादुत्तरदेशेशुद्धाःदक्षिणदेशेत्वशुद्धाःतथासोमादिद्रव्यविशेषायज्ञकर्माद्यवस्थायामेवशुद्धाःनान्यदा ११

द्रव्यस्यशुद्ध्यशुद्धीचद्रव्येणवचनेनवा ॥ संस्कारेणाथकालेनमहत्त्वाल्पतयाथवा १० शक्त्याशक्त्याचवाग्बुद्ध्यासमृद्ध्याचतथात्मनः ॥ अन्येशुद्ध्यंति हितथादेशावस्थानुसारतः ११ धान्यदार्वस्थितंतूनांरसतैजसचर्मणाम् ॥ कालवाय्वग्निमृत्तोयैःपार्थिवानांयुतायुतैः १२ अमेध्यलिप्तंयद्येनगंधलेपं व्यपोहति ॥ भजतेप्रकृतिंतस्यतच्छौचमुपदिश्यते १३ स्नानदानतपोवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ॥ मदभ्यासान्मनःशौचंकृत्वाकर्माचरेद्द्विजः १४ मंत्रस्यचपरिज्ञानंकर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ॥ धर्मःसंपाद्यतेसद्भिरधर्मस्तुविपर्ययैः १५

पार्थिवानांपृथिवीविकाराणांधान्यादीनांयुतायुतैःकालादिभिःशुद्धिः धान्यानामामयुतेनैकेनकालेनदारुपात्राणामस्थ्नांशंखादीनांचयुताभ्यांमृत्तोयाभ्यांतंतूनामयुतेनकेवलेनतोयेनआज्यादिरसानांतै जसानांकांस्यादीनांचायुतेनाग्निना चर्मणांयुताभ्यांमृत्तोयाभ्यांशुद्धिरित्यर्थः १२ यदमेध्यलिप्तंयेनगंधंलेपंचव्यपोहतितेनतस्यप्रकृतिंभजते तस्यवस्तुनस्तच्छौचंशुद्धिरुपादिश्यते १३ कर्मांगशु द्धिप्रकारमाह स्नानेति अवस्थायौवनादिलक्षणा वीर्यंमाहात्म्यंशक्तिर्वा संस्कारउर्ध्वपुंड्रादिधारणं कर्मनित्यसंध्यावंदनादिमत्पूजावसानं एभिर्मनःशौचंमनसःशुद्धिंकृत्वाभीक्ष्णंकर्माचरेत् म दभ्यासान्ममध्यानाभ्यासाच्च १४ ऋष्याद्युपेतस्यमंत्रस्यपरिज्ञानमापादनीयमितिशेषः कर्मणःशुद्धिःकथमित्यतउक्तं कर्मेति मदर्पणंब्रह्मार्पणमस्त्विति एतैःसाध्यंकिमत्राह धर्मइति धर्मोमद्भ क्तिलक्षणःसंपाद्यते तत्राधिकारिणआह सद्भिरिति विपर्ययैर्मदर्पणमकुर्वाणैरसद्भिरेतैरधर्मःपापलक्षणःसंपाद्यतइत्यन्वयः आंतरःसन्निधिर्विष्णोर्बाह्यःसन्निधिरेवच । द्विविधःसन्निधिःप्रोक्तःकृत्रिमोबा ह्यउच्यते । स्वाभाविकस्त्वांतरःस्यात्प्रतिमाजीवगोयथेतिवचनेनसान्निधानार्थंब्रह्मार्पणंकर्तव्यमितिज्ञायते १५

१ अयोग्यामोक्षानधिकारिणः ।

इतोपिभगवदर्पणंकर्तव्यमन्यथाकृतहान्यकृताभ्यागमौस्यातामितिभावेनाह क्वचिदिति क्वचित्कर्मणिविहितत्वे नगुणोपिदोषःस्यात् मदभक्तेनानर्पितत्वेनानुष्ठितत्वादंतवदितिशेषः । अपिविधिनाब्राह्मणोपिनहंतव्यइतिनिषेधाविधिनादोषोपिगुणःस्यात् यथेंद्रस्यवृत्रहत्याऋषिनारायणप्रीतिजनकत्वात् ननुगुणदोषविधाननियमः कथमत्राह गुणेति गुणदोषाभ्यामर्थनियमःस्वर्गनरकादिफलानियमस्तौगुणदोषौ विदंतिजानंतीतितद्विदःमनुष्यादयस्तेषामेवबाधतेक्लेशकरोभवति प्रपन्नसाध्यत्वात् एवशब्देनतिर्यगादयोव्यावर्त्यंतेश्रुतेर्ग्रहणशक्त्यभावात्तेषामतोमनुष्यादीन्प्रतिविधीयमानौगुणदोषौभगवदर्पणाभावेस्वर्गनरकादिफलंदत्तइत्युक्तं तद्विधानंतद्विदामित्यनेनमनुष्यादिष्वपिशुभाशुभज्ञानयोग्यवयसां तदजानतांमहानज्ञानजोदोषोमूर्खाणांतिर्यगादीनांतदभावश्चेतिसूच्यते । वर्षाच्चतुर्दशादूर्ध्वंयेनविद्युःशुभाशुभं । तेषामज्ञानजोदोषःसुमहान्कर्मजादपीति । तिरश्चामिंद्रियाशक्तेर्नदोषोज्ञानजोभवेत् । गुणोपिनैवकाश्चित्स्याद्यतोज्ञानबहिष्कृताइतिवचनात् १६ गुणदोषनिमित्तबाधायथानस्यात्संप्रकारंवक्ति समानेति अपतितानांविप्रादीनांसमानकर्माचरणेमदर्पणेनात्मयोग्यकर्माचरणेपातकंनस्यात् तथापूर्वमपतिताविप्रादयोयेनकर्मणापतंतितेषांतत्समानकर्माचरणेतप्तसुरापानतप्तस्त्रीमूर्त्यालिंगनादिकेदेहत्यागिवद्दोषलक्षणंतत्कर्मपातकंचनभवति तथाशयानःशूद्रश्चब्राह्मणादिपातित्यहेतुभिःलशुनभक्षणादिभिरधोनपतति अधइतिविशेषणात्सुरापानादिभिरेवपतति कुतोनपततीत्यतउक्तंऔत्पत्तिकइति तस्यशूद्रस्यलशुनभक्षणादिलक्षणैर्गुणैरमुख्यैःकर्मभिःसंगःऔत्पत्तिकःस्वभाविकोयतस्तस्मात्स्वायोग्यएवकर्मणिपततीत्यर्थः । त्रैवर्णिकाःसंचरंतोवेदकर्मप्रवर्तनात् । शयानःशूद्रउद्दिष्टोवेदकर्माप्रवर्तनात् । नतस्याभक्ष्यजोदोषःशुश्रूषायांप्रवर्ततः । यथासुवर्णस्यमलंशुक्रंताम्रस्यनैवतत् । एवंविप्रादिदोषैस्तुनशूद्रोदोषतामियात् । मलंतुतस्यापिमलंयथैवंशूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्रतिरूपस्यच

क्वचिद्गुणोपिदोषःस्याद्दोषोपिविधिनागुणः ॥ गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेवबाधते १६ समानकर्माचरणेपतितानांनपातकम् ॥ औत्पत्तिकोगुणैःसंगोनशयानःपतत्यधः १७ यतोयतोनिवर्तेतविमुच्येततततस्ततः ॥ एषधर्मोनृणांक्षेमःशोकमोहभयापहः १८ विषयेषुगुणध्यानात्पुंसःसंगस्ततोभवेत् ॥ संगात्तत्रभवेत्कामःकामादेवकलिर्नृणाम् १९ कलेर्दुर्विषहःक्रोधस्तमस्तदनुवर्तते ॥ तमसाग्रस्यतेपुंसश्चेतनाव्यापिनीततः २० तयाविरहितःसाधोजंतुःशून्यायकल्पते ॥ ततोस्यस्वार्थविभ्रंशोमूर्छितस्यमृतस्यच २१

रणंदोषदंमतामितिवचनात् १७ किंबहुनोक्तेनसर्वतोप्यभिमानपरित्यागेनश्रीनारायणसमर्पणमेवसमस्तदोषनाशकरमित्याह यतोयतइति यतःयतःकर्मणोनाहंकर्तेति निवर्तेत अहंकाररराहित्येनयद्यत्कर्मपरमेश्वरार्पणबुद्ध्याकरोतिततस्ततःकर्मणोविमुच्येत तत्तत्कर्मबंधकंनस्यादित्यर्थः तत्कर्तव्यतायानुद्धयवतारार्थस्तौति एषइति एषःपरमेश्वरसमर्पणलक्षणोधर्मःक्षेमःसंसारमुक्तिहेतुः मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेः १८ विपक्षेबाधकमनर्थलक्षणमाह विषयेष्विति अयमर्थः भगवदर्पणबुद्धिराहित्येनक्रियमाणंकर्मशब्दादिविषयेषुगुणबुद्धिंजनयति मृगतृष्णिकापयःपूरमतीवतदनुनिरंकुशस्यपुंसोविषयेषुगुणध्यानात्सुखसाधनत्वध्यानात्तेषुस्नेहलक्षणःसंगःस्यात् ततस्तेषुकामःइच्छास्यादिच्छातःकलिःकलद्रावणइतिधातोः चेतनधर्मज्ञानद्रावणहेतुरधर्माज्ञानात्माविशति १९ कलेरावेशात्स्वाभीष्टपरिपंथिषुसत्सुदुर्विषहःक्रोधःस्यात्तदनुद्वेषानंतरंतमोवर्तते ततस्तमसिमग्नस्यपुंसःव्यापिनींद्रियसंततताचेतनासुखानुभवशक्तिस्तमसादुःखोद्रेकेणग्रस्यतेनष्टाभवति २० तयानुभवशक्त्यारहितोजंतुरासुरोजीवःशून्यायसुखनाशायकल्पतेनित्यत्वाच्चेतनस्यनस्वरूपेणनाशःकिंतुसर्वात्मनासुखनाशएवेत्याह ततइति । चशब्दएवार्थेततोमृतस्यअंधंतमःपतनानंतरंअस्यमूर्छितस्यदुःखसमुद्राभिभूतत्वेननिःसंज्ञस्य । स्वार्थस्यसुखस्यविभ्रंशःस्वरूपतोहानिर्भवति २१

---

१ तद्विदामेवेत्यनेनावधारणेनगुणदोषपरिज्ञानशून्यानांगुणदोषार्थनियमोनबाधतेइत्युच्यते इतिभाति अतस्तदनुवादेनतात्पर्यमनुव्याख्याति तद्विदइति । २ शंसुखेनोनंशूनंतस्यभावःशून्यं तस्मैदुःखायेत्यर्थः पृषोदरादित्वात्साधु।

नकेवलं सर्वात्मनासुखनाशःतस्यनिरतिशयदुःखमपिभवतीत्याह विषयेति।विषसाम्यंयातीतिविषयोदुःखंतस्याभिनिवेशेनसमुद्रेकेणात्मानंनवेद अपरंप्रतियोगिनंचनवेत्ति स्वानुभवमंतरेणनकिंचिद्वेत्ती त्यर्थः स्वपरविषयज्ञानंनास्तिचेच्छून्यवादप्रवेशआपन्नइतितत्राह वृक्षेति भगवद्भागवतप्रद्वेषातिशयेननित्यंतमःपतितोनिरंतरंदुःखमेवानुभवन्यमकिंकरैरविरतंवृश्चयमानत्वेनवृक्षजीविकयावृक्षजी वनवद्व्यर्थंजीवन् निष्प्रयोजनोग्रस्तवयाः दुःखपरीतायुःहृतिवच्छ्वसन्नास्ते इत्यन्वयः दोषिणोगुणवत्त्वेनश्रूयंतेविषयाःसदा। असतांसंगतेस्तेषुदोषाःश्रोतुंदुसुर्लभाः।अतोनित्यगुणध्यानात्तद्गुणेप्रीतिमा न्भवेत्। अतस्तत्रभवेत्कामःकामिनंकलिराविशेत्। अधर्माज्ञानरूपेणकलिनाविष्टदेहिनः। सत्तुक्रोधोदुर्विषहस्ततस्तमसिपात्यते। अंधेतमसिमग्नस्यचेतनेंद्रियसंगता। सुखानुभवशक्तिर्यासाविनश्यातिस र्वदा। तदाशमूनभावेनशून्यइत्युच्यतेनरः। सर्वात्मनातुशंभ्रंशस्तस्यदुःखविवर्धनः। अमूर्छितस्यचभवेत्मृत्यनंतरमेवच। दुःखाख्यविषयावेशान्नात्मानंपरमेवच। यथावद्वेत्तिपतितस्तमस्यंधेकदाचन। वृक्षवद्वृश्च्यतेनित्यंनिष्प्रयोजनजीवनः। नित्यदुःखपरीतायुर्हृतिवत्प्रश्वासित्यपि। इतिवचनादासुरजनविषयोयामितिज्ञायते २२ श्रुतिविहितत्वात्स्वर्गादिविषयेच्छासतांस्यादित्याशंक्यैतद्विषयदृ ष्टांतेनस्वर्गादिविषयस्यानित्यसुखहेतुत्वेननतत्रेच्छाकार्या श्रुतिर्भैषज्यरोचनार्थमिक्षुदंडदानवत्स्वर्गादिवादिनीमुख्यतोमुक्तिपरेत्याह फलश्रुतिरिति इयंफलश्रुतिः मोक्षफलश्रवणत्वेनचरितार्थ त्वात् नस्वर्गादिकुसुमश्रुतिस्तथात्वेवेदस्यानर्थहेतुत्वंस्यान्नतद्युक्तम्। स्वर्गादिकामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपिसज्जते। तत्रापिदेवकामेभ्योविशेषंचाभिवांछति। ततस्तम सिपातःस्यादतोवेदःकथंहितान्।

विषयाभिनिवेशेननात्मानंवेदनापरम् ॥ वृक्षजीविकयाजीवन्व्यर्थंग्रस्तवयाःश्वसन् २२ फलश्रुतिरियंनृणांनःश्रेयोरोचनंपरम् ॥ श्रोतुर्विवक्षयाप्रोक्तंयथा भैषज्यरोचनम् २३ उत्पत्त्यैवहिकामेषुप्राणेषुस्वजनेषुच ॥ आसक्तमनसोमर्त्याआत्मनोनर्थहेतुषु २४ नतानविदुषःस्वार्थंभ्राम्यतोवृजिनाध्वनि ॥ कथंयुं ज्यात्पुनस्तेषुतांस्तमोविशतोबुधः २५ एवंव्यवसितंकेचिदविज्ञायकुबुद्धयः ॥ फलश्रुतिंकुसुमितामवेदज्ञावदंतिहि २६ कामिनःकृपणालुब्धाःपुष्पेषु फलबुद्धयः ॥ अग्निमुग्धाधूमितांताःस्वलोकंनविदंतिते २७

काम्यत्वेनाभिचक्षीतसर्वंजानन्स्वयंसदेतिवचनात् तदुपपादयति नइति नोस्माकंसकाशाच्छ्रेयोमोक्षारूयंतदेवरोचयतिकामयति स्वर्गादेरनित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषताज्ञानाच्चेति भैषज्यरोच नंप्रतीक्षुदंडंददातीति यथातथाईषदुत्तमस्यमंदाधिकारिणःश्रोतुर्विवक्षयाभिमुखीकरणायप्रोक्तं नतुतत्रतात्पर्यविवक्षया मंदाधिकारिणानित्यंतपसैवप्रतीक्षितुं। मोक्षोनशक्यतेधैर्यात्ततःस्वर्गादिकंवदेत्। स्वर्गादिष्वल्पफलतांज्ञापयित्वापिमोक्षदं। वेदंवक्तुंतूत्तमानांनित्योवेदःप्रवर्तते। इक्षुदंडंददातीतियथाभैषज्यरोचनं। एवंमंदेषूत्तमेषुमोक्षमाहात्म्यमुच्यते। नह्यल्पफलभाग्वेदोवासुदेवैकसंश्रयइतिवचनात् २३ फलश्रुतेर्मोक्षैकार्थत्वेयुक्तिमाह उत्पत्त्येति उत्पत्त्यास्वभावतएवात्मनोनर्थत्वेहेतुषुकामादिष्वासक्तमनसोयेमर्त्यास्तान्वृजिनाध्वनिसंसारेभ्राम्यतोतएवस्वार्थमविदुषोजनास्तेषांस्वार्थोपायंबुधोजान न्वेदस्तेषुपुनर्नियुंज्यात् नियुंजानश्चेदुन्मत्तवाक्यवदप्रमाणंस्यादित्याशयेनाह कथमिति विषयाभिनिवेशेनतमोविशतस्तान्पुनस्तेषुविषयेषुवेदःकथंयुंज्यान्नकथमपिपुनःकिंउन्मत्तवाक्यसाम्यप्रा प्तिभयादितिशेषः कामादिषुनतान्प्रग्रान्इतिवापदच्छेदः तथाचैक्यवाक्यंप्राप्नोति २४ २५ स्वमतंप्रदर्श्यासुरमतंप्रदर्शयति एवमिति केचिदसुरपक्षीयाःवेदस्यैवमुख्यंव्यवसितंनिश्चयमवि ज्ञायफलश्रुतिफलंमोक्षस्तद्विषयांश्रुतिंकुसुमितांस्वर्गविषयांवदंति अतएवावेदज्ञाइति २६ एतदेवोपपादयति कामिनइति कामिनोनिषिद्धकामिनः नतुयोग्यकामवंतोनिषेध्याः अयोग्यभार्या पुत्रादिकामितानर्थसाधिनी। योग्यकामाद्धरेःप्रीतिरतोब्रह्मादयोमलाःभार्यापुत्रादिसंयुक्तावासुदेवमुपासतइतिप्रमाणात्। एवंविधाअसुराइत्याभिप्रेत्यकृपणादिशब्दाः प्रयुक्ताः। ननुस्वर्गकामइतिश्रुतेः

१ नृणांइतिसामानाधिकरण्येनान्वयेकृष्णोपिमनुष्येषुकश्चनेतिभातीत्यतोतःसकाशादितिपदमध्याहार्यंतात्पर्यमनुसृत्य। २ अयोग्यकामवंतः।

स्वर्गादिष्वेवस्पष्टार्थत्वात्कथंपुष्पेषुफलबुद्धयइतिनिंदाक्रियतेइतितत्राह अग्निमुग्धाइति । मामविज्ञायाग्निरेवेज्यतेइतिमुग्धाःमिथ्याज्ञानिनःप्रत्यक्षफलमाह धूमेति । मिथ्याज्ञानित्वंकथमत्राह स्व लोकमितिस्वलोकंस्वाश्रयंपरमात्मानंनविदंति अनेनस्वर्गकामाःस्वर्गकामशब्दार्थमपिनविदंतीतिज्ञापितं । नित्यानंदोहरेर्भक्तिज्ञानाद्याःस्वर्गशब्दिताः । पुत्रभार्याप्तवित्ताद्याःसर्वेमोक्षगतंफलं । उद्दिश्य स्वर्गकामस्ययजनंश्रुतिचोदितं । तदविज्ञायपुष्पाख्यमनित्यंस्वर्गमिच्छवः । यजंतिमंदमतयोवेदवादपरायणाइतिमानेनस्वर्गशब्दविवरणात् स्त्रीभिर्यानैर्वाइत्यादिचात्रमानम् २७ कोसावाश्रयइतित त्राह नतइति । येउक्थेनप्रोणेनशाःशासनंयेषांतेउक्थशासःअंधेतमसिपातयित्वाप्रायेनदंडद्याअसुतृपःकेवलेंद्रियारामास्तेयइदंव्याप्तोपतश्चेदंजातंहृदिस्थंमांनजानंतीत्यन्वयः विष्णवभक्तान्सदावायुः त्रासयेत्तमासिक्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षायप्रापयित्वासुखंनयेदितिच अज्ञानंनिदर्शयति यथेति यथानीहारचक्षुषःनीहारावृतदृष्टयःपदार्थान्यथावन्नविदंति २८तथा तेमेमतमविज्ञाय । मोक्षाख्यंफलमे वाहस्वर्गादिवचनंतुयत् ।असुराणामयंस्वर्गशब्दःपुष्पात्मकंवदेत् । देवानांहरिसंप्राप्तिंवेदोविष्णुपरोयतः । इत्येतत्सिद्धंअविदित्वा ततःकिमत्राह परोक्षेति परोक्षमधंतमःतद्विषयःतत्प्राप्तियोग्यः आत्मा स्वरूपंयेषांतेतथा अंधंतमःपरोक्षंचपंचकष्टंतथोच्यते । इतिवाक्यसिद्धं कामिनःकृपणाइत्यादिनैवंविधाअसुराइत्यपर्यंतउक्ताःइदानींस्पष्टयति हिंसायामिति अयंभावः येकामिनःतेषामसुराणांयदियदा हिंसायांकामः तदायज्ञएवनचोदना । यद्यदात्मनोहिंसनमिष्टंतत्तद्विहितमितिकुतर्कैःप्रतिपाद्ययज्ञंप्रापयंति आसुरोविहितांहिंसांविहितत्वेनवर्णयेत् । आसुरायाज्ञिकाःसर्वेनारायणपराङ्मुखाइति

नतेमामंगजानंतिहृदिस्थंयइदंयतः ॥ उक्थशासोह्यसुतृपोयथानीहारचक्षुषः २८ तेमेमतमविज्ञायपरोक्षविषयात्मकाः ॥ “वृथोपशून्विनिघ्नंतिहिंस्यंते प्रेत्यतैस्तुते ॥” हिंसायायदिकामःस्याद्यज्ञएवनचोदना २९ हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिःस्वसुखेच्छया ॥ यजंतेदेवतायज्ञैःपितृन्भूतपतीन्खलाः ३० स्वप्नोपममसुंलोकमसंतंश्रवणप्रियम् ॥ आशिषोहृदिसंकल्प्यत्यजंत्यर्थान्यथावणिक् ३१ रजःसत्वतमोनिष्ठारजःसत्वममोजुषः ॥ उपासतेइंद्रमु ख्यान्देवादीन्नतथैवमाम् ३२ इष्ट्वेहदेवतायज्ञैर्गत्वारंस्यामहेदिवि ॥ तस्यांतइहभूयास्ममहाशालामहाकुलाः ३३

वचनात् २९ एषांप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्यासुरत्वंस्पष्टमित्याह हिंसाविहाराइति आलब्धैःहिंसितैः ३० असुंलोकमुद्दिश्यअसंतमनित्यं अर्थहानिरेवैषांनस्वाभीष्टप्राप्तिरित्याह आशिषइति हृदिस्व र्गाशिषः संकल्प्ययास्यामइतिनिरूप्यवणिग्यथातथाअर्थास्त्यजति ३१ संतुवापितृभूतपतीनांयष्टारोसुराः इंद्रादिदेवतार्चकाःकथमित्याशंक्यायथावत्तदर्चनाभावादित्याह रजइति एवंविधायाज्ञि कास्त्वामसाः कुतः विष्णुंविहाययेदेवान्पितॄन्भूतेशमेवच । साम्येनवापूजयंतितेज्ञेयाआसुरागणाइतिस्मृतेः तेष्वपिविशेषोस्ति तामससात्विकास्तामसराजसास्तामसतामसाइति तत्रतेसर्वेइंद्रमुख्या न्देवादीन्मांचयथोपासतेरजःसत्वतमोनिष्ठाःरजःसत्वतमोजुषोभवंति कथं तामससात्विकव्रताः किंचित्स्वर्गादिसुखोपेतानिरयदुःखोद्रिक्तान्लोकान्जुषंते तामसराजसव्रताःकेवलंनिरयदुःखाकुल लोकान् तामसतामसव्रताः अंधंतमोदुःखाविलान्लोकान्सेवंतइत्यन्वयः तामसेषुतुयेसत्वानिरयप्रचुरास्तुते । ईषत्स्वर्गादिसंयुक्तास्तमोनिष्ठास्तुतेस्मृताः । केवलंनिरयेनिष्ठायेतेतामसराजसाः । अंधेतम सियेनिष्ठास्तेवैतामसतामसाः । एवंत्रिभेदयुक्तास्तुयाज्ञिकाविष्णुवर्जिताः । इत्यनेनत्रैविध्यंप्रामाणिकं निष्ठोत्कर्षेव्यवस्थायांनाशंतेव्रतयाच्चयोरितिवचनात् रजआदिव्रतयुक्तारजआदिलोकांश्चप्राप्नुवंति तइत्यर्थः ३२ तत्प्रार्थनाप्रकारमाह इष्ट्वेति रंस्यामहेरंतुमिच्छामः इहभूमौ अनेनायथोपासनंचदर्शितंनित्यानंदलक्षणमोक्षाकांक्षानुगुणगुणोपसंहाराभावात् ३३

१ इदमर्धंप्रक्षिप्तमितितात्पर्यदीपिकाश्रीनिवासतीर्थीयेत्यादिग्रंथविमर्शेनेकृतेसतिभाति कचित्मूलकोशेष्वनुपलंभाच्च । २ अत्रमनुष्याधमाःतामससात्विकाः । प्रधानदैत्यानुगाःतामसराजसाःकल्पादिप्रधानदैत्याः तामसतामसाइतिविवेकोगीतातात्पर्यानुसारेणमंतव्यः

अयथोपासनेनेनिमित्तमाह एवमिति पुष्पितयास्वर्गादिपुष्पविषययावाचाऽव्याक्षिप्तंमनोयेषांतेतथातेषांमानिनांअतिस्तब्धानामितिविशेषणद्वयेन मनःसमीचीनत्वजमकतस्वज्ञगुर्वादिसेवापिदूरीभूते तिध्वनयति ३४ स्वर्गादिपरस्यवेदस्यमुक्तिपरत्वंकथंघटतइत्यत्राहवेदाइति स्वतएवपूर्णस्वरूपत्वात् ब्रह्मात्माविष्णुःसएवविषयोयेषांतेब्रह्मात्मविषयावेदाः नारायणपरावेदाइत्यादेः ब्रह्मत्वंपूर्णतामोक्तात्वद्यस्यस्वतएवतु । सब्रह्मात्मासमुद्दिष्टोवासुदेवःसनातनइतिच अनेनब्रह्मात्मप्राप्तिलक्षणमोक्षपरत्वमविनाभूतंवेदस्येतिज्ञायते उक्तशंकायाःपरिहारःकथमायातइत्यतउक्तं त्रिकांडविषयाअपीति यद्यपि ब्रह्मदेवकर्मकांडविषयाअधिकारिभेदेनप्रतीयंतेतथाप्युत्तमाधिकारिणांकांडद्वयपरत्वंविहायब्रह्मगुणप्रतिपादनद्वारामोक्षपरत्वंस्पष्टमितिभावः सर्ववेदानांब्रह्मात्मपरत्वंसत्यंचेन्मुखतःकिमितिप्रतीत्यभावइतितत्राह परोक्षेति किमनेनप्रयोजनमत्राह परोक्षमिति परोक्षप्रियाइवहिदेवाइतिश्रुतिः चशब्दान्मद्भक्तानांदेवादीनांप्रियामित्यर्थोवगम्यते ३५ परोक्षत्वान्ममप्रसादंविनावेदार्थोदुरवबोधइत्याह शब्दब्रह्मेति तर्हिनिरधिकारित्वात्डिवित्थडित्थादिशब्दवद्धेयोवेदइत्यतउक्तं प्राणेति अत्रप्राणादिशब्दैर्ब्रह्मादयोविवक्ष्यंते प्राणेंद्रियमनोभिःमयितेज्ञायतइतिप्राणेंद्रियमनोमयं भेयत्वान्मयउद्दिष्टोवेदःप्राणादिभिःसदेतिवाक्यात्वाक्यत्वेपौरुषेयत्वेनचलौकिकवाक्यवदानित्यंपारिमितंचनेत्याह अनंतेति अंतोविनाशउद्दिष्टःपारःपरिमितिस्तथा । अनंतपारोवेदोयंताभ्यांसरहितोयतइत्येवचनमत्रोदाहृत्यार्थोवक्तव्यः समुद्रवदित्यल्पाधिकारिणोपेक्ष्योक्तंनतूत्तमाधिकारिणइति ३६ वेदस्यप्रतीयमानोर्थोनचेद्व्याख्याभावेनवैयर्थ्यमापन्नमत्राह मयेति अनंतगुणपूर्णत्वाद्भूम्नाब्रह्मादिशब्दवाच्येनमयोपबृंहितंमत्प्रतिपादकत्वेनपूर्णार्थोपेतं किमत्रप्रमाणमत्राह भूतेष्वितिभूतेषुघोषरूपेणलक्ष्यतेकथमिवाबिसेषूर्णेवशब्दब्रह्मेतिशेषः ३७ प्राणादिभिर्मीयतइत्यु

एवंपुष्पितयावाचाव्याक्षिप्तमनसांनृणाम् ॥ मानिनांचातिस्तब्धानांमद्वार्तापिनरोचते ३४ वेदाब्रह्मात्मविषयास्त्रिकांडविषयाअपि ॥ परोक्षवादोवेदोयंपरोक्षंममचप्रियम् ३५ शब्दब्रह्मसुदुर्बोधंप्राणेंद्रियमनोमयम् ॥ अनंतपारंगंभीरंदुर्विगाह्यंसमुद्रवत् ३६ मयोपबृंहितंभूम्नाब्रह्मणानंतशक्तिना ॥ भूतेषुघोषरूपेणबिसेषूर्णेवलक्ष्यते ३७ यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्वहतेमुखात् ॥ आकाशाद्घोषवान्प्राणोमनसास्पर्शरूपिणा ३८

क्तंतंप्रकारमाह यथेति यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णामुद्धृत्यमुखादुद्वहतेनिष्कासयतिपुनर्ग्रसतिच एवंघोषवानाकाशगुणशब्दव्यक्तिमान्छंदांसिमयितेनेनेतिछंदोमयोमृतमयोमत्प्रसादेनमोक्षदःप्राणःआस्पर्शोविष्णुःतद्रूपयतीत्यास्पर्शरूपिप्राणस्यमनस्तेनस्वमनसासहस्रपदवीमदनंतरूपविषयांओंकारेषुत्रिमात्राद्यनंतमात्रावसानप्रणवेष्वंजितांस्पष्टव्यक्तांतद्व्याख्यानरूपांस्पर्शादिवर्णैरलंकृतांगुह्यदर्शनादिभेदेनविचित्राभिर्नानाविधाभिरेकाशीतिसंख्याताभिर्भाषाभिर्वितताम् चतुरुत्तरैश्चतुर्वर्णैरधिकोष्णिग्युक्तैर्गायत्र्यादिच्छंदोभिश्चवितताअनंतपारांविनाशपरिमाणरहितांबृहतींश्रुतिंहृदयाकाशादुद्धृत्यस्वजातिउच्चारयतिरुद्रादिभ्यउपदिशतिपुनःकल्पांतेस्वस्मिन्नेवाक्षिपतेविदधातीत्यन्वयः चतुरुत्तरत्वनियमोजगत्यंतानामेवगायत्र्याउष्णिक्चतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैःजगत्यंतानामेवचतुरुत्तरत्वानियमः भुंक्तेयदाखिलान्स्पर्शानास्पर्शोविष्णुरुच्यते । तस्यप्रकाशकंनित्यंनमस्येप्राणमेकलं । प्राणस्यैवमनोनित्यंवासुदेवंप्रकाशयेदितिच । मीयंतेनेनछंदांसिप्राणश्छंदोमयस्ततइतिच त्रिमात्रमादितःकृत्वायावद्वानंतमात्रकाः । प्रणवास्तेपिभेदेनह्यनंताःपरिकीर्तिताः । एकमात्रोत्तराःसर्वेवासुदेवाभिधायकाः । तेषांव्याख्यानरूपाहिसर्वेवेदाःप्रकीर्तिताः । ओंकारेणान्वितास्तस्मात्सदोच्चार्योहरेःप्रियैरिति उक्तार्थेप्रमाणं गुह्यदर्शनभाषेचभाषाचैवसमाधिका । तिस्रस्तुमूलभाषाःस्युरेकैकाचत्रिधापुनः । गुह्यदर्शनसंज्ञाचगुह्यगुह्यातथापरा । एवमादिक्रमेणैवत्वेकाशीतिविभेदिताः । भाषास्तत्रचगुह्याचप्रसिद्धार्थेष्वनन्विता।गुह्यार्थैतत्परैर्वायोमणिमित्यादिकाचसा।दर्शनान्यवलंब्यैवशुपत्यादिनांतुया। बहुश्रुतिविरुद्धंतुवदेत्सादर्शनात्मिका।अंतेनिषेधसंयुक्ताभस्मस्नानादिकाचसा।यथाप्रद्दश्य

१ ॐकारस्यैकत्वेनोंकारेष्वितिबहुवचनायोगादित्यतःॐकाराणांबहुत्वाद्बहुवचनमित्यत्रप्रमाणमाह ॥ त्रिमात्रेति ॥ ॐकारेष्वंजितामितिपाठःकाल्पनिकः । २ अंधोमणिमविंददित्यादिका प्रतीतार्थे योग्यताभावात्मगम्यज्ज्ञानेनांधःगुरूपदेशादिनामणिज्ञानोत्तमंलब्धवानितिगोप्योर्थः मणिर्मूर्खप्रधानंचेत्युत्तमस्यवचोभवेदित्यभिधानम् ॥

भानार्थासमाधिःसाप्रकीर्तिता ।विष्णुःपरमइत्याद्यासाचविद्वद्भिरीरितेतिवचनात् संप्रदायज्ञैर्गुरुचरणशरणैरेवपुरुषैर्ज्ञेयोयमर्थइति भस्मस्नानविधानंतुश्रुत्युक्तंदर्शनानुगं।भस्मस्नानंततोग्राह्यंविधानंतुनृसिंह गं।इतिवाक्यादंतेनिषेधयुक्तत्वात्भस्मस्नानानादरोपिकर्तव्यइति ३८ ३९ ४० गायत्र्यादिच्छंदसांक्रमोपिछंदोवैचित्र्याद्युक्तविधइत्याशयवानाह गायत्रीति छंदस्तुनवपादंयज्जगादित्युच्यतेबुधैरितिवचना ज्जगन्नामच्छंदोनवपादात्मकमित्यर्थः ४१ मुख्यप्राणोपिमत्प्रसादादेववेदार्थंजानाति मुख्यतः सर्ववेदार्थतत्त्वमहमेवजानामीत्याशयवानाह किंविधत्तइति विकल्पयेत्विविधरूपत्वेनकल्पयेत् लोकेवि द्वज्जनमध्येमदन्यःकःपुरुषःइत्यस्याःश्रुतेःहृदयंतात्पर्यार्थंवेदकोपिनवेदचेत्कोवायुर्मत्प्रसादाद्वेत्तीत्यर्थः४२ संध्यामुपासीतेत्यादेःसंध्योपासनादिविधिलक्षणमर्थमंतरेणान्यमर्थंभगवान्कथंवेत्तीतितत्राह मामिति संध्यामुपासीतेत्यादिविधिलक्षणोवेदोमामुद्दिश्यविधत्तेसंध्यावंदनादेर्मद्विषयत्वात् ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीत्यादेःयदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलमित्यादेश्च सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मे त्यादिसत्यत्वादिगुणवाचकोवेदः सत्यत्वादिगुणविशिष्टंमामभिधत्ते चत्वारिवागित्यादिषुवेदादिवाच्यत्वाद्वागाख्यंमांवागित्यनूद्यचत्वारीतिमांविविधंकल्पयित्वावासुदेवसंकर्षणादिरूपविशिष्टत्वेनध्येय इति नसुरांपिबेत्ब्राह्मणोनहंतव्यइत्याद्यपोहभागोसुरऐश्वर्यइतिधातोःसुराणामैश्वर्यादिमद्गुणानांपानंममस्यादितिचिंतनं वेदैकवेद्यत्वेनब्राह्मणोविष्णुर्नास्तीतिचिंतनमित्यादिमदप्रियमपोह्यनिषिध्या त्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादिमद्विषयोपासनंवेदतात्पर्यार्थइत्यस्याःश्रुतेःहृदयमेववेदेतिगतेनान्वयः । विधिभागेहरेःपूजैवाभिधानेचतद्गुणाः । विकल्पेतद्बहुत्वंचाप्यपोहेतुतदप्रियं । उच्यतेसर्ववेदेषुतच्चवे

छंदोमयोमृतमयःसहस्रपदवींप्रभुः ॥ ओंकारेव्यंजितांस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् ३९ विचित्रभाषावितितांछंदोभिश्चतुरुत्तरैः ॥ अनंतपारांबृहतींसृजत्या क्षिपतेस्वयम् ४० गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच ॥ त्रिष्टुप्जगत्यतिच्छंदोह्यत्यष्ट्यत्यधिजगद्विराट् ४१ किंविधत्तेकिमाचष्टेकिमनूद्यविकल्पयेत् ॥ इत्यस्याहृदयंलोकेनान्योमद्वेदकश्चन ४२ मांविधत्तेभिधत्तेमांविकल्प्यापोह्यइत्यहम् ४३ एतावान्सर्ववेदार्थःशब्दआस्थायमाऽभिदाम् ॥ मायामात्रमनूद्यांतेप्रतिषिध्यप्रशाम्यति ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ उद्धवउवाच ॥ कानितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषि भिप्रभो ॥ नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्वमिहशुश्रुम १

दसएवहीतिवचनात् सुराहरेर्गुणाःप्रोक्तास्तेमेस्युरितिचिंतनं ।सुरापानमितिप्रोक्तंतन्नकुर्यात्कथंचन ।ब्राह्मणोविष्णुरुद्दिष्टःसनास्तीत्यभिचिंतनं। ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टातांनकुर्यात्कथंचन।इत्याद्यपोहवाक्या र्थश्चित्योविष्णुर्बुधैर्जनैरितिवचनाच्च ४३ नकेवलंकतिपयवाक्यार्थःसर्ववेदार्थोप्येवमेवेतिभावेनोपसंहरति एतावानिति कदानुवेदस्यविश्रमइतितत्राह शब्दइति निर्दोषःशब्दोवेदः अभिदांमामास्थाय सर्वावतारेषुभेदरहितोविष्णुरितिप्रतिष्ठाप्यमायामात्रंमदिच्छोद्बुद्धादृष्टनिर्मितंशरीरादिकंबंधमनूद्यनिरूप्यतस्यप्रतिषेधार्थमुपासनादिकंविधायांतेमोक्षेज्ञानोदयेनजीवस्यशरीरादिकंप्रतिषिध्यप्रशाम्यति स्तिमितसमुद्रवत्स्वभावोपास्तिरूपेणतिष्ठतीत्यन्वयः नभिदायस्यसोभिदः अभिदश्चायमश्चेत्यभिदाःतमभिदां अइतिब्रह्मेति अनिषेधपुमान्विष्णावितियादवः प्रपंचनिषेधोवेदस्यार्थोनेनोच्यतइतिमतं सर्वावताररूपेषुनिर्भेदत्वाददोषतः । अभेदोविष्णुरुद्दिष्टस्तमेवोक्तातदिच्छया । निर्मितंदैहिकंबंधंतस्योपासनयैवतु। प्रतिषिध्यविमोक्षेतुस्वभावोपास्तिरूपतः।प्रातिशाम्यतिवेदोयंवासुदेवैकसंश्रयइतिसमा ख्यानिरस्तमितिज्ञातव्यंविद्यात्मनिभिदाबोधइतिभेदज्ञानस्याविद्यात्वोक्तेश्चेति ४४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ भगवत्सृष्टानांतत्त्वानांसं ख्यानंजीवस्यहरेश्चभेदंनिरूपयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौभगवदुपदेशाज्ज्ञाततत्त्वस्वरूपोप्युद्धवोऋषिभिस्तत्त्वानांबहुत्वासंख्यायमानत्वात् युक्तीर्ज्ञातुकामःपृच्छति कानीति त्वंनवेत्यादीनितत्त्वान्यात्थ वयंचशुश्रुम तत्रऋषिभिःसंख्यातानितान्येवउत्तराणि १

संशयनिमित्तमाह केचिदिति २ ऋषयस्तत्त्वानां संख्यानामेतावत्त्वं यद्विवक्षया कया युक्त्या पृथग्गायंति नोऽस्माकमिदं सयुक्तिकं वक्तुमर्हसि ३ ऋषय इतित्वयोक्तत्वात्सर्वेषु पक्षेषु युक्तिशंकानकार्येत्या शयेन परिहरति युक्तय इति यथा ब्राह्मणा वेदविचारकुशला ऋषयो भाषंते संक्षेपविस्ताराभ्यां वदंति तथा सर्वेषु पक्षेषु युक्तयः संतीत्यन्वयः स्वकपोलकल्पितत्वेन वदतां मतं प्रमाणं कथं स्यादिति तत्राह मायामिति मदीयां मायां मम सामर्थ्यमुद्गृह्य आलंब्य नानाविधां तत्तत्संख्यां वदतां ऋषीणां मतं किन्नु दुर्घटं किमनुपपन्नं सर्वं प्रामाणिकमेवेत्यर्थः विष्णोः सामर्थ्यमालंब्य तत्त्वसंख्यां मुनीश्वराः । चक्रुर्हि तदविज्ञाय विवदंत्यल्पबुद्धयः । तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिर्यस्याविकारतः । अव्यक्तादेर्विकल्पोऽयं मनसः संप्रजायते । विरुद्धकल्पनं तच्च वासुदेवैकनिष्ठया । निरहंकारयानश्येद्विवादैकाश्रयं हितदिति वाक्या च्छ्रीनारायणसामर्थ्यमेव मायोच्यते नानिर्वाच्याविधेति ४ ननु प्रामाणिकं चेत्किमिति विप्रतिपद्यंते इत्याशंक्य तन्मतत त्त्वापरिज्ञानादिति भावेनाह नैतदिति त्वं यथात्थ एतदेवं न भवति दुष्ट त्वादहं यद्वच्मि तत्तथा निर्दोषत्वादिति तदविज्ञाय विवदंत्यल्पबुद्धयः इत्यत्रापि मच्छक्तिरेव हेतुरित्याह एवमिति तत्रापि कारणं विष्णोः शक्तिरिति ५ सत्वादिभेदेन यासामिति बहुवचनं यासां मच्छक्ती नां सकाशाज्जातादव्यक्तादितत्त्वानां व्यतिकराद्विकारान्मनसो यो विकल्पः विरुद्धकल्पो मिथ्याज्ञानलक्षणः स एव विवदतां विवदमानानां पदमाश्रय आसीत् तच्च संख्याविवक्षाभेदेन बहुविधान्मनो विका राद्भवतीत्यर्थः यस्याविकारतः अव्यक्तादेर्विकल्पोऽयं मनसः संप्रजायते । विरुद्धकल्पनमिति कदा नु विकल्पोपशम इत्यत आह शमदमाविति शमः इंद्रियनिग्रहः तद्द्वारा शमे प्राप्ते मन्निष्ठा यां प्रवृद्धायां स विकल्पो

केचित्षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिम् ॥ सप्तैके नव षट्केचिच्चत्वार्येकादशापरे ॥ केचित्सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश २ एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विव क्षया ॥ गायंति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ३ श्रीभगवानुवाच ॥ युक्तयः संति सर्वत्र भाषंते ब्राह्मणा यथा ॥ मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ४ नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ॥ एवं विवदतां हेतुः शक्तयो मे दुरत्ययाः ५ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदम् ॥ प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ६ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्षभ ॥ पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितम् ७ एकस्मिन्नपि दृश्यंते प्रविष्टानीतराणि च ॥ पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ८ पौर्वापर्यमतोऽमीषां प्रसंख्यानमभीप्सताम् ॥ यथा विविक्तं यद्वक्त्रं गृह्णीमो युक्तिसंभवात् ९ अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् ॥ स्वतो न संभवेद्यस्मात्ततोऽन्यः पुरुषो भवेत् १०

व्येति शनयाति ६ तमनु विकल्पनाशानंतरं विवादोऽपि शाम्यति तच्च वासुदेवैकनिष्ठया निरहंकारयानश्येत्तद्विवादैकाश्रयं हितदिति ६ तत्त्वानामनेकविधसंख्याने युक्तिमाह परस्परानुप्रवेशादिति कार्य कारणरूपाणां तत्त्वानां परस्परानुप्रवेशात् कारणेषु कार्यानुप्रवेशात् क्वचित्कार्येषु कारणानुप्रवेशात् अंतर्भावाच्च तथा प्रवेशेन पृथगेवावस्थानाच्च पौर्वापर्यप्रसंख्यानं न्यूनाधिकत्वेन तत्त्वानां गणनं वक्तुर्विवक्षि तं यथा तथा क्रियते पूर्वा संख्या अल्पा अपरा बह्वी तत्संबंधित्वं पौर्वापर्यम् ७ एतदेव विवृणोति एकस्मिन्निति इतराणि तत्त्वानि एकस्मिन्पूर्वस्मिन्कारणे तत्त्वे अपरस्मिन्कार्ये तत्त्वे वा प्रविष्टानि दृश्यंते पि यस्मात्तस्मादमीषां तत्त्वानां गणनमिच्छतां पौर्वापर्यं पूर्वापरसंबंधि प्रसंख्यानमपि युज्यत इत्यर्थः नन्विदमार्षमतं तव चित्ते गीकार्यमुत नेति तत्राह यथेति ऋषिभिरुक्तमिदं यथावदेव विविक्तं पृथक्पृथक्स्पष्टं अ तएव युक्तं चेति यद्यस्मात्तस्माद्गृह्णीमः हेतुं स्पष्टयति युक्तिसंभवादिति यद्युक्तं यथा विविक्तं तत्तथा गृह्णीमः कुतो युक्तिसंभवादिति वा ८ ९ तैर्ऋषिभिरप्यनाद्यविद्याबद्धाद स्वतंत्राज्जीवात्सर्वथान्यः परमेश्वरः स्वीकर्तव्य इति भावेनाह अनादीति अनादिकालं आरभ्य अविद्याकामकर्मयुक्तपुरुषस्य पुरा णिशरीराणि सरतो जीवस्यात्मवेदनं स्व स्वरूपाविर्भावलक्षणं ज्ञानं तथात्मनः परमात्मनोऽपरोक्षलक्षणं ज्ञानं च स्वतः स्वश क्त्या न संभवेत् उक्तहेतोरिति यस्माच्च तस्मात्पुरुषः पूर्णषड्गुणो विष्णुस्ततो जीवादन्यो भवेदित्यंगीकर्तव्यम् १०

अत्रेदमप्यनुसंधेयमित्याह पुरुषेति हृदि स्थित्वा जीवानां ज्ञानोत्पादनात्पुरुषनाम्नो बहिःस्थित्वा ज्ञानफलमुक्तिदानादीश्वरनाम्नश्चाण्वपि वैलक्षण्यं न द्रष्टव्यं भेददर्शने ऽनर्थमाह तदन्येति तयोः पुरुषेश्वरयो अन्यत्वकल्पना भेददृष्टिलक्षणा अपार्था तत्स्वरूपादपगमनप्रयोजनानर्थकारिणीचेत्यर्थः ज्ञानात्मनो जीवस्य ज्ञानोत्पादनं कथं घटत इति तत्राह ज्ञानंचेति प्रकृतेर्गुणः सत्वगुणजन्यं स्वरूपभूतं ज्ञानं तु सदा जीवस्य विष्णुना। नियतं प्राकृतं ज्ञानं भक्त्या तेनैव दीयत इतिवचनात् ११ जन्यज्ञानस्य प्राकृतत्वं साधयति प्रकृतेरिति तुशब्दो विशेषद्योतकः प्रकृतेर्गुणसाम्यप्रलये पर्वतमानस्य आत्मनो जीवस्य यथा सत्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणा आवरका न भवंति ईश्वरेच्छानियतप्रवृत्तिशून्यत्वात् तदा स्वरूपज्ञानादिगुणा अपि भवंति तथा सृष्टिकाले जीवस्वरूपं तैर्गुणैरावृतं भवति गुणानां वीर्यमाह स्थितीति १२ किमा यातं अनेन प्रकृतइत्यत्राह सत्वमिति इह सृष्टिकाले सत्वं ज्ञानं सत्वगुणजन्यं रजोगुणजन्यं कर्म तमोगुणजन्यमज्ञानमित्युच्यते प्रलयकालात् सृष्टिकाले ऽयं विशेष इति बाह्यज्ञानं प्राकृतमिति सिद्धं यद्वा प्रलयेतु सृष्टवपि प्रकृतेर्गुणाः आत्मनः परमात्मनो नाविशेषापादकाः किंतु जीवस्यैव कथमत्राह सत्वमिति सत्वादयो जीवस्य बाह्यज्ञानादिविशेषजनका इति अंतस्थः पुरुषो नाम ज्ञानदः सर्वदेहिनां । बहिस्थ ईश्वरो नाम ज्ञानादिफलदो हरिरिति वाक्यात् । पुरुषाख्यो हृदन्तस्तु विष्णुर्जीवविबोधकः । फलदाता तु बाह्येन यईशो नाभिदां वदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषु विष्णोर्यो भेददर्शकः । येच जीवेश्वराभेदं पश्यंते नर्थभागिन इति वाक्याच्च पुरुषेश्वरावुक्तार्थाविति सिद्धं इदानीं ऋषिभिरुक्ततत्त्वानां संख्याभेदं वक्ष्यन् तत्त्वकारणस्वरूपं तावदाह गुणव्यतिकर इति सत्वादिगुणानां महदाद्यात्मना व्यतिकरो यस्मात्स भगवान् गुणव्यति

पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यमण्वपि ॥ तदन्यकल्पनापार्था ज्ञानंच प्रकृतेर्गुणः ११ प्रकृतेर्गुणसाम्ये तु प्रकृतेर्नात्मनो गुणाः ॥ सत्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यंतहेतवः १२ सत्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते ॥ गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १३ पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोनिलः ॥ ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मेनव १४ श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ॥ वाक्पाण्युपस्थपाय्वंघ्रि कर्माण्यंगोभयं मनः १५ शब्दः स्पर्शो रसो गंधो रूपं चेत्यर्थजातयः ॥ गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १६ सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी ॥ सत्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते १७

करः किंनामधेय इत्यत उक्तं काल इति कालकामधेना विति धातोः सर्जनेन ब्रह्मादीनामभीष्टदोग्धृत्वात्कालनामा इत्यर्थः अनेन कारणत्वानुपपत्तिरपि परिहृतेति ज्ञायते कारणस्य नामांतरमाह स्वभाव इति स्वतंत्रो भावः स्वभावः स्वरूपभूतो भावो भूतिरैश्वर्यं यस्य स तथा इति वा स्वाधीनो भावः सत्ता यस्य स तथेति वा स्वनियतो भावो जन्मादिलीला यस्य स तथेति वा वायुना वै गौतम सूत्रेणेत्यादेर्वायोरेव सर्जनादिप्रतीतेः कथमत्रैव सर्वकर्तेति तत्राह सूत्रमिति सूत्रं सर्वाधारः अक्षरमंबरांतधृतेरिति सूत्रादेतल्लिंगं भगवदेकनिष्ठमित्येवशब्देनावधारयति चशब्देन यो देवानामिति श्रुतेर्वायुशब्दः सावकाश इति दर्शयति १३ नवैकादश पंच त्रीनित्यत्र नव तत्त्वानि वक्ति पुरुष इत्यादिना पुरुषो हिरण्यगर्भः प्रकृतिर्गायत्री ऽव्यक्तो रुद्रः अहंकारः स्कंदः यदा पुरुषशब्देन विरिंचस्यैव वाच्यता । परस्य प्रथगुक्तैर्व्यक्तस्तत्र तु शंकरः । तदाहंकारशब्देन स्कंदस्यैव वचो भवेदिति वाक्यादयं नियमः प्रामाणिक इत्यर्थः १४ एकादश तत्त्वान्याह श्रोत्रमित्यादिना ज्ञानशक्तयः ज्ञानेंद्रियाणि कर्माणि कर्मेंद्रियाणि उभयं संकल्पविकल्पात्मकं मनः १५ एषां विषयानाह शब्देति अर्थजातयः विषयसामान्यानि अनेन पंच तत्त्वान्युक्तानि कर्मायतनसिद्धयः कर्मेंद्रियविषयाः पायूपस्थयोर्विषयावुत्सर्गशब्देनोक्तौ द्विविधत्वात्पंचकद्वयं पंचेत्यनेन द्विरावृत्तिर्ग्राह्या पंचपंचेति तथा च शब्दादिशिल्पांतानि दश तत्त्वानि १६ त्रीनिति सत्वादिगुणास्त्रीणि तत्त्वानि इति वक्तुं सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिमाह सर्गादाविति अस्य जगतः सर्गादौ उपादानकारणात्मक जडप्रकृत्यभिमानिनी चित्प्रकृतिर्हरिर्वा निमित्तकारणरूपिणी। अंतर्नियंतृरूपेण प्रवेशात्कार्यरूपिणी च सत्वादिभिः श्रीर्भूर्दुर्गेति रूपभेदेन सत्वादिगुणाभिमानिनी यत्ते जगदिति शेषः एवं च पुरुषादितमोगुणांतानि हरिणा सह चतुर्विंश

त्त्वानीतिभागवतंमतं परस्परानुप्रवेशादित्युक्तयुक्तिंविवृणोति पुरुषइत्यादिना कालादिनाम्नाहरिणानुगृहीतःपुरुषनामाहिरण्यगर्भःसृष्ट्यर्थमव्यक्तनाम्नींसरस्वतीमीक्षतेसंक्षोभ्यइतिमत्वाव्यक्तादित
त्त्वानिसरस्वतींनिमित्तीकृत्यसृजतीत्यर्थः १७ अतएवकार्यकारणरूपेणसृष्टाव्यक्तादयोधारणशीलत्वाद्धातुनामानस्तत्वविशेषाः पुरुषेक्षयापुरुषस्यहरेःकटाक्षगोचरत्वेन संहताःसंश्लिष्टाःप्रकृते
र्बलाद्विकुर्वाणाः लब्धवीर्याःकार्यकारणशक्त्यन्विताः अंडंब्रह्मांडंसृजंतीत्यन्वयः यद्वा जडप्रकृतिरस्यजगतःसर्गादौसत्त्वादिगुणैर्जगद्धत्ते पुरुषोविष्णुरव्यक्तंप्रकृतिमीक्षते तन्नियंताधातवोंडसृजं
तीतिकार्यकारणभावादन्योन्यानुप्रवेशोयुक्तइतिवक्तुंसृष्टिकथनं सृज्यसृष्टिस्वरूपत्वादन्योन्यानुप्रवेशिनः । तिष्ठंतितात्विकादेवाविशेषप्रीतिकारणादितिवचनात् अतस्तत्वानामल्पसंख्यावत्त्वंयुक्तं १८
तत्रसत्वादीन्गत्यादींश्चविनाहरिणासहितानिषड्विंशतितत्वानि महदहंकारौब्रह्मरुद्रावंगीकृत्यस्कंदंविनापरमात्मनासहपंचविंशतिः । व्यक्तंविनाचतुर्विंशतिरित्येतानि न्यूनसंख्याकतत्वानिसिद्धवत्कृ
त्यसप्तैकइत्यादिन्यूनसंख्यानिकथयति सप्तैवेति यत्रयस्मिन्पक्षेसप्तैवधातवस्तदैवंगणनंकर्तव्यं शब्दाद्यर्थाःखादयश्चैकीकारंगताःपंचषष्ठोज्ञाननामाब्रह्मासप्तमउभयाधारः अभिमन्यमानाभिमा
निनांआधारःआत्मापरमात्माइतिसप्तत्वं ततःशब्देनज्ञानात्मनावनुकृष्येते दशेंद्रियाण्येकीकृत्यैकंतत्वमसवःपंचप्राणाः देहइति देहाभिमानीदिवाकरः ज्ञानात्मानावितिनवतत्वानि ज्ञानशब्दो
दितोब्रह्मातदाधारोहरिःस्मृतइति सर्वदेहाभिमानीसुदेहिनांतुदिवाकरइतिच इंद्रियात्मेंद्रएवैकःप्राणोनामप्रजापतिरितिचदेहप्राणौपंचेंद्रियाणिवा ज्ञानात्मभ्यांनवेतिवा यद्वा वागादीनांमनोधीन

व्यक्तादयोविकुर्वाणाधातवःपुरुषेक्षया ॥ लब्धवीर्याःसृजंत्यंडंसंहताःप्रकृतेर्बलात् १८ सप्तैवधातवइतियत्रार्थाःपंचखादयः ॥ ज्ञानमात्मोभयाधारस्त
तोदेहेंद्रियासवः १९ षडित्यत्रापिभूतानिपंचषष्ठःपरःपुमान् ॥ तैर्युक्तआत्मसंभूतैःसृष्ट्वेदंसमुपाविशत् २० चत्वार्येवेतितत्रापितेजआपोन्नमात्मनः ॥
जातानितैरिदंजातंजन्मावयविनःखलु २१ संख्यानेसप्तदशकेभूतमात्रेंद्रियाणिच ॥ पंचपंचैकमनसाआत्मासप्तदशःस्मृतः २२ तद्वत्षोडशसंख्यानेआ
त्मनामनउच्यते ॥ भूतेंद्रियाणिपंचैवमनआत्मात्रयोदश २३ इतिनानाप्रसंख्यानंतत्वानामृषिभिःकृतम् ॥ सर्वंन्याय्यंयुक्तिमत्त्वाद्विदुषांकिमशोभनम्
२४ उद्धवउवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चोभौयद्यप्यात्मविलक्षणौ ॥ अन्योन्यापाश्रयात्कृष्णदृश्यतेनाभिदातयोः २५

त्वेनमनसैकत्वंपंचश्रोत्रादींद्रियाणिदेहप्राणौपरमात्मनासहेतिनव १९ षडित्यत्रैवंसंख्यानं महदादिकारणानांकार्यानुप्रवेशेनपंचाकाशादिभूतानिपरमपुरुषःषष्ठइतिषट् नवसप्तत्रयोदश
त्वेकेषांचित्कार्याणांकारणानुप्रवेशइतिज्ञेयं आत्मनःसंभूतैस्तैराकाशादिपंचभूतैर्युक्तःआत्माइदंसृष्ट्वासमुपाविशत् २० चत्वार्येवेति तानिकानीत्यत्राह तत्रापीति तत्रापिपंचस्व
प्यात्मनोजातानितेजआपोन्नमितित्रीणिआत्मैकइतिचत्वारि अन्नंपृथिवी अवयविनइदंजन्मतैः तेजआदिभिर्जातंव्यक्तंखलुअवयवीदेहः २१ सप्तदशसंख्यानेत्वेवंगणनंपंचभूतानिपंचमात्राः
पंचश्रोत्रादींद्रियाणिइतिपंचदशएकेनमनसासहआत्मापरमात्मासप्तदशइतिसप्तदशकं भूतमात्रेत्यनेनैकादशतत्वसंख्यानमपिज्ञेयं पंचभूतानिपंचमात्राश्चैकःपरमात्मेति । भूतानिमात्राश्चपरस्तत्त्वै
कादशकंस्मृतमिति २२ षोडशसंख्यानितत्वानितद्वत्भूतमात्रेंद्रियाणिपंचपंचेत्युक्तवत् तर्हिपूर्वस्मात्कोविशेषइत्यतउक्तं आत्मनेति आत्मनःसान्निधिस्थत्वान्मनसस्तयोरेकत्वेन आत्मनःस
न्निधिस्थत्वान्मनसस्तुतदुक्तितः । उक्तोभवेत्परात्मातुतत्वंषोडशकंपदेत्युक्तेः एवशब्दोवीप्साद्योतकःभूतानिपंचेंद्रियाणिपंचमनआत्माब्रह्मापरमात्माचेति त्रयोदशतत्वानि भूतेंद्रियाणिचमनाब्रह्मा
विष्णुस्तथैवच । एवंत्रयोदशैवाहुस्तत्वानिमुनयोवराइति आत्मेतिपरमात्माचविरिंचश्चापिकथ्यते । वायुर्मनश्चदेहश्चस्वयमित्यपिकुत्रचिदिति २३ उपसंहरति इतीति २४ उद्धवएवंतत्वसंख्या
विषयानुपपत्तिशंकापरिहारश्रवणेनतद्विषयेनिःशंकोपीदानींप्रकारांतरेणशंकते प्रकृतिरिति अत्रपुरुषोविष्णुःप्रकृतिर्जडसंज्ञातावुभौयद्यप्यात्मविलक्षणौस्वरूपतएवभिन्नौ अंतरंचभिदाचेतिवैलक्षण्यं

प्रकीर्तितमिति अतोवैलक्षण्यंभेदःतथाप्यनयोरन्योन्यापाश्रयात्भिदानदृश्यतेतत्कुतइतिचोद्याभिप्रायः २५ अन्योन्यापाश्रयत्वंविवृणोति प्रकृताविति हिशब्दोहेतौ हरेःप्रकृतेराधारत्वेनतत उत्तमत्वंप्रकृतेस्तदधीनत्वेनतवरत्वमंतरेण।नयोरन्योन्याधारत्वमेवदृश्यते हियस्मात्तस्मान्मंदमतेर्मेसंशयंछेत्तुमर्हसीत्यन्वय पद्मेशेत्यनेनहरेःप्रकृत्युत्तमत्वंकिंवक्तव्यमितिजानन्नप्युद्धवोलोकविषयमं दमतित्वमात्मन्युपचरतीतिज्ञातव्यम् २६ एतदेवप्रामाणिकमितिभावेनाह त्वत्तइति तनुशक्तितोऽल्पबुद्धित्वात्तामसादिशरीरबलाद्वाज्ञानस्यप्रमोषोपित्वत्तः शक्तिःकासूर्वलंलक्ष्मीरिति कासर्बुद्धौकुवा च्यस्तुइत्यभिधानाच्छक्तिशब्देनबुद्धिरित्युच्यते आत्ममायायाःस्वसामर्थ्यस्यत्वदधीनप्रकृतेर्वागतिंस्थितिं आधारःप्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तुहरेःक्वचित् । तथाप्यव्यक्तगोयद्वद्दृश्यतेमंदचेतसामितिपाद्मोक्तव चनात्मुख्याधारत्वंहरेरितरत्रमंदमतिविवक्षयेतिहिशब्दद्वयेनदर्शयति २७ आत्मविलक्षणावितियत्त्वदुक्तंतत्तथैवेतिभावेनपरिहरति प्रकृतिरिति चशब्दोवैलक्षण्यानुकर्षार्थोवधारणार्थश्च प्रकृतिपुरुषा वन्योन्यविलक्षणावेवेत्यर्थःवैलक्षण्याविवेकःकिंकृतइतितत्राह विकल्पइति मिथ्याज्ञानकृतः ननुविकल्पःकिंकारणकइतितत्राह एषइति एषविकल्पःतमःकारणकइतिप्रतिज्ञायते तथाहि गुणव्यतिकरात्मकएषसर्गोवैकारिकःविकारनिमित्तःसचगुणव्यतिकरस्त्रिविधः सत्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येनत्रैविध्यं तत्रतमःप्रधानानामेवसत्वानांविरुद्धकल्पनंयस्मात्तस्मात्तमएवकारणम् २८ नकेवलंतमएवप्रकृतिरीश्वरेच्छाचकारणमित्याह ममेति अंगउद्धव ममभायाममेच्छागुणमयीज्ञानादिगुणमयी सत्वादिगुणमयी ममभायामदधीनाप्रकृतिश्च गुणैर्गुणभूतैर्महदहंकारादिभिः

प्रकृतौलक्ष्यतेह्यात्माप्रकृतिश्चतथात्मनि ॥ एतन्मेपुंडरीकाक्षमहांतंसंशयंहृदि ॥ छेत्तुमर्हसिपद्मेशवचोभिस्तत्त्वनैपुणैः २६ त्वत्तोज्ञानांहिजीवानांप्रमोष स्तनुशक्तितः ॥ त्वमेवह्यात्ममायायागतिंवेत्थनचापरः २७ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकृतिःपुरुषश्चेतिविकल्पःपुरुषर्षभ ॥ एषवैकारिकःसर्गोगुणव्यति करात्मकः २८ ममांगमायागुणमय्यनेकधाविकल्पबुद्धींश्चगुणैर्विधत्ते ॥ वैकारिकस्त्रिविधोध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूतमन्यत् २९ दृग्रूपमर्कश्चपरत्ररं ध्रेपरस्परंसिध्यतिनस्वतोसौ ॥ आत्मायदेषामुपरामआद्यःस्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ३०

सत्वादिगुणैर्वानेकधाविकल्पबुद्धिंविधत्तेकरोति महत्तत्त्वविकाराज्जातत्वाद्वैकारिकोहंकारस्त्रिविधः महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहंतत्वमजायतइत्यादिनाप्रसिद्धं वैकारिकोमहांश्चैवतथाहंकारएवच । त थैवसात्विकश्चांशोवैकारिकइतित्रिधेतिच सोयंत्रिविधोपित्रिविधः अध्यात्मादिभेदेन २९ एतत्त्रैविध्यंशृंगग्राहिकयैवदर्शयति दृग्रूपमिति रंध्रेगोलके दृक्चक्षुरिंद्रियंतदध्यात्ममुपलक्षण मेतत् अध्यात्ममिंद्रियाणितैजसाहंकारस्वरूपाणि तैरेवविपरीतज्ञानंजायते अहंकारेविद्यमानेभ्रमोभवतिनान्यदेतिवचनात् परत्रदेहाद्बहिर्यद्रूपंतदधिभूतम् तामसंपरत्रादित्योर्कस्तदधिदैवतं वैकारिकं अनेनकिंप्रयोजनमत्राह परस्परमिति अध्यात्मादिगतचक्षुरादीतरेतरापेक्षयासिद्ध्यति ज्ञानाख्यंप्रयोजनंभवति असौसिद्धिःस्वतोन एकैकस्मान्नस्यात् चक्षुराद्यन्यतमाभावेज्ञानं नोदेतीत्यर्थः नैतावतापरस्परासिद्धिःपूर्यतइत्याह आत्मेति यदात्माप्रपन्नोजडाहंकारोवास्तितदाखिदंवैकारिकंज्ञानं । प्रकृतिप्राकृतव्यतिरिक्तंजीवपरमात्मस्वरूपंकदानुविशदंदृश्यतइत्यत्राह ए षामिति आत्मेत्यनुवर्तते यदैषांप्रकृतिप्राकृतानांउपरामःअत्यंतोच्छेदनलक्षणामुक्तिस्तदास्वयानुभूत्यास्वरूपज्ञानेनात्माजीवआद्यःआत्मापरमात्माचज्ञायतइतिशेषः कीदृशोहरिरखिलस्यसिद्धस्यसि द्धीज्ञानाज्ञानेयस्मात्सतथा सर्वस्यज्ञानाज्ञानहेतुरित्यर्थः सम्यक्ज्ञानंहरेःशक्त्यात्मुक्तस्यविशेषतः । देवतानुग्रहोनित्योमुक्तस्यापिह्यपेक्ष्यते । नित्यंतत्प्रतिबिंबत्वाज्जीवानामेवकृत्स्नशः । बाह्यज्ञा नंचमुक्तस्यनजडाहंकृतेःक्वचित् । किंतुस्वरूपशक्त्यैवदेवेभ्यश्चाभिजायत इतिवचनात् ३०

उक्तन्यायमतिदिशति एवमिति चक्षुर्जिह्वादिनासह त्वगादिश्रवणादिचैवमध्यात्मादिभेदेनत्रिविधंसादिचानित्यमन्योन्यापेक्षत्वात् कीदृशंत्वगादि चित्तयुक्तं अनेनाचित्तंमनोपित्रिविधमितिज्ञातते चक्षुरितिपुनर्वचनमवधारणार्थम् ३१ तामसाहंकारोपिविकल्पहेतुरितिसूचितंपुरस्तात्तदिदानींस्पष्टयति योसाविति योसौमोहाविकल्पहेतुरज्ञानान्यथाज्ञानहेतुर्विकारःसत्वादिगुणक्षोभोमहत्तत्वंतेनकृतःसोहमहंकारस्त्रिवृत्त्रिरूपत्वेनवर्तते त्रिःप्रकारमाह वैकारिकइति वैकारिकस्तामसऐंद्रियइंद्रियोत्पत्तिहेतुः तैजसश्चेति प्रयोजनमाह जगतइति जगतःप्रसूतिःसृष्टिर्यस्मात्सतथा जगत्सृष्टिहेतुरित्यर्थः अनेनप्रकृतेःकारणत्वंगतमत्राह प्रधानेति प्रधानंप्रकृतिर्मूलंमहत्तत्वद्वाराकारणंयस्यसतथा ३२ महदादिकार्यानुगतस्यहरेरपिगुणक्षोभकृतोविकारःस्यादितितत्राह आत्मेतिआत्मापरमात्मागुणक्षोभकृतविकारवानूनपरिज्ञानमयत्वात् पूर्णज्ञानस्वरूपत्वात्विकाराभिमानित्वमंतरेणज्ञानस्वरूपत्वेनआत्माजीवोपिनगुणक्षोभकृतविकारइति विकल्पस्वरूपमाह विवादइति जीवेश्वराभेदंजगन्मिथ्यात्वादिकमसदस्ति जीवेश्वरभेदप्रपंचादिकंसन्नास्तीतिभिदयावस्तुयाथार्थ्यादिविपर्ययेणार्थनिष्ठःपदार्थनिष्ठोविवादोविकल्पोभवति केषामित्यतउक्तंव्यर्थइति साविकल्पोव्यर्थोप्यविद्यमानविषयोपितथानिष्प्रयोजनोपिस्वलोकात्स्वाश्रयान्मत्तःपरावृत्तधियामपगतबुद्धीनांपुंसांनोपरमेतपुनःपुनर्वर्द्धतइत्यर्थः असदस्तिचसन्नास्तीत्येवंभेदाद्विवादनं। सदैवहरिपादाब्जविमुखानांप्रवर्ततेइतिमानंहिशब्दगृहीतम् ३३ त्वद्विमुखानांस्वकृतकर्ममूढानामेषांपुनर्भवोस्तीतिसिद्धं तत्रनित्यानांजीवानांजन्ममृतीकीदृश्यौकेर्मेतरकारणंचकिमितिपृच्छत्युद्धवः । त्वत्तइति त्वत्तःपरावृत्तधियः

एवंत्वगादिश्रवणादिचक्षुर्जिह्वादिनासादिचचित्तयुक्तम् ३१ योसौगुणक्षोभकृतोविकारःप्रधानमूलोजगतःप्रसूतिः ॥ अहंत्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैकारिकस्तामसऐंद्रियश्च ३२ आत्मापरिज्ञानमयोविवादोह्यस्तीतिनास्तीतिभिदार्थनिष्ठः ॥ व्यर्थोपिनैवोपरमेतपुंसांमत्तःपरावृत्तधियांस्वलोकात् ३३ उद्धवउवाच ॥ त्वत्तःपरावृत्तधियःस्वकृतैःकर्मभिःप्रभो ॥ उच्चावचान्यथादेहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तन्ममाख्याहिगोविंददुर्विभाव्यमनात्मभिः ॥ नह्येतत्प्रायशोलोकेविद्वांसोंसंतिवंचिताः ३५ श्रीभगवानुवाच ॥ मनःकर्ममयंनृणामिंद्रियैःपंचभिर्युतम् ॥ लोकाल्लोकंप्रयात्यन्यमात्मातदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोहिविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ ॥ उद्यत्सीदत्कर्मतंत्रंस्मृतिस्तदनुशाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेननात्मानंयत्स्मरेन्मनः ॥ जंतोर्वैकस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः ३८

स्वतोनित्याजीवाअहंजातोहंमृतइत्यभिमानेनस्वकृतैः कर्मभिर्यथोच्चावचान्देहान्गृह्णंतिविसृजंतिच ३४ तद्ग्रहणादिकंतथाममाख्याहि बुद्धिबलविधुरैर्दुर्ज्ञेयंचेदपिबुद्धिमद्भ्यःश्रोतुंशक्यत्वात्किमिवममाख्येयमितिनिर्बंधइतितत्राह नहीति नांचंतिनावगच्छंतिनजानंतीत्यर्थः अंचुगतिपूजनयोरितिधातुः गतिर्ज्ञानार्थः वंचितामोहितास्त्वयेतिशेषः ३५ नित्यानांजीवानांदेहग्रहणादौकारणंकर्मइतरन्मनोपीत्याशयवान्परिहरति मनइति मरणकालेकर्ममयंकर्मसंस्कारोपचितंलिंगात्मकंसूक्ष्मैःपंचभिरिंद्रियैर्युतंमनोलोकाद्देहादन्यंलोकंदेहंप्रयाति तदात्माजीवः । तन्मनोनुवर्तते कर्मेश्वरस्तन्मयंतत्प्रधानंतत्प्रेरितमितिवाअनादितःप्रकृतिमयेनतेनबद्धत्वात्तदनुवर्तनंयुक्तम् ३६ मनःप्रधानःपुरुषोनुवर्ततइत्यनेनमनसःप्रयोजकत्वंप्रतीयतेतत्कथमत्राह ध्यायन्निति मनोदृष्टानथवाश्रुतान्विषयान्ध्यायन्स्यादितिहियस्मात्तस्मात्पुरुषप्रवृत्तौमनःप्रयोजकमितिशेषः । इतोपिमनःप्रयोजकमित्याह अथेति अथयदाकर्मतंत्रंविषयसंस्कारसमुद्गमप्रमंमनःसीदद्विपन्नमात्मनोदेहादुद्गतंभवति तदातदनुमनोनुजीवस्यस्मृतिरर्थस्मरणंशाम्यतिनश्यति देहांतराभिमानपर्यंतमितिशेषः ३७ मरणमेवस्पष्टयति विषयेति कस्यचित्कर्महेतोरुत्तरदेहंप्रवेक्ष्यन्विषयाभिनिवेशेनउत्तरदेहनिवेशेनजंतोर्मनआत्मानंपूर्वदेहंनस्मरेत्स्मरणसमर्थंनस्यादितियत् सात्यंतविस्मृतिर्मृत्युरित्यन्वयः वाइत्यनेनजातस्यहिध्रुवोमृत्युरितिस्मृतिप्रसिद्धिंद्योतयति ३८

इदानींजन्मस्पष्टयति जन्मेति पुंसोदेहादिष्वहंममेदमित्याद्यात्मतयात्मीयत्वेनसर्वभावेनसर्वचेष्टयासमस्ताभिप्रायेणविषयस्वीकृतिंदेहाभिमानंजन्मप्राहुरित्यन्वयः देहादिस्वयंस्वकीयश्चनभवतिपरमात्माधी
नत्वादिति तुशब्देनविशेषितेर्थेउदाहरति यथेति जाग्रादिदमित्ययंस्वप्नोयथाअविद्यमानोयथाचमनोरथविषयोप्यविद्यमानोनत्वनिर्वचनीयः परस्यापिजीवस्यातोजन्ममृतियुक्तेइतिभावः स्वाप्नइतिपाठे
स्वप्नेजायमानोजाग्रत्स्वप्नत्ययोयथाअविद्यमानइत्यर्थः ३९ अत्यंताविस्मृतिंसोदाहरणंस्पष्टयति स्वप्नमिति यथास्वप्नादेरुत्थितःस्वप्नस्पष्टंमनोरथंचप्राक्तनमर्थंतद्विषयंचासौस्वप्नादिद्रष्टानस्मरतितथातत्रदे
हांतराभिमानेसतिपूर्वंपुरातनमात्मानं देहंनस्मरति इवशब्दःकेषांचिन्महात्मनांस्मरणंसंभवतीत्यस्मिन्नर्थे अस्मरणेकारणमाह अपूर्वमितिचशब्दएवार्थेअपूर्वंपश्चात्तनंनूतनंदेहमेवानुपश्यति यत्ततइति यद्वा
विषयाभिनिवेशमेवस्पष्टयति स्वप्नमिति प्राक्तनंस्वप्नंमनोरथंचयथानस्मरति असौतथाप्राक्तनजन्माद्यनुभूतमर्थंविषयंचनस्मरति किंतत्रनिमित्तमत्राह तत्रेति तत्रदेहांतरप्राप्तौपूर्वमनादिमेवात्मानंअपूर्वंसा
दिमिवानुपश्यतिईतियस्मात्तस्माद्विषयाभिनिवेशएवकारणमित्यर्थः ४० अत्रजीवस्यानादिनित्यत्वंदेहस्यसादित्वेनानित्यत्वंतत्राभिमानानभिमानलक्षणेजन्ममृतीइत्युक्तं तत्रजीवस्यानादिनित्यत्वेयुक्त
मुक्तंतदेवकथमत्राह ईदृशेति वस्तुनिजीवतत्त्वेविज्ञायविचारेणज्ञातेसति जीवस्यानादिनित्यत्वंज्ञायते तथाहि ईदृशःइदानींतनकालवर्त्येवायास्यतीत्यायएष्यत्कालवर्तीचायमेवसःअतीतकाल
संबंधइतित्रैविध्यंजीवस्यत्रिकालवर्तित्वंभाति तदेवानादिनित्यत्वंदेहस्यतदभावादतोयुक्तमुक्तं ईदृशायासइत्यत्रयासइतिदीर्घस्यलोपोवक्तव्यः क्षैप्रेदीर्घलोपइति यत्ज्ञानमंतरेणपुरुषार्थोनस्यात्तत्राक्षि
प्रंप्रवर्तनीयामितिज्ञापनायप्रयुक्तदीर्घोलुप्यतइतिसूत्रादत्रातइतिप्रयोगाच्च अनित्यशरीरसंबंधेनजीवस्याप्यानित्यत्वमापद्यतइतितत्राह बहिरिति बहिर्नारिकेलकपालवत् बहिष्ठोदेहोजीवाद्भिन्नोनारिकेल

जन्मत्वात्मतयापुंसःसर्वभावेनभूरिद ॥ विषयस्वीकृतिंप्राहुर्यथास्वप्नमनोरथः ३९ स्वप्नंमनोरथंचार्थंप्राक्तनंनस्मरत्यसौ ॥ तत्रपूर्वमिवात्मानमपूर्वं
चानुपश्यति ४० ईदृशायासविज्ञायत्रैविध्यंभातिवस्तुनि ॥ बहिरंतर्भिदाहेतुर्जनोसज्जनकृद्यथा ४१ नित्यदाह्यंगभूतानिभवंतिनभवंतिच ॥ कालेना
लक्ष्यवेगेनसूक्ष्मत्वात्तन्नदृश्यते ४२ यथार्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः ॥ तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थाचतत्कृता ४३

वदंतःस्वांतर्वर्तिनोजीवस्यभिदायाअनित्यत्वादिविशेषस्याहेतुः आपादकोनभवति भेदोविशेषदलनइत्यभिधानं जीवस्यानादिनित्यत्वेपरमात्मनाअभेदःप्राप्तइत्यतोवाह बहिरिति बहिरंतर्वर्तिनोहरे
र्भिदायाहेतवोदुःखादयोयस्यसबहिरंतर्भिदाहेतुः अस्तुहरेर्भेदोजीवस्यदेहाद्भेदःकथमित्यतोवाह बहिरिति अयमेवबहिरंतस्थत्वधर्मःआत्मानात्मनोर्वैलक्षण्येभिदाहेतुर्विशेषहेतुरित्यर्थः देहस्यानात्म
त्वंसोदाहरणमाह जनइति यथाअसज्जनोऽसज्जनकृत्प्रायोसज्जनोसज्जनंपुत्रमेवजनयतीतिपितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यंज्ञायते एवमनित्योदेहोनित्यंदेहंजनयतीति अतोदेहस्यानित्यत्वाज्जीवस्यत्रैकालिकव
र्तित्वेनानित्यत्वात् देहस्यानात्मत्वमतएवजीवाद्भिन्नत्वंचसिद्धं असाधुजनएवजीवपरयोरभेदंवक्तीतिसोदाहरणमाह जनइति यथाऽसाधुजनएवासाधुजनंकरोतिनसाधुःएवमासुरोजनोपिसंतंभेदमसंतंकरो
तिअतोऽसाधुजनपरंपरादौरात्म्यंसाधुजनवाक्याज्ज्ञायतइत्यर्थः ४१ देहस्यानित्यत्वप्रकारमाह नित्यदेति नित्यदाप्रतिक्षणंभूतानिजीवाधिष्ठितदेहाअंशतोभवंत्युपचितानिभवंतिनभवंतिच अपचि
तानिभवंतिच किमितिनदृश्यतेइतितत्राह कालेनेति उपचयापचययोःसूक्ष्मत्वाल्लिंगवेद्यत्वाच्चक्षुषातन्नदृश्यते ४२ तदेवसोदाहरणंवक्ति यथेति यथार्चिरादीनांसेयंज्वालेत्यादिप्रतीतिः कालकृ
तावथासर्वभूतानांसर्वप्राणिदेहानांवयोवस्थाबाल्यकौमाराद्यवस्थातेनकालेनकृता ४३

१ महाव्याकरणमिदंसूत्रं । २ संहिततयाउच्चारणकालेउच्चार्यमाणोदीर्घः पदकालेलुप्यतइत्यत्रप्रयोगंदर्शयति अत्रातइति अत्रातआहुःपरमंनरित्रमित्यत्र अत्रतेआहुः परमंनारित्रमितिपदच्छेदात् ।

नन्वस्तुकालकृतत्वमत्रविवेकःकथमित्यतउक्तमेवविवृणोति सोयमिति यथामतिक्षणमग्निज्वालादीनामागमविगमभावेसोयंदीपइतिप्रत्यभिज्ञानंमृषेति नञोध्याहारः सएवायंदीपइत्य।दिप्रत्यभिज्ञामृषा तथामृषागीर्भिर्मृषा युर्षांपुंसांकेषांचिद्विशेषाणामागमात् केषांचिदपगमात् सएवायंपुमानितिदेहविषयोव्यवहारोमृषाविवेकिनांसचायंदेहइत्यादिकोनमृषा सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतुइतिज्ञानंमृषैवस्यादित्यादेर्विशेषविवेकोयुज्यते ४४ ननुदेहस्यैवविकारश्चेदहंजातोहंमृतइतिप्रतीतिः कथमत्राह आद्यइति आद्यउत्पत्तिरहितोमरोमरणरहितः आद्यंतशून्यइत्यर्थः अव्ययःशरीरसंयोगवियोगयोरपि वृद्धिक्षयादिरहितःसजीवः स्वकृतकर्मबीजेनजायतेम्रियतेचेतिव्यवहारोभ्रांत्याविवेकज्ञानराहित्येनयथादारुसंयुक्तोग्निरुत्पत्तिविनाशवानित्युच्यते तस्मान्नित्यस्यजीवस्यजननमरणप्रतीतिरविवेककृतेत्यर्थः सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु। इतिज्ञानंमृषैवस्याद्भेदाभेदौयतस्तनोः। अभेदएवजीवस्यनित्यंप्रत्येकशःपृथक्। देहदीपनदीवारिफलादीनांपृथक्कृतः। भेदाभेदौपरिज्ञेयौकार्यकारणयोरपि।गुणस्यगुणिनश्चैवजातिव्यक्त्योस्तथैवच। तथावयव्यवयवयोःक्रियायास्तद्वतस्तथा। एवंजडेषुनियमश्चिद्रूपेष्वभिदैवतु।येधर्मानियमेनैवधर्मिणोनवियोगिनः। जडस्थाअप्यभिन्नास्तेभिन्नाभिन्नावियोगिनइतिवचनात् यावद्द्रव्यभाविनामभेदोयावद्द्रव्यभाविनांभेदाभेदावितिनिर्णयइति ४५ जन्मादिकंजीवस्यनैवेत्युक्त्वादेहस्यासिद्धंद्रढयति निषेकेति ४६ चिद्रूपस्यजीवस्यजडशरीरसंबंधःकथंघटतइतितत्राह एताइति अन्यस्यहरेरधीनामनोरथमयीरेतास्तनूःसत्त्वादिगुणसंगादुपादत्तेभिमनुते अभिमानंजहातिच हरेरिच्छागुणसंगश्चघटकइत्यर्थः ४७ अभिमानस्वीकारोजन्मतदत्यंतविस्मृतिर्मरणमित्यु

सोयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतादिदंजलम् ॥ सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्भिर्मृषायुषाम् ४४ आद्यःस्वकर्मबीजेनजायतेसोव्ययःपुमान् ॥ म्रियतेचामरोभ्रांत्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ४५ निषेकगर्भजन्मानिबाल्यकौमारयौवनम् ॥ वयोमध्यंजरामृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६ एतामनोरथमयीर्ह्यन्यस्योच्चावचास्तनूः ॥ गुणसंगादुपादत्तेक्वचित्काश्चिज्जहातिच ४७ आत्मनःपितृपुत्राभ्यामनुमेयौभवाप्ययौ ॥ भवाप्ययौहिवस्तूनांअभिज्ञाद्वयलक्षणौ ४८ तरोर्बीजविकाराभ्यांयोविद्वान्जन्मसंयमौ ॥ तरोर्विलक्षणोद्रष्टएवंद्रष्टातनोःपृथक् ४९

क्तंतद्द्वयंनिष्प्रमाणकत्वेनमायामयंकिंनस्यादत्राह आत्मनइति आत्मनोदेहस्यभवाप्ययौजन्मनाशौपितृपुत्राभ्यांलिंगाभ्यांअनुमेयौ तथाहिस्वदेहात्पुत्रदेहोजातः यत्तस्माज्जन्मसिद्धंयथाचपितृशरीरंविनष्टंपुत्रेणदृष्टंयत्तस्मात्तदपिप्रत्यक्षंसिद्धमेवंदेहस्यजननमरणेसिद्धेइतिभावः ननुतर्हिदेहस्यविद्यमानेजातोमृतइतिचेतनविषयत्वेनकथंव्यपदिश्यतइतितत्राह भवाप्ययाविति वस्तूनांनित्यानांजीवानांजातोहंमृतोहमितिव्यपदिश्यमानौभवाप्ययौअभिज्ञाद्वयलक्षणौअभिज्ञाद्वयंजातोमृतइतिअभिमानद्वयमेवलक्षणंययोस्तौ तथाहियस्मात्तस्माद्व्यपदेशइतिभावः ४८अभिमानमात्रसमर्थनेनांकिंप्रयोजनमित्याशंक्यअभिमानपरित्यागेनैवसंयमलक्षणोर्थइतिभावेनाह तरोरिति यस्तरोर्जन्मसंयमौबीजविकाराभ्यांबीजाद्विकाराच्चविद्वान्जानाति यथातेनविदुषातर्वतःस्थितआत्मातन्नियामकः परमात्माचतरोर्विलक्षणोदृष्टः एवंदेहस्यजन्मसंयमौद्रष्टाजीवःतन्नियामकःसर्वज्ञःपरमात्माचतनोःपृथक्भिन्नइत्यर्थः अनेनतरोर्बीजविकारदृष्टांतेनविद्वान्देहाभिमानंत्यक्त्वासंयमंयाति सर्वस्माद्धरेर्भेदं जानातीत्युक्तमत्रकिंप्रमाणमित्यस्तोवाह तरोरिति विद्वद्दर्शनंमानमित्यर्थः योबीजविकाराभ्यांजन्मसंयमौविद्वांस्तरोरवस्थांगतस्तरोर्विलक्षणोयथादृष्टएवंदेहस्यजन्मादेर्द्रष्टाजीवाच्छरीराद्भिन्नइतिस्वानुभवसिद्धमुक्तमितिभावः बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्वृक्षाद्द्रष्टायथापृथक्। एवंविकारिणोविष्णुर्जीवश्चपृथगेवत्वितिवचनात् ४९

१. सोयमितिश्लोकेसोयंपुमानितिदेहविषयकप्रत्यभिज्ञायाःभ्रांतित्वमुच्यतेतदनुपपन्नं तथात्वेदेहस्यक्षणिकत्वापत्तेरितिशंकानिरासकत्वेनप्रवृत्ततात्पर्यानुरोधेनप्रत्यभिज्ञाद्वयंप्रदर्श्ययोजयति । तथाचप्रत्यभिज्ञासावधारणानिरवधारणाचेतिद्विविधा । आद्याभ्रमरूपा । जडेभेदाभेदसद्भावात् । द्वितीयाभेदाविरोधित्वात्प्रमैव २. तथाचायंप्रयोगःमदीयोदेहःउत्पत्तिमान्पुत्रदेहत्वात्मत्पुत्रदेहवत् । मदीयोदेहःविनाशवान्पितृदेहत्वात्मत्पितृदेहवत्इति ।

विकारिणोदेहाज्जीवपरमात्मादिभेदेनज्ञानंमुक्तिसाधनंतदभेदज्ञानंसंसारकारणमित्याह प्रकृतेरिति प्रकृतेर्देहादेरात्मानंजीवंपरमात्मानंचतत्त्वेनाविविच्यसम्यक्भिन्नमज्ञात्वाअतएवाबुधः पुमान्संसारप्र
तिपद्यते अज्ञानेनिमित्तमाह स्पर्शेति स्पर्शाविषयाःतत्रासक्तत्वान्मूढः ५० संसारतारतम्यमपिसत्वादिगुणनिमित्तमित्याह सत्त्वसंगादिति सत्वसंगात्सात्विकसंगलब्धपुण्यकर्मणाऋष्यादीन्प्राप्नोति र
जसाराजसकर्मणाआसुरमानुषानासुरादिकंप्राप्नोति तामसकर्मणाब्रह्मराक्षसादिभूततिर्यग्योनित्वमाप्नोति ५१ स्वतःसात्विकानांसुरादीनांदुःखित्वमितरेषांसुखित्वमित्यादिविपरीतानुभवःकथमत्राह
नृत्यतइति यथालोकेनर्तनादिकुर्वतःपश्यन्स्वयंचतान्पुरुषाननुकरोति नृत्यादिकरोति एवमनीहोपिदुःखाद्यनुभवायोग्योपिबुद्धिगुणान्दुःखादीन्पश्यन्ननुभवन्नहंदुःखीत्यादिममत्वेनानुकार्यतेहारिणेति
शेषः दुःखशोकादयःसर्वेज्ञेयाबुद्धिगुणाइति । सुखज्ञानेतुजीवस्यशक्तिस्नेहस्तथैवच । विपर्ययेणासुराणांजीवबुद्धिगुणामताः । आत्मनोपिगुणाबुद्धिकृताबुद्धिगुणाइति । उच्यंतेसुखदुःखाद्याःपरमात्म
कृताइति । इतिवचनात् ५२ स्वतःसुखादिरूपाणांचेतनानांदुःखादिरूपत्वप्रत्ययोभ्रांतइत्येवंबहुदृष्टांतैःसमर्थयते यथेत्यादिना यथाप्रचलताजलेनतीरस्थास्तरवोपिचलाश्चलनधर्मवंतइवदृश्यंते यथाच
भ्राम्यमाणेनचक्षुषाभूर्भ्राम्यतीवदृश्यते ५३ यथाचमनोरथधियोमनोरथविषयाःमृषावृथा यथाचस्वप्नदृष्टोविषयानुभवोपिमृषा हेदाशार्हउद्धव आत्मनोजीवस्यसंसारोपिवृथाअल्पप्रयोजनः अल्पप्रयोजनं

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधःपुमान् ॥ तत्त्वेनस्पर्शसंमूढःसंसारंप्रतिपद्यते ५० सत्वसंगादृषीन्देवान्रजसासुरमानुषान् ॥ तमसाभूततिर्यक्त्वंभ्रा
मितोयातिकर्मभिः ५१ नृत्यतोगायतःपश्यन्यथैवानुकरोतितान् ॥ एवंबुद्धिगुणान्पश्यन्ननीहोप्यनुकार्यते ५२ यथांभसाप्रचलतातरवोपि
चलाइव ॥ चक्षुषाभ्राम्यमाणेनदृश्यतेभ्राम्यतीवभूः ५३ यथामनोरथधियोविषयानुभवोमृषा ॥ स्वप्नदृष्टश्चदाशार्हतथासंसारआत्मनः ५४
अर्थेह्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्तते ॥ ध्यायतोविषयान्पुंसःस्वप्नेप्यर्थागमोयथा ५५ तस्मादुद्धवमाभुंक्ष्वविषयानसदिंद्रियैः ॥ आत्माग्रहणनिष्प
न्नंपश्यन्वैकल्पिकंभ्रमम् ५६ क्षिप्तोवमानितोसद्भिःप्रलब्धःशापितोपिवा ॥ ताडितःसन्निरुद्धोवावृत्त्यावापरिहापितः ५७ विष्ठितोमूत्रितोवाज्ञैर्बहुधैवं
प्रकंपितः ॥ श्रेयस्कामःकृच्छ्रगतआत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धवउवाच ॥ यथैवमनुबुध्येयंवदनोवदतांवर ॥ सुदुःसहमहंमन्येआत्मन्यसदतिक्रमम् ५९

यत्तन्मृषेत्येवतदुच्यते । इतिवचनात् ५४ अस्वरूपत्वेकिमितिननिवर्ततइतितत्राह अर्थइति अर्थेदुःखित्वादिलक्षणेविषयेअविद्यमानेपिसंसृतिःसंसृष्टदुःखित्वादिप्रत्ययोननिवर्ततेकिंतुवर्ततएव अनिवृत्तौनिमि
त्तमाह ध्यायतइति निरंतरंशब्दादिविषयध्यानमनिवृत्तौकारणमित्यर्थःतत्कुत्रदृष्टमत्राह स्वप्नइति ध्यायतइत्यनुवर्ततेजाग्रद्दृष्टतुरगाद्यर्थंध्यानात्स्वप्नेप्यर्थागमस्तुरगाद्यर्थागमोयथाननिवर्ततेउपादानादि
व्यवहारानुभवात् अत्रयथांभसेत्यादिदृष्टांतानांप्रपंचमिथ्यात्वेनतात्पर्यं किंतुदेहसंबंधात्सुखरूपाणांजीवानांअहंदुःखीत्यादिप्रत्ययस्य यथास्वतःशुक्लःशंखोपिजपाकुसुमसन्निधानाल्लोहितइतिशंखविषये
लोहित्यप्रत्ययस्यमिथ्यात्वंइदंतथात्रापीतिसंतोष्टव्यम् ५५ फलितमाह तस्मादिति आत्मनोजीवपरमात्मनोःस्वरूपाग्रहणेननिष्पन्नंवैकल्पिकंविरुद्धकल्पनाजनितंभ्रमंपश्यन् ५६ दुःसहविषयोपद्रवेपित
त्परिहारप्रयत्नोनकार्यःकिंतु विषयेभ्यःप्रत्याहृतमनसास्वात्मानंसंसारादुद्धर्तुंप्रयतेतेतिशिक्षयति क्षिप्तइत्यादिना ५७ ५८ विषयाःसोढव्याइतियद्धरिणोक्तंतत्रोद्धवश्चोदयति यथेति यथाव
त्स्पष्टीकुरु तेतवचरणालयान्चरणैकशरणान्ऋतेइतरेषांविदुषामप्यसतामात्मन्यतिक्रमंदुःसहंमन्ये तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह प्रकृतिरिति प्रकृतिर्बलीयसीहि अहंममेतिदेहाभिमानस्वभावोबलिष्ठोऽ
परिहार्योयस्मात्तस्मादितिशेषः ५९

६०॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेवि०कृ०टी०द्वाविंशोध्यायः॥२२॥भक्तिमंतरेणसर्वसंन्यासोदुःखहेतुरितरःसुखहेतुरित्येतस्मिन्नध्यायेसमर्थ्यते तत्पृष्टःकृष्णः उद्धवंकिमाहेतिराज्ञोमानसींशं कांपरिहरति सएवमिति आशंसितःप्रष्टुरभीष्टाभिवदनायाकांक्षाकारितः १ किमाहेतितत्राह बाह्येति अत्रजीवराशौबाह्यांतर्भंजनः बाह्यांतःशत्रुशोषकरःसाधुर्वैसाधुश्चेत्यभिमतश्चसज्जनोवादुर्जनोचरितै दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंमनःसमाधातुमीश्वरःसमर्थःयद्वा योदुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंसमाधातुमीश्वरःससाधुःसज्जनोवैकुतःबाह्यांतर्भजनोहीति २ ३ अत्रश्रीकृष्णःसुखबोधायेतिहासंवक्ति कथयंतीति इहत्वत्पृष्टेर्थे ४ विपाकंफलनिष्पत्तिं ५ वार्त्तावृत्तिःकुसीदादिवैश्यजीवनोपायवान्कदर्यःदारिद्र्यभावेनोपेतःकामीपरवित्तस्पृहावान् ६ लुब्धत्वेहेतुमाह ज्ञातयइति अत्रकैमुत्यमाह शून्येति निजधनजातमन्यत्रनिधा यस्वंस्वंधनशून्यगृहेतिष्ठन् आत्मास्वयंकामैःकाम्यैरशनादिभिः ७ पुत्रादिभिरपिकृतप्रियोनभवतिकिमुतान्यैरितिभावेनाह दुःशीलस्येति ८ नकेवलंकुपिताःपुत्रादयःप्रियंनचेरुःपंचयज्ञभागभुजोदेवाश्च

विदुषामपिविश्वात्मन्प्रकृतिर्हिबलीयसी ॥ ऋतेत्वद्धर्मनिरताञ्छांतांस्तेचरणालयान् ६० ॥ इतिश्रीभागवतेमहा०एकादशस्कंधेद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदशार्हवर्यः ॥ सभाजयन्भृत्यवचोमुकुंदस्तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच ॥ बाह्यांतर्भजनोह्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः ॥ दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धःपुमान्बाणैर्हिमर्मगैः ॥ यथातुदंतिमर्मस्थाअसतांपरुषेषवः ३ कथयंतिमहापुण्यमितिहासमिहोद्धव ॥ तमहंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः ॥ स्मरताधृतियुक्तेनविपाकंनिजकर्मणः ५ अवंतिषुद्विजःकश्चिदासीदाढ्यतमःश्रिया ॥ वार्तावृत्तिःकदर्यस्तुकामीलुब्धोतिकोपनः ६ ज्ञातयोतिथयस्तस्यवाङ्मात्रेणाप्यनर्चिताः ॥ शून्यावसथआत्मापिकालेकामैरनर्चितः ७ दुःशीलस्यकदर्यस्यद्रुह्यतःपुत्रबांधवाः ॥ दारादुहितरोभृत्याविषण्णानाचरन्प्रियम् ८ तस्यैवंयक्षवित्तस्यच्युतस्योभयलोकतः ॥ धर्मकामविहीनस्यचुक्रुधुःपंचभागिनः ९ तदवध्यानविस्रस्तपुण्यस्कंधस्यभूरिद ॥ अर्थोप्यगच्छन्निधनंबह्वायासपरिश्रमः १० ज्ञातयोजगृहुःकिंचित्किंचिद्दस्यवउद्धव ॥ दैवतःकालतःकिंचिद्ब्रह्मबंधोर्नृपार्थिवात् ११ सएवंद्रविणेनष्टेधर्मकामविवर्जितः ॥ उपेक्षितश्चस्वजनैश्चिंतामापदुरत्ययाम् १२ तस्यैवंध्यायतोदीर्घंनष्टरायस्तपस्विनः ॥ खिद्यतोबाष्पकंठस्यनिर्वेदःसुमहानभूत् १३ सचाहेदमहोकष्टंवृथात्मामेनुतापितः ॥ नधर्मायनकामाययस्यार्थायासईदृशः १४ प्रायेणार्थाःकदर्याणांनसुखायकदाचन ॥ इहचात्मोपतापायमृतस्यनरकायच १५ यशोयशस्विनांशुद्धंश्लाघ्यायेगुणिनांगुणाः ॥ लोभःस्वल्पोपितान्हंतिश्वित्रोरूपमिवेप्सितम् १६

पीतिवक्ति तस्येति तस्यार्थैर्यक्षवित्तस्ययक्षवित्तवदनुपभोगवित्तस्य ९ ततःकिमभूत्तत्राह तदवध्यानेति तदवध्यानेनतेषांदेवानांअवज्ञाजातकोपेनविस्रस्तःक्रमेणविनष्टः पुण्यस्कंधः पुण्यसमूहो यस्यसतथातस्य । पुण्यस्कंधःपुण्यलक्षणभुजःशिरोवा विस्रस्तंशिथिलबंधनंवा पुष्कलनाशबलमाह अर्थइति १० नाशप्रकारमाह ज्ञातयइति नृपार्थिवात्नृराजात् ११ योग्य स्यधननाशोवैराग्यहेतुरित्याशयेनाह सइति १२ तपस्विनःसंतापवतः १३ निर्वेदप्रकारमाह सचेति आत्मादेहोयस्यमे १४ नसुखायेत्युक्तंस्पष्टयति इहचेति १५ अर्थलोभोपि यशआदिगुणसर्वस्वहानिकरइत्याह यशइति श्वित्रःश्वेतकुष्ठम् १६

आत्मोपतापायेत्युक्तंविवृणोति अर्थस्यसाधनेइति साधनेआयासः सिद्धेसाधितेउत्कर्षेरक्षणेचत्रासचिंते व्ययेचचिंतता नाशेत्रासःउपभोगेचभ्रमोबुद्धिभ्रंशः पिशाचावेशेनेतिशेषः १७ किंच इदंवक्ष्य माणंवित्तत्यागेकारणंभवतीतिभावेनाह स्तेयमिति स्मयोहंकारःमदोदर्पःभेदोद्वैधीभावःराजादिभ्योव्यसनानिविविधनिरसनानि १८ ततःकिंकर्तव्यमत्राह तस्मादिति १९ अर्थःकथंद्वैधीभावंकरो तीतितत्राह भिद्यंतइति भिद्यंतेदीर्यंते प्राणिमात्रमपिप्रतिपक्षीभवतीत्याह एकयेति २० संतुशत्रवस्तेकिंकुर्वंतीतितत्राह अर्थेनेति हिरण्यर्थेविधारणार्थोवा २१ जन्मांतरैर्देवादिजन्मविशेषैरपिप्रार्थ्यमानु षंलब्ध्वातत्रद्विजत्वंपतांलब्ध्वातद्विजत्व यत्वमनादृत्ययेऽर्थार्जनादिकर्मणासर्वशुभंघ्नंतितेअशुभांगतिंगच्छंति २२ इदमेवविशिनष्टि स्वर्गेति तस्माद्देवामानुष्यंप्रार्थयंतेइत्यतोवाह स्वर्गेति धामनिधा ह्निगृहे लोकंशरीरं २३ कथमनर्थधामत्वंवित्तस्येत्याशंक्ययोग्येभ्योऽप्रदानेनाधःपातहेतुत्वादित्याह देवेति भागिनःअंशभागयोग्यानुद्दिश्यात्मानंपततिपातयति २४ वित्तवयोबलैःकुशलसाधन

अर्थस्यसाधनेसिद्धउत्कर्षेरक्षणेव्यये ॥ नाशोपभोगआयासस्त्रासश्चिंताभ्रमोनृणाम् १७ स्तेयंहिंसानृतंदंभःकामःक्रोधःस्मयोमदः ॥ भेदोवैरमविश्वासःसं स्पर्धाव्यसनानिच १८ एतेपंचदशानर्थाह्यर्थमूलामतानृणाम् ॥ तस्मादनर्थमर्थाख्यंश्रेयोर्थीदूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंतेभ्रातरोदाराःपितरःसुहृदस्त था ॥ एकयार्थेच्छयासद्यःसर्वेचाप्यरयःकृताः २० अर्थेनाल्पीयसाह्येतेसंरब्धादीप्तमन्यवः ॥ त्यजंत्याशुस्पृधोघ्नंतिसहसोत्सृज्यसौहृदम् २१ लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यंमानुष्यंतद्द्विजाग्र्यताम् ॥ तदनादृत्ययेस्वार्थंघ्नंतियांत्यशुभांगतिम् २२ स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंप्राप्यलोकमिमंपुमान् ॥ द्रविणेकोनुषज्जेत मर्त्योनर्थस्यधामनि २३ देवर्षिपितृभूतानिज्ञातीन्बंधूंश्चभागिनः ॥ असंविभज्यचात्मानंयक्षवित्तःपतत्यधः २४ व्यर्थयार्थेहयावित्तंप्रमत्तस्यवयो बलम् ॥ कुशलायेनसिध्यंतिजरठःकिंनुसाधये २५ तस्मात्संक्लिश्यतेऽविद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् ॥ कस्यचिन्माययानूनंलोकोयंसुविमोहितः २६ किंधनैर्धनदैर्वाकिंकामैर्वाकामदैरुत ॥ मृत्युनाग्रस्यमानस्यकर्मभिर्वोतजन्मदैः २७ नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः ॥ येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चा त्मनःप्लवः २८ सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंगमात्मनः ॥ अप्रमत्तोखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि २९

स्यशक्यत्वादधःपातःकथमत्राह व्यर्थयेति व्यर्थयार्थेहयाऐहिकामुष्मिकार्थेप्रमत्तस्ययस्यवित्तादीनिकुशलायनसिध्यंतिसाधनानिनभवंति सजरठःजरसंगतःकिंनुसाधयेत् नाकिमपि २५ नि गमयति तस्मादिति अविद्वान्संक्लेशेकारणमनुमिनोति कस्यचिदिति चिच्छब्दएवार्थे अथकस्यपरमानंदरूपस्यहरेर्माययैवसामर्थ्येनैवविषयसुखेविमोहितइतितर्कयामि कस्यचिल्लोकविलक्षणस्ये तिवा २६ एवंतर्कयतस्तस्यपरमात्मप्रसादायत्तंवैराग्यस्थैर्यंवक्ति किंधनैरिति मृत्युनाकालेन २७ अत्रहेतुमाह येनेति एतांदशांविरक्तिलक्षणांनीतइतियेनतेनहेतुनायेनहरिणाप्रसन्नेनेतिवा कीदृशो निर्वेदइतितत्राह निर्वेदइति आत्मनःसंसारनदीतरणप्लवःतरीरूपः २८ निर्वेदस्यकिंलक्षणमिष्यतःसंन्यासइति तन्निश्चयंवक्ति सोहमिति शेषेणकिंसाध्यमत्राह यदीति यदियेनशोषणेनसंन्यासलक्षणे नानिर्वेदसाध्येनतपसात्मनिपरमात्मविषयेसिद्धःज्ञानीस्यांतादृशमंगशोषणंकरिष्यामीत्यर्थः २९

१ द्वंद्वैक्यम् । २ स्त्रीद्यूतमद्यविषयाणित्रीणिएवंचपंचदशेत्यर्थः ।

नेदंदंभवचनमित्याह तत्रेति अल्पेनकिंसाध्यमितिनमंतव्यमित्याह मुहूर्तेनेति ३० विरज्यानेनकिमकारीत्यत्राह इतीति हृदयग्रंथिंमनोबंधम् ३१ अलक्षितःअज्ञातः ३२ १३ त्रिवेणुदंडंचीराणिजर्णिवस्त्राणि ३४ दर्शितानिप्रदायपुनराददुः ३५ वाचयंतिवादयंति ३६ ३७ ३८ ३९ दौर्वादयंतिदुर्वचनंकारयंति ४० ४१ किमकरोदेवंपरिभूतइतितत्राह परिभूतइति सात्विकींस्वाभाविकीं ४२ कीदृशींगाथामगायतेतितत्राह नायमिति अयंजनःपरितोवर्तमानःतर्हिकिंदेवादयइतितत्राह नदेवतेति देवतादेवाःआत्मादेहः ग्रहाःआदित्यादयःतर्हिकिंकारणमत्राह मनइति यत्संसारचक्रंपरिवर्तयेत्तन्मनःपरंकारणमामनंतीत्यन्वयः ४३ मनसःकारणत्वंविवृणोति मनइति प्राकृतंलिंगशरीररूपंप्रलयेसूक्ष्मरूपेणस्थितंमनःसृष्टिकालेगुणानात्मनिसृजते वै सात्विकादिभेदेनत्रिविधंबाह्यावयवोपचितंभवतीत्यर्थः अतएवबलीयः कार्यकारणसमर्थंततस्तस्माच्चमनसःसात्विकादिभेदेनत्रिविधानिविलक्षणानिकर्माणिभवंति विलक्षणानीत्युक्तंविवृणोति शुक्लानीति तेभ्यःकर्मभ्यःसवर्णाःशुक्लादिवर्णयोग्याःगतयोभवंतिअनेनसर्व

तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः ॥ मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३० श्रीभगवानुवाच ॥ इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः ॥ उन्मुच्यहृदयग्रंथिंशांतोभिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः ॥ भिक्षार्थंनगरग्रामानसंगोऽलक्षितोविशत् ३२ तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः ॥ दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरिभूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुम् ॥ पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ३४ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ॥ अन्नंचभैक्षसंपन्नंभुंजानस्यसरित्तटे ३५ मूत्रयंतिचपापिष्ठानिष्ठीवंत्यस्यमूर्धनि ॥ यतवाचंवाचयंतिताडयंतिनवक्तिचेत् ३६ तर्जयंत्यपरेवाग्भिस्तेनोयमितिवादिनः ॥ बध्नंतिरज्ज्वातंकेचिद्बध्यतांबध्यतामिति ३७ क्षिपंत्येकेवजानंतएषधर्मध्वजःशठः ॥ क्षीणवित्तइमांवृत्तिमग्रहीत्स्वजनोज्झितः ३८ अहोएषमहासारोधृतिमान्गिरिराडिव ॥ मौनेनसाधयत्यर्थंबकवद्दृढनिश्चयः ३९ इत्येकेविहसंत्येनमेकेदौर्वादयंतिच ॥ तंवबंधुर्निरुरुधुर्यथाक्रीडनकंद्विजम् ४० एवंसभौतिकंदुःखंदैविकंदैहिकंचयत् ॥ भोक्तव्यमात्मनोदिष्टंप्राप्तंप्राप्तमबुध्यत ४१ परिभूतइमांगाथामगायतनराधमैः ॥ पातयद्भिःस्वधर्मस्थोधृतिमास्थायसात्विकीम् ४२ भिक्षुरुवाच ॥ नायंजनोमेसुखदुःखहेतुर्नदेवतात्माग्रहकर्मकालाः ॥ मनःपरंकारणमामनंतिसंसारचक्रंपरिवर्तयेद्यत् ४३ मनोगुणान्वैसृजतेबलीयस्ततश्चकर्माणिविलक्षणानि ॥ शुक्लानिकृष्णान्यथलोहितानितेभ्यःसवर्णागतयोभवंति ४४ अनीहआत्मामनसःसमीहितंहिरण्मयोमत्सखउद्विचष्टे ॥ मनःस्वलिंगंपरिगृह्यकामान्जुषन्निबद्धोगुणसंगतोऽसौ ४५

स्यसुखादीनांपरंकारणंमनइत्यवगतम् ४४ ननुमनसःपरमकारणत्वंविवक्षितंचेत्परमात्मनःकारणत्वमपहस्तितंस्यादितितत्राह अनीहइति आत्मापरमात्मामनसःसमीहितंसंसारावृत्तिहेतुभूतंकर्मउद्विचष्टे उत्कृष्टसाक्षित्वेनपश्यतिकीदृशः अनीहःमनोवत् क्लिष्टकारीनभवतीत्यनेनहरेःप्रशस्तकर्तृत्वंज्ञापते साक्षित्वेनदेहांतर्वर्तमानस्यदुःखादिकंस्यादित्यतउक्तंहिरण्मयइति पूर्णस्वरूपानंदःस्वस्यदुःखाभावेहेतुमाह मत्सखइतिपूर्णानंदोहरिर्मत्सखेतियस्माच्चस्मात्परेषांदुःखकारणंमनइतिभावः अचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपन्नस्यमनसःकारणत्वंकथमत्राह मनइति असौनिबद्धोदेहाभिमानीजीवः स्वलिंगंलिंगशरीररूपंमनःपरिगृह्यगुणसंगतःविषयस्नेहतःकामान्विषयान्जुषन्नास्तइति विषयानुरक्तचेतनानुगृहीतस्याचेतनस्यापिमनसःकारणत्वंयुक्तमितिभावः नन्वमनाःपुमांस्तिष्ठतीति श्रुतेःमनसःसंसारकारणत्वमुक्तं तत्रकिंप्रमाणमित्यतोवाह अनीहइति परमात्मनोदर्शनंप्रेरणंचप्रमाणम् ४५

एवंविधसंसारनिवृत्तौकउपायइत्यतस्तस्यमनसोनिग्रहएवेत्याह दानमिति मनोनिग्रहलक्षणांताःमनोवशीकरणस्वरूपानिर्णयाः कुतइत्यत्राह परइति ४६ मनःसमाधानस्यपरमयोगत्वमुपपादयति समाहितमिति यस्यमनःसमाहितंपरमात्मध्यानयोगयुक्तंतस्यदानादिभिःकिंकृत्यंवद यस्यमनोदानादिभिरसंयतंविनश्येच्चेदेभिर्दानादिभिरपरंसाध्यंकिंनाकिमपि ४७ ननुतर्हिमनःसंयमनंकर्तव्यंतच्चाशक्यंकिमित्याशंक्यस्वतंत्रत्वान्नशक्यमितिभावेनाह मनइति ब्रह्मश्रीविष्णुभ्योन्येदेवामनोवशेभवंति तत्रगुणभूतस्यमनसःपुरुषबंधकत्वप्रकारःकथमित्यतोवाह मनइति हिशब्देन ऋतेद्ब्रह्मणीकस्यमनोयातिवशंकाचित् । श्रियंसरस्वतींचापियातिवातत्प्रसादतइतिवाक्यंप्रमाणयति विष्णवादींश्चतुरोविनाअन्यस्यवशंनयांति कुतोत्राह भीमइति सहसःसहनशक्तिमतः सहीयानतिशयितसहनशक्तिमान् भीमोरुद्रस्तन्मनइतिविद्वन्मतं ततःकिमत्राह नेति विष्णवादीन्विनान्यःकश्चित्तन्मनोनात्याविशत्नातिक्रांतवान् तत्रहेतुः सहिदेवदेवः सभीमोदेवस्यसात्विकमनसोदेवोभिमानीयस्मात्तस्मात्४८रुद्रेणाभिमन्यमानंवैकारिकमपिमनोद्विविधंसात्विकंतामसमिति प्रथमंविष्णवादिदेवताप्रसादेनजय्यंद्वितीयंविष्णुप्रसादंविनादुर्जयं। विष्णुवध्यकालनेमिनाभिमतत्वात् । अतोमित्रैर्मर्त्यैःसहविग्रहोऽसतांभवतीत्याशयेनाह तमिति । अयमक्षरार्थःअत्रजीवराशौकेचिद्विमूढास्तामसाःपूर्वापरादिदिगनभिज्ञास्तत्तयोर्मनसोस्तंतामसमनोलक्षणंशत्रुंसुखविरोधिनंनविजित्यमित्रैर्मर्त्यैरसद्विग्रहंकुर्वंति । कीदृशंशत्रुं दुर्जयंदुष्टेनपापिनाकालनेमिनाजितत्वाद्वशीकृतत्वाज्जेतुमशक्यत्वात् । अतएवासह्यवेगवायुवन्मुष्टिग्रहणायोग्यमरुंतुदंक्षतनिहितलवणवत्दुःखकरं अनेनशत्रुशब्दोपिविवृतः ।

दानंस्वधर्मोनियमोयमश्चश्रुतानिकर्माणिचसद्व्रतानि ॥ सर्वेमनोनिग्रहलक्षणांताःपरोहियोगोमनसःसमाधिः ४६ समाहितंयस्यमनःप्रशांतंदानादिभिः किंवदतस्यकृत्यम् ॥ असंयतंयस्यमनोविनश्यद्दानादिभिश्चेदपरंकिमेभिः ४७ मनोवशेन्येहिभवंतिदेवामनश्चनान्यस्यवशंसमेति ॥ भीमोहिदेवःसहसःसहीयान्नात्याविशत्तत्सहिदेवदेवः ४८ तंदुर्जयंशत्रुमसह्यवेगमरुंतुदंतन्नविजित्यकेचित् ॥ कुर्वंत्यसद्विग्रहमत्रमर्त्यैर्मित्रैरुदासीनरिपुंविमूढाः ४९ देहंमनोमात्रमिदंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः ॥ एषोहमन्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ५०

विष्णुप्रसादेनजय्यइत्याह । उदासीनेति । विष्णुभक्तावुदासीनानांरिपुंनतुभक्त्यातदुपास्तौपतमानानामित्यर्थः । प्रस्तुतसात्विकंमनोविहायतामसमनःपरामर्शः कथंयुज्यतइतीयमाशंका एकस्थानाधिपत्येतुभिन्नानामपियुज्यते । अभेदेनपरामर्शःसादृश्येचापिवस्तुनोरित्यनेनापिपरिहर्तव्या । यद्वा तन्मनस्तंतमोभिमानिनंकालनेमिनंनविजित्यमित्रैरसद्विग्रहंकुर्वंति कीदृशंतंशत्रुं । अनेनशत्रुमजित्वामित्रकलहोबालकलहवत्परिहासहेतुरित्युक्तंभवति ४९ दुष्टाभिमानबलोपचितशक्तितामसमनोनिर्मितदेहाभिमानमात्रेणैवोत्पन्नमिथ्याज्ञानेनजीवस्यनित्यनिरयप्राप्तिहेतुत्वात्सएवजेतव्यइतिभावेनाह देहमिति । इदमित्यव्ययं मनोमात्रंमनसानिर्माणमुपगतंदेहंगृहीत्वाममेदमहाभितिस्वातंत्र्यभ्रमेणएषदेहोहमित्यनात्मनः आत्मभ्रमेणान्योदेहोयमित्यापिभ्रमेणाहमन्यइतिआत्मनोऽनात्मभ्रमेणमिथ्याज्ञानेनांधधियोस्तंगतयथार्थज्ञानामनुष्याःदुरंतपारेतमसिपतित्वाभ्रमंतिपुनःपुनर्दुःखसमुद्रएवमग्नावर्ततइत्यतोबुद्धिमतातज्जयेएवप्रयतितव्यमितिभावः देहमात्रंस्वमात्मानंयःपरंचप्रपश्यति । अंधेतमसिमग्नस्यनोत्थानंतस्यकुत्रचिदितिवचनान्मिथ्याज्ञानिनामंधंतमोनियतमितिज्ञायते ५०

---

१ भीमोरुद्रः व्योमकेशोभवोभीमइत्यभिधानात् । २ सहसःवायोःसकाशात् तदनुग्रेहेणेतियावत् । देषस्यभर्गःसहसोयतोजनीतिश्रुतौसहःशब्दस्यवायौप्रयोगदर्शनात् ।

एवंमनसः सुखदुःखकारणत्वमुक्तंतत्रत्तर्हितस्यप्रतीयमानंसुखदुःखकारणत्वंअभिमाननिमित्तमेवेतिजानतास्वकृतंभुंजानेनपुरुषेणसोढव्यं तत्रकोपोनकार्यइत्याह जनइत्यादिनाग्रंथेन । अस्यजीवस्यसुखदुःखयेर्हेतुर्जनःपरदेहश्चेचदितर्हिअत्रदेहेवर्तमानस्यदेहव्यतिरिक्तस्यात्मनोनिर्मुक्तकपालनारिकेलवत्स्थितस्यकिंस्यान्नकिमपिदुःखंस्यात्तर्हिकस्यतदत्राह हीति । तद्दुःखंविवेकेनाविचारितेसातिभौमयोःपृथिवीकार्ययोस्ताडयताडकयोरेवहियस्मात्तस्मात्तदात्मनोभिमानकृतंदुःखमितिजानन्नेषांमध्येकतमायकुप्येदित्यन्वयः । तत्रोदाहरणंजिह्वामिति । स्वदद्भिःस्वदंतैःतस्यांजिह्वायांवेदनायांसत्यामनेनदेहस्याचेतनत्वेनाभिमानजन्यंदुःखमित्युक्तंभवति । जनशब्दःस्वतोजीवेक्वचिद्देहेचवर्तते । इतिवचनाज्जनशब्दोत्रदेहवाची ५१ देहस्याचेतनत्वेनदुःखहेतुप्रवृत्त्ययोगात् अभिमानस्यचपराधीनत्वेनायुक्तमुक्तं किंतु देवतायाःसर्वस्मात्प्राधान्येनतद्धेतुत्वमुचितमित्यत्राह दुःखस्येति । यदिदुःखस्यहेतुर्देवतेत्युच्यतेतद्वचनमस्तुविचारितेनघटते तथाहि विकारयोर्विकाराभिमानिनोर्देवयोःसकाशादुत्पद्यमानंतद्दुःखमभिमाननिमित्तमेव तत्रनिरभिमानस्यात्मनस्तेनकिंस्यादतःस्वामिदेवान्प्रतिकोपोनकार्यइतिभावःतत्रोदाहरणं यदंगमिति यदास्वदेहेविकाराभिमानींद्रादिदेवताभिमन्यमानहस्ताद्यंगेनचक्षुराद्यंगंकंचिद्विहन्यतेतदातत्सोढव्यमेव अन्यथापुरुषःकस्मैक्रुध्येत हस्तादेरकारणत्वादयोग्यक्रोधादेर्मनएवकारणमत्रेति अविकाराश्चतेदेवा विकाराइतिशब्दिताः।अभिमानाद्विकारस्यस्वतःशक्ताअपिध्रुवमितिवाक्याद्विकारशब्दवाच्यत्वंयुक्तंदेवानां ५२ मनसोपिसुखादिहेतुत्वमभिमानमंतरेणविचारासहमित्याह आत्मेति यद्यात्मामनोदुःखादिकारणंस्यादितिमतंतत्रपृच्छामःदुःखादिकारणंभवन्मनः

जनोस्यहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् ॥ जिह्वांक्वचित्संदशतिस्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ५१

दुःखस्यहेतुर्यदिदेवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् ॥ यदंगमंगेनविहन्यतेक्वचित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषःस्वदेहे ५२ आ

त्मायदिस्यात्सुखदुःखहेतुःकिमन्यतस्तत्रनिजःस्वभावः ॥ नह्यात्मनोन्यद्यदितन्मृषास्यात्क्रुध्येतकस्मैनसुखंनदुःखम् ५३

ग्रहानिमित्तंसुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनोजस्यजनस्यतेवै ॥ ग्रहैर्ग्रहस्यैवभवंतिपीडाःक्रुध्येतकस्मैपुरुषस्ततोन्यः ५४

नःस्वतोवापरतोवानाद्यइत्याह । किमन्यतइति । अन्यतोदुःखस्वभावत्वेनविलक्षणान्मनसस्तत्रसुखस्वभावेआत्मनिचेतनोकिंभवतिनकिमपि उभयोःसुखादिस्वभावःसिद्धइतिभावेनाह निजइति । चेतनस्यसुखस्वभावोमनसोदुःखस्वभावोनिजोनित्यःसदातनइत्यर्थः । निजमात्मीयनित्ययोरितियादवः । द्वितीयंप्रत्याह नहीति । आत्मनोन्यत्दुःखकारणंनहिअहंदुःखीस्यामितिदुःखंदृश्येतयादितथापितन्मृषास्यात्शुक्तिरजतवत् । अन्यस्यान्यात्मत्वंनदृष्टचरमित्याह नसुखमिति । सुखंसुखरूपंदुःखंदुःखरूपंनभवति दुःखरूपंसुखरूपंनभवत्यतोभिमानंविनान्यन्निरूपणंअप्रामाणिकमितीविद्वान्कस्मैक्रुध्येतेत्यन्वयः । जीवस्यसुखरूपस्यनदुःखंकंचिदिष्यते । अतोमनोभिमानेनदुःखीभवतिनान्यथेतिवाक्यमत्रमानं । यद्वा यदिमनःसुखादिहेतुस्तर्हितत्स्यादुक्तंहिमनोभिमाननिमित्तंतत्दुःखंविनातत्रसुखस्वभावआत्मन्यन्यतोमनसोदुःखंस्यात्किंनस्यादेव कुतोत्राह निजइतिमनोधर्मोदुःखमात्मनोनिजस्वभावोनहिकुतःतदात्मनोन्यद्धि प्रतीयमानस्यकागतिरत्राह यदीति । जपाकुसुमसामीप्याच्छंखस्यलौहित्यमिवमृषास्यादतोन्यस्यान्यत्वंनेत्याह नसुखमिति जीवस्यसुखरूपस्यनदुःखंकंचिदिष्यतइत्यादेरभिमाननिमित्तंदुःखमनएवदर्शयतीत्यंगीकार्यम् ५३ देहस्यदुःखादिहेतुत्वेबाधकमाह ग्रहाइतिग्रहमाणत्वाद्ग्रहाःदेहाःआत्मनोदुःखादेर्निमित्तंचेदाविवेकदशायांअस्तुअजस्यस्वतोजन्मादिराहितस्यनममेतिविवेकिनोजनस्यजीवस्यतेदेहाःदुखादेर्निमित्तंस्युः किंवैनैवस्युःअतोग्रहैर्देहैःपीडाःदेहानिमित्तपीडाःग्रहस्यविषयग्रहणरूपस्यमनसएवभवंति मनोभिमानेसत्येवतेस्युरित्यर्थः ततोदेहादन्यःपुरुःपुरुषप्रसरतीतिप्रज्ञानीकस्मैक्रुध्येतेत्यन्वयः ५५

कर्मतावत्सुखदुःखयोर्हेतुरस्तुतथाप्यात्मनोजीवस्याजडत्वेसत्यतोनेनानिष्टंस्यात्किमितिशेषस्तर्हि कस्येदमत्राह तद्धीति तद्दुःखादिकंजडेजडात्मकेमनसिहियस्मात्ततःकिमत्राह देहइति देहे वर्तमानोयंस्वतंत्रपरमात्मानंभवंस्वस्यरूपंचवेत्तीतिस्ववित् । सुपर्णःसुखात्मकःपुरुषःकस्मैक्रुध्येत कर्मणेकुप्यतीत्यत्राह नहीति । जडात्मकमनआद्यभिमाननिमित्तदुःखादिकंकर्ममूलंनहियस्मात्क र्मणेपिनकुप्येत यद्वा कर्ममूलमनआदेरभिमाननिमित्तंदुःखादिस्वतस्तस्यनास्तीति ५५ यदिदुःखादेर्हेतुःकालोस्तीतिमतंतर्हिनित्यसुखरूपस्याविवेकिनःआत्मनःकिमनिष्टंतत्कालाद्यात्मनोदुःखा दिलक्षणमनिष्टंप्राप्तमत्राह तत्रेति तत्रतथासत्यसौदुःखादिस्तदात्मनःकालाधीनदेहस्येतिप्राप्तमात्मनोनित्यत्वेनकालानधीनत्वाद्देहस्यतद्दर्शनाच्च तच्चनयुक्तंदेहस्यजडत्वात् तत्सोदाहरणमाह नाग्ने रिति लुप्तोपममेतत् यथाग्नेस्तापनिमित्तंदुःखंयथाचहिमस्यतद्धिमनिमित्तंदुःखंनजडत्वादेवंदेहस्यापिकालादिसंबंधेविद्यमानेपिनदुःखंयुक्तं ननुतर्हितदंतर्वर्तिनोहरेस्तद्दुःखंस्यादत्राह नपरस्येति परस्य प्रकृतिविलक्षणस्यबोद्धुःसर्वज्ञस्यहरेस्तद्दुःखंनयुज्यते तस्माज्जीवस्यमनोभिमानमात्रंदुःखकारणमतःकस्मैक्रुध्येतेति । सदाकालादिसंबंधाद्दुःखंदेहस्ययुज्यते । तथापिनैवदुःखीसजडत्वान्नियमेनतु आत्मनःसुखरूपत्वान्नदुःखंयुज्यतेक्वचित् । तस्मान्मनोभ्रमेणैवदुःखीजीवोनचान्यथा । सर्वेषांमनसोनेतामनोरूपस्त्रिलोचनः । तद्वशाःसर्वदेवाश्चतेनैवसुखदुःखिनः । नियंतातस्यचप्राणस्ततोपिबलवत्त

कर्मास्तुहेतुःसुखदुःखयोर्वैकिमात्मनस्तद्धिजडेजडत्वे ॥ देहस्त्ववित्पुरुषोयंसुपर्णःक्रुध्येतकस्मैनहिकर्ममूलम् ५५ कालोस्तुहेतुःसुखदुःखयोश्चेत्किमा त्मनस्तत्रतदात्मनोसौ ॥ नाग्नेर्हितापोनहिमस्यतत्स्यात्क्रुध्येतकस्मैनपरस्यबोद्धुः ५६ नकेनचित्क्वापिकथंचनास्यद्वंद्वोपरागःपरतःपरस्य ॥ यथात्म नःसंसृतिरूपिणःस्यादेवंप्रबुद्धोनबिभेतिभूतैः ५७ एतांसमास्थायपरात्मनिष्ठामध्यासितांपूर्वतमैर्महर्षिभिः ॥ अहंतरिष्यामिदुरंतपारंतमोमुकुंदांघ्रि निषेवयैव ५८ श्रीभगवानुवाच ॥ निर्विद्यनष्टद्रविणोगतक्लमःप्रव्रज्यगांपर्यटमानइत्थम् ॥ निराकृतोसद्भिरपिस्वधर्मादकंपितोसौमुनिराहगाथाम् ५९ सुखदुःखप्रदोनान्यःपुरुषस्यात्मविभ्रमः ॥ मित्रोदासीनरिपवःसंसारःस्वमनस्ततः ६० तस्मात्सर्वात्मनातातनिगृहाणमनोधिया ॥ मय्यावेशितया युक्तएतावान्योगसंग्रहः ६१ यएतांभिक्षुणागीतांब्रह्मनिष्ठांसमाहितः ॥ धारयन्श्रावयन्शृण्वन्द्वंद्वैर्नैवाभिभूयते ॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

रः । तन्नियंताहरिःसाक्षात्परमानंदलक्षणः । इतिवाक्यमुक्तार्थेप्रमाणम् ५६ नपरस्येत्येतद्विवृणोति नकेनचिदिति यथासंसृतिरूपिणःसंसारकारणस्वभाववतःआत्मनोमनसोयथाद्वंद्वोपरागःद्वंद्वाख्यराहु ग्रहणंतथास्यपरतःपरस्यहरेर्द्वंद्वोपरागोनस्यात् इदमेवश्रद्धेयमितिभावेनाह एवमिति । एवंप्रबुद्धःएवंविधज्ञानी एवंविधैरज्ञानिभूतैःखलैःकृतादुपद्रवान्नबिभेति ५७ एवंविरक्तिर्भगवदंघ्रिभक्तिद्वारासंसार निर्मोकहेतुरित्याह एतामिति मुकुंदांघ्रिनिषेवयैव एतांपरमात्मनिष्ठांमनःसंयमलक्षणव्यवस्थांसमास्थायस्थिरीकृत्यपरमात्मज्ञानलक्षणांवाप्राप्य अत्रप्रमाणमाह अध्यासितामिति सम्यगनुष्ठितां तमःअ ज्ञाननिमित्तंसंसारम् ५८ श्रद्धेयेयंगाथेतिभावेनाह निर्विद्येति ५९ गाथायास्तात्पर्यार्थमाह सुखेति आत्मनिमनसिरूढोविविधभ्रमएवसुखदुःखप्रदः अन्योनैव ततोमित्रोदासीनरिपुलक्षणश्चसंसारःस्व मनःस्वमनोहेतुकः ६० मनोनिग्रहयोगमाह तस्मादिति एतावान्मनःसंयमनलक्षणः ६१ फलमाह यइति ब्रह्मनिष्ठांब्रह्मोत्कर्षज्ञानपूर्वकमनोनिग्रहलक्षणाम् ॥ ६२ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणे एकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांत्रयोविंशोध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ छ ॥ ॥

सृष्ट्यादियाथार्थ्यज्ञानंमिथ्याज्ञाननिवर्तकमितिकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रान्यर्थोपिनैवोपरमेतेत्युक्तविकल्पनिवर्तकोपायः कइत्युद्धवस्यहार्दशंकांपरिहर्तुकामआह अथेति सांख्यंयथार्थज्ञानंपूर्वैःपुरातनैः विकल्पनिवर्तकत्वेननिश्चितम् १ ननुविकल्पेसतितद्वानायसांख्यवचनप्रतिज्ञानंसंगच्छतेसएवनसंभवति तथाहि किमुत्पत्तिप्रभृतिसांख्यंविकल्पितमुतांतराले नाद्यःस्वभावस्यनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति तत्राह आसीदिति अथोआरंभेसृष्टिसमयेज्ञानमर्थश्चैकमेवयथैकार्थोविषयः तथैवज्ञानंविषयमनतिक्रम्यवर्तमानमासीत् किमनेनोक्तंभवतीत्यत्राह अकल्पितमिति संशयविपर्ययाविषयत्वमुक्तंभवति कस्मिन्कालेइदमुत्पन्नमत्राह कृतयुगइति तत्रापिकदेत्यतउक्तं आदाविति संशयाद्यन्यथाभावःकस्मान्नाभूदितितत्राह यदेति कृतयुगमारभ्यत्रेतायुगजनाविवेकनिपुणाइतिपदायस्माच्चस्मादितिशेषः पुरुषबुद्धिदौर्बल्यनिमित्तंज्ञानस्यान्यथात्वं सात्विकत्वेनतदानींतनानांतदभावादेकप्रकारमेवज्ञानमितिभावः अथाथोनंतराप्यर्थेविकल्पारंभमंगलइतियादवः। यथैवार्थस्तथाज्ञानंज्ञानार्थैक्यमुदाहृतं। तथाकृतयुगेप्रायस्त्वदन्येषुतुकुत्रचिदितिवाक्येनविज्ञानवादिमतमत्रोच्यतइत्येतन्निरस्तम् २ द्वितीयेकिंकारणमत्राह तन्मयेति तत्सत्यंज्ञानार्थैक्येनमिथोविरोधराहित्येनाबाधितंज्ञानंपश्चात्त्रेतायांद्विधाइदंवादोवेतिसंशयमाप्नंसमभवत्संजातंतत्द्वापरादौइदमेवनान्यदितिविपरीतप्रत्ययेनसमभिन्नमभवदित्यन्वयः समभेदेसमीचीनेसुष्ठुपूजासुखेष्विति। कालस्वभावयोःसदातनत्वेनसदाविकल्पसंभवात् चेवनस्यापिदेवदत्ताद्यन्यतमस्याल्पबुद्धित्वेनानंतवेदादिशब्दराश्यर्थस्वरूपस्यावगाढुमशक्यत्वेनकारणत्वानुपपत्तेस्तत्तद्योग्यफलदानसमर्थेन वैषम्यादिदोषविधुरेणसर्वज्ञेनकारणेनभाव्यमितिभावेनाह मयेति फलंरूपयतिहितंकारयतीतिफलरूपःतेनतामसादिजीवानांस्वस्वयोग्यतमआदिफलदात्रेत्यर्थः केवलेनमयावथास्त्विति विकल्पितंतामसादिजीवबुद्धिमनुसृत्यनानेवकल्पि

श्रीभगवानुवाच॥ अथतेसंप्रवक्ष्यामिसांख्यंपूर्वैर्विनिश्चितम् ॥ यद्विज्ञायपुमान्सद्योजह्याद्वैकल्पिकंभ्रमम् १ आसीज्ज्ञानमथोह्यर्थश्चैकमेवाविकल्पितम् ॥ यदाविवेकनिपुणाआदौकृतयुगेजनाः २ तन्मयाफलरूपेणकेवलेनविकल्पितम् ॥ वाङ्मनोगोचरंसत्यंद्विधासमभवद्बृहत् ३ तयोरेकतरोह्यर्थःप्रकृतिःसोभयात्मिका ॥ ज्ञानंत्वन्यतमोभागःपुरुषःसोभिधीयते ४

तंअनंतशब्दराशिगोचरस्यबृहत्तरस्यदुर्ज्ञेयत्वेनअश्रद्धेयत्वंनेतिभावेनोक्तं वागिति शब्दोवाग्गोचरोर्थोमनोगोचरस्ताभ्यामुत्पाद्यमानत्वेनचकल्पितमितिशेषः यद्वा तच्छब्दार्थात्मकमुभयंबृहत्तरामिति यस्माच्चस्माद्वाङ्मनसयोरगोचरत्वाद्द्विधाभूदिति ३ सम्यग्विषयविषयीकरणमंतरेणज्ञानार्थैक्यमत्रनोच्यतइतिभावेनज्ञानार्थाभिमानिदेवतास्वरूपंतावदाह तयोरिति तयोर्ज्ञानार्थयोरेकतरोयोर्थो विषयलक्षणःसप्रकृतिर्गायत्रीनाम्न्याप्रकृत्याभिमन्यमानइत्यर्थः सापिनस्वतंत्रेत्याह सेति साप्रकृतिरुभयोर्लक्ष्मीविष्णुसंज्ञयोरावयोरात्मादेहःप्रपन्नश्रयस्याःसातथामयाश्रियाचसृष्टाऽनुग्राह्या चेत्यर्थःअन्यतमोभागोज्ञानंयत्सोपिपुरुषः पुरुषनाम्नाब्रह्मणाभिमन्यमानमित्यर्थः सोप्युभयात्मकइत्यनुसंधेयं मयाश्रियाचसृष्टःअनुग्राह्यश्चेत्यभिधीयते। ज्ञानाभिमानीपुरुषःसब्रह्मासमुदाहृतः। अर्थाभिमानीप्रकृतिर्गायत्रीसाप्रकीर्तिता। तयोर्नियामकोविष्णुःश्रीश्चानुग्राहिकास्मृता। वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत। त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथा। गायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती। एवंत्रिरूपाप्रकृतिरेकासत्वादिभेदतः। तासुवीर्यंसमुत्सृष्टंब्रह्मणैकत्वमागतं। ससूत्रात्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकप्रणायकः। तस्यापिसूत्रंभगवान्धारणाद्विष्णुरव्ययः। सूत्रपुत्रस्त्वहंकारःसरुद्रःसमुदाहृतः। सूत्रात्मनामहांश्चैवसहजातश्चतुर्मुखः। तस्यापिपुत्रोहंकारःसचानंतउदाहृतः। अनंतादपिरुद्रोभूद्ब्रह्मणश्चेतिसत्रिधा। वैकारिकोब्रह्मजस्तुतैजसोवायुजःस्मृतः। तामसोनंतजश्चैवसएकोगुणभेदतः। इति स्मृतिसूचकेनहिशब्देनकिमत्रप्रमाणमितिशंकांपरिहरति ४

१ ज्ञायतेअनेनेतिज्ञानं साधनं शास्त्रं प्रसिद्धंज्ञानंचग्राह्यं एवमुत्तरत्रापि एवंसतिवाङ्मनोगोचरत्वंसंभवति। २ उत्पत्तिप्रभृतिविकल्पितस्यसांख्यंनिवर्तकमुतेतिक्वचित्पाठः।

मविज्ञातसांख्यप्रवचनंविनाज्ञानार्थैक्यादिकथनंकिंकेनसंगतामित्यतस्तत्स्वरूपंवक्ति तमोरजइत्यारभ्यएषसांख्यइत्यंतेन वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत । त्रिगुणात्मासमुदिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्त्व येत्यादिव्याख्यातमपिमंदमत्युपकारायार्किंचिद्व्याक्रियते तथाहि सृष्ट्यादौमत्तोगुणत्रयाभिमानिन्यालक्ष्म्यापुरुषप्रकृतीब्रह्मगायत्र्याख्येजाते वाशब्दश्चार्थे तदनुमयालक्ष्म्याचपुरुषानुमतेनपुरुषना म्नोब्रह्मणःस्वभर्तुःप्रेरणयाचप्रक्षोभ्यमाणायास्तस्याःप्रकृतेः तमोरजःसत्वमितिगुणाभिमानानित्रीणिरूपाणिगायत्रीसावित्रीसरस्वतीसंज्ञान्यभवन् ५ ततःकिमभूदत्राह तेभ्यःसमभवत्सूत्रमिति अयंभा वः तेषुरूपेषुपुरुषनाम्नाब्रह्मणागर्भाधानेकृतेसातितेभ्यःपृथक्पृथक्जातंपश्चादेकत्वमापन्नंसूत्रमभवत् कीदृशं मत्सूत्रेणचसंयुतं ममसर्वाधारेणरूपेणसंयुतंसर्वजगदाधारवायुतत्त्वमुत्पन्नमित्यर्थः वायु नावैगौतमसूत्रेणेत्यादिनावायोःसर्वाधारत्वंप्रसिद्धं अत्रसूत्रशब्देनमहतत्त्वाभिमानिनोब्रह्मणोद्वितीयंचतुर्मुखाख्यंरूपंवायुनासहोत्पन्नमितिज्ञातव्यं सूत्रात्मनामहांश्चापिइतिप्रमाणानुगुण्यात् ततो विकुर्वतइत्यस्यायमर्थः तस्माद्विकुर्वतः सृष्टिकामात्सूत्रनाम्नोब्रह्मणःसाजज्ञे योविमोहकोहंकारोनंतः अयमेवसूत्रनाम्नोवायोरपिजज्ञे विकुर्वतःसूत्रनाम्नोब्रह्मणोयोविमोहकोवैकारिकोद्ररुःसो पिजज्ञे पुनश्चविकुर्वतः सूत्रनाम्नोवायोर्विमोहकस्तैजसरुद्रःसजज्ञे योब्रह्मजोनंतःतस्मादपिविकुर्वतःयोविमोहकोहंकारस्तामसःसजज्ञेइतिवैकारिकोब्रह्मजस्तैजसोवायुजस्तामसोनंतइतिरुद्रस्त्रिधाजातः

तमोरजःसत्त्वमितिप्रकृतेरभवन्गुणाः ॥ मयाप्रक्षोभ्यमाणायाःपुरुषानुमतेनवा ५ तेभ्यः समभवत्सूत्रंमत्सूत्रेणचसंयुतम् ॥ ततोविकुर्वतोजातोयोहंकारो विमोहकः ६ वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिवृत् ॥ तन्मात्रेंद्रियमनसांकारणंचिदचिन्मयः ७ अर्थस्तन्मात्रकोजज्ञेतामसादिंद्रियाणिच ॥ तैजसाद्देवता आसन्नेकादशचवैकृतात् ८ मयासंचोदिताभावाःसर्वेसंहत्यकारिणः ॥ अंडमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्नहंसमभवमंडेसलिलसंस्थिते ॥ ममनाभ्यामभूत्पद्मंविश्वाख्यंतत्रचात्मभूः १० सोसृजत्तपसायुक्तोरजसामदनुग्रहात् ॥ लोकान्सपालान्विश्वात्माभूर्भुवःस्वरितित्रिधा ११ देवानामो कआसीत्स्वर्भूतानांचभुवःपदम् ॥ मर्त्यादीनांचभूर्लोकःसिद्धानांत्रितयात्परम् १२ अधोसुराणांनागानांभूमेरोकोसृजत्प्रभुः ॥ त्रिलोक्यांगतयःसर्वाः कर्मणांत्रिगुणात्मनाम् १३

६ इदमेवस्पष्टयति वैकारिकइति त्रैविध्यस्यप्रयोजनमाह तन्मात्रेति तन्मात्रशब्देनपंचभूतानिलक्षितानि श्रोत्रादींद्रियाणिमनःशब्देनइंद्रियाभिमानिनोदेवाश्चैषांकारणंतामसाद्यहंकारत्रयं त्रिविधो रुद्रःकीदृशःचिदचिन्मयःवशीकृतचेतनाचेतनप्रपंचः चिदाचिद्वशेसर्वसरुद्रश्चिदचिन्मयइतिमानं ७ उक्तमेवविवृणोति अर्थइति तामसादहंकारात्तन्मात्रकोर्थःपंचभूतलक्षणःतैजसाहंकारादिंद्रिया णिवैकृताद्वैकारिकान्मनसासहतदभिमानिन्यएकादशदेवताआसन् ८ एवंसृष्टैश्चतुर्विंशतिसंख्यैर्महदादितत्त्वैःकिंकृत्यमत्राह मयेति ९ आयतनत्वंदर्शयति तस्मिन्निति चिदानंदशरीरस्तुप्रविष्टोदेह रिःस्वयं । तन्नाभेर्भूतदेहोभूत्पश्चादपिचतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तुसर्वांडेव्याप्तदेहोमहातपाः । हरिस्तुसर्वव्याप्तोपिभूतदेहोनतुक्वचित् । नैवास्यप्राकृतोदेहःप्रादुर्भावेष्वपिक्वचित् । इत्यनेनहरेर्भूतदेहोनास्तीति ज्ञायतेसमभवंसमीचीनतयाव्याप्तोभवं नतूत्पन्नोभवामीत्यर्थः १० तपसाज्ञानेन ११ ओकोनिवासस्थानं त्रितयात्परंमहरादिकं १२ कर्मभेदेनत्रिलोक्याःस्थानभेदमाह त्रिलोक्यामिति १३

महर्लोकादिप्राप्तौकिंसाधनमत्राह योगस्येति मद्गतिर्मत्प्राप्तिः नैवविष्णावभक्तस्यमहर्लोकादिकागतिः। भक्त्युद्रेकात्क्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णोःप्रवेशनं। एवंज्ञानंविनासापिमहर्लोकादिकागतिः। ज्ञानोद्रेकात्क्र
मादूर्ध्वंयावद्विष्णोःप्रवेशनं। नित्यंशोभगवद्रूपस्यापरोक्षेणदर्शनं। मुहूर्तमात्रंज्ञानंस्यान्महाज्ञानंततोधिकं। ज्ञानेनब्रह्मलोकःस्यान्महाज्ञानाद्धरेर्गतिः। सदैवाखंडितंध्यानंतपइत्युच्यतेबुधैः। अपरोक्षदृशायु
क्तंनित्यंषण्मात्रकालया। अपरोक्षदृशानित्यमेकमात्रायुजायुतं। योगनाम्नासमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं। तच्चतुर्भागयानित्यमपरोक्षदृशायुतं। पादयोगंसमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं पादयोगान्महर्लोकोज
नोलोकस्तुयोगतः। तपसस्तुतपोलोकःप्राप्यतेनान्यतःक्वचिदिति स्मार्तवाक्येनमहर्लोकादिप्राप्तावपिसाधनविशेषाअवगंतव्याः १४ भक्तियोगरहितस्यकास्थितिरत्राह मयेति कालात्मनाज्ञानाचा
त्मनाधात्राकारकेणमयाप्रेरितकर्मयुक्तमिदंजगदेतस्मिन्गुणप्रवाहेउन्मज्जतिसृष्टंभवतिनिमज्जतिसंहृतंभवति १५ तमेवप्रेरणप्रकारंविवृणोति अणुरिति अतीतानागतवर्तमानत्वेनयोयोभावःपदार्थःप्रसि
ध्यतिउत्पन्नोवर्तते तत्सर्वमुभयसंयुक्तंमयाचित्प्रकृत्याचसरस्वत्यापुरुषेणहिरण्यगर्भेणसंयुक्तमस्माभिः प्रविश्यप्रेरितंचयस्मात्तस्मादद्यापिसर्वंद्वंद्वीभूयस्थितंदृश्यते १६ ननुकार्याणांनिमित्तकारणेनभेदः
कुलालेदृष्टइतिनतत्रशंका किंतूपादानकारणेनकथमितितत्राह यस्त्विति। तुःस्याद्भेदेवधारणइतिवचनात्। तुशब्दोविशेषंव्यक्तियस्यमहदादिकार्यस्ययःसत्वादिकारणविशेषः आदिरुपादानकारणंघटस्य

योगस्यतपसश्चैवज्ञानस्यगतयोमलाः ॥ महर्जनस्तपःसत्यंभक्तियोगस्यमद्गतिः १४ मयाकालात्मनाधात्राकर्मयुक्तमिदंजगत् ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नुन्म
ज्जतिनिमज्जति १५ अणुर्बृहत्कृशःस्थूलोयोयोभावःप्रसिध्यति ॥ सर्वोप्युभयसंयुक्तप्रकृत्यापुरुषेणच १६ यस्तुयस्यादिरंतश्चसवैमध्यंचतस्यतत् ॥ वि
कारोव्यवहारार्थोयथातैजसपार्थिवाः १७ यदुपादायपूर्वस्तुभावोविकुरुतेपरम् ॥ आदिरंतोयतोयस्मिंस्तत्सत्यमभिधीयते १८

मृदिव अंतश्चलयस्थानंचयस्मात्तस्मात्तस्यकार्यस्यमध्येचसवैनान्यःइत्यतउपादानकारणेनाभेदःकार्यस्येतिनिश्चीयते मृद्धटइतिभावानुरक्तप्रत्ययवेद्यत्वात्व्यवहारार्थः हानोपादानादिव्यवहारविष
योविकारोविविधप्रकारइत्येकस्मिंस्तंतौनष्टेनष्टःपटइत्यौपचारिकासामानाधिकरण्येविनष्टतंतुनैवपटस्यभेदः नान्यैरसोभेदाभेदइतिजानीहि कथमत्रोदाहरणमाह यथेति यथालोहमृदाद्युपात्तघटादिपदा
र्थाः विनाशिस्वरूपेणभेदवंतोप्यादावंतेमध्येचकारणेनाभिन्नाअनुभूयंतेइति प्रकृतेस्तुविकाराणांकोप्यंशोभेदउच्यते। तथैवैकांशतोभेदःसोपिनाभेदवर्जितः। भेदाभेदमतःप्राहुरभेदंवातयोर्बुधाइतिप्रमा
णासिद्धोविशेषस्तुनगृह्यते यद्वा व्यवहारार्थोव्यवहारनिवर्तकोविकारोविनाशलक्षणः तस्यावयवस्येतनभेदइतितन्मध्यइतिवा १७ ब्रह्मणोविकारात्प्रपंचइतिकेचित्तन्मतंप्रत्याह यदुपादायेति यद्वा
मुख्यंनिमित्तंब्रह्मइतरकारणेभ्योव्यावर्तयति यदिति तुशब्दोब्रह्मणोमुख्यत्वमभिप्रैतिपूर्वोभावःउपादानलक्षणःपदार्थःप्रकृत्यादिर्यद्ब्रह्मोपादायनिमित्तकारणतयाआदाययस्यब्रह्मणःसामर्थ्यमाश्रित्यापरं
कार्यरूपभावमुद्दिश्यविकुरुतेविकारयतिच यतोब्रह्मणोस्यआदिरंतश्चयस्मिन्ब्रह्मणिमध्येचावस्थितिस्तद्ब्रह्मसत्यंपरमार्थलक्षणंस्वतंत्रंविकारादिदोषविधुरंचेत्यर्थः पारमार्थिकसत्यत्वंस्वातंत्र्यमभिधीयते।
तद्विष्णोरेवनान्यस्यतदन्येषांसदास्तितेतिवचनात् १८

---

१ योगस्तपोज्ञानमितित्रीणिसाधनान्युक्तानि महरादिवैकुंठांतानि पंचफलान्युक्तानि अतःकथमितिचेत्सत्यं योगपदेन पादयोगः योगश्चेतिद्वयं तपइत्येकं ज्ञानंमहाज्ञानंचेतिद्वयं क्रमेणमहरादिलोकसाधनानी-
त्याशयेन तत्तत्साधनलक्षणमाह नित्यशइत्यादिना।

इतोपिविकारमंतरेणमुख्यंकारणंब्रह्मैव प्रकृत्यादीनांसत्तायास्तदधीनत्वादितिभावेनाह प्रकृतिरिति सत्वादिगुणरूपाप्रकृतिरस्यजगतःउपादानमात्रंपरःपुरुषःहिरण्यगर्भः आधारःकालोपिरूपांतरेणाहि रण्यगर्भएवसतोजगतोभिव्यंजकःनिमित्तकारणंउपादानमाधारोव्यंजकइतिकारणत्रयंब्रह्मसर्वशक्तिपूर्णोहमेवतेषांतच्छक्तिप्रदोहमित्यर्थः हिशब्देन ।कालाभिमानीब्रह्मातुकालइत्यभिशब्दितः।सर्वजीवाभि मानीसपरःपुरुषउच्यते । प्रकृतिर्नामतत्पत्नीप्रकृतेरभिमानिनी।साप्रसूतेजगत्सर्वंसूत्रमारभ्यसर्वेशइतिसूचयति तुशब्दःप्रकृत्यादिभ्योब्रह्मणोमहान्विशेषोस्तीतिसूचयाति तदुक्तं आधारोव्यंजकश्चैवप्रसवी ताचकेशवः । कालप्रकृतिपुंसांचतन्मूलप्रकृतेरपि।आधारोव्यंजकश्चैवसर्वस्यापिनियामकइति १९ इतोपिजगतःसृष्ट्यादेर्मुख्यकारणंब्रह्मैवइतिभावेनसृष्ट्यादेःकालावधिमाह सर्गइति अयमर्थःयावत्तास्थ तिरस्तितावत्सर्गउत्पत्तिरपिपौर्वापर्येणप्रवर्ततेयावदीक्षणंयदालयःस्यादितिहरेःस्मरणंतदास्थित्यंतःस्थितेरंतःप्रलयोभवतीति उत्पत्त्यादिकंभगवत्कर्तृकमित्यर्थः २० अधुनाक्रमप्राप्तंलयंनिरूप यति विराडिति विराडंडकोशःभुवनैःसहपंचत्वायकल्पतेपंचत्वानंतरमपिअविशेषायसत्वादिगुणानुद्रेकायनाशायेत्यर्थः विशेषेगगुणोद्रेकाद्विशेषंपृथिवीस्मृतेतिवचनात् अंडकोशनाशानंतरंपृथिवी लयोपिसूच्यतेनेनेतिलोकानांचतुर्दशसंख्योपेतानांकल्पःविकल्पनाविकल्पोवांतरकल्पोविविधकल्पनाचयस्मिन्सतथा समयासाद्यमानःविनाशायप्रेर्यमाणः २१ अविशेषायेतिप्रस्तुतंपृथिव्या

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारःपुरुषःपरः ॥ सतोभिव्यंजकःकालोब्रह्मतत्त्रितयंत्वहम् १९ सर्गःप्रवर्ततेतावत्पौर्वापर्येणनित्यशः ॥ महान्गुणविसर्गार्थःस्थित्यं तोयावदीक्षणम् २० विराण्मयासाद्यमानोलोककल्पविकल्पकः ॥ पंचत्वायाविशेषायकल्पतेभुवनैःसह २१ अन्नेप्रलीयतेमर्त्यअन्नंधानासुलीयते ॥ धानाभूमौप्रलीयंतेभूमिर्गंधेप्रलीयते २२ अप्सुप्रलीयतेगंधआपश्चस्वगुणेरसे ॥ लीयतेज्योतिषिरसोज्योतीरूपेप्रलीयते २३ रूपंवायौसचस्पर्शेली यतेसोपिचांबरे ॥ अंबरंशब्दतन्मात्रइंद्रियाणिस्वयोनिषु २४ योनिर्वैकारिकेसौम्यलीयतेमहतीश्वरे ॥ शब्दोभूतादिमप्येतिभूतादिर्महतिप्रभुः २५ सलीयतेमहान्स्वेषुगुणेषुगुणवत्तमः ॥ तेव्यक्तेसंप्रलीयंतेतत्कालेलीयतेव्यये २६ कालोमायामयेजीवेजीवआत्मनिमय्यजे ॥ आत्माकेवलआत्मस्थोवि कल्पापायलक्षणः २७ एवमन्वीक्षमाणस्यकथंवैकल्पिकोभ्रमः ॥ मनसोहृदितिष्ठेतव्योम्नीवार्कोदयेतमः २८

दिलयंविविच्याह अन्नइति अन्नाभिमानिनामभिमन्यमानानांचएकोक्त्यानिरूप्यमाणोलयोभिमानिनोभिमन्यमानस्यस्वकारणेभिमन्यमानेविवक्षितइतिदेव्यामौषधिमानिन्यांलीयतेन्नाभिमानीनिरियुक्तेः अन्नमन्नाभिमानिनीधानास्वौषधीषुऔषध्यभिमानिन्यांदेव्यांगंधेस्वसूक्ष्मरूपे २२ २३ इंद्रियाणिस्वयोनिषुतैजसाहंकारेइंद्रियाभिमानिनश्चस्वयोनौवैकारिकाहंकारे २५ योनिर्वैकारिकस्तैज सश्चाहंकारःविकारजत्वाद्वैकारिकेमहति चतुर्मुखेलीयतेईश्वरेईशनशक्तिमति विकारजत्वात्तुमहान्वैकारिकउदाहृतः । ईशनादीश्वरश्चैवब्रह्माबृंहगतत्स्मृतइतिस्मृतेः । भूतादितामसाहंकारंसभूतादि रनंतद्वारेणमहतिमहत्तत्वाभिमानिनि २५ समहान्स्वेषुगुणेषुकारणेषुगुणाभिमानिनीषुगायत्रीसावित्रीसरस्वतीषुतेगुणास्ताःसत्वादिगुणवाच्यास्तिस्रःअव्यक्तेप्रकृत्याख्यस्वमूलरूपेतदव्यक्तमव्य क्ताभिमानिनीगायत्रीपुरुषाभिधेविरिंचेपत्यौलीयते सपुरुषःकालनाम्निस्वास्मिन् २६ कालाख्योविरिंचःमायामयेजीवेमूलप्रकृत्यभिमानिन्यांमहालक्ष्म्यांजीवनाम्नीश्रीरजेआत्मानिमायिविशे षरतिलक्षणंलयमाप्नोति आत्मस्वरूपंवक्ति आत्मेति आत्मापूर्णगुणःकेवलःप्रकृतिसंबंधविधुरोसमाधिकश्चआत्मस्थअनन्याधारःअतएवलयादिहीनः विकल्पापायलक्षणःसम्यग्ज्ञानस्वरूपः मिथ्या ज्ञानापगमोलक्षणंयस्यसतथेतिवा २७ कथितसृष्ट्यादिस्मरणफलमाह एवमिति वैकल्पिकोभ्रमःविरुद्धकल्पनालक्षणमन्यथाज्ञानंमनसउत्पन्नंहृदिबुद्धौ २८

उक्तार्थंउपसंहरति एषइति प्रतिलोमेनविपरीतक्रमेणसंहारकथनंअनुलोमेनयथाक्रमेणसृष्टिकथनंसंशयग्रंथिहेतिकःसंसारबंधत्वनदहनेअग्नेर्ज्वालायमानःपरावरदृशासर्वज्ञेन गायत्रीचैवसावित्रीतथैवतुसरस्वती। एवंत्रिरूपाप्रकृतिर्ब्रह्मपत्नीप्रकीर्तिता। महत्तत्वात्मकोब्रह्मातद्व्यत्वात्तत्रलीयते। गुणाधिकःपतिरपितस्याःसत्वादिभेदतः।त्रिविधामूलरूपायांप्रकृत्यांसाप्रलीयते। प्रकृतिर्मूलरूपासाब्रह्मपत्नीजगन्मयापुरुषाभिधेविरिंचेतुसस्वस्मिन्कालसंज्ञके। कालाभिधोविरिंचस्तुमहालक्ष्म्यांविलीयते। जीवमायेतियामाहुःसाचसत्वादिभेदतः। त्रिविधैकत्वमापद्याविष्णावेवाविलीयते। हरेरत्यंतसामीप्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकीर्तितः। पुरुषेणातिसामीप्यंप्रकृतेर्लयउच्यते। ब्रह्माचप्रकृतिश्चैवमुक्तिगौविलयेयतः। अतस्तौभिन्नदेहौनुज्ञानमात्रौसमीपगावित्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् सर्वज्ञेनपरमाप्तेनमयाप्रोक्तत्वाच्चेदंबुभूषुभिरवश्यंग्राह्यमितिभावः २९ इतिश्रीभाग०महा०एकादशस्कंधेविज०टी०चतुर्विंशोध्यायः॥ २४॥ उक्तज्ञानाधिकारीसात्विकएवेत्यभिप्रेत्यसत्वादिगुणानांवृत्तीर्वक्त्यस्मिन्नध्याये तत्रप्रथममभिश्रावृत्तीराह गुणानामिति सत्वादिगुणानाममिश्राणांचमध्येयेनगुणेनपुमान्यथाभवेत्तथातच्छंसतोमेसकाशादिदमुपधारय १ इतराभ्याममिश्रागुणवृत्तिराह शमइति ईक्षाज्ञानं स्मृतिरखंडशास्त्रार्थस्मरणं त्यागोनिषिद्धस्यं अ

एषसांख्यविधिःप्रोक्तःसंशयग्रंथिहेतिकः ॥ प्रतिलोमानुलोमाभ्यांपरावरदृशामया ॥ २९ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेचतुर्विंशोध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुणानामप्यमिश्राणांपुमान्येनयथाभवेत् ॥ तन्मेपुरुषवर्येदमुपधारयशंसतः १ शमोदमस्तितिक्षेक्षातपःसत्यंदयास्मृतिः तुष्टिस्त्यागोस्पृहाश्रद्धाह्रीःक्षमानिस्तुतिर्धृतिः २ कामईहामदस्तृष्णास्तंभआशीर्भिदासुखम् ॥ मनोत्साहोयशःप्रीतिर्हास्यंवीर्यबलोद्यमाः ३ क्रोधोलोभोनृतंहिंसामायादंभोक्षमाकलिः ॥ शोकमोहौविषादार्त्तीनिद्राशाभीरनुद्यमः ४ सत्वस्यरजसश्चैवतमसश्चानुपूर्वशः ॥ वृत्तयोवर्णितप्रायाःसन्निपातमथोशृणु ५ सन्निपातस्त्वहमितिममेत्युद्धवयामतिः ॥ व्यवहारःसन्निपातेमनोमात्रेंद्रियासुभिः ६ धर्मेचार्थेचकामेचयदासौपरिनिष्ठितः ॥ गुणानांसन्निकर्षोयंश्रद्धारतिधनावहः ७

स्पृहानिषिद्धेच्छाराहित्यं निस्तुतिरात्मप्रशंसावर्जनं धृतिर्विपद्यपिचित्तस्यानुद्वेगः एतेगुणायस्यसंतिससात्विकःसांख्यज्ञानाधिकारीत्युक्तमनेन २ रजोगुणवृत्तीराह कामइति कामोविषयरागःईहानिषिद्धचेष्टा तृष्णानलंबुद्धिः स्तंभउक्तानंगीकारित्वं आशीःधनाकांक्षा भिदाभेदकरणंअन्यथाज्ञानंवा असुखंदुःखं राजसस्यदुःखं तामसस्यदुःखंभवतीतिकिंवक्तव्यमित्यभिप्रायेणोक्तं तदुक्तं राजसेपियदादुःखंतामसेकिमुतेतितत्। राजसेदुःखवचनंतामसेतिविवक्षयेति। एवंविधगुणोराजसइत्यर्थः ३ तमोगुणवृत्तीराह क्रोधइति मायाकपटंअविद्यमानमहिमप्रकटनंदंभः अस्थानेऽपिक्रोधोऽक्षमा कलिःकलहः मोहोऽज्ञानं आशोत्कंठा एवंविधस्तामसाधिकारीति ४ उक्तवृत्तीःविविनक्ति सत्वस्येति सन्निपातंगुणानामिश्रतांपुरुषनिष्ठतयाह संनिपातइति देहेकलत्रादौयोहंकारः ममकारश्चसत्वादिगुणानांमिश्रतालक्षणः मात्राःशब्दादयः सन्निपातेसति ५ ६ मनोमात्रेंद्रियासुभिर्व्यवहारोभिज्ञानादिलक्षणोभवतीत्युक्तंविवृणोति धर्मेचेति यदासौपुरुषोधर्मादौपरिनिष्ठितोभवतितदातस्यायंगुणानांसन्निकर्षःश्रद्धादिकरोभवति यदाधर्मेनिष्ठातदाश्रद्धा यदार्थेनिष्ठातदाधनकारी यदाकामेनिष्ठातदारतिकरोतीत्यर्थः ७

यर्हिगृहाश्रमेपुमान्प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांभजमानःस्वधर्मेचानुतिष्ठेततत्रसागुणानांसमितिःमिश्रीभावइतिद्रष्टव्यं ८ व्यवहारस्यसन्निपातमूलत्वेऽप्यंसात्विकः इत्यादिकथंघटतइतितत्राह पुरुषमि
ति शमादिभिः लिंगैःपुरुषंसत्वगुणयुक्तंअनुमायात् अनुमानेनजानातु कामादिभिरप्येवं ९ स्वभक्तेष्वेवसात्विकादिविवेचनप्रकारंदर्शयति यदेत्यादिश्लोकद्वयेन १० आशिषःसंपदआशास्य
मनस्यभिसंधाय ११ एवंविधविभागस्यगुणहेतुत्वेतवापितत्स्यात्किमितितत्राह सत्वमिति सत्वादयोगुणाउक्तवक्ष्यमाणविशेषापादकाजीवस्यैवमेनैव तत्रहेतुगर्भविशेषणमाह चित्तजाइति
भूतानांपंचानांसमुदायरूपबाह्यांतःकरणेचित्तेजायंतेव्यंजंतइतिचित्तजाःममप्रकृत्यादिसंबंधराहित्यात् जीवेतदुक्तंतत्संबधसद्भावादित्याह यैस्त्विति भूतानामुपादानानांसकाशादुत्पन्नेचित्तेभि
व्यक्तैःसज्जमानोनिबध्यतइतितस्मान्ममगुणकृतानर्थनशंकयेतिभावः १२ संक्षिप्योक्तंसत्वादिगुणानांवृत्तिंप्रपंचयति यदेति इतरौरजस्तमसी सत्वस्यस्वरूपमाह भास्वरमिति १३ रजस्त
मःसत्वगुणौजयेत्रजःस्वभावमाह संगेति विषयसंगकारिभेदकारिचपलताकारिच १४ तमोगुणोरजःसत्वेगुणौजयेत् आशयाअतितृष्णयामूढइत्यनेनतमःस्वभावोदर्शितः १५ यदाचित्तंप्रसन्न

प्रवृत्तिलक्षणांनिष्ठांपुमान्यर्हिगृहाश्रमे ॥ स्वधर्मेचानुतिष्ठेतगुणानांसमितिर्हिसा ८ पुरुषंसत्वसंयुक्तमनुमायाच्छमादिभिः ॥ कामादिभीरजोयुक्तंक्रो
धाद्यैस्तमसावृतम् ९ यदाभजतिमांभक्त्यानिरपेक्षःस्वकर्मभिः ॥ तंसत्वप्रकृतिंविद्यात्पुरुषंस्त्रियमेववा १० यदाआशिषआशास्यमांयजेतस्वकर्मभिः ॥
तंरजःप्रकृतिंविद्याद्धिंसामाशास्यतामसम् ११ सत्वंरजस्तमइतिगुणाजीवस्यनैवमे ॥ चित्तजायैस्तुभूतानांसज्जमानोनिबध्यते १२ यदेतरौजये
त्सत्वंभास्वरंविशदंशिवम् ॥ तदासुखेनयुज्येतधर्मज्ञानादिभिःपुमान् १३ यदाजयेत्तमःसत्वेरजःसंगभिदाचलम् ॥ तदादुःखेनयुज्येतकर्मणायशसा
श्रिया १४ यदाजयेद्रजःसत्वेतमोमूढंलयंजनः ॥ युज्यतेशोकमोहाभ्यांनिद्रयाहिंसयाशया १५ यदाचित्तंप्रसीदेतइंद्रियाणांचनिर्वृतिः ॥ देहेभयंम
नोसंगंतत्सत्वंविद्धिमत्पदम् १६ विकुर्वन्क्रिययाचाधीरनिवृत्तिश्चचेतसः ॥ गात्रास्वास्थ्यंमनोभ्रांतंरजएतैर्निशामय १७ सीदच्चित्तंविलीयेतचेत
सोग्रहणेक्षमम् ॥ मनोनष्टंतमोग्लानिस्तमस्तदुपधारय १८ एधमानेगुणेसत्वेदेवानांबलमेधते ॥ असुराणांचरजसितमस्युद्धवरक्षसाम् १९ सत्वा
ज्जागरणंविद्याद्रजसास्वप्नमादिशेत् ॥ प्रस्वापंतमसाजंतोस्तुरीयंत्रिषुसंगतम् २० उपर्युपरिगच्छंतिसत्वेनाब्रह्मणोजनाः ॥ तमसाधोधआमुख्या
द्रजसांतरचारिणः २१ सत्वेप्रलीनाःस्वर्यांतिनरलोकंरजोलयाः ॥ तमोलयास्तुनिरयंयांतिमामेवनिर्गुणाः २२

मिंद्रियाणांनिर्वृतिराह्लादश्चदेहेअभयंमनःअसंगंचभवति तदातन्मत्पदंमत्स्थानंसत्वंविद्धि १६ क्रिययाविकुर्वन्भवतिचेतसोविषयादनिवृत्तिश्चभवति गात्रास्वास्थ्यंशरीरावयवानांविजृंभणं एतैर्लिंगैरि
दंरजइतिनिशामयपश्य १७ तमोगुणवर्तनप्रकारंस्पष्टयति सीददिति यदाचित्तंस्मरणकारणंअंतःकरणंसीदत्नश्यत् अथवाविलीयेतचेतसोग्रहणेबहुस्मरणशक्तेश्चेतनायाग्रहणेअक्षमसमर्थंमनोनष्टं
भवति तमःअज्ञानंग्लानिर्ग्लानताच्चभवतितदातमोगुणवर्तनमुपधारय १८ बुभूषुणासत्वमेवसेवनीयमितिभावेनाह एधमानइति १९ तुरीयमवस्थास्वरूपंत्रिषुगुणेष्वसंगतंसंबद्धंनभवति २०
इतोपिसत्वमेवश्रेयःसाधनमित्याह उपरीति आब्रह्मणोब्रह्मलोकपर्यंतंआमुख्यादंधतमःपर्यंतअंतरचारिणःस्वर्गादौचरंति २१ सत्वेसत्वगुणप्रवृद्धौप्रलीनाःमृताःस्वर्गं रजसिप्रवृद्धेलयोयेषांतेरजोलयाः
तमोलयाःइत्येतदनेनव्याख्यातंनिर्गुणास्तमआदिगुणानभिभूताआत्यंतिकभक्तिसाधनाः २२

वाशब्दश्चार्थे मदर्पणत्वेननिष्फलत्वेनफलानुसंधानराहित्येनयत्कर्मतन्निजकर्मवर्णाश्रमविहितंकर्मसात्विकंकर्म २३ गुणनिमित्तकर्मभेदंनिरूप्यज्ञानभेदमाह कैवल्यमिति कैवल्यंकेवलंयथाशास्त्रमतिपादितंतत्स्वंतद्विषयंज्ञानंकेवलंकेवलमेवकैवल्यंज्ञानंसात्विकंअग्निष्टोमादिकर्मनिष्ठंप्राकृतंबहिर्मुखजनप्रियंवैषयिकंनिर्गुणंमुक्तिसाधनं तदुक्तं नैर्गुण्यसाधनंयत्तन्निर्गुणंपरिकीर्तितमिति यथाशास्त्रोक्तविज्ञानंकेवलंज्ञानमुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानांतुभक्तितः । गुणानांतुहरौभावंविनिश्चित्यतदाश्रयात् । यथाशास्त्रानुसंधानंज्ञानंचहरिसंश्रयमितिच २४ इदानींगुणनिमित्तंक्षेत्रभेदमाह वनमिति मन्निकेतनंमदाश्रयंदेवालयादि २५ इदानींकर्तृभेदमाह सात्विकइति असंगीकारकःकर्तानिष्कामत्वेनकर्मणांकर्तेत्यर्थः स्मृतिविभ्रष्टःश्रुत्याद्यविहितकारित्वेनसत्कर्मणःभ्रष्टःनिर्गुणोमोक्षगामी २६ श्रद्धाभेदमाह सात्विकीति आध्यात्मिकीयथाश्रुतशास्त्रविषया श्रुतशास्त्रानुसारेणयाश्रद्धापरमात्मनि । सासात्विकीतदन्यस्याप्यनुसारेणनिर्गुणा । अश्रुत्वापिप्रमाणंयोवासुदेवैकसंश्रयः । सनिर्गुणोभागवतःसमुद्दिष्टोमनीषिभिरितिस्मृतेः । श्रुतशास्त्रार्थश्रद्धावत्तदनुसारेणअश्रुतशास्त्रार्थेपुतदुक्तप्रकारेणमत्सेवायांमत्सेवार्थेयाश्रद्धासानिर्गुणा तदन्यस्याप्यनुसारेणनिर्गुणेत्युक्तेः २७ आहारभेदमाह पथ्यमिति अनायस्तमक्लिष्टं इंद्रियप्रेष्ठंइंद्रियप्रीतिकरं आर्तिदंचाशुचिच २८ सुखभेदमाह सात्विकमिति आत्मोत्थंपरोक्षज्ञानंशास्त्रश्रवणसंजातं यत्तस्मादात्मनोमतेर्ज्ञाना

मदर्पणंनिष्फलंवासात्विकंनिजकर्मतत् ॥ राजसंफलसंकल्पंहिंसाप्रायादितामसम् २३ कैवल्यंसात्विकंज्ञानंकर्मनिष्ठंतुराजसम् ॥ प्राकृतंतामसंज्ञानंमन्निष्ठंनिर्गुणंस्मृतम् २४ वनंतुसात्विकोवासोग्रामोराजसउच्यते ॥ तामसंद्यूतसदनंमन्निकेतंतुनिर्गुणम् २५ सात्विकःकारकोसंगीरागांधोराजसःस्मृतः ॥ तामसःस्मृतिविभ्रष्टोनिर्गुणोमदपाश्रयः २६ सात्विक्याध्यात्मिकीश्रद्धाकर्मश्रद्धातुराजसी ॥ तामस्यधर्मेयाश्रद्धामत्सेवायांतुनिर्गुणा॥ २७ पथ्यंपूतमनायस्तमाहार्यंसात्विकंस्मृतम् ॥ राजसंचेंद्रियप्रेष्ठंतामसंचार्तिदाशुचि २८ सात्विकंसुखमात्मोत्थंविषयोत्थंतुराजसम् ॥ तामसंमोहदैन्योत्थंनिर्गुणंमदपाश्रयम् २९ द्रव्यंदेशःफलंकालोज्ञानंकर्मचकारकः ॥ श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठात्रैगुण्याःसर्वएवहि ३० सर्वेगुणमयाभावाःपुरुषाव्यक्तनिष्ठिताः ॥ दृष्टंश्रुतमनुध्यायेद्बुद्ध्यावापुरुषर्षभ ३१ एताःसंसृतयःपुंसांगुणकर्मनिबंधनाः ॥ येनेमेनिर्जिताःसौम्यगुणाजीवेनचित्तजाः ३२ भक्तियोगेनमन्निष्ठोमद्भावायप्रपद्यते ३३ तस्माद्देहमिमंलब्ध्वाज्ञानविज्ञानसंभवम् ॥ मय्येवब्रह्मणापूर्णेनबहिर्नांतरश्चरेत् ॥ ३४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवते महापुराणेएकादशस्कंधेपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

दुत्थंसुखंसात्विकं परोक्षज्ञानमात्मोत्थमित्यादेःमदपाश्रयंमदपरोक्षज्ञानजन्यसुखंनिर्गुणं । अपरोक्षेणदर्शनं विष्ण्वाश्रयंसुखंनित्यंगमयेत्तत्प्रसादतइतिभगवतःस्वरूपसुखमिदंनेत्यतोमदपाश्रयमित्युक्तं नतुविष्णोःस्वरूपंतुसुखंकेनचिदाप्यते । तस्यैवविषयत्वात्तुतत्सुखंचेतिभण्यते । परोक्षज्ञानगोयस्माद्विषयःस्वमनोगतः । अतआत्मोत्थमित्येवसुखमाहुर्विपश्चितइतिच २९ किंबहुनासर्वेपदार्थास्त्रिगुणसंबंधेनत्रिविधाइत्याह द्रव्यमिति फलंस्वर्गादि कालःप्रातरादिः अवस्थाजाग्रदादिलक्षणा कृतिःक्रिया निष्ठाव्रतम् ३० तदेवविवृणोति सर्वइति पुरुषेणविष्णुनाअव्यक्तेनश्रियास्वयंनिष्ठिताःव्यवस्थापिताः सत्वादिकृतसंसारजयोपायमाह दृष्टमिति वाशब्दश्चार्थे शास्त्रेणश्रुतंबुद्ध्याचशास्त्रार्थरूपेणदृष्टंचपरंब्रह्मानुध्यायेन्निरंतरंस्मरेत् ३१ अनेनध्यानेनकिंफलमत्राह एताइति एवमुपासकेनयेनजीवेनचित्तजाताःसत्वादिगुणाःनिर्जिताःतेनगुणकर्मनिबंधनाःसंसृतयश्चप्रागुक्ताःनिर्जिताभवंतीतिशेषः ३२ ननुत्वत्प्राप्तिमंतरेणसंसृतिजयेनकिंतत्राह भक्तीति ३३ प्राप्तितार्थमाह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोःसंभवोयस्मात्सतथातं व्यवधानेनशास्त्रद्वारा जातंज्ञानंपरोक्षज्ञानं अपरोक्षेणजातंविज्ञानंनिर्गुणमितिसंगिरंते सत्वाद्गुणाज्जातमपिव्यवधानंविनैवतु

मुक्तिदंनिर्गुणंप्रोक्तंव्यवधानेनसात्विकामित्युक्तेः यतःसंसारमोक्षोमद्भावस्तस्मान्मानुषंदेहंलब्ध्वासर्वौ त्वमंमांविज्ञायब्रह्मणासर्वगुणपूर्णेनमयैवपूर्णश्चरितार्थोनापुरुषोवहिर्विषयेषुनाचरेत् आंतरएवइंद्रियैःप्र
त्यगात्मविषयत्वेनैवचरेदित्यर्थःसंसारस्यांतत्वादंतोहंतस्मिन्मयिरतोभूत्वेतिवा अंतरच्छिद्रःइंद्रियव्याजीनचरेन्नस्यादितिवा अंतोरूपवसितेमृत्यौस्वभावेपरमात्मनिइतिआंतरोमांविनानचरेदितिवा ३४
इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांपंचविंशोध्यायः ॥ २५ ॥ अनंतरातीताध्यायेसर्वतःसंगमुत्सृज्यमन्निष्ठेवकार्येत्युक्तंतमेवार्थमितिहासपूर्वकंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादा
वुक्तमपिब्रह्मध्यानफलंविश्वासजननायपुनराह मल्लक्षणमिति मांलक्षयतीतिमल्लक्षणंमुद्रायस्यसतथातंमद्धर्मभागवतसंज्ञआत्मस्थंहृदिस्थंसमुपैतिदर्शनेनेतिशेषः पश्यतीत्यर्थः १ दृष्टतत्त्वस्यतस्ययावद्देह
पातंस्थितिप्रकारमाह गुणमय्येति पुमान्सज्ञानीअवस्तुभिरमंगलैःगुणैःशब्दादिभिर्नयुज्यतेनसंबध्यतेयोग्यतातिरेकेणासेवनात् तत्रकारणमाह ज्ञानेति परतत्त्वाद्यशेषतत्त्वापरोक्षज्ञाननिष्ठयागुणम
य्यासत्वादिगुणरूपयाजीवयोन्यालिंगशरीराख्यमाययाविमुक्तस्तदभिमानरहितइत्यर्थः मायामात्रेषुप्रकृतिनिमित्तेष्ववस्तुतोस्वातंत्र्येणदृश्यमानेषुगुणेषुशरीरेषुवर्तमानोपि वस्तुस्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमव
स्तुचेतिवचनादवस्तुतइत्यनेननमिथ्यात्वमुच्यते तन्निवृत्त्यर्थंसाधनसामग्रीविधानवैयर्थ्यापत्तेः २ ज्ञानिनायोग्यतातिरेकेणविषयानिषेवानकार्येत्युक्तं किमुतज्ञानार्थिनेत्यत्रकैमुत्यमाह संगमिति शिश्नोदर

श्रीभगवानुवाच ॥ मल्लक्षणमिमंकायंलब्ध्वामद्धर्ममास्थितः ॥ आनंदंपरमात्मानमात्मस्थंसमुपैतिमाम् १ गुणमय्याजीवयोन्याविमुक्तोज्ञाननिष्ठया॥
गुणेषुमायामात्रेषुदृश्यमानेष्ववस्तुतः ॥ वर्तमानोपिनपुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः २ संगंनकुर्यादसतांशिश्नोदरतृपांक्वचित् ३ तस्यानुगस्तमस्यंधेपत
त्यंधानुगांधवत् ४ ऐलःसम्राडिमांगाथामगायतबृहच्छ्रवाः ॥ उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णःशोकसंयुतः ५ त्यक्त्वात्मानंव्रजंतींतांनग्नउन्मत्तवन्नृपः ॥
विलपन्नन्वगाज्जायेघोरेतिष्ठेतिविक्लवः ६ कामानतृप्तोनुजुषन्क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः ॥ नवेदगणनांयांतीर्मुर्वश्याकृष्टचेतनः ७ ऐलउवाच ॥ अहोमेमोह
विस्तारःकामकश्मलचेतसः ॥ देव्यागृहीतकंठस्यनायुःखंडाअनुस्मृताः ८ नाहंवेदाभिनिर्मुक्तःसूर्येणाभ्युदितोमृषा ॥ मुषितोवर्षपूगानांबताहा
निगतान्युत ९ अहोमेआत्मसंमोहोयेनात्मायोषितांकृतः ॥ क्रीडामृगश्चक्रवर्तीनरदेवशिखामणिः १० सपरिच्छदमात्मानंहित्वातृणमिवे
श्वरम् ॥ यांतींस्त्रियंचान्वगतंनग्नउन्मत्तवद्रुदन् ११ कुतस्तस्यानुभावःस्यात्तेजईशित्वमेववा ॥ योन्वगच्छंस्त्रियंयांतींस्मरबाणविताडितः १२

एवतर्पयंतीतिशिश्नोदरतृपःतेषामसतांसंगंस्नेहलक्षणंनकुर्यात् ३ करणेबाधकमाह तस्येति तस्यासतइतिजातवेकवचनं अनेनविषयसंगोनकर्तव्यइतिकिंवक्तव्यमित्युक्तंभवति ४ संगात्कस्यानर्थः
कस्यचसुखकरोनिर्वेदश्चाभूदितिउद्धवस्यमानसींशंकांपरिहर्तुमैलोपाख्यानमाह ऐलइति गाथांशिक्षाकरंवचनम् ५ जायेघोरेतिष्ठेत्यनेन हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैन्वितीदंसूचय
ति ६ वर्षयामिनीःवर्षरात्रीःउद्दिश्ययांतींगणनांनवेद अज्ञानेहेतुमाह उर्वशीति ७ मोहाविस्तारःअज्ञानविस्तार. आयुःखंडाःअहोरात्रविभागाः ८ उक्तमेवविवृणोति नाहमिति अहंवर्षपूगानांसंख्या
नयोग्यानिगतानिअहान्युतनवेदकिमुतान्यानि सूर्योदयादिनाज्ञातुंशक्यत्वात् कथमेतदत्राह अभिनिर्मुक्ता इति सूर्येणाभ्युदितोऽहरंशःसूर्येणाभिनिर्मुक्तःकालोरात्र्यंशइतिमृषाविवेकज्ञानाभावात्कुतो
त्राह मुषितइति तत्संगेनज्ञानस्यमुष्टत्वात्अभिनिर्मुक्तइत्यादिराजाविशेषणंवा ९ पुनरपिपश्चादनुतप्तआह अहोइति आत्मामनोधृतिगुणोवा क्रीडामृगश्चकृतइतिशेषः १० क्रीडामृगत्वंलक्षयति सप
रिच्छदमिति हस्त्यश्वादिपरिकरोपेतम् ११ अनुभावादिगुणैःस्त्रीसंगदोषलेपोनस्यादिति तत्राह कुतइति अनुभावस्तत्त्वनिश्चयःतेजःसामर्थ्यं ईशित्वंयोगशक्तिविशेषः अनेनसंगदोषंमार्ष्टुंनसमर्था
एतेगुणाइत्युक्तंभवति स्मरबाणेत्यनेनानुगमनेहेतुरुच्यते १२

विद्यादयोपिसंगदोषंमार्ष्टुंनप्रभवाइत्याह किंविद्ययेति १३ जातनिर्वेदोराजास्वात्मानंधिक्करोति स्वार्थस्येति स्वार्थविषयेअकोविदंस्वप्रयोजनज्ञानपाटवरहितामित्यर्थः १४ आत्मभूशब्दस्यानेकार्थ त्वेनअभ्रकइतिशंकानिवृत्तयेकामइति १५ संसारकामवैरिणिशार्ङ्गिणिजाग्रतिप्रभुर्नास्तीतिवचनंकथंपुज्यतइतितत्राह आत्मारामइति १६ बोधकाभावादेवमभूदितिनेत्याह बोधितस्येति किमेतया वाचेत्यादिसूक्तवाक्येन १७ एतयोर्वंशयारहसिरतयार्किनुसुखंनाकिमपिप्रत्युतदुःखमेवतत्रदृष्टांतः रज्ज्वांवैसर्पचेतसइति यथारज्ज्वांसर्पबुद्धेर्भयलक्षणंदुःखंतथा अन्यथाबुद्धेःकिंकारणमत्राह द्रष्टुरितिद्रष्टुरी श्वरस्यस्वरूपाविदुषःकिंचयोहंशाहशईश्वराधीनसत्ताकोहंतस्यममईश्वरस्वरूपाज्ञानंमत्स्वरूपाज्ञानेकारणमित्यर्थः रथांगपाणेःस्वरूपाज्ञानेस्वस्वरूपाज्ञानेवाजितेंद्रियत्वमेवकारणमित्याह यदिति १८ इ तोपिसर्वस्याप्यज्ञानमेवकारणमित्याह कायमिति सौमनस्यंसौंदर्यं दौर्गंध्यादिदुर्गुणाधिकरणस्यदेहस्यसौमनस्यादिगुणसमवायोनघटतइतियस्मात्तस्मादनाद्यविद्ययाभगवत्स्वरूपाज्ञानेनाध्यासःअस्मि न्तद्बुद्धिरभूदित्यर्थः १९ अध्यासंप्रपंचयति पित्रोरिति भार्यायाअपिभोगार्हत्वाद्विषयकोटयंतर्भावःयोदेहःपित्रादीनामस्येतिनावसीयतेननिश्चीयते २० तस्मिन्तुच्छानांपंचानांभूतानांनिष्ठोत्कर्षोय

किंविद्ययाकिंतपसाकिंत्यागेनश्रुतेनवा ॥ किंविविक्तेनमौनेनस्त्रीभिर्यस्यमनोहृतम् १३ स्वार्थस्याकोविदंधिङ्मांमूर्खंपंडितमानिनम् ॥ योहमीश्वरतां प्राप्यस्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १४ सेवतोवर्षपूगान्मेउर्वश्याअधरासवम् ॥ नतृप्तआत्मभूःकामोवह्निराहुतिभिर्यथा १५ पुंश्चल्यापहृतंचित्तंकोन्वन्यो मोचितुंप्रभुः ॥ आत्मारामेश्वरमृतेभगवंतमधोक्षजम् १६ बोधितस्यापिदेव्यामेसूक्तवाक्येनदुर्मतेः ॥ मनोगतोमहामोहोनापयात्यजितात्मनः १७ किंन्वेतयामएकांतिरज्ज्वांवैसर्पचेतसः ॥ द्रष्टुःस्वरूपाविदुषोयोहंयदजितेंद्रियः १८ क्वायंमलीमसःकायोदौर्गंध्याद्यात्मकोशुचिः ॥ क्वगुणाःसौमनस्या द्याह्यध्यासोविद्ययाकृतः १९ पित्रोःकिंस्विन्नुभार्यायाःस्वामिनोग्नेःश्वगृध्रयोः ॥ किमात्मनःकिंसुहृदामितियोनावसीयते २० तस्मिन्कलेवरेमेध्ये तुच्छनिष्ठेविषज्जते ॥ अहोसुभद्रंसुनसंसुस्मितंचमुखंस्त्रियः २१ त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ ॥ विण्मूत्रपूयेरमतांकृमीणांकियदंतरम् २२ अथापिनोविषज्जेतस्त्रीषुस्त्रैणेषुचार्थवित् ॥ विषयेंद्रियसंयोगान्मनःक्षुभ्यतिनान्यदा २३ अदृष्टादश्रुताद्भावान्नभावउपजायते ॥ असंप्रयुंजतः प्राणाञ्छाम्यतिस्तिमितंमनः २४ तस्मात्संगोनकर्तव्यःस्त्रीषुस्त्रैणेषुचेंद्रियैः ॥ विदुषांचाप्यविश्रभ्यःषड्वर्गःकिमुमादृशाम् २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवंप्रगायन्नृपदेवदेवःसउर्वशीलोकमथोविहाय ॥ आत्मानमात्मन्यवगम्यमांवैउपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २६

स्मिन् तुच्छानिष्ठाव्यवस्थाचयस्यसतथेतिवा तस्मिन्नमेध्यकलेवरेसुभद्रमितिविषज्जतेपुरुषःअहोभ्रांतिरिति २१ इतोपिस्त्रीष्वर्थबुद्धिंकुर्वन्भ्रांतइत्याह त्वगिति संहतौत्वगादिसन्निविष्टदेहेरमतां रममाणानांकृमीणांकीटकानांचांतरंव्यवच्छेदनंकियत् २२ स्त्रीष्वभिरमणमपिगर्हितंयस्मात्अथतस्मात्अर्थवित्स्वप्रयोजनवित्स्त्रीषुस्त्रीलोकेषुचनोविषज्जेतयद्यपिविशेषोनास्तितथापीदंनकर्तव्यमि त्यतोवाह अथापीति स्त्रीसंगादिवर्जनेमनोवशीकरणमेवप्रथमसाधनं अन्यथासर्वकुंजरस्नानवन्निष्फलंस्यादितिभावेनाह विषयेतिअन्यदाविषयेंद्रियसंयोगाभावेमनःक्षोभोनास्ति २३ तदुपपादयति अदृष्टादिति भावोमनः अदृष्टादश्रुताद्भावाद्वस्तुनोनोपजायते विकारविशिष्टंभवति संयोगलक्षणसंबंधाभावात् अतोदृष्टश्रुतवस्तुन्येवसंबंधसमर्थंमनः ततश्चप्रकृतेकिमनेनेतितत्राह असंप्रयुंजतइति यतोविषयेंद्रियसंयोगात्क्षुब्धंभवत्यतःप्राणानींद्रियाणिविषयेषुअसंप्रयुंजतःविषयेभ्यआकृष्यस्ववशेकुर्वतःपुंसःआकर्षणपाशाभावात्स्तिमितंनिश्चलंमनःशाम्यति भगवदेकनिष्ठंभवतीत्यर्थः २४ उक्तं निगमयति तस्मादिति कुतइतितत्राह विदुषामिति २५ २६

जन्मप्रभृत्यभ्यस्तस्यदुःसंगस्यत्यागोदुःशकइतिनमंतव्यःसत्संगेनस्वयमेवाशिथिलीभूतस्यसुलभइतिभावेनाह ततइति तृणगूढावलंबरहितकूपपतनवत्दुःसंगोनर्थकरणंइतियत्ततःतेकिमस्यकुर्वंतीति तत्राह संतइतिसंतएतस्यमनोवाक्कायकर्मभिःसम्यक्शरणंगतस्यपुंसोमनोव्यासंगंमनसोदुष्टेषुसंगंउक्तिभिःछिंदंति २७ एवंविधमाहात्म्याश्चैतेकथंज्ञातव्याइतितल्लक्षणमाह संतइति २८ अनपेक्षतादिगुणानामन्यत्राविदर्शनात्तेषामपिदुःसंगनिवर्तकत्वंस्यादित्याशंक्यतच्छक्त्युद्बोधकगुणसद्भावादन्यत्रतदभावादितिभावेनाहतेष्विति ततःकिमत्राह ताइति ताःकथाख्याउक्तयोमनोव्यासंगं छिंदंतीत्यर्थः २९ त्वद्भक्तिर्हिसमस्तव्यसनच्छेत्रीतदनुदयेताभिःकिमत्राह तायेशृण्वंतीति ३० भक्तेःसाधनोत्तमत्वमाह भक्तिमिति ३१ एतमर्थंसोदाहरणंसमर्थयते यथेति विभावसुमग्निंनिषेवमाणस्यशीतादिकंयथानश्यतितथासाधुंसत्पुरुषंसेवमानस्यमनोव्यासंगविनाशोभवतीत्यर्थः ३२ इतोपिसंतःसेव्याइत्याह निमज्ज्येति तथातेसंतःपुंसांपरायणमप्सुमज्जतां दृढानौरिव ३३ सत्स्वपिप्रधानःसन्नहमेवेतिसोदाहरणमाह अन्नमिति लुप्तोपमेयंक्षुधितानांअन्नंप्राणोयथाप्रकृष्टचेष्टाप्रदंयथाप्रेत्यमरणानंतरंधर्मोवित्तंनृणांसुखायस्यात्तथावार्तानांशरणंराक्षि

ततोदुःसंगमुत्सृज्यसत्सुसज्जेतबुद्धिमान् ॥ संतएवास्यछिंदंतिमनोव्यासंगमुक्तिभिः २७ संतोनपेक्षामच्चित्ताःप्रशांताःसमदर्शनाः ॥ निर्ममानिरहंकारानिर्द्वंद्वानिःपरिग्रहाः २८ तेषुनित्यंमहाभागमहाभागेषुमत्कथाः ॥ संभवंतिहितानॄणांजुषतांप्रपुनंत्यघम् २९ तायेशृण्वंतिगायंतिह्यनुमोदंतिचादृताः ॥ मत्पराःश्रद्दधानाश्चभक्तिंविंदंतितेमयि ३० भक्तिंलब्धवतःसाधोःकिमन्यदवशिष्यते ॥ मय्यनंतगुणेब्रह्मण्यानंदानुभवात्मनि ३१ यथोपाश्रयमाणस्यभगवंतंविभावसुम् ॥ शीतंभयंतमोप्येतिसाधुंसंसेवतस्तथा ३२ निमज्ज्योन्मज्जतांघोरेभवाब्धौतेपरायणम् ॥ संतोब्रह्मविदःशांतानौर्दृढेवाप्सुमज्जतां ३३ अन्नंहिप्राणिनांप्राणआर्तानांशरणंत्वहम् ॥ धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोऽतोबिभ्यतोरणम् ३४ संतोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः ॥ देवताबांधवाःसंतःपितामाताहमेवच ३५ चेतसैलासुतोप्येवमुर्वश्यालोकनिःस्पृहः ॥ मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३६ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ उद्धवउवाच ॥ क्रियायोगंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो ॥ येनत्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १ एतद्वदंतिमुनयोमुहुर्निःश्रेयसंनृणाम् ॥ नारदोभगवान्व्यासआचार्योंगिरसःसुतः २

ताहमेवयदतःसंसाराद्बिभ्यतोजनस्यारणंशरणंसंतइति ३४ तदुपपादयति ॥ संतइति ॥ यथासमुत्थितउदितोर्कोबहिश्चक्षुर्दिशति तथासंतःआंतरंचक्षुर्दिशंति बहुवचनादादित्यादधिकप्रयोजकत्वं सूचयति सत्प्रधानोहरिरित्यस्यावगतिःकथमभूदित्यत्राह देवताइति देवतादयोहमेवेत्यनेनसत्प्रधानत्वंभवगतंहरेरिति विष्णोश्चसत्प्रधानत्वात्सतांविद्यतेपरं । इत्याहुर्वेदविदुषःसाद्दिसर्वेश्वरेश्वरइतिवाक्यंचशब्देसूचयति ३५ स्वोक्तमर्थमितिहासेनसंगमयति चेतसेति चेतसैवंनिरूप्यैवेतिशेषः ॥ ३६ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांषड्विंशोध्यायः ॥ २६ ॥ कर्मयोगानुष्ठानप्रकारंप्रपंचयत्यस्मिन्नध्याये तत्रोद्धवोधिष्ण्येष्वित्यादिनासंक्षिप्योक्तंक्रियायोगंविस्तरतोविविदिषुःपृच्छति क्रियायोगमित्यादिना क्रियातुनिष्कृतौशिक्षाचिकित्सापायकर्मसु । कारणारंभपूजासुसंप्रधारणचेष्टयोरित्यतोविवक्षितमाह भवदाराधनमिति येसात्वताःसात्वततंत्रोक्तविधानंविद्वांसस्तेयेनकेनत्वांयथाकथमर्चंति १ इदमेववक्तव्यंइतिकिंकिमन्यत्रस्यादितितत्राह एतदिति मुनयःएतद्भगवदाराधनंनृणां निःश्रेयसंपुरुषार्थसाधनंमुहुर्मुहुरनुक्षणंवदंति ग्राह्यत्वेनाभिर्दिशति नारदइत्यादिना अंगिरसःसुतःआचार्योबृहस्पतिः २

इतोपिइदमेवश्रोतव्यंनान्यदित्याह निःसृतमिति ऋषिवचनानांविकल्पसंभवात्कथंनिर्णयइत्यतोवाह निःसृतमिति भवदाज्ञयाअसुरजनमोहनायान्यथावदंश्छिवोपिइदंग्राह्यत्वेनाह देव्याइति देव्याइत्यनेनाप्तमूलत्वंसूचयति २ उत्तमश्रोतृणामर्थायोक्तमस्तु नापरेषामधिकारइतिनाश्रद्धेयमितिभावेनाह एतद्वैसर्वेति संमतंसमानम् ४ अनेनकर्मबंधविध्वंसाभावात्नानुष्ठानार्हमितिनेत्याह कर्मेति ५ कर्मकांडस्यापरिमितत्वेनतज्ज्ञानस्यचदुःसाधनत्वेनमंदमतीनांतदुक्तानुष्ठानंदूरोत्सारितमित्यतोनादरणीयमितितन मतिंकुरुकिंतुयत्संक्षिप्योक्तंतत्रत्नमप्रश्नपरिहारत्वेनवक्ष्यामीत्याह नहीति कर्मकांडस्यपंचरात्रागमस्य चशब्दोनसमुच्चये किंतु केषांचिदेवानंतपारत्वंनसर्वेषामस्मदादिबुद्धिविषयत्वादित्यस्मिन्नर्थे ६ वैदिकोवेदाधिकारिविषयोग्निष्टोमादिस्तांत्रिकःतंत्राधिकारिविषयःपुष्पांजल्यादिमिश्रःस्त्रीशूद्रादिविषयोनामसंकीर्तनादिःमखोयागःपूजालक्षणः तत्तदधिकारिणमाह त्रयाणामिति ईप्सितेनयोग्येन ७ स्वनिगमेनस्वशाखयाविहितंयथातथाद्विजत्वमुपनयनं प्राप्य ८ अर्चादीन्यधिष्ठानानिउत्तरोत्तरंशस्तानियथायोग्यम् ९ उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैरपिमंत्रैः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणियानितैःममपूजांप्रकल्पयेत् किमर्थमेवंसंकल्पइतितत्राह सम्यगिति

निःसृतंतेमुखांभोजाद्यदाहभगवानजः ॥ पुत्रेभ्योभृगुमुख्येभ्योदेव्यैचभगवान्भवः ३ एतद्वैसर्ववर्णानामाश्रमाणांचसंमतम् ॥ श्रेयसामुत्तमंमन्येस्त्रीशूद्राणांचमानद ४ एतत्कमलपत्राक्षकर्मबंधविमोचनम् ॥ भक्तायचानुरक्तायब्रूहिविश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच ॥ नह्यंतोनंतपारस्यकर्मकांडस्यचोद्धव ॥ संक्षिप्तंवर्णयिष्यामियथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः ॥ त्रयाणामीप्सितेनैवविधिनामांसमर्चयेत् ७ यथास्वनिगमेनोक्तंद्विजत्वंप्राप्यपूरुषः ॥ यथायजेतमांभक्त्याश्रद्धयातन्निबोधमे ८ अर्चायांस्थंडिलेग्नौवासूर्येप्सुहृदिवाद्विजे ॥ द्रव्येणभक्तियुक्तोर्चेत्स्वगुरुंमाममायया ९ पूर्वंस्नानंप्रकुर्वीतधौतदंतोंगशुद्धये ॥ उभयैरपिचस्नानंमंत्रैर्मृद्ग्रहणादिभिः १० संध्योपास्त्यादिकर्माणिवेदतंत्रोदितानिमे ॥ पूजांतैःकल्पयेत्सम्यक्संकल्पःकर्मपावनः ११ शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती ॥ मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता १२ चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरं ॥ उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायांविकल्पःस्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् ॥ स्नपनंतुविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् १४ द्रव्यैःप्रसिद्धैर्मद्यागःप्रतिमादिष्वमायया ॥ भक्तस्यचैवयथालब्धैर्हृदिभावेनचैवहि १५ स्नानालंकरणंप्रेष्ठमर्चायामेवतूद्धव ॥ स्थंडिलेतत्त्वविन्यासोवह्नावाज्यप्लुतंहविः १६ सूर्येचाभ्यर्हणंप्रेष्ठंसलिलेसलिलादिभिः ॥ श्रद्धयोपाहृतंप्रेष्ठंभक्तेनममवार्यपि ॥ गंधोधूपःसुमनसोदीपोन्नाद्यंचकिंपुनः १७

सम्यक्मत्पूजात्वेनसंकल्पःकर्मशुद्धिकरइत्यर्थः ११ अर्चायामित्युक्तप्रतिमाभेदमाह शैलीति शैलीशिलामयी लोहेनकांस्यताम्रादिनानिर्मितालौही लेप्याऔषधरससंलिप्तशिला लेख्यापटादिलिखितचित्रलक्षणा सैकतीतत्तत्कालोचितसिकतयाकृता मनोमयीध्यानकालोचितप्रतिबिंबिताकृतिः मणिमयासूर्यकांतादिराचिता १२ जीवमंदिरंदेहःइदमपिचलांतर्भूतंस्थिरायांप्रतिमायामर्चनेउद्वासावाहनेनस्तः १३ अन्यत्रशिलादिष्वेव स्नपनं विलेप्यायां तुशब्दात्स्थंडिलादावपिपरिमार्जनंस्नपनमित्युच्यते १४ प्रसिद्धैस्तंत्रेषुप्रशस्तत्वेनानिरूपितैःसामग्र्यभावेयथालब्धैः हृदिभक्तस्यभावेनध्यानेन द्रव्यध्यानसमुच्चयेचशब्दः एवशब्दोभक्तेःसार्वत्रिकत्वे हिशब्दोज्ञानाद्याधिक्ये १५ तत्त्वस्यहरेःसच्चिदानंदरूपस्यविन्यासःसन्निधानंतत्त्वानांप्राणश्रद्धादीनांविन्यासोवा १६ सूर्येपुष्पादिभिरभ्यर्हणंप्रेष्ठंअतिशयितप्रीतिजनकं सर्वस्माद्भक्तिपूर्वकमुपाहृतंप्रेष्ठमित्याह श्रद्धयेति १७

प्रागुदग्वासीनःसंमुखःअभिमुखः १८ कृतषडंगन्यासः कलशमग्रोदकपात्रं प्रोक्षणीयंपुष्पादिपात्रम् १९ २० देशिकोमंत्रज्ञः हृदादिमंत्रैर्नमआदिलक्षणैः २१ ध्येयस्वरूपमाह पिंडइति प्राणायामप्र
ज्वलितवाय्वग्निसंशुद्धेपिंडेदेहेहृत्पद्मस्थां जीवःकलायस्याःसाजीवकलातांबिंबस्वरूपामित्यर्थः हृदिस्थायाहरेर्मूर्तिर्जीवोयत्प्रतिबिंबकः । यद्वशेवर्ततेजीवःसातुर्जीवकलास्मृतेतिवचनात् ध्याये
त् । नादांतेसिद्धभावितां नादःशब्दःअंतोवसानं सर्वात्मनाशब्देनुरक्तत्वात् शब्दागोचरतयासिद्धैःसनकादिभिरुपासितां शब्दैःसर्वात्मनानुक्तेर्नादांतस्थातुसामतेत्युक्तेः २२ आत्मव्याप्तिभूता
नित्यंवर्तमाना याजीवकला तयाशरीरव्यापिन्याभगवन्मूर्त्याव्याप्तेपिंडेदेहेसंपद्यसम्यक्प्रतिपत्तिंकृत्वातन्मयःएवंध्यानेनभगवत्प्रधानोभूत्वाअर्चादिषुआवाह्यसंस्थाप्यसंनिरुध्यन्यस्तांगमातृका
दिमंत्राक्षरैर्न्यस्ततत्तदवयवंमांप्रपूजयेदित्यन्वयः व्याप्तोभूतश्चनित्यंयदात्मभूतोहरिस्ततः । जीवस्यतत्प्रधानत्वंतन्मयत्वमुदाहृतमितिवचनात् । अतसातत्यगमनइतिधातोःमन्प्रत्ययादात्मेतिरूपं व्याप्तो

शुचिःसंभृतसंभारःप्राग्दर्भैःकल्पितासनः ॥ आसीनःप्रागुदग्वार्चेदर्चायांत्वथसंमुखः १८ कृतन्यासोमदर्चांचपाणिनाभिमृजेद्बुधः ॥ कलशंप्रोक्षणी
यंचयथावदुपसादयेत् १९ तदद्भिर्देवयजनंद्रव्याण्यात्मानमेवच ॥ प्रोक्ष्यपात्राणित्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्चसादयेत् २० पाद्यार्घ्याचमनीयार्थंत्रीणि
पात्राणिदेशिकः ॥ हृदाशीर्ष्णाथशिखयागायत्र्याचाभिमंत्रयेत् २१ पिंडेवाय्वग्निसंशुद्धेहृत्पद्मस्थांपरांमम ॥ अण्वींजीवकलांध्यायेन्नादांतेसिद्धभा
वितम् २२ तयात्मभूतयापिंडेव्याप्तेसंपद्यतन्मयः ॥ आवाह्यार्चादिषुस्थाप्यन्यस्तांगंमांप्रपूजयेत् २३ पाद्योपस्पर्शनार्घ्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् ॥
धर्मादिभिश्चनवभिःकल्पयित्वासनंमम २४ पद्ममष्टदलंतत्रकर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ॥ उभाभ्यांवेदतंत्राभ्यांमह्यंतूभयसिद्धये २५ सुदर्शनंपांचजन्यं
गदासीषुधनुर्हलान् ॥ मुसलंकौस्तुभंमालांश्रीवत्संचानुपूजयेत् २६ नंदंसुनंदंगरुडंप्रचंडंचंडमेवच ॥ महाबलंबलंचैवकुमुदंकुमुदेक्षणम् २७ दुर्गांविना
यकंव्यासंविष्वक्सेनंगुरून्सुरान् ॥ स्वेस्वेस्थानेत्वभिमुखान्पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २८ चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागुरुवासितैः ॥ सलिलैःस्नापयेन्मंत्रैर्नित्यदा
विभवेसति २९ स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया ॥ पौरुषेणापिसूक्तेनसामभीराजनादिभिः ३० वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रग्गंधलेपनैः ॥ अलंकुर्वीतस
प्रेममद्भक्तोमांयथोचितैः ३१ पाद्यमाचमनीयंचगंधंसुमनसोज्ज्वलम् ॥ धूपदीपोपहाराणिदद्यान्मेश्रद्धयार्चकः ३२ गुडपायससर्पींषिशष्कुल्यापूपमो
दकान् ॥ संयावंदधिसूपांश्चनैवेद्यंसतिकल्पयेत् ३३ अभ्यंगोन्मर्दनादर्शदंतधावाभिषेचनम् ॥ अन्नादिनृत्यगीतानिसर्वाणिस्युस्तथान्वहम् ३४

पिभगवान्विष्णुर्देहेसर्वगगत्वतः । भक्तस्यफलदोयस्माद्व्याप्तिकृत्तस्यतेनसइति अनेनमयिस्थित्वास्वयमेवस्वात्मानंआवाहयत्यर्चयत्यहंतदधीनतयावाहनादिकरोमीत्याद्युक्तंभवति २३ धर्मादिभिः
विमलादिभिःनवभिःशक्तिभिश्चासनंपीठंकल्पयित्वा २४ तत्रधर्मादिक्लृप्तेपीठेअष्टदलंपद्मंध्यात्वातत्रप्रकृतिसन्निहितेपद्मेमांपूजयेत् वेदतंत्राभ्यांमह्यंमहनीयंपूजनीयंउभयसिद्धयेवेदतंत्रप्रोक्तफलसिद्धये २५
अन्वमंतरम् २६ २७ मध्यावाहितप्रधानदेवताभिमुखान् प्रोक्षणीयादिभिःअर्घ्यादिभिः २८ २९ स्वर्णघर्मसूक्तेनविष्णुसूक्तेनघर्मानुवाकेन घर्मासमंताद्विवृतंव्यापतुरित्यादिसूक्तेन । महापुरुष
विद्यया जितंतेपुंडरीकाक्षेत्यादिकयापौरुषेणसूक्तेनापि धामसूक्तं समुद्रादूर्मिरिति पावमानंसूक्तं नीराजनं । नितरांरंजयेद्यस्मात्पावमानंतुमंडलं । विष्णुंनीराजनंतस्माद्विद्वद्भिःसमुदाहृतमिति
वचनात्आदिशब्दोक्तैरुद्रोजज्ञेवीर्यायेत्यादिसूक्तैःस्तुतिंकुर्यात् ३० ३१ ३२ संयावंगोधूमपायसंराजान्नंवा विभवेसति ३३ ३४

मेखलावर्तवेदिभिःसहविहिते उदितंज्वलितम् ३५ ३६ ३७ ३८ हविषासर्पिषाभियुतानिमिश्रितानिदारूणिसमिधःप्रास्यहुत्वाआघार्यकोणात्कोणंप्रतिहुत्वार्चाविधानतःपूजाविधानतः ३९ धर्मादिमंत्रैःधर्मादिभ्यश्चयथान्यायंहविर्जुहुयादितिशेषः पुनःस्विष्टकृतंकुर्यात् ४० अभ्यर्चायामितिपाठे अभिमुखोभूत्वाअर्चायांसन्निहितंभगवंतंनमस्कृत्येत्यर्थः ४१ सुरभिमन्मुखवासतांबूलाद्यं चदत्वानंतरंचामराद्युपचारैःअर्हयेत्संभावयेत् ४२ नकेवलंउपगायन्गृणञ्छृण्वंश्चकिंतुममकर्माणिअन्यैःकीर्तयित्वाभिनयन् सर्वेषांप्रकाशयन् अर्थांतरंचाह मत्कथाइति अनेनाभिनयशब्दार्थो पिविवृतः किमुक्तंस्यादत्राह मुहूर्तःक्षणिकइति मत्कथार्थमेवमुहूर्तः क्षणश्चास्येत्यस्मिन्नर्थेठप्रत्ययः मत्कथातिवाहितसर्वकालोभवेदित्यर्थः ४३ स्तवैर्मुक्तकश्लोकनिबंधनैः ४४ परस्परंबद्धाभ्यांबाहुभ्यांसहशिरःमत्पादयोः ४५ शेषांमालाक्षतादिदानं शेषोस्त्री अन्यस्मिन्नुपयुक्तः माल्याक्षतादिदानेस्त्रीतिपादवः ४६ यत्रयेष्वर्चादिषुयथाश्रद्धातथामामर्चयेत् ४७ अर्चानुभावतःप्रतिमासा

विधिनाविहितेकुंडेमेखलावर्तवेदिभिः ॥ अग्निमाधायपरितःसमूहेत्पाणिनोदितम् ३५ परिस्तीर्याथपर्युक्षेदन्वाधाययथाविधि ॥ प्रोक्षणीयानिद्रव्याणिप्रोक्ष्याग्नावावहेतमाम् ३६ तप्तजांबूनदप्रख्यंशंखचक्रगदांबुजैः॥ लसच्चतुर्भुजंशांतंपद्मकिंजल्कवाससम् ३७ स्फुरत्किरीटकटककटिसूत्रवरांगदम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभंवनमालिनम् ३८ ध्यायन्नभ्यर्च्यदारूणिहविषाभियुतानिच ॥ प्रास्याज्यभागावाघार्यदत्वाचाज्यप्लुतंहविः ३९ जुहुयान्मूलमंत्रेणषोडशार्चाविधानतः ॥ धर्मादिभ्योयथान्यायंमंत्रैःस्विष्टकृतंबुधः ४० अभ्यर्च्याग्निंनमस्कृत्यपार्षदेभ्योबलिंहरेत् ॥ मूलमंत्रंजपेद्ब्रह्मस्मरन्नारायणात्मकम् ४१ दत्वाचमनमुच्छेषंविष्वक्सेनायकल्पयेत् ॥ मुखवासंसुरभिमत्तांबुलाद्यमथार्हयेत् ४२ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम ॥ मत्कथाःश्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तक्षणिकोभवेत् ४३ स्तवैरुच्चावचैःश्रौतैःपौराणैःप्राकृतैरपि ॥ स्तुत्वाप्रसीदभगवन्नितिवंदेतदंडवत् ४४ शिरोमत्पादयोःकृत्वाबाहुभ्यांचपरस्परम् ॥ प्रपन्नंपाहिमामीशभीतंमृत्युग्रहार्णवात् ४५ ततःशेषांमयादत्तांशिरस्याधायसादरम् ॥ उद्वासयेच्चेदुद्वास्यंज्योतिर्ज्योतिषितत्पुनः ४६ अर्चादिषुयथायत्रश्रद्धामांतत्रचार्चयेत् ॥ सर्वभूतेष्वात्मनिचसर्वात्माहमवस्थितः ४७ एवंक्रियायोगपथैःपुमान्वैदिकतांत्रिकैः ॥ अर्चानुभावतःसिद्धिंमत्तोविंदत्यभीप्सिताम् ४८ मदर्चांसंप्रतिष्ठाप्यमंदिरंकारयेद्दृढम् ॥ पुष्पोद्यानानिरम्याणिपूजांतत्रोत्सवाश्रिताम् ४९ पूजादीनांप्रवाहार्थंमहापर्वसुचान्वहम् ॥ क्षेत्रापणपुरोग्रामान्दत्वामत्सार्ष्टितामियात् ५० प्रतिष्ठयासार्वभौमंसद्मनाभुवनत्रयम् ॥ पूजादिनाब्रह्मलोकंत्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५१ मामेवनैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनविंदति ॥ सभक्तियोगंलभतेएवंयःपूजयेतमाम् ५२

मध्यात् ४८ ४९ ५० प्रवाहरूपेणप्रवर्तनार्थं प्रतिष्ठागृहकरणपूजानांफलतारतम्यमाह प्रतिष्ठयेत्यादिना मत्साम्यतांनिर्दुःखानंदानुभवरूपताम् ५१ ज्ञानंविनाप्रतिष्ठादिभिरेवसाम्यताकथंस्यादत्राह मामेवेति नैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनैवमांविंदति साम्यंलभते । निर्दुःखत्वंहरेःसाम्यंनतादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमस्तदानंदःकथंकस्यचिदाप्यते । आधिपत्यंत्रिलोकस्ययोग्यानामिंद्रतास्मृता अयोग्यानांत्रिलोकेऽपिपूज्यत्वंसमुदाहृतं । तद्भवेत्परयाभक्त्याविष्णोरालयकारिणः । ततोप्युद्रिक्तयाभक्त्याविष्णुंपूजयतःसदा । अवाप्यतेब्रह्मलोकस्तदुद्रिक्तश्चमुच्यत इतिमानाद्विशेषोऽवगंतव्यः ॥ नन्वेवंतर्हिप्रतिमादिपूजाऽपर्थेतितत्राह एवमिति यएवंमांपूजयेत्सभक्तियोगंलभते तेनमामाप्नोतीतिशेषः अनेनज्ञानभक्तिद्वारेणभगवत्प्राप्तिरित्युक्तंभवति ५२

देवस्वापहरणेमहान्दोषइत्याह यइति ५३ नकेवलंप्रतिमादिपूजाकर्तुरुक्तंफलंसाहाय्यकर्तॄणांयथायोग्यंफलंभवतीत्याह कर्तुरिति सारथेःकार्यहेतोःप्रेत्यकर्मणांफलभागिनोभवंतीत्यर्थः फलता
रतम्यमाह भूयइति भूयसिमहतितत्फलंभूयोभवति ५४ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेवि०टी०सप्तविंशोध्यायः ॥ २७ ॥ हरेःपरमस्वातंत्र्यंतदधीनसत्ताकत्वेनजगतोत्यंतमस्वातंत्र्यमेतादृशतत्त्वज्ञानेन
सत्यबंधनिवर्तनंनाभेदज्ञानेनेत्यादिकमुपदिशत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौदुर्जनस्वभाववत्कृतपापकर्मप्रशंसननिंदाभ्यांसज्जनस्वभाववत्तदनुष्ठितपुण्यकर्मस्तुत्यनिंदाभ्यांचावश्यमवस्थेयंपुरुषेणेतिशिक्षयति प
रस्वभावेत्यादिना परोरिपरमात्मनोरित्यतःपरःशत्रुः जीवब्रह्मणोर्वैलक्षण्यसत्यतापाःअसहमानित्वादितिशेषः तस्ययःस्वभावःयानितदाचरितानिपापकर्माणितानिसर्वाणिनप्रशंसेत्नप्रशंसयेच्चानिंदयोन्निं
देच्चकिंचपरःपरमात्मापरेश्रीनारायणेस्वभावःआत्मामनोयस्यसतथा यद्वा परोलोकबाह्योज्ञानीतस्यस्वभावःतेनाचीर्णानिपुण्यकर्माणिचइतरैर्नगर्हयेत्स्वयंनगर्हेच्चप्रत्युतप्रशंसेत्प्रशंसयेच्च एतादृशःपुरु
षोदुर्लभइतितत्राह विश्वमिति प्रकृत्याचेतनयापुरुषेणहिरण्यगर्भेणसहस्थितंविश्वमेकेनपरमात्मनात्मकंव्याप्तमेकात्मकंपश्यन्सयथार्थज्ञानीभवितैवातोनदुर्लभइति अनेनतथापश्यतएवयथार्थज्ञानं
भवतीत्युक्तंभवति नप्रशंसेत्नंनिंद्यांस्तुप्रशंस्यान्नैवनिंदयेत् । उभयंयःकरोत्येतदसत्यात्सपतत्यधः। यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेन्निंद्योयेननतनिंद्यते । सोपितद्वदधोयातियतोरिवदुदासकइतिवाक्यात् परस्वभावकर्म
णांप्रशंसानिंदाचनकार्येतिप्रतीतार्थःकिंनस्यादितीयंशंकादूरोत्सारितेतिज्ञातव्यं १ उक्तार्थानंगीकारेबाधकमाह परस्वभावेति परोन्योहरिविमुखत्वेननिंद्यस्तस्यस्वभावकर्माणिस्तौति परोवरणीयः
स्तुत्यःश्रीहरिपरायणः तस्यस्वभावकर्माणिनिंदातिसपुरुषःअसत्याभिनिवेशतोमिथ्याज्ञानाभिनिवेशतःस्वस्थानाद्भ्रश्यतेअंधंतमोयातीत्यन्वयः यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेदित्यादेरस्याप्युक्तएवार्थः २

यःस्वदत्तांपरैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः ॥ वृत्तिंसजायतेविड्भुक्वर्षाणामयुतायुतम् ५३ कर्तुश्चसारथेर्हेतोरनुमोदितुरेवच ॥ कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूय
सितत्फलम् ५४ ॥ इतिश्रीभागवतेम०एकादशस्कंधेसप्तविंशोध्यायः ॥२७॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परस्वभावकर्माणिनप्रशंसेन्न गर्हयेत् ॥ विश्वमेकात्मकंपश्य
न्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्माणियःप्रशंसतिनिंदति ॥ सआशुभ्रश्यतेस्थानादसत्याभिनिवेशतः २ तैजसेनिद्रयापन्नेपिंडस्थोनष्टचेतनः ॥ मा
यांप्राप्नोतिमृत्युंवातद्वन्नानार्थदृमनः ३ किंभद्रंकिमभद्रंवाद्वैतस्यावस्तुनःकियत् ॥ वाचोदितंतदनृतंमनसाध्यातमेवच ४

असत्याभिनिवेशेनिमित्तमाह तैजसइति निद्राशब्देननिद्रासुनिद्रेतिद्विविधानिद्रोच्यते तत्रनिद्रास्वापापरपर्यायासुनिद्रामरणकालीना तथाचैवमस्यश्लोकस्यार्थः तैजसेतैजसाहंकारकार्येश्रोत्रादींद्रिय
गणेमनसिचनिद्रयादैनंदिनस्वापेनापन्नेसुप्तेसतिपिंडस्थोजीवोनष्टचेतनःसुप्तोभवति सदास्वापेजाग्रतामन्वीश्वरेच्छयाप्रबोधितमनोगतसंस्कारजन्यत्वान्मायांस्वप्नंप्राप्नोति सुनिद्रयापन्नेमृत्युंमरणं
प्राप्नोति नानाविधसंस्काराविष्टंमनःस्वप्नदशायांनानार्थप्रदंदृष्टंहिजाग्रदाद्यवस्थायांकिमुवर्णनीयामितिभावेनाह तदिति तन्मनएवनानार्थदंनानाविधविषयप्रत्यायकंहिप्रसिद्धत्वान्मनएवमिथ्याप्र
त्ययनिमित्तमितिभावः वैजसाहंकृतेर्जातइंद्रियग्रामकेपरात् । निद्रयावशमापन्नेजीवःस्यान्नष्टचेतनः । अतेविष्णोर्विशेसर्वतेनव्याप्तमितिस्मरेदिति । निद्राचैवसुनिद्राचद्विधानिद्राप्रकीर्तिता । तत्रनि
द्राभवेन्निस्यासुनिद्रामृतिकालगोवि । मनोमात्रस्वरूपत्वात्स्वप्नोमायेतिकथ्यते । इत्येतैर्वाक्यैरुक्तएवार्थोंगीकार्यइति ३ अवस्तुनोनित्याप्रतिहतलक्षणवस्त्वजानतोद्वैतस्याशुभस्यमिथ्याज्ञानिनः
पुंसआशीर्वादादिनाकिंभद्रंभवति कालगुणात्स्वाद्गुणाद्वाभवतिचेदपितत्किंयदेवात्यल्पमेव भद्रवदभद्रमपिविशेषापादकंनभवतीत्याह किमभद्रमिति नित्यमशुभात्मनःतस्याविशेषतःअभद्रंकिनकि
मपि भवतिचेदपितत्किंयदेव यत्नवतोपिमापावादिनःस्वयोग्यादाधिक्येननभवतीतियस्मात्तस्मादशुभंजीवमुद्दिश्यसज्जनवाचोदितमुक्तंमनसाशुभादिकंभवत्विति ध्यातंचिंतितमपिअनृतमसत्यमेवाविशे
षापादकंनभवतीत्यर्थः अनेनवैष्णवेनावैष्णवमुद्दिश्यतत्प्रशंसादिवदाशीर्वादादिकंनकर्तव्यमित्युक्तंभवति उच्यतेध्यायतेवापिकुनरंप्रतियच्छुभं । असत्यमेवभवतिस्वभावोऽसत्वमेवयदितिवचनात्

द्वैतनिषेधोत्रक्रियतइत्यन्यथाव्याख्यानंचशब्दसूचितेन एकंतुशुभमुद्दिष्टमशुभंद्वैतमुच्यते । पुंसोऽशुभस्यकिंभद्रंकिमभद्रंविशेषतः । सर्वदाशुभरूपत्वाद्विशेषोत्यल्पएवहीतिवाक्येननिरस्तत्वादुपेक्षणीय मितिभावः ४ ननुस्वभावतोऽशुभजीवस्यसदाप्यशुभरूपत्वात् अन्यस्माच्छुभाशुभयोरत्यल्पत्वात्तद्विषयशुभवचनादेरप्यनृतत्वादशुभदेहादिकमपिनाशुभकारणमितितत्राह छायाप्रत्युदकाभासाइति हि शब्दोयाथार्थ्ये यथाछायाप्रत्युदकाभासाजीवमपेक्ष्यासंतोपिनिःशक्ताअप्यर्थकारिणोऽर्थक्रियाकारिणोदृष्टाः एवंदेहादयोभावाअमंगलाअप्यामृत्युतोंधतमःप्रवेशपर्यंतंभयमित्युपलक्षणं शुभाशुभफलंयच्छं ति अशुभजविनामितिशेषः नीहारःप्रत्युदंचैवधूम्रमित्यपिशब्द्यतइत्यतः प्रत्युदकंनीहारः आभासाःसूर्यकांतादयः नेदंरजतमितिवन्नेयंछायेतिबाधकप्रत्ययानुदयात् एतदृष्टांतेननदेहादीनां मिथ्यात्वंविवक्षितं किंतुनिःशक्तित्वमेव व्यपेक्ष्यजीवंदेहादिनिःशक्तत्वादवस्त्वपि । पुनःशुभाशुभंनृणांयच्छेदेवशुभाशुभं । छायानीहारकाभासानिःशक्ताअपिकार्यदाः । एवंशुभादिदेहादेर्भवेत्कार्यं शुभादिकं । एतद्वचनाद्भयमभयमितिवापदच्छेदः ५ सत्यसंकल्पेनसत्यकर्मणानिरस्तकुहकेनपरमेश्वरेणसृष्टत्वादिदंसर्वंसत्यंनमिथ्याभूतमितिभावेनाह आत्मैवेति प्रकृत्याद्युपसर्जनंविनासृजनादि कंकर्तुंसमर्थइत्यर्थेएवशब्दः परमात्मैवेदंसर्वंसृजतित्रातिहरतिविश्वात्मास्वयमेवस्वात्मनैवसृज्यतेत्रायतेह्रियतेचदीपाद्दीपांतरवत् ईश्वरइत्यनेनकर्मकर्तृत्वविरोधंपरिहराति प्रभुरित्यनेनचमानुषेष्वेतावंतं कालंस्थास्यामीतिचिंतनमेवात्मनस्त्राणंनान्यदस्वंडस्वामित्वात्समर्थत्वाच्चेतिसूचयाति दीपाद्दीपांतरंयद्वत्सृष्टिरीशस्यकीर्त्यते । एतावत्कालंमाशिष्येमानुषेष्वितिचिंतनं । विष्णोस्त्राणंसमुद्दिष्टंस्वस्यैवस्वेच्छ यवतु । दीपाद्दीपांतरस्येवह्येकीभावश्चसंहृतिरितिवचनात् अविद्ययाक्षिप्तमतिःस्वात्मानंसृजतीत्यादिदुर्मतंनिरस्तमित्यादिबोद्धव्यं ह्रियतइत्यनेनदीपांतरस्यदीपइवैकीभावःसंहारइतिदर्शयाति प

छायाप्रत्युदकाभासाह्यसंतोप्यर्थकारिणः ॥ एवंदेहादयोभावायच्छंत्यामृत्युतोभयम् ५ आत्मैवतदिदंविश्वंसृज्यतेसृजतिप्रभुः ॥ त्रायतेत्रातिविश्वात्मा न्ह्रियतेहरतीश्वरः ६ तस्मान्नह्यात्मनोमुष्मादन्योभावोनिरूपितः ॥ निरूपितेयंत्रिविधानिर्मूलाभातिरात्मनि ७ इदंगुणमयंविद्धित्रिविधंमाययाकृतम् ८

र्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदुच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिश्रुतेः ६ ननुहिरण्यगर्भादेःस्रष्टृत्वादिवाद्दिनिर्वेदेजाग्रतिकथंहरेरेवस्रष्टृत्वादिकमवधार्यतइतिशंकांधिक्कुर्वन्निवपरिहरन्नुपसंह रतितस्मादिति । यस्मान्निरवकाशप्रमाणबलाद्धरेरेवसृष्ट्यादिकर्तातस्मादमुष्मात् आत्मनोहरेरन्योभावःसृष्ट्यादिकर्तानननिरूपितःकुत्रापिवेदइत्यन्वयः । ननुपितेवपुत्रादेर्हरेरपिस्रष्ट्यादिकर्तान्यःकिं नस्यादित्यादित्यतोवाह तस्मादिति । यस्मात्स्वात्मनैवस्वयंसृज्यतेइत्यादिकंप्रामाणिकंतस्मादात्मनःपरमेश्वरस्यभावःसृष्ट्यादिकर्तामुष्माद्धरेरन्योनास्ति सृष्टिस्थितिश्चसंहरोभावनंसमुदाहृतं । तद्यःकरोतिपुरुषःसभावइतिकीर्तितइतिवचनात् भावशब्दस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वशब्दवाच्यत्वंसिद्धं अनेनोक्तशंकायाःकःपरिहारआयातइतितत्राह निरूपितेति अन्येनसृष्टिस्थितिसंहारइतित्रिवि धामतिर्विद्वद्भिर्नैवनिरूपितानिर्मूलाप्रमाणवर्जिता अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौस्थितिश्चपरमात्मनः । निरूपितान्नविद्वद्भिःप्रमाणाभावतोहरेरीति विद्वद्भिरितिविशेषणादासुरमतएवतथाभातिभातमितिज्ञाप ते ७ परमात्मनःसत्वादिगुणरहितत्वादन्यैःसृष्ट्यादिकंनयुक्तंगुणस्यगुणबद्धत्वादन्यैस्तोयुज्यतइत्याशयेनाह इदमिति माययाहरेरिच्छयाकृतमिदंत्रिविधंसृष्टिस्थितिसंहाराइतित्रित्वसंख्याविशि ष्टमात्मनिजीवेगुणमयंसत्वादिगुणाधीनंविद्धि नपरमात्मनइतिविशेषः गुणसंबंधयोग्यानामुत्पत्त्याद्याःस्युरन्यतः । सर्वदानिर्गुणस्यास्यसर्गाद्याःस्युःकुतोन्यतइति अतोविशेषःकल्प्यतइति अनेनसत्वा दिगुणेषुकारणत्वेसिद्धेषुकथमन्योभावोनास्तीतिसमंजसंस्यादितीयमाशंकापरिहृताविद्धीतिपुरुषार्थोपायागत्वादिदमेवावश्यंज्ञेयमितिनिर्द्धारयाति माययेत्यनेनगुणानामचेतनत्वेनस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । कार्येषुप्रवर्तकत्वेनहरेर्मुख्यकारणत्वमेवधृतम् ८

१ अन्यपुरुषात् । २ गुणवतोजीवस्य । ३ परमात्मनःसकाशात् ।

परस्वभावेत्यादिशिक्षितज्ञानफलमाह एतद्विद्वानिति मदुदितमेतद्विद्वान् ९ सूर्यवदित्युक्तंदार्ष्टांतिकेकथमित्यतोविवृणोति प्रत्यक्षेणेति प्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनेदंगुणमयमाद्यंतवत्त्वादसदसमर्थमस्वतं त्रमितिज्ञात्वा असमर्थमसत्प्रोक्तंसमर्थसत्प्रकीर्तितमितिवचनात् असत्वंनशून्यत्वमत्राभिप्रेतं इहजगतिनिःसंगोनिर्लेपः निगमेनवेदेनात्मसंविदासाक्षिणा १० स्वप्रकाशत्वेनजडत्वेनदेहपरमा त्मनोः संसारासंभवंजानन्नप्युद्धवोविवेकार्थंलोकदयालुःपृच्छति नैवेति निःसंगइत्यनेनप्रस्तुतःसंगलक्षणःसंसारःकस्यात्मनोहरेरुतदेहस्यद्रष्टृदृश्ययोरुभयोरपिनसंभवति अनात्मस्वदृशोरना त्मत्वाज्जडत्वात्दृश्यस्य स्वदृक्त्वात्स्वयंप्रकाशत्वात्द्रष्टुरतःकस्येयंसंसृतिरुपलभ्यते ११ देहस्थस्यहरेरियमपिनयुज्यतइत्याह आत्मेति अग्निवदीश्वरःदारुवद्देहःजीवपक्षस्तुपरमात्मकोटावंत र्भूतत्वान्नपृथगुक्तः कस्येतिपुनरुक्तिरवश्यपरिहारवक्तव्यार्था १२ जीवस्यैवसंसृतिरितिभावेनाह यावदिति आत्मनोजीवस्ययावद्देहेंद्रियप्राणैःसन्निकर्षणंसंबंधःतावत्संसारःकस्येत्यतउक्तम् अ विवेकिनइति नित्यानंदादपार्थोऽपिअविवेकिनइतिविशेषणाद्विवेकिनोमोक्षहेतुत्वात्फलवानपि फलवान्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानंदादपार्थकः। जीवात्मनस्तुसंसारःस्वप्नवच्चंचलत्वतइतिवचनात् १३ संसृत्यभावस्यैवफलरूपत्वान्निरर्थएवसंसारइतिअवधारयति अर्थेपीति अपिशब्दोअल्पफलार्थःउच्यते निष्फलत्वेनयदस्त्यल्पफलंभवेदितिवचनात् अर्थेअविद्यमानेपि अस्मात्संसारात्प्रयो जनाभावेपिपुंसःसंसृतिर्ननिवर्तते तत्रेदंनिमित्तंध्यायतोविषयानिति कथमिव अस्यस्वप्नदर्शिनोयथानर्थागमःप्रयोजनविधुरव्यवहाराद्याविर्भवति अत्रापिनिमित्तंध्यायतइति यथास्वप्ना

एतद्विद्वान्मदुदितंज्ञानविज्ञाननैपुणः ॥ ननिंदतिनचस्तौतिलोकेचरतिसूर्यवत् ९ प्रत्यक्षेणानुमानेननिगमेनात्मसंविदा ॥ आद्यंतवदसज्ज्ञात्वानिःसंगो विचरेदिह १० उद्धवउवाच ॥ नैवात्मनोनदेहस्यसंसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः ॥ अनात्मस्वदृशोरीशकस्येयमुपलभ्यते ११ आत्माव्ययोगुणःशुद्धःस्वयंज्योतिरनावृ तः ॥ अग्निवद्दारुवदचिद्देहःकस्येतिसंसृतिः १२ श्रीभगवानुवाच ॥ यावद्देहेंद्रियप्राणैरात्मनःसंनिकर्षणम् ॥ संसारःफलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः १३ अर्थेप्यविद्यमानेपिसंसृतिर्ननिवर्त्तते ॥ ध्यायतोविषयानस्यस्वप्नेऽनर्थागमोयथा १४ यथाह्यप्रतिबुद्धस्यप्रस्वापोबह्वनर्थकृत् ॥ सएवप्रतिबुद्धस्यनवै मोहायकल्पते १५ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ॥ अहंकारस्यदृश्यंतेजन्ममृत्युश्चनात्मनः १६ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानोजीवोंतरात्मागुण कर्ममूर्तिः ॥ सूत्रंमहानित्युरुधेहगीतःसंसारआधावतिकालतंत्रः १७ ॥

र्थानांअस्थिरत्वेपिनिरंतरविषयानुस्मरणसंततसंस्कारसंतत्यानर्थागमोननिवर्तते एवंसंसारोपि १४ अज्ञानिनएवसंसारोऽनर्थकरःनज्ञानिनइत्याह यथाहीति अप्रतिबुद्धस्यस्वप्नावस्थामास्थितस्ययथाप्रस्वापोबह्वनर्थकृत्सएवप्रस्वापःप्रतिबुद्धस्यप्रमोहायनकल्पते एवंसंसृतिरज्ञानिनामनर्थकृत् सैवज्ञानिनांमोहायनैव विषयलोलुपत्वेनदुर्जनस्याफलःसज्जनस्यस्वस्वरूपानंदापेक्षयाफलोपिमज्ज्ञानेनस्वरूपानंदसाधनत्वेनसफलत्वादल्पफलइतिहेयःसंसारइत्यवधारणार्थंपुनर्वचनमितिभावः १५ जीवस्यापिसंसारःअभिमानिकएवनस्वाभाविकःअन्यथातन्निवृत्तिसाधनविधानानुपपत्तिरित्याशयेनाह शोकेति शोकादयोजन्ममृत्युश्चाहंकारस्यसकाशाज्जीवस्यदृश्यंतेनस्वतः परमात्मनस्त्वन भिमानात्सुतरामसंभवइत्यर्थः परमात्मनएवनिषेधोनजीवस्येत्येतत् अहंकारस्यसकाशात्दृश्यतेनात्मनःस्वतः। अहंकारात्तुसंसारोभवेज्जीवस्यनस्वतः। कुतश्चिदानंदतनोःस्वरूपेच्छायुतस्यसइत्यनेन निरस्तम् १६ कयायुक्त्याजीवस्यैवसंसारइतितत्राह देहेति देहेंद्रियप्राणमनसांसंघतोभिमानोयस्यसतथासर्वेषांअंतःस्थित्वासर्वमादत्तइत्यंतरात्माचगुणैःकर्मभिश्चारब्धामूर्तिर्यस्यसतथा सूत्रंमहा नित्याद्यधिकारनामभिर्बहुधापुराणेषुगीतश्चकालतंत्रःकालाभिमानीदुर्गाधीनोजीवःपुरुषोहिरण्यगर्भोपिसंसारआधावतिकिमुतान्येजीवाइतिकेमुत्यन्यायलक्षणयायुक्त्याजीवस्यैवसंसारइतिनिश्चीयते। सं सारयुक्तब्रह्मापिसर्वजीवेश्वरेश्वरः। विष्ण्वधीनःसदाज्ञानीकिमुतान्येल्पचेतनाइति अनेनजीवोपाध्यवच्छिन्नस्यपरमात्मनःसंसारइतिमतंनिरस्तमितिज्ञातव्यम् १७

नन्वेवंप्रबलस्यसंसारस्यसमुच्छेदः कथंकारंस्यादत्राह अमूलमिति मुनिर्निरंतरानुस्मरणसमर्थः पुरुषः एतत्संसारकारणमज्ञानंमदुपासनयाजातत्वात् निशितेनज्ञानेनाछित्त्वापुनस्तत्रातृष्णोनिःसंगोभूत्वा गांविचरति यावच्छरीरानिपातमितिशेषः यदज्ञानेनोत्पन्नंतज्ज्ञानेनानिवर्ततइतितत्कारणमाह अमूलमिति विष्णुकारणककर्ममूलं बलवत्कारणेनजन्यस्यानिवृत्तिः कथमितिचोद्यमनेनपरिहृतं ज्ञानस्यापितत्कारणकत्वात् अज्ञानस्यतत्कारणकत्वेकथितंयुक्तंतदेवकथमित्यतउक्तंबहुरूपेति मनआदिषुसन्निहितबहुरूपेणतेनरूप्यतेतदहष्टानुगुणंनिरूप्यतेप्रेर्यतइतिबहुरूपरूपंमनोवचःप्राणशरीराणि कर्मविषयोयस्यसतथाअहंमंतावक्तेत्याद्याकारेणजायमानमित्यर्थः १८ ज्ञानासिश्चकिमाकारोनिशितःस्यादितितद्विषयप्रकारमाह ज्ञानमिति सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेरखंडंब्रह्मैवविजानीहीत्यन्वयः कथमस्यजगतः आद्यंतयोः केवलंस्वतंत्रमेववर्तते यच्चकालःपूर्णगुणत्वात्फलपाचकत्वात् यच्चहेतुर्निमित्तकारणंयच्चजगतोमध्येपितदेवतत्त्वेनवर्ततेनान्यथा यच्चान्यतोविविक्तत्वाद्विवेकः यच्चनितरां गमयतिप्रापयतीतिनिगमः यच्चसर्वैरालोच्यत्वात्तपःतपआलोचनइतिधातुः प्रतिप्रतिअक्षेष्विंद्रियेषुस्थितत्वात्प्रत्यक्षं आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वादैतिह्यं अथवेदादिप्रमाणसिद्धत्वादनुमीयमानत्वादनु मानं अनेनास्मिन्नर्थेप्रत्यक्षादिप्रमाणमुक्तंभवति १९ जगतआदिमध्यावसानेषुब्रह्मणएवाप्रतिहतस्वातंत्र्यंसोदाहरणंस्पष्टयति यथेति यथाहिरण्यंरथाद्युपरिस्वकृतं अतिचित्रितंपुरस्ताच्चित्रितायाः पूर्वरथादेःपृथगितिशेषः पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्यद्रव्यस्यहिरण्यस्यागलक्षणनाशानंतरंचपृथगेवमध्येचस्वर्णखचितदशायां तदेवस्वर्णरथः स्वर्णशंखइत्यादिनानापदेशैर्व्यवहारयोग्यंतदेवहिरण्यंदावा दिपृथगेव तद्वत्तथास्वतंत्रोहमस्यजगतोप्यादावंतेमध्येसुरनरादिनानाव्यपदेशैस्तत्तदंतर्यामितयामुख्यतयाव्यवहार्यःपृथगेवस्थितः। रथोपस्थेपरिकरात्पूर्वंदारुमयाद्रथात्। सुवर्णंव्यवहारायमुख्यंरथ परिष्कृतं। मध्येचांतेरथोपरथात्रिष्कृष्यपृथगास्थितं। यद्वदेवंहरिःसाक्षाज्जगद्देहात्पृथक्स्थितः। पूर्वंजगतिसंस्थश्चजगदंतेपृथक्स्थितः। सएवमुख्योजगतःस्वातंत्र्यात्परमेश्वरइति तत्तन्नियामकस्यै

अमूलमेतद्बहुरूपरूपंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ॥ ज्ञानासिनोपासनयाशितेनाछित्त्वामुनिर्गांविचरत्यतृष्णः १८ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्य मथानुमानम् ॥ आद्यंतयोरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १९ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्वस्यहिरण्मयस्य॥ तदेवमध्येव्यवहार्यमा णंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् २० विज्ञानमेतत्त्रिपदस्थमंगगुणत्रयंकारणकार्यकर्तृ ॥ समन्वयेनव्यतिरेकतश्चयेनैवतुर्येणतदेवसत्यम् २१

वनामसर्वंसुरादिकं। तत्संबंधादुदीर्यंतव्यवहृत्यैसुरादिषुइतिच एकलंकेवलंचेतिस्वातंत्र्यमभिधीयते। स्वतंत्रस्तुहरिःसाक्षात्परिष्कृतहिरण्यवदितिचेति सुरनराद्यंतस्थःसुरनराद्युपाधीनांनानात्वेप्यहमेक एवयथाहिरण्मयकृतंपिंडीकृतंकुंडलाद्याकारेणविविधंपुनरेकमेवतथाहमपि यथासुवर्णमकृतंक्रियतेकुंडलादिकं। पुनरेकीभवत्यद्धावद्वद्विष्णुरजोपिसन्। सुराद्यंतःस्थितोभूत्वापुनरेकीभवेद्विभुरितिव चनात् किंचदार्वाद्यल्पफलंसुवर्णमेवतन्निमित्तकारणंमहाफलंतथाजगदल्पफलमस्वतंत्रंचनाहंतथाकिंतुस्वतंत्रोमहाफलहेतुश्चेति प्रत्येकंनतुदार्वादिस्वतंत्रंविक्रियागतं। महाफलंस्यात्स्वर्णंतुस्वतंत्रंविक्रि योपगं। तद्वत्स्वतंत्रोभगवान्प्रवृत्तावन्यदन्यथेतिवाक्यात् २० इतोपिमोक्षादिदातृत्वेनानिरुपचरितस्वातंत्र्यंहरेरेवेत्याह विज्ञानमिति अंगएतद्ब्रह्मविज्ञानं निर्दोषज्ञानस्वरूपंकुतस्त्रिपदस्थंत्रीनुत्त माधममध्यमान्जीवान्त्रिषुपदेषुमोक्षादिषुस्थानेषुस्थापयतीतिमोक्षसंसारतमआख्यपददातृइत्यर्थः चेतनानामपिज्ञानात्मत्वेनमोक्षदातृत्वंकिंनस्यादित्याशंक्यतत्सत्तादेर्यदिच्छाधीनत्वेनप्रतीतिः त देवविज्ञानं विज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेरितिभावेनाह गुणत्रयमिति येनेतितृतीयाषष्ठ्यर्थे येनयस्यतुर्येणतुर्यस्यजाग्रदाद्यवस्थातीतस्यविशुद्धज्ञानमूर्तेः समन्वयेनइच्छायाः सत्वेनानुग्राहकलक्षणा भिमुख्येनगुणत्रयादिकं सर्वमस्तीतिशेषः व्यतिरेकतोऽसत्वेनास्तितदेवकेवलमित्युक्तं केवलपदंसर्वत्रानुवर्तनीयं तत्केवलमेवसत्यंसदास्तित्वेनस्वतंत्रमेव सत्यपदंचानुवर्तनीयंविज्ञानंसत्यंत्रिपद स्थंसत्यमिति गुणत्रयंसत्वादिकारणंमहदहंकाराद्युपादानंकार्यंदेहादिकर्तृकालकर्मादिनिमित्तकारणं स्वतंत्र्यमेवसत्यत्वंविष्णोरन्यस्यसत्यता। प्रवाहतःसदास्तित्वंपुंप्रकृत्योःसदास्तितेतिवचनात् ईश्वरेच्छासदसद्भावाभ्यांअस्तित्वनास्तित्वेइतितस्यस्वातंत्र्यमनुपहतमिति २१

ननुब्रह्मवदितरस्यस्वातंत्र्यसंभवेकथंतरयस्वातंत्र्यमनुपहतमितितत्राह नयदिति यदुत्पत्तेःपुरस्तात्केवलंनयन्नाशात्पश्चादुतस्वतंत्रंनयच्चमध्येचस्थितिकालेचकेवलंनयत्परेणभूतमुत्पन्नंयत्परेणप्रसि
द्धंसत्तादिमत्तद्व्यपदेशमात्रंस्वतंत्रमितिवाङ्मात्रं अतस्तद्ब्रह्मैवसत्परमसत्यमितिमेमनीषा तत्स्वातंत्र्येणनैवास्तियदुत्पत्तिविनाशवत् । स्वातंत्र्येणास्तितातस्ययत्सत्ताज्ञानदंसदेति । अनेनकालत्रय
सत्वप्रतिषेधेनसदसद्विलक्षणंजगदितिनिरस्तं नन्वसच्चेन्नप्रतीयेतसच्चेन्नबाध्येतेत्यन्यथानुपपत्तिप्रमाणसद्भावात्सदसद्वैलक्षण्यापलापोनयुज्यतइत्याशंक्यप्रपंचस्यासत्वोक्त्यास्वातंत्र्यमेवानिषिध्यते न
नुप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यानिर्वचनीयत्वंपरमार्थसत्वाभावेननाशोपपत्तेः २२ सच्चेन्नबाध्येतेत्यस्याप्यन्यथोपपत्तेरितिभावेनाह अविद्यमानइति सदसद्वैलक्षण्यमनुपपन्नंचेज्जगदसदेवस्यादितिशून्य
वादिमतंवानेनप्रत्याह अविद्यमानइत्यादिना वैकारिकःविकारयोग्योराजसःसर्गःरजोगुणसंबंधीसर्गोयस्यप्रपंचस्यसतथाएषःप्रपंचः अविद्यमानोपिअसन्नप्यस्वतंत्रोपिअवभासते स्वतंत्रइतिअज्ञा
नामितिशेषः यतःस्वयंज्योतिर्ब्रह्मपरमार्थसत्स्वतंत्रंविभातिविदुषामितिशेषः इतोप्यविद्यमानत्वमस्वातंत्र्यमेवनत्वन्यादितिभावेनाह अतइति ब्रह्ममूलप्रकृतिश्रोत्रादींद्रियाणि अर्थाः शब्दादयः
आत्माजीवः विकाराइंद्रियाभिमानिदेवाः एवमादिभिश्चित्रंविचित्रंजगदतोब्रह्मतएवविभातीत्यतोनानिर्वाच्यंनशून्यमित्यर्थः तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः अविद्यमानतानामजगतःपरतंत्रता । यथा
शक्तस्तुपुत्रादिरसन्नित्युच्यतेजनैरिति जगतोनास्तितासैवयापराधीनतासदा । अभावस्तुकुतस्तस्ययद्विभातीहसर्वदेति । प्रमाणद्वयेनकथितएवार्थःनस्वकपोलकल्पितः २३ एवंतावज्ज्ञातव्यांशंज्ञात्वा
मुनिनापरंकर्तव्यंकिमित्यत्राह एवमिति एवमुक्तप्रकारेणविवेकबुद्ध्यासर्वस्माद्वैलक्षण्यज्ञानेनानुगृहीतैर्हेतुभिःनिर्दोषोपपत्तिभिः परापवादेनपरस्यापवादेननेदंनेदमितिनिषेधमुखेन एषआ

नयत्पुरस्तादुतयन्नपश्चान्मध्येचयन्नव्यपदेशमात्रम् ॥ भूतंप्रसिद्धंचपरेणयत्तदेवसत्स्यादितिमेमनीषा २२ अविद्यमानोप्यवभासतेयोवैकारिकोराज
ससर्गएषः ॥ ब्रह्मस्वयंज्योतिरतोविभातिब्रह्मेंद्रियार्थात्मविकारचित्रम् २३ एवंस्फुटंब्रह्मविविच्यहेतुभिःपरापवादेनविवेकबुद्ध्या ॥ छित्त्वात्मसंदेहमु
पारमेतस्वानंदतुष्टोखिलकामुकेभ्यः २४ नात्मावपुःपार्थिवमिंद्रियाणिदेवाह्यसुर्वायुजलंहुताशः ॥ मनोन्नमात्रंधिषणाचसत्वमहंकृतिःखंक्षितिरर्थसाम्य
म् २५ समाहितैःकःकरणैर्गुणात्मभिर्गुणोभवेत्तत्सुविविक्तधाम्नः ॥ विक्षिप्यमाणैरुतकिंनुदूषणंघनैरुपेतैर्विगतैरवेःकिम् २६

त्मानेतिनेतीतिश्रुतेः स्फुटंब्रह्मविविच्यपृथक्कृत्यज्ञात्वात्मसंदेहंमनसिस्थितंसंशयंछित्त्वाखिलकामुकेभ्यः अनल्पतृष्णाजननशीलेभ्योविषयेभ्यउपारमेत शब्दादिविषयोपरमेसुखानुत्पत्तिरत्राह
स्वानंदतुष्टइति स्वानंदानुभवेनालंबुद्धिप्राप्तः अनेनजीवपरभेदज्ञानमेवमुक्तिसाधनंनाभेदज्ञानमतःश्रेयोर्थिभिरभेदमतंसर्वथाहेयमितिदर्शितं २४ परापवादप्रकारंविवृणोति नात्मेति
अत्रनेतिप्रत्येकंसंबंधितव्यं पार्थिवंवपुःशरीरं आत्मापरमात्मानभवति इंद्रियाणिनहिदेवाइंद्रियाभिमानिनोनहिवायुजलंहुताशः वायुजलहुताशनकृतशरीरासुःमुख्यप्राणश्चन वायुरेवस्वयंप्रा
णस्तत्रस्थेचोदतेजसी । उदेनतेजसाचैवप्राणस्यहिकृतंवपुरित्यस्मात् प्राणस्यवायुरूपस्यभूतत्रयकृतंवपुः । यतोहिपार्थिवंनात्रखंचात्यल्पमुदाहृतमित्यस्माच्चोक्तंयुक्तंमनश्चात्मान अन्नमात्रंअन्नंपृथिवीमात्रं
गंधादिमात्राचन एकवद्भावविवक्षयान्हस्वत्वं धिषणाप्राकृतबुद्धिश्चनसत्वंमूलबुद्धिः अहंकृतिरहंकारतत्वंखंमहाकाशंन क्षितिर्दर्शनादिक्रियाचनअहंशृणोम्यहंस्पृशाम्यहंपश्यामीतिसर्वार्थेषुसमानत्वादहंका
रोभिमानविशेषोर्थसाम्यंचात्मानभवतीत्यर्थः नदेहोनेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहमादयः । विष्णुश्चिदानंदतनुःसहिजीवाधिपःसदेतिवाक्यात् सवाएषआत्मानेतिनेतिश्रुत्यर्थएवविव्रियते २५ इंद्रियस
माधानविक्षेपयोर्हरिप्रियाप्रियसाधनत्वेनोच्यमानत्वात्ताभ्यांहरेरपिगुणदोषौस्यातांकितत्राहसमाहितैरिति गुणात्मभिःशब्दादिविषयमनस्कैःपुरुषैःस्वविषयत्वेनसमाहितैरेकाग्रचित्तत्वेनस्थापितैःकरणै
रिंद्रियैःतत्सुविविक्तधाम्नःतेभ्यइंद्रियेभ्योविषयेभ्यश्चपृथग्भूतस्वरूपस्यप्राकृतेंद्रियरहितस्यभगवतः कोगुणोभवेत्नकोपि विषयेषुविक्षिप्यमाणैरितस्ततःआकृष्यमाणैरिंद्रियैर्हरेःकिंदूषणंनाकिमपिदूषणं

अत्रोदाहरणमाह घनैरिति आह्लादरूपैर्घनैरुपेतैःसर्वाह्लादगुणरूपस्यरवेःकिंभवेत्तनाकिमपिप्रयोजनं विगतैर्दोषोपिभवेत्किंनभवेदेव यथारवेःगुणदोषाभावेपिअन्येषांघनैरुपेतैश्छाययासुखंभवेत् विगतै
स्तापेनदुःखंभवेत् तथासमीहितकरणैःसमाधानकर्तुःसुखंविक्षिप्तैर्दुःखंभवेदितिभावः समाहितेपिजीवेनविक्षिप्तेवानतुक्कचित् । विशेषोविद्यतेविष्णोस्तथापितुसमाहिते । प्रीतोभवतिवैनित्यंसर्वधर्मकृतोपिचे
तिएतदुक्तार्थमानम् २६ ननुहरेरपिसत्वादिगुणकार्येषुदेहादिषुस्थितस्यतत्कृतगुणदोषौजीववत्किनस्यातामित्याशंक्यआकाशवदसंगएवनदोषवानित्याह यथेति यथानभोवाय्वादीनांगुणैःस्पर्शादि
भिर्नसज्जतेतत्कृतविशेषवन्नभवति वाशब्दश्चार्थः अत्रनभसिगतागतैश्चदेहादिभूतकार्यैर्गुणैश्चसत्वादिगुणतत्कार्याणामसारतयातदंतर्वर्तमानमक्षरंब्रह्मसंसृतिहेतुभिःसत्वादिगुणैस्तन्मयैरागादिदोषैश्चासं
गतमसंबद्धमेवअत्रहेतुःपरमिति सत्वादिगुणेभ्यःउत्तमत्वेनविलक्षणं अनेननिःसंगत्वेनमनःसमाधानासमाधानाभ्यांहरेर्गुणदोषाभावेपिविषयसंगाज्जीवस्यतौस्यातामितिदर्शितम् २७ तर्हिमुमुक्षोःसा
धनविधानंव्यर्थमितिनमंतव्यं सर्वदोषाणांसंगमूलत्वात्सएवमुमुक्षुणापुरुषेणनिर्मूलनीयइत्याह तथापीति हरेर्गुणदोषाभावेपितावन्मायाराचितेषुप्रकृतिनिर्मितेषुगुणेषुविषयेषुसंगःपरितोवर्जनीयःकियंतं
कालंवर्जनीयोन्यथास्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादिश्रुतिःसगुणविषयास्यादित्यतोवधिमाह मद्भक्तीति दृढेनमद्भक्तियोगेनयावद्रजस्तमश्चतज्जनितं कषेणकर्षणेनायतेगच्छतीतिकषायंपापंचनिरस्येतमुक्तिपर्यं
तमितिशेषः अयगतावितिधातुः २८ व्यतिरेकेदोषमाह यथेति यथानृणामसाधुचिकित्सितआमयःसम्यक्चिकित्साभावात्पुनःपुनः प्ररोहन्नंकुरीकुर्वन्नामयिनं संतुदति एवमपक्वकषायकर्मसर्वेषु
विषयेषुसंगोयस्यतत्सर्वसंगंमनःकुयोगिनंअपरिपक्वयोगयुक्तंपुरुषंविध्यतितस्यभगवद्ध्यानाविघ्नंकरोतिपुनःपुनर्विषयाभिलाषप्ररोहादितिभावः २९ नन्वेवंतर्हिअपरिपक्वयोगवतामनादिकर्ममूलांतराय

यथानभोवाय्वनलांबुभूगुणैर्गतागतैर्वात्रिगुणैर्नसज्जते ॥ तथाक्षरंसत्वरजस्तमोमलैरसंगतंसंसृतिहेतुभिःपरम् २७ तथापिसंगःपरिवर्जनीयोगुणेषुमायार
चितेषुतावत् ॥ मद्भक्तियोगेनदृढेनयावद्रजोनिरस्येतमनःकषायम् २८ यथामयोसाधुचिकित्सितोनृणांपुनःपुनःसंतुदतिप्ररोहन् ॥ एवंमनोपक्वकषा
यकर्मकुयोगिनंविध्यतिसर्वसंगम् २९ कुयोगिनोयेविहितांतरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ॥ तेप्राक्तनाभ्यासबलेनभूयोयुंजंतियोगंनतुकर्मतंत्रम् ३०
करोतिकर्मक्रियतेचजंतुःकेनाप्यसौचोदितआनिपातात् ॥ नतत्रविद्वान्प्रकृतौस्थितोपिनिवृत्ततृष्णःस्वसुखानुभूत्या ३१, तिष्ठंतमासीनमुतव्रजंतंश
यानमुक्षंतमदंतमन्नम् ॥ स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्नवेद ३२

विहतानांयोगापरिपाकेनभगवत्प्राप्तिरापतितेतितत्राह कुयोगिनइति कुयोगिनोध्यानपरिपाकरहितास्त्रिदशोपसृष्टैराधिदैविकैर्मनुष्यभूतैर्मनुष्यैर्वनिताभिराध्यात्मिकैर्भूतैराधिभौतिकैरंतरायैर्विहताहि
यस्मात्तस्मात्तेअपक्वयोगिनःप्राक्पूर्वजन्मनिकृतध्यानाभ्यासबलात्त्वेनयोगंध्यानंयुंजंतिकुर्वंति भूयोमत्प्रसादेनतत्परिपाकेनमामवाप्नुवंतीतिशेषःकर्मलक्षणतंत्रंसाधनंनानुतिष्ठंतीत्यन्वयः अतोमद्यो
गाभ्यासोनव्यर्थोनमदप्राप्तिश्चेतिभावः ३० नन्वत्रकैश्चित्कर्मैवपूर्वाभ्यासेनावशैःक्रियतेनयोगोभ्यस्यतेकैश्चित्पूर्वाभ्यासेनयोगएवाभ्यस्यतेनकर्मक्रियतइत्यत्रवासनातिरिक्तप्रयोजकेनभाव्यं सकइतिचोद्यंप
रिहरति करोतीति योग्ययोगिलक्षणोजंतुर्जीवःकर्मकरोतीतिप्रत्यक्षं तत्रासौकेनापिपुरुषेणचोदितःप्रेरितएवक्रियतेकार्यतेआनिपाताच्छरीरापातपर्यंतं अनेनवासनाद्यतिरिक्तप्रयोजककर्तास्तीत्यवगतं
सचपूर्णानंदोहरिरेवएषउएवसाधुकर्मकारयति यदेषआकाशआनंदोनस्यादितिश्रुतेः ननुतर्हिविद्वदविदुषोःकोविशेषइत्यत्राह नतत्रेति इदंसर्वंविद्वान्प्रकृतौप्रकृतिविकृतमहदादिविकृतपंचभूतैर्निर्मितदेहे
स्थितोपिस्वसुखानुभूत्याभगवदनुग्रहाविर्भूतस्वरूपानुभवानंदेनविषयेभ्योनिवृत्ततृष्णःकर्मापिकुर्वन्नपितत्रकर्मसुनसज्जतइतिशेषः ३१ अधुनायोगिनोऽसंप्रज्ञातसमाध्यवस्थामाह तिष्ठंतमिति ममदेहाति
ष्ठन्नासीनोव्रजन्गच्छयानइत्यादिक्रियाःकुर्वन्हरिरेवेत्यात्मस्थमतिः परमात्मन्येवस्थितमतिस्तिष्ठंतमासीनमित्यादिक्रियाकरमात्मानंदेहंनवेद किंबहुनापारतंत्र्याद्यंतरेणपरमात्मनोन्यात्किमपिनवेदे
त्यर्थः स्वभावंदेहस्यांप्रयाप्रियलक्षणम् ३२

यदिकश्चित्प्रारब्धकर्मवशात्तडितामिवपश्यतितथापिस्वतंत्रतयानपश्यतीत्याह यदिस्मेति यदिस्मरणवासनयाहरेरन्यदसादिंद्रियार्थममंगलमिंद्रियविषयंदेहगेहादिजगत्कर्मनिबंधनतयापश्यति म
नीषीतथापिवस्तुतयास्वतंत्रतयानमन्यते तत्कुतइत्यतउक्तं नानेति तत्स्वतंत्रत्वंनानानुमानेनोत्पत्त्यादिमत्त्वविधानानुमानेनाविरुद्धंहि एतमर्थंनिदर्शयति स्वप्नमिति यथास्वप्नदृक्स्वप्नादु
त्थायास्थितस्तिरोदधानंअनित्यंपरतंत्रंस्वस्वप्नंजाग्रत्त्वेननमन्यतेस्वप्नजाग्रत्त्वस्यनानानुमानविरुद्धत्वात् नहिस्वप्नंपश्यन्स्वप्नंबाध्यतेमन्यतेअपितुस्वप्नमद्राक्षमित्यबाध्यमेवजानातिस्वातंत्र्यमारोपितं
पश्यतीतिभावः तथाविद्वानपिजगदबाध्यमेवस्वातंत्र्यमारोपितंपश्यतीतिभावः नानामानविरुद्धंहिस्वातंत्र्यंजगतःसदा । स्वतंत्रोभगवान्विष्णुरेकएवनसंशयइत्यनेन अस्त्येवस्वाप्नमखिलंवासनारू
पमात्मनि । जाग्रदेतदितिज्ञानंयत्तदेवभ्रमादिकं । तद्वज्जगदिदंसर्वंविद्यमानंनसंशयः । स्वतंत्रमेतादिहतुयज्ज्ञानंतद्भ्रमात्मकमित्यनेनच । उत्थितोनैवजाग्रत्त्वंक्वचित्स्वप्नस्यपश्यति । स्वातंत्र्यमेवजगतो
ज्ञानवान्नैवपश्यतीत्यनेनसिद्धत्वात् स्वप्नदृष्टांतबलेनजगतोबाध्यत्वमुच्यतेइत्येतदासुरमतमित्यवगम्यते ३३ ननुजगत्स्वातंत्र्यप्रतीतौकिंकारणमित्याशंक्याज्ञानंकारणमित्याशयेनाह पूर्वमितिज्ञानोद
यात्पूर्वमात्मनिपरमात्मनिअज्ञानंगृहीतंपरमात्मस्वरूपविषयत्वेनाज्ञानमार्जितंजीवेनेतिशेषःनकेवलंतत्स्वरूपविषयमेवेत्यतउक्तं गुणकर्मंचित्रमितिभगवतोगुणविषयत्वेनकर्मविषयत्वेनचचित्रंनानाविधं अ
ज्ञानसद्भावेप्रमाणमाह अविविक्तमिति एतमहंनजानामीतिविवेकशून्यं नन्वेतदज्ञाननिवृत्तौकाप्रतिभटीतितत्राह अंगेति अंगेत्यामंत्रणे नभयंनाकार्षीरित्याह पुनःपुनरीक्षयाहरेःस्वरूपस्य
गुणानांकर्मणांचालोचनलक्षणोपासनाजनितज्ञानेनतदज्ञानंनिवर्ततेपुनस्तदज्ञानंनगृह्यते ज्ञानोदयानंतरंआत्मापरमात्मापिनाविसृज्यःस्वस्वरूपसुखाविष्कारादिलक्षणापरोक्षज्ञानेनापरोक्षीकृतोनपरोक्षी

यदिस्मपश्यत्यसदिंद्रियार्थंनानानुमानेनविरुद्धमन्यत् ॥ नमन्यतेवस्तुतयामनीषीस्वप्नंयथोत्थायतिरोदधानम् ३३ पूर्वंगृहीतंगुणकर्मचित्रमज्ञानमा
त्मन्यविविक्तमंग ॥ निवर्ततेतत्पुनरीक्षयैवनगृह्यतेनापिविसृज्यआत्मा ३४ यथाहिभानोरुदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नचसंविधत्ते ॥ एवंसमीक्षानिपुणा
सतीमेहन्यात्तमिस्रंपुरुषस्यबुद्धेः ३५ एषस्वयंज्योतिरजोप्रमेयोमहानुभूतिःसकलानुभूतिः ॥ एकोद्वितीयोवचसांविरामोयेनेरितावाग्घनाश्चरंति ३६
एतावानात्मसंमोहोयद्विकल्पस्तुकेवले ॥ आत्मामृतेस्वमात्मानमचलंयन्नपश्यति ३७

भवति तस्यजगत्स्वातंत्र्यंचनप्रतीयतइत्यर्थः अन्यैर्ज्ञातोपिचाज्ञातेनविशेषोहरेःक्वचित् । तेषामेवाविशेषःस्यादज्ञानापगमेनत्वितिवचनाज्जीवस्यैवविशेषोनहरेर्विशेषइतिचज्ञातव्यंज्ञानार्थिनेतिभा
वः ३४ ममसाक्षात्कारेणाज्ञानंनिवर्ततेइत्युक्तं तत्रतेनममकश्चनविशेषोनास्तीतिसमर्थितंसोदाहरणमाह यथेति हिशब्दःसाक्षिसूचकोयथाभानोःसूर्यस्यउदयोनृचक्षुषांतमोनिहन्यान्नतुतमः
संविधत्तेकमप्यतिशयंनाधत्ते एवंवैराग्यादिसाधनसामग्र्यानिपुणासतीमेसमीक्षापुरुषस्यसर्वदाश्रीनारायणशरणंगतस्यबुद्धेस्तमिस्रंहन्यात्नतुममकंचनविशेषंकुर्यात् ३५ बहुशःश्रुतपरमात्मस्वरूप
स्यापितवस्वरूपंकीदृशमित्युद्धवस्यांतरंचोद्यंपरिहरति एषइति एषोहंस्वयंज्योतिःस्वतएवपूर्णप्रकाशःअतएवाजःअतएवाप्रमेयःमहतीअनुभूतिर्ज्ञप्तिर्यस्यसमहानुभूतिः सर्वज्ञइत्यर्थः सकलानु
भूतिः पूर्णसुखानुभवएकःज्ञानानंदादिगुणाभिन्नत्वात्स्वगतभेदरहितः अद्वितीयःसर्वोत्तमःअप्रमेयत्वाद्वेदादिवाचामगोचरः वाचामगोचरश्चेत्तदीयज्ञापनंकथंवरीवर्तीतितत्राह येनेति वाग्घ
नाःवैदिकलौकिकसर्ववाग्व्यवहारायेनेरिताःवर्ततइत्यनेनभगवदनुगृहीतवाग्व्यवहारविषयत्वेनतज्ज्ञानमुदेतीतिज्ञातव्यं ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकःसर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयोमहाविष्णुःपूर्णत्वात्पुरुषः
स्मृतइतिवचनात् ३६ एवंज्ञानंज्ञेयस्वरूपंनिरूप्यमिथ्याज्ञानस्वरूपंतत्कारणाज्ञानस्वरूपंचविविच्यनिरूपयति एतावानिति यद्विकल्पःप्रमाणविरुद्धंकल्पनंजीवस्वातंत्र्यपरमात्मास्वातंत्र्यजी
वपराभेदादिविपर्ययएतावानात्मसंमोहःमनोभ्रमः भ्रमत्वंबाधकज्ञाननिश्चेयं तत्कथमत्राह केवलइति आत्माजीवःकेवलेस्वतंत्रेअमृतेनित्यमुक्तेपरमात्मनिस्थितंमदाधारतयास्थितंस्वमा

त्मानंस्वस्वभावंकदाप्यंनपनोद्यास्वातंत्र्यमचलंस्थिरंनपश्यातियद्यावत्तावद्भ्रमोननिवर्ततइत्यतःस्वस्वभावाज्ञानंनिमित्तंतन्निवृत्तौभ्रमोनिवर्ततइतिनिश्चीयते । एतावानात्मसंमोहोयद्विरुद्धस्यकल्पनं । यत्परात्माश्रयान्जीवान्निश्चयेननपश्यतीतिवचनात् नाद्वैतज्ञानेनभेदभ्रमोनिवर्ततइत्यर्थः ३७ इतोपिपंचविधभेदभ्रमअद्वैतज्ञानेननिवर्ततइत्युपदेशोनविदुषांपरिषादिस्वारस्यमाधत्तेइतिभावेनाह य न्नामाकृतिभिरिति नामाकृतिभिर्नामरूपैर्ग्राह्यंज्ञेयंपंचवर्णंपंचभूतात्मकंपंचभेदात्मनावर्तनीयंजगत्तदबाधितमद्वैतज्ञानबाध्यंनभवति जगदबाधितमित्ययं व्यर्थोवादोनभवति किंत्वर्थवादः यथार्थवाद एवकुतःसूरयोजीवंपरमात्मानंचद्वयंद्वित्वसंख्याविशिष्टंविदंतिज्ञात्वापरमानंदंलभंतइतिभावः अनेनजगत्ज्ञानबाध्यमितिवदंतोऽपंडिताःअन्येतुपंडिताइत्युक्तंभवति पंचभूतात्मकंविश्वंभ्रांतिसि द्धमपंडिताः । वदंतिपंडितास्त्वद्धाजगदाहुरबाधितं । प्रवाहरूपेणसदाविष्णोरिच्छावशेस्थितमितिवचनात् ३८ पूर्वमंतरायहतयोगाःकुयोगिनोजन्मांतरेपियोगमभ्यसंतीत्युक्तमधुनातस्मिन्जन्मन्येव प्राप्तयोगांतरायपरिहारंवक्तुमाह योगिनइति कालेयोगाभ्यासविहितसमयेप्रभावादिलक्षणे योगंयुंजतउपसर्गैरुपद्रवैर्विधिर्वक्ष्यमाणः ३९ कोयमितितमाह योगधारणयेति योगधारणयायमनि यमादीनामावर्तनेन ४० अनुध्यानेनवत्तदंतरायविहितपरिहारसमर्थहरिस्मरणेननामसंकीर्तनादिभिरित्यनेनाधिकारिणःकालविशेषांश्चलक्षयति अशुभदान्विघ्नान् ४१ रसायनादिनानाविधोपायैः

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यंपंचवर्णमबाधितम् ॥ व्यर्थोनाप्यर्थवादोयंद्वयंविंदंतिसूरयः ३८ योगिनोपक्वयोगस्ययुंजतःकालउत्थितैः ॥ उपसर्गैर्विहन्येतततत्रायं विहितोविधिः ३९ योगधारणयाकांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ॥ तपोमंत्रौषधैःकांश्चिदुपसर्गान्विनिर्दहेत् ४० कांश्चिन्ममानुध्यानेननामसंकीर्तनादिभिः योगेश्वरानुवृत्त्यावाहन्यादशुभदान्बुधैः ४१ केचिद्देहमिमंधार्यंसुकल्पंवयसिस्थितम् ॥ विधायविविधोपायैरथयुंजंतिसिद्धये ४२ इहवर्षशताशी स्यातदायासोह्यपार्थकः ॥ अंतवत्त्वाच्छरीरस्यफलस्येववनस्पतेः ४३ योगंनिषेवतोनित्यंकायश्चेत्कल्पतामियात् ॥ तच्छ्रद्दध्यान्नमतिमान्योगमु त्सृज्यमत्परः ४४ योगचर्यामिमांयोगीविचरन्मत्पदाश्रयः ॥ नांतरायैर्विहन्येतनिस्पृहःस्वसुखानुभूः ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणएकादश स्कंधेअष्टाविंशोध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

शरीरस्यनाशार्थंतरायपरिहारस्यसुशक्तत्वेनसिद्धसाधनसौलभ्यार्थंयोगधारणादिविधानमत्राह केचिदिति केचिदविवेकिनःपरेणधार्यंसुकल्पमिंद्रियसामर्थ्योपेतंवयसिस्थितंतारुण्यवयसोपेतं अ थशरीरस्यचिरस्थायित्वानंतरंयोगसिद्धयेयुंजंतिमनइतिशेषः ४२ तेषामविवेकित्वंकुतइतितत्राह इहेति तदायासःतस्यदेहस्यपोषणायासः अपार्थकत्वमाह अंतवत्त्वादिति ४३ योगस्यशरीररक्षण योगत्वाभावात्तत्तदायासस्यतत्तत्फलदत्वान्नवैयर्थ्यंशरीररक्षणायासस्येत्याशंक्याह योगमिति नित्यंयोगंभगवद्ध्यानलक्षणंरसायनंनिषेवतःसेवमानस्यपुंसश्चेद्यदिकायःकल्पतांसमर्थत्वमियात्प्रा प्नोति तत्तर्हिसमतिमान्योगमेवश्रद्दध्यात् तंयोगमुत्सृज्यान्यत्ररसायनादौश्रद्धांनकुर्यादित्यन्वयःमत्परइत्यनेनमतिमत्त्वंविवृतं अनेनयोगस्यापिशरीररक्षणफलवत्त्वात् रसायनादौप्रवर्तमानाअविवे किनोऽतोमतिमद्भिर्मद्योगएवाभ्यसनीयइतिसिद्धं ४४ अतउक्तयोगांतरायपरिहारमाचरन्नेवयोगपारंगमिष्यतीतिभावेनाह योगचर्यामिति स्वसुखंस्वस्वरूपसुखमनुभवतीतिस्वसुखानुभूरित्यनेनयोगः सर्वापेक्षिताशेषपुरुषार्थसाधनमित्युक्तंभवति ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांअष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

निर्विघ्नयोगाचरणसाधनंहरेर्भक्तानुकंपितत्वंकथिततत्त्वज्ञानप्रशंसांतन्निरतानांश्रेयस्त्वंउद्धवस्यहरौभक्त्यतिशयलक्षणंतस्यभगवद्भक्तिप्राप्तिंचकथयत्यस्मिन्नध्याये आदावुद्धवउक्तयोगाचरणस्यअशक्त
त्वंमनसिकृत्वातात्सिद्ध्युपायंपृच्छति सुदुश्चरामितिअनात्मनोमनोजयरहितस्याधीरस्यवा पुमान्यथाभवदुक्तोपायेनसिध्येत्पुरुषार्थवान्भवेत्तथातद्योगसाधनंमेब्रूहीत्यन्वयः १ तदकथनेकोन
र्थइतितत्राह प्रायशइति मौनसंयमाभ्यां कर्षितंविषीदतिविशेषान्नष्टंभवति योगाचरणसाधनेऽज्ञातेमनोविषीदति २ अथोतस्मात्तज्ज्ञाःपरमहंसाएवभवदुक्तयोगाधिकारिणइतिभावेनाह अथो
इति योगकर्मभिःयोगाख्यकर्मभिःअतएवमानिनोज्ञानिनस्त्वन्माययाहंकारादिरूपयानविहताइत्यर्थः ३ प्रकृतौस्थित्वापिप्रकृत्यविहतत्वंत्वद्दासेषुचित्रमितिविज्ञापयति किंचित्रमिति त्वदनन्य
शरणेषुदासेषुआत्मदइतियदतोच्युतअशेषबंधोस्तवैतच्चित्रंकिं एतत्कुत्रदृष्टमितितत्राह यइति ईश्वराणांब्रह्मादीनांश्रीमत्किरीटमणिसंघट्टितपादपीठः स्वयंयोगोकुलेपशुभिः पशुपालैश्चसहात्म
त्वेनरोचयःप्रकाशितवान्तस्यतवदासेष्वेतच्चित्रंकिमित्यन्वयः ४ भगवद्भक्तमाहात्म्यंतन्माहात्म्याविनाभूतमुक्तंतद्विज्ञदयन्सारासारज्ञानमाह तंत्वेति योब्रह्मादिशिरोभिःश्रीमत्किरीटमणिघट्टित
पादपीठःतंत्वांसुकृतवित्सुष्ठुकृतोपकारज्ञःसारज्ञःकःविसृजेत् कीदृशंत्वांअखिलानांआत्मनांजीवानांदयितंप्रेष्ठमीश्वरमणिमाद्यैश्वर्याकारमाश्रितानांसर्वार्थदंअभीष्टाशेषपुरुषार्थप्रदम् किंच कोवा

उद्धवउवाच ॥ सुदुश्चरामिमांमन्येयोगचर्यामनात्मनः ॥ यथांजसापुमान्सिध्येत्तन्मेब्रूह्यंजसाच्युत १ प्रायशःपुंडरीकाक्षयुंजतोयोगिनोमनः ॥ विषी
दत्यसमाधानान्मौनसंयमकर्षितम् २ अथोतआनंददुधंपदांबुजंहंसाःश्रयेरन्नरविंदलोचन ॥ सुखंचविश्वेश्वरयोगकर्मभिस्त्वन्माययामीविहतानमानि
नः ३ किंचित्रमच्युततवैतदशेषबंधोदासेष्वनन्यशरणेषुयदात्मदत्वम् ॥ योरोचयश्चपशुपैःस्वयमीश्वराणांश्रीमत्किरीटमणिघट्टितपादपीठः ४ तं
त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानांसर्वार्थदंसुकृतविद्विसृजेतकोनु ॥ कोवाभजेत्किमपिविस्मृतचित्तवृत्तिःकिंवानवेदतवपादरजोमृतांभः ५ नैवोपयंत्य
पचितिंकवयस्तवेशब्रह्मादयोपिनतमूर्द्धसदास्मरंतः ॥ योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभंविधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषास्वगतिंव्यनक्षि ६ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युद्ध
वेनात्यनुरक्तचेतसापृष्टोजगत्क्रीडनकःस्वशक्तिभिः ॥ गृहीतमूर्तित्रयईश्वरेश्वरोजगादसप्रेममनोहरस्मितः ७ श्रीभगवानुवाच ॥ हंततेवर्णयिष्यामि
ममधर्मान्सुमंगलान् ॥ यान्श्रद्धयाचरन्मर्त्योमृत्युंजयतिदुर्जयम् ८ कुर्यात्सर्वाणिकर्माणिमदर्थंशनैःस्मरन् ॥ मय्यर्पितमनश्चित्तोमद्धर्मात्ममनोरतिः
९ देशान्पुण्यान्संश्रयेतमद्भक्तैःसाधुभिःश्रितान् ॥ देवासुरमनुष्येषुमद्भक्ताचरितानिच १०

पुरुषःकिमप्यस्वतंत्रंदैवंभजेत्यदिभजेत्तर्हिअसौविस्मृतचित्तवृत्तिरसारज्ञःचित्तवृत्तिविस्मृतिमुपपादयति किंवेति तवशिवशिरोमौलिमालायितंपादरजोमृतांभोनवेदकिंवा नैववेदेत्यतोऽसौपशुरेवेत्यर्थः
५ एवमनिमित्तबंधुत्वेनसर्वस्मादुपकारकस्यभवतःप्रत्युकारंकर्तुंकवयोपिनसमर्थाइत्याह नैवेति नतमूर्द्धत्वेनसदास्मरंतःकवयोब्रह्मादयोपितवापचितिंप्रत्युपकारंनैवोपयांति क्रियमाणउपकारः
कीदृशइतितंप्रकारमाह यइति तनुभृतामंतर्बहिःस्थित्वाअशुभंविधुन्वन्यस्त्वमाचार्यश्चचैत्यःचित्तस्थश्चाचार्यचैत्यःब्रह्मातस्यांतर्यामिवपुषास्वमार्तिस्वयोग्यज्ञानंव्यनक्षिव्यक्तीकरोषि आचार्यस्यचि
त्तस्यवपुषेतिवा ६ उद्धवेनपृष्टोभगवान्किमकरोदितिपरीक्षितोमानसंचोद्यंपरिहरति शुकइत्याह इतीति जगत्क्रीडनकंजगत्क्रीडासाधनंयस्यसतथा जगत्क्रीडनस्वशक्तिभिरित्येकंवापदम्
गृहीतंमूर्तीनांआत्मांतरात्मापरात्माइतिसंज्ञानांत्रयंयेनसतथा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिप्रेरकत्वेनतत्स्थत्वेपिजाग्रदाद्यवस्थाक्लेशपरिहारसमर्थइत्यतईश्वरेश्वरइति आत्मांतरात्मापरमात्मेतिमूर्तित्रयंहरेः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनांसृष्ट्यादेश्चप्रवर्तकमित्यत्रप्रमाणम् ७ मृत्युंजननमरणात्मकंसंसारंजयति ८ मद्धर्मेषुमदात्मसुमद्रूपेषुचमनोरतिर्यस्यसतथा ९ मद्भक्तानांआचरितानि १०

पृथक्स्वयमेवसत्रेणबहुभि सहवामह्यंमत्प्राप्त्यर्थंममयात्रामहोत्सवंअयनादिलक्षणंकुर्यात् ११ आत्मनिहृदिआत्मानमंतर्यामिणं यथाशरीरस्थंखंआकाशंनिर्लेपंतथा १२ इत्येवंपूर्वोक्तगुणविशि ष्टत्वेनसर्वभूतानिप्रविश्यस्थितइतिभावनामद्भावःतेनमन्यमानः । सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिमद्भावेनसर्वाणिभूतानिममालयत्वेनमन्यमानःइतिवायोजनाभेदः सर्वभूतेष्वास्तिविष्णुरितिभावःसतांमतः । अर्चनेसर्वभूतानामादित्येतद्गतात्मनेतिवचनात्सर्वभूतार्चनायांविशेषोज्ञातव्यःकेवलमप्राकृतंज्ञानमेवाश्रयन् १३ केवलज्ञानप्रकारंदर्शयति ब्राह्मणइति ब्राह्मणादिषुसर्वत्रावस्थितं ब्रह्मसममेकप्रका रंपश्यन्समदृक्मतःसतामितिशेषः १४ एवंभावनाफलमाह नरेष्विति नरेषुमामभीक्ष्णंभावयतःपुंसोसद्भावःमयिभक्तिःस्याद्वास्यादेव योमत् मत्तोभावोमुक्तिलक्षणाभूतिश्चस्यादेव भगवद्बंधकशक्तिलक्ष णप्रतिबंधकेसतिकथंमुक्तिःस्यादत्राह मायेतिसाहंकाराअहंकारसहकारिणीमायापि तिरस्कारंयाति हिशब्देन भक्त्याप्रसन्नोभगवान्दद्यान्मुक्तिंतथाध्रुवामितिस्मृतिंसूचयति १५ भक्तिमताएवंभाव्यमित्या ह विसृज्येतिभक्तःस्वयंदैहिकींआत्मस्थांमनसिस्थितांदृश्यव्रीडांदृश्यमानांलज्जांविसृज्य आश्वचंडालगोखरंदंडवद्भूमौप्रणमेदित्यन्वयःब्राह्मणादीन्प्रतिभूमौदंडवन्नमनंअन्यांश्चंडालादीन्प्रतिमानसस्मरण मितिभेदः अत्राप्यंतर्यामिणःस्मरणंप्रणामइतिशेषः (प्राणइतिविशेषः) १६ एतदुपासनावधिमाह यावदिति यावत्सर्वेषुभूतेषुविष्णुरस्तीति । मद्भावोमद्विषयंज्ञानंनोपजायते तावद्वाङ्मनःकायवृ

पृथक्सत्रेणवामह्यंममयात्रांमहोत्सवम् ॥ कारयेन्नृत्यगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११ मामेवसर्वभूतेषुबहिरंतरवस्थितम् ॥ ईक्षेतात्मनिचात्मानंयथा खममलाशयः १२ इतिसर्वाणिभूतानिमद्भावेनमहाद्युते ॥ सभाजयेन्मन्यमानोज्ञानंकेवलमाश्रयन् १३ ब्राह्मणेपुल्कसेस्तेनेब्रह्मण्येर्केस्फुलिंगके ॥ अ क्रूरेक्रूरकेचैवसमदृक्पंडितोमतः १४ नरेष्वभीक्ष्णंमद्भावःपुंसोभावयतोचिरात् ॥ स्याद्वामायातिरस्कारंसाहंकारापियातिहि १५ विसृज्यस्वयमात्मस्थां दृश्यव्रीडांचदैहिकीम् ॥ प्रणमेद्दंडवद्भूमावाश्वचंडालगोखरम् १६ यावत्सर्वेषुभूतेषुमद्भावोनोपजायते ॥ तावदेवमुपासीतवाङ्मनःकायवृत्तिभिः १७ सर्वंब्रह्मात्मकंतस्यविद्ययात्ममनीषया ॥ परिपश्यतिचपरंपरमात्मानमच्युतम् १८ अयंहिसर्वकल्पानांसध्रीचीनोमतोमम ॥ मद्भावःसर्वभूतेषुमनो वाक्कायकर्मभिः १९ नह्यंगोपक्रमेध्वंसोनधूरस्योद्धवाण्वपि ॥ मयाव्यवसितंसम्यक्निर्गुणत्वादनाशिषः २० योयोपरोमनोधर्मःकल्पतेनिष्फलायते ॥ तदायासोनिरर्थःस्यान्नयादेरिवसत्तम २१

त्तिभिरेवमुपासीतेत्यन्वयः १७ एवमुपासीनस्यपरोक्षज्ञानिनोमतिप्रकारमाह सर्वमिति तस्योपासकस्यसर्वंजगत्ब्रह्मात्मकं ब्रह्मणात्वंस्वीकृतमधीनत्वेनवर्तितमितिमननंहरेःप्रीतिजनकमित्यर्थः ब्रह्मणात्तमिदंसर्वंयत्किंचित्सचराचरं । इतिपश्येतयोविद्वान्सहिब्रह्मात्मविन्मतः । इतिविशिष्टवचनान्नब्रह्मैक्यमुच्यतइतिसिद्धं फलमाह विद्ययेति विद्ययाज्ञानेनात्ममनीषयास्वरूपभूतबुद्ध्यावाच्यु तंपरमात्मानंस्वात्मादेःपरमन्यंपरिपश्यतीत्यन्वयः चशब्देनान्यमीशमितिश्रुतिंप्रमाणयति १८ अन्येनापिमुक्तिःस्यात्किमनेनेतितत्राह अयंहीति सर्वकल्पानांसर्वमोक्षोपायानांमध्येअयमुपायोहि सध्रीचीनोमतइतिममसिद्धांतइत्यनेनाप्तमूलत्वेनान्योक्तानामाभासत्वंसूचयति अयमिति कइत्यतउक्तं मद्भावइति १९ अंगोद्धवास्यधर्मस्योपक्रमेकृतेपितन्मात्रस्यध्वंसोनाशोनैवभवति अस्यधर्म स्यकर्तुःअण्वपिअणुमात्रोपिधूर्भारआयासलक्षणोनास्ति कुतः अनाशिषःनिष्कामस्यमद्धर्मस्यनिर्गुणत्वान्मुक्तिसाधनत्वान्मयासम्यग्व्यवसितंनिश्चितमतोनान्यधर्मसमोमद्धर्मइत्यर्थः २० अस्यैवोत्तम त्वमुपपादयति योयइति अन्यदेवतोद्देशेनक्रियमाणोयोयोधर्मोध्यानार्चनादिलक्षणःक्रियतेपुंभिरितिशेषः सतेतवनिष्फलायकल्पते एतदेवाह तदायासइति तदायासस्तत्राक्रियमाणप्रयत्नोनिरर्थः स्यात्कथमिवनयादेरिवदुर्नयरूपाधर्मस्येव नयादिर्दुर्नयःप्रोक्तोयत्नयंसोतिसर्वदेतिवचनात् २१

बुद्धिमतांनिश्चयज्ञानवतांबुद्धिर्निश्चयात्मिकैषामनीषिणांमनसास्तोरेच्छावतांमनीषामनसासारान्वेषणमेतत् अनृतेनक्षणेक्षणेअन्यथाभवताअतएवमर्त्येनशरीराख्यजगताऋतंशश्वदेकप्रकारंसत्यंब्रह्मामाप्रोतीतियत्तस्मात् एकदाज्ञानरूपेणयंनतिष्ठतिसर्वदा । चपलत्वात्सत्यमपिह्यनृतंजगदुच्यतइति । सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यंब्रह्मसदोच्यतइतिवाक्यद्वयेनसत्यानृतशब्दयोरुक्तएवार्थइति २२ सुगमोयोगोवक्तव्यइतित्वयापृष्टेनमयायोगउक्तइत्युपसंहरति एषइति २३ ब्रह्मवादःसंसारमोचकंब्रह्मज्ञानमेवेत्याशयेनाह अभीक्ष्णशइति २४ सुविविक्तंतवप्रश्नमवधार्यमयोक्तंसनातनंब्रह्मगुह्यंवेदरहस्यंपरिहारमपिधारयन्पुरुषःपरंब्रह्मजानातिज्ञात्वाप्राप्नोतिचेत्यन्वयः २५ प्रचयगमनंफलमाह यएतदिति सुपुष्कलंयावदपेक्षितंतावज्ज्ञानंब्रह्मैवदायःपितृधनंयस्यसब्रह्मदायःतस्य यद्वा ब्रह्मदश्चासोअर्थागमोयस्यसतथातस्यआत्मनाप्रसन्नेनमनसाआत्मानंमद्विषयंज्ञानंदत्वामत्स्वरूपंददामि २६ अध्येतुःफलमाह यइति मांदर्शयन् २७ श्रोतुःफलमाह यइति २८ अज्ञातांशंसम्यग्वक्तुंस्वोक्तज्ञानेअवधृतिंपृच्छति अपीति समुपधारितमपिकिं मोहश्चविगतोप्यसौमनोभवःमनःशल्यत्वेनजातःशोकश्चनष्टःकिम् २९ एतस्यज्ञानस्योपदेष्टुर्महाफल

एषाबुद्धिमतांबुद्धिर्मनीषाचमनीषिणाम् ॥ यत्सत्यमनृतेनेहमर्त्येनाप्नोतिमामृतम् २२ एषतेभिहितःकृत्स्नोब्रह्मवादस्यसंग्रहः ॥ समासव्यासविधिनादेवानामपिदुर्गमः २३ अभीक्ष्णशस्तेगदितंज्ञानंविस्पष्टयुक्तिमत् ॥ एतद्विज्ञायमुच्येतपुरुषोनष्टसंशयः २४ सुविविक्तंतवप्रश्नंमयोक्तमपिधारयन् ॥ सनातनंब्रह्मगुह्यंपरंब्रह्माधिगच्छति २५ यएतन्ममभक्तेषुसंप्रदद्यात्सुपुष्कलम् ॥ तस्याहंब्रह्मदायस्यददाम्यात्मानमात्मना २६ यएतत्समधीयीतपवित्रंपरमंशुचि ॥ सपूयेताहरहर्मांज्ञानदीपेनदर्शयन् २७ यएतच्छ्रद्धयानित्यमव्यग्रंशृणुयान्नरः ॥ मयिभक्तिपरांकुर्वन्कर्मभिर्नसबध्यते २८ अप्युद्धवत्वयाब्रह्मसखेसमुपधारितम् ॥ अपितेविगतोमोहःशोकश्चासौमनोभवः २९ नैतत्त्वयादांभिकायनास्तिकायशठायच ॥ अशुश्रूषोरभक्तायदुर्विनीतायदीयताम् ३० एतैर्दोषैर्विहीनायब्रह्मण्यायप्रियायच ॥ साधवेशुचयेब्रूयाद्भक्तिःस्याच्छूद्रयोषिताम् ३१ नैतद्विज्ञायजिज्ञासोर्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ पीत्वापीयूषममृतंपातव्यंनावशिष्यते ३२ ज्ञानेकर्मणियोगेचवार्तायांदंडधारणे ॥ यावानर्थोनृणांताततावान्मोहश्चतुर्विधः ३३ मर्त्योयदात्यक्तसमस्तकर्मानिवेशितात्माविचिकीर्षितोमे ॥ तदामृतत्वंप्रतिपद्यमानोमयात्मभूयायचकल्पतेसौ ३४ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमादर्शितयोगमार्गस्तदोत्तमश्लोकवचोनिशम्य ॥ बद्धांजलिःप्रीत्युपरुद्धकंठोनकिंचिदूचेश्रुपरिप्लुताक्षः ३५

संभवेपियोग्यायैवोपदेष्टव्यंनायोग्यायेत्याह नैतदिति ३० शूद्राणांयोषितांचयदिभक्तिःस्यान्मयितर्हितेभ्योपिब्रूयादित्यन्वयः ३१ इदमेवमुक्तिसाधनंनान्यदित्याशयेनाह नैतादेति ३२ तर्हिलोकाएतत्किमितिनविविदिषंतीतितत्राह यावानिति नृणांयावान्ज्ञातव्यार्थोभवेत्तावांश्चतुर्विधोमोहइत्येतदुपलक्षणंपंचपर्वाविद्याप्रतिरुद्धत्वान्नज्ञातुमिच्छंतीत्यर्थः ३३ नन्वेवंचेद्विविदिषाभावेनकदाप्यनुदयोमुक्तेरत्राह मर्त्यइति अयंमोक्षंप्राप्नोत्वितिमोक्षोपायंप्रतिमेमयाचिकीर्षितोभवेत् यदामदुद्देशेनमर्त्यस्त्यक्तसमस्तकर्माहारिरेवमांपिस्थित्वासर्वंकर्मकरोतिअहंतदधीनएवकर्मकरोमिनस्वतंत्रइतिहरावेवनिवेशितात्माचभवतितदाऽमृतत्वंप्रतिपद्यमानःप्राप्तुंयोग्योभवन्नसौमयात्मभूयायनिर्दुःखानंदानुभवरूपमोक्षायैवकल्पतइत्यन्वयः यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतिश्रुतेः ३४ उद्धवस्यभक्त्यातिशयलक्षणमाह सएवमिति ३५

३६ अप्युद्धवेत्याद्युक्तंपरिहरति विद्रावितइति योमोहमयांधकारोमेमनआश्रितः सएवतवसन्निधानान्मोहांधकारापगमःकथमत्राह विभावसोरिति हेऽजाद्यतमश्चाभिप्रभवति किंतुनैव ३७ हरेःस्वात्मन्यनुकंपातिशयंहेतुंकरोति प्रवर्द्धितेति हिशब्दोहेतौ अनुकंपितामयिप्रवर्धितेतिमन्ये विज्ञानमयःप्रदीपोदत्तोहियस्मात्तस्मादितिशेषः अतःसर्वस्यादुपकारत्वाद्भवानेवानिषेव्यइति भावेनाह हित्वेति ३८ कीदृशोमोहांधकरोयोसौज्ञानासिनाछिन्नइतितत्राह वृक्णश्चेति योस्रष्टिविवृद्धयेत्वयाप्रसारितोविस्तारितःसएषस्वमाययाएनंसंसारंयामीत्युद्भूतनिजेच्छयाप्रादुर्भूतात्मावबोधाख्यहेत्यावृक्णश्चेत्यन्वयः ३९ स्वात्मनोभगवदेकशिष्यत्वंप्रकटयन्नाह नमइति ४० भगवाननुशाधीत्युक्तंविवृणोति गच्छेति ईक्षयाज्ञानेनमत्पादतीर्थोदैःमिश्रितत्वेनप्रवृद्धाशेषपापविध्वंसशक्ति

विष्टभ्यचित्तंप्रणयेनपूर्णंधैर्येणराजन्बहुमन्यमानः ॥ कृतांजलिःप्राहयदुप्रवीरंशीर्ष्णास्पृशंस्तच्चरणारविंदम् ३६ ॥ उद्धवउवाच ॥ विद्रावितोमोहमयोंधकारोयआश्रितोमेतवसन्निधानात् ॥ विभावसोःकिंनुसमीपगस्यशीतंतमोभिप्रभवत्यजाद्य ३७ प्रवर्धितामेभवतानुकंपितादत्तोहिविज्ञानमयःप्रदीपः ॥ हित्वाकृतज्ञस्तवपादमूलंकोन्यःसमीयाच्छरणंत्वदन्यम् ३८ वृक्णश्चमेसुदृढस्नेहपाशोदाशार्हवृष्ण्यंधकसात्वतेषु ॥ प्रसारितःसृष्टिविवृद्धयेत्वयास्वमाययाह्यात्मसुबोधहेतिना ३९ नमोस्तुतेमहायोगिन्प्रपन्नमनुशाधिमाम् ॥ यथात्वच्चरणांभोजेरतिःस्यादनपायिनी ४० श्रीभगवानुवाच ॥ गच्छोद्धवमयादिष्टोबदर्याख्यंममाश्रमम् ॥ तत्रमत्पादतीर्थोदेस्नानोपस्पर्शनैःशुचिः ४१ ईक्षयालकनंदायाविधूताशेषकल्मषः ॥ वसानोवल्कलान्यंगवन्यभुक्सुखनिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वंद्वमात्राणांसुशीलःसंयतेंद्रियः ॥ शांतःसमाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशिक्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् ॥ मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव ४४ अतिक्रम्यगतीस्तिस्रोमामेष्यसिततःपरम् ४५ श्रीशुकउवाच ॥ सएवमुक्तोहरिमेधसोद्धवःप्रदक्षिणंतंपरिसृत्यपादयोः ॥ शिरोनिधायाश्रुकलाभिरार्द्रधीःसिंचन्नपदद्वंद्वमथोनुचक्रमे ४६ सुदुस्त्यजस्नेहवियोगकातरोनशक्नुवंस्तत्परिहातुमातुरः ॥ कृच्छ्रंययौमूर्धनिभर्तृपादुकेबिभ्रन्नमस्कृत्यययौपुनःपुनः ४७ ततस्तमंतर्हृदिसन्निवेश्यगतोमहाभागवतोविशालाम् ॥ यथोपदिष्टांजगदेकबंधुनातपःसमास्थायहरेरगाद्गतिम् ४८ यदेतदानंदसमुद्रसंभृतंज्ञानामृतंभागवतायभाषितम् ॥ कृष्णेनयोगेश्वरसेवितांघ्रिणासच्छ्रद्धयासेव्यजगद्विमुच्यते ४९ श्रीशुकउवाच ॥ भवभयमपहर्तुंज्ञानविज्ञानसारंनिगमकुमुददभ्रंभृंगवद्वेद्यसारम् ॥ अमृतमुदधिकल्पंपाययन्भृत्यवर्गान्पुरुषऋषभमाद्यंविष्णुसंज्ञंनतोस्मि ॥ ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेउद्धवबदरीप्रवेशोनामएकोनत्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥

युक्तायाअलकनंदायाःजलस्नानोपस्पर्शनैःशुद्धः ४१ ४२ ४३ ४४ तिस्रःगतीःजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिलक्षणाः ४५ हरिमेधसाविष्णुनाआत्मनोहारित्वमेधयतीतिहारिमेधास्तेन ४६ अनुचक्रम इत्युक्तेस्वाभिप्रायंविवृणोति सुदुस्त्यजेति ४७ विशालांबदरीं ४८ नकेवलमेतज्ज्ञानमुद्धवस्यैवफलप्रदंनिषेवमानानामितरेषामपीत्याह यदेतदिति आसेव्य ४९ भगवतोभक्तानुकंपिता विस्मयमानःशुक-उत्तरग्रंथानुवर्तनार्थंभगवत्प्रसादमाकांक्षमाणोभगवंतंनमति भवभयमितिअहंतमाद्यंसर्वज्ञंपुरुषर्षभंपुरुषोत्तमंनतोस्मीत्यन्वयः योभवभयमपहर्तुंउन्मूलयितुंनिजयशोमृतंभृत्यवर्गान्पालयन्नास्तेकीदृशंज्ञानविज्ञानेएवसारंवरंवरणीयंस्वादुयस्मिंस्तत्तथा निगमकुमुददभ्रंवेदलक्षणकुमुदैकदेशासिद्धं अनेनभेदानामनंतत्वेपितद्योग्यानुसारेणोदितमितिज्ञापते अतएववेद्यसारंवेद्येषुज्ञातव्येषुसारं

श्रेष्ठं ननुवेदैकदेशासिद्धंचेत्स्वापेक्षितसामग्र्यभावान्नेदमुपादेयमितितत्राहउदधिकल्पमिति योग्यताविशेषादधिकारिणांपूर्णत्वेनसमुद्रसमानं भृंगवत् यथाभृंगोभृंगींमधुपाययातितथेति ५० इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांएकोनात्रिंशोध्यायः ॥ २९ ॥ भगवतोमायालक्षणमाहात्म्यंप्रकटयितुंयादवानांमिथोवधानिमित्तनिधनंसज्जनचेतोनुरागजननायचतुर्भुजत्वादिनिज
रूपलक्षणदर्शनंदुर्जनमनोमोहनायजराख्यव्याधशरविद्धपादत्वंतत्स्वर्गदानमित्येतत्सर्वमस्मिन्नध्यायेवक्ति तत्रादौपरीक्षित्प्रश्नप्रकारंभगवद्वाक्येनयादवानांद्वारकायाःनिर्गत्यप्रभासप्रयाणंतीर्थस्नानपूर्व
कंविप्रादिपूजनंचवक्ति ततोमहाभागवतइत्यादिना १ अत्यजत् अतिरत्रातिशयेवर्तते अतिःस्यादधिकार्थोक्तौप्रशंसायामतिक्रमइतियादवः। अजहरणइतिधातोर्भूलोकात्स्वर्गलोकंप्रत्यहरत् २ प्राकृत
रूपवत् अप्राकृतरूपंचादिव्यं त्यक्तुमयोग्यंस्वात्मैकत्वेनसतांश्रवणमनोगोचरत्वात्सारूप्यमुक्तिदत्वाच्चेतिभावेनाहप्रत्याक्रष्टुमितिअबलायत्रयस्मिन्हरेरंगेमग्नंनयनंप्रत्याक्रष्टुंततआनेतुंनशेकुः सतांकर्णा

राजोवाच ॥ ततोमहाभागवतेउद्धवेनिर्गतेवनम् ॥ द्वारवत्यांकिमकरोद्भगवान्भूतभावनः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टेस्वकुलेयादवर्षभः ॥ प्रेयसींसर्वनेत्राणां
तनुंसकथमत्यजत् २ प्रत्याक्रष्टुंनयनमबलायत्रमग्नंनशेकुःकर्णाविष्टंनसरतियशोयत्सतामात्मलग्नम् ॥ यच्छ्रीर्वाक्यंजनयतिरतिंकिंनुमानंकवी
नांदृष्ट्वाजिष्णोर्युधिरथगतंयच्चतत्साम्यमीयुः ३ श्रीशुकउवाच ॥ दिविभुव्यंतरिक्षेचमहोत्पातान्समुत्थितान् ॥ दृष्ट्वासीनान्सुधर्मायांकृष्णःप्राहयदूनि
दम् ४ श्रीभगवानुवाच ॥ एतेघोरामहोत्पाताद्वार्वत्यांयमकेतवः ॥ मुहूर्तमपिनस्थेयमत्रवोयदुपुंगवाः ५ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चशंखोद्धारंव्रजंत्वितः ॥
वयंप्रभासंयास्यामोयत्रप्रत्यक्सरस्वती ६ तत्राभिषिच्यशुचयउपोष्यसुसमाहिताः ॥ देवतापूजयिष्यामःस्नपनालेपनार्हणैः ७ ब्राह्मणांस्तुमहाभागा
न्कृतस्वस्त्ययनावयम् ॥ गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ८ विधिरेषह्यरिष्टघ्नोमंगलायनमुत्तमम् ॥ देवद्विजगवांपूजाभूतेषुपरमादया
९ इतिसर्वेसमाकर्ण्ययदुवृद्धामधुद्विषः ॥ तथेतिनौभिरुत्तीर्यप्रभासंप्रययूरथैः १० तस्मिन्भगवतादिष्टंयदुदेवेनयादवाः ॥ चक्रुःपरमयाभक्त्यासर्वश्रेयो
पबृंहितम् ११ ततस्तस्मिन्महापानंपपुर्मैरेयकंमधु ॥ दिष्टविभ्रंशितधियोयादवानष्टमंगलाः १२ महापानाभिमत्तानांवीराणांदृप्तचेतसाम् ॥ कृष्णमा
याविमूढानांसंघर्षःसुमहानभूत् १३

विष्टमात्मलग्नंमनोमंदिरंयद्यशःकंसहंतृत्वादिलक्षणंनसरतिकर्णादेर्नापसरति ततोयत्सतामितिकेचित्पठंति यद्रूपंचयच्छ्रीवाक्यंयस्यश्रीमद्वाक्यंमनःकर्णयोरतिंनिर्दुःखसुखंजनयतिकरोतिवा श्री
वाचामितिपाठेलक्ष्म्यावचसांरतिंजनयति श्रोतॄणामितिशेषः यच्चांकितृतीयोतिशयइतिसूत्रात् सुखपूर्णकवीनांनुमानंमानानुसारिचइदंसर्वस्मिन्नुक्तार्थेमानंभवति कोनुमानइतिपाठेदेहःकःसुखात्मकःकवी
नांमानानुसारीत्यर्थःयच्चयुधिभारताख्येजिष्णोर्जयमूर्तेरर्जुनस्यरथगतंदृष्ट्वातत्साम्यंतस्यस्वरूपस्यनिर्दोषत्वादिलक्षणसाम्यमीयुरापुः भीष्मादयइतिशेषःइत्यतएतादृशंरूपंकथमाहरदित्यन्वयः ३
राज्ञापृष्टःशुकोत्राह दिवि[illegible] ४ द्वारवत्यांदृश्यंते ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ कदंबरसधारातुमदिरानिर्मितंमधु । मैरेयमितिसंप्रोक्तंयत्पानाद्भ्रश्यतेमनइति दिष्टेनदैवसंज्ञेनभगवता
१२ संघर्षःकलहः १३

वेलायांसमुद्रजलसीम्नि १४ अर्वाणोऽश्वाः दाद्भिर्दंतैः १५ १६ १७ अध्वर्युदाइतिकेचिद्यादवविशेषाः १८ १९ एरकाःसमुद्रतीररुहःसूचीमुखतृणानिजघ्नुरुदपाटयन् २० २१ २२
एरकायुक्तमुष्ट्याख्यपरिघैः २३ २४ २५ पौरुषंपूर्णषड्गुणभगवद्विषयंयोगंध्यानंसमास्थायसम्यगेकाग्रचित्तत्वेनकृत्वायोगंयोगनामानंविष्णुमाविश्यात्मानंस्वांतर्यामिणमात्मनिव्यापकेभगवद्रू
पेसंयोज्यैकीभवतीतिसंचिंत्यदेहंतत्यजेइत्यन्वयः आत्मनेपदप्रयोगेणसुखेनदेहत्यागंसूचयति २६ २७ भगवतादेहंत्यक्त्वादिवंनगतंतत्प्रदर्शनमसुरजनमोहनार्थंकृतमितिज्ञापयन्नुक्तोहरे

युयुधुःक्रोधसंरब्धावेलायामाततायिनः ॥ धनुर्भिरसिभिर्भल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ पतत्पताकैरथकुंजरार्वभिःखरोष्ट्रगोभिर्महिषैर्नरैरपि ॥ मिथः
समेत्याश्वतरैःसुदुर्मदान्यहन्शरैर्दद्भिरिवद्विपावने १५ प्रद्युम्नसांबौयुधिरूढमत्सरावक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ॥ सुभद्रसंग्रामजितौसुचारुगदौसुमित्रासु
रथौसमीयतुः १६ अन्येचयेवैनिशठोल्मुकादयःसहस्रजिच्छतजिद्भानुमुख्याः ॥ अन्योन्यमासाद्यमदांधकारिताजघ्नुर्मुकुंदेनविमोहिताभृशम् १७ दाशा
र्हवृष्ण्यंधकभोजसात्वताअध्वर्युदामाधुरशूरसेनाः ॥ विसर्जनाःकुकुराःकुंतयश्चमिथस्तुजघ्नुःसुविसृज्यसौहृदम् १८ पुत्रास्त्वयुध्यन्पितृभिर्भ्रातृभिश्च
स्वस्रीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ॥ मित्राणिमित्रैःसुहृदःसुहृद्भिर्ज्ञातींस्त्वहन्ज्ञातयएवमूढाः १९ शरेषुहीयमानेषुभज्यमानेषुधन्वसु ॥ शस्त्रेषुक्षीयमाणेषुमु
ष्टिभिर्जघ्नुरेरकाः २० तावज्रकल्पाह्यभवन्परिघामुष्टिनाहृताः ॥ जघ्नुर्द्विषस्तैःकृष्णेनवार्यमाणास्तुतंचते २१ प्रत्यनीकंमन्यमानाबलभद्रंचमोहिताः ॥
हंतुंकृतधियोराजन्नापन्नाआततायिनः २२ अथतावपिसंक्रुद्धावुद्यम्यकुरुनंदन ॥ एरकामुष्टिपरिघौचरंतौजघ्नतुर्युधि २३ ब्रह्मशापोपसृष्टानांकृष्णमाया
वृतात्मनाम् ॥ स्पर्द्धाक्रोधःक्षयंनिन्येवैणवोऽग्निर्यथावनम् २४ एवंसर्वेषुनष्टेषुकुलेषुस्वेषुकेशवः ॥ उत्तारितोभुवोभारइतिमेनेऽवशेषितः २५ रामःस
मुद्रवेलायांयोगमास्थायपौरुषम् ॥ तत्यजेयोगमाविश्यसंयोज्यात्मानमात्मनि २६ रामनिर्याणमालोक्यभगवान्देवकीसुतः ॥ निषसादधरोपस्थेतू
ष्णीमासाद्यपिप्पलम् २७ बिभ्रच्चतुर्भुजंरूपंभ्राजिष्णुप्रभयास्वया ॥ दिशोवितिमिराःकुर्वन्विधूमइवपावकः २८ श्रीवत्सांकंघनश्यामंतप्तहाटकव
र्चसम् ॥ कौशेयांबरयुग्मेनपरिवीतंसुमंगलम् २९ सुंदरस्मितवक्त्राब्जंनीलकुंतलमंडितम् ॥ पुंडरीकाभिरामाक्षंस्फुरन्मकरकुंडलम् ३० कटिसूत्रब्रह्मसू
त्रकिरीटकनकांगदैः ॥ हारनूपुरमुद्राभिःकौस्तुभेनविराजितम् ३१ वनमालापरीतांगंमूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ॥ कृत्वोरौदक्षिणंपादमासीनंपंकजारुण
म् ३२ मुसलावशेषायःखंडकृतेषुर्लुब्धकोजरः ॥ मृगाकारंतच्चरणंविव्याधमृगशंकया ३३ चतुर्भुजंतंपुरुषंदृष्ट्वासकृतकिल्बिषः ॥ भीतःपपातशिरसापा
दयोरसुरद्विषः ३४ व्याधउवाच ॥ अजानताकृतमिदंपापेनमधुसूदन ॥ क्षंतुमर्हसिपापस्यउत्तमश्लोकमेनघ ३५

स्तदानींतनस्वरूपप्रकारंब्रूते बिभ्रदिति २८ २९ ३० ३१ ३२ अत्रश्रीकृष्णोसुरजनमोहकरींमायांप्रकटयन्जराख्यव्याधेनेत्याह मुसलेति मुसलावशेषायःखंडेनकृतइषुःशरोयस्यसमुस
लावशेषायःखंडकृतेषुःचूर्णितमुसलावशिष्टायःखंडेनकृतशरवानित्यर्थः मृगाकारंमृगत्वबुद्धिजनकम् ३३ ३४ अजानतामया ३५

आसाध्वनुचितम् ३६ तंमृगलुब्धकंमृगलोभिनमिति ३७ तत्रकृतब्रह्महत्यादिदोषपरिहारसद्भावेप्यत्रकृतदोषपरिहारोनास्त्येवतेनाधःपातएवातोमद्वधएवश्रेयानितिभावेनाह यस्येति वि
रिंचरुद्रादयोस्याविरिंचस्यतनयामरीच्यादयोगिरांपतयःबृहस्पत्यादयःतेएतेयस्यतवात्मयोगरचितंस्वरूपसामर्थ्योपायेनकृतंसृष्ट्यादिकंनविदुः तत्रनिमित्तमाह त्वन्माययेति त्वन्माययाबंधकशक्त्या
विहतदृष्टयःप्रलुप्तज्ञानाःयस्माच्चस्मादितिशेषः असद्गतयोऽप्रशस्तव्याधयोनिर्गताःअतएवज्ञानशून्याः वयंतस्यतेतवएतच्चरितमंजोमृणीमःकिं नैवज्ञातुंशक्ताइत्यतःएतत्स्तुत्यादिकर्मणाप्येतत्पापप
रिहारोपायाज्ञानादधःपातात्पूर्वमेवमांजहीत्यर्थः सुमतयइतिकेचित्पठंति अनेनकैमुत्यन्यायोदर्शितइतिज्ञायते ३८ भगवान्भक्तवत्सलत्वान्मयिभक्तिरेवाखिलपापध्वंसिनीतिभावंकृत्वावाक्ति माभै
रिति माभैर्भयंमाकार्षीः एषकृतःशरवेधोमेकामःकामितःकांक्षितइत्यर्थः हिशब्देनदुष्टजनमोहनंप्रयोजनंसूचयाति अतःकिमस्मैफलंददासीतितत्राह याहीति सुकृतिनांपदमित्यनेनइदमपिसुकृतमेवा
स्त्विविध्वनयति ३९ नेदंप्राकृतपुरुषोक्तवत्कालांतरेपिसंदेहकरमितिभावेनाह इतीति ४० प्रासंगिकंसमाप्यकथाशेषंप्रस्तौति दारुकइति आन्विच्छन्नन्वेषणंकुर्वन्तंकृष्णंनाधिगम्याविज्ञाय

यस्यानुस्मरणंनृणामज्ञानध्वांतनाशनम् ॥ वदंतितस्यतेविष्णोमयाऽसाधुकृतंविभो ३६ तमाशुजहिवैकुंठपाप्मानंमृगलुब्धकम् ॥ यथापुनरहंत्वेवंन
कुर्यांसदतिक्रमम् ३७ यस्यात्मयोगरचितंनविदुर्विरिंचरुद्रादयोस्यतनयाःपतयोगिरांये ॥ त्वन्माययाविहतदृष्टयएतदंजःकिंतस्यतेवयमसद्गतयोगृणी
मः ३८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ माभैर्जरस्त्वमुत्तिष्ठकामएषकृतोहिमे ॥ याहित्वंमदनुज्ञातःस्वर्गंसुकृतिनांपदम् ३९ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ इत्यादिष्टोभग
वताकृष्णेनेच्छाशरीरिणा ॥ त्रिःपरिक्रम्यतंनत्वाविमानेनदिवंययौ ४० दारुकःकृष्णपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्यतम् ॥ वायुंतुलसिकामोदमाघ्रायाभिमु
खंययौ ४१ तंतत्रतिग्मद्युतिमायुधैर्वृतंह्यश्वत्थमूलेकृतकेतनंपतिम् ॥ स्नेहप्लुतात्मानिपपातपादयोरथादवप्लुत्यसबाष्पलोचनः ४२ अदृष्टवतस्तेचरणांबु
जंप्रभोदृष्टिःप्रनष्टातमसिप्रविष्टा ॥ दिशोनजानेनलभेचशांतिंयथानिशायामुडुपेप्रनष्टे ४३ ॥ ॥ श्रीशुकउवाच ॥ ॥ इतिब्रुवतिसूतेवैरथोगरुडलांछ
नः ॥ खमुत्पपातराजेंद्रसाश्वध्वजउदीक्षितः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानिविष्णुप्रहरणानिच ॥ तेनातिविस्मितात्मानंसूतमाहजनार्दनः ४५ श्रीभगवा
नुवाच ॥ गच्छद्वारवतींसूतज्ञातीनांनिधनंमिथः ॥ संकर्षणस्यनिर्याणंबंधुभ्योब्रूहिमद्दशाम् ४६ द्वारकायांनचस्थेयंभवद्भिश्चस्वबंधुभिः ॥ मयात्यक्तां
यदुपुरींसमुद्रःप्लावयिष्यति ४७ स्वंस्वंपरिग्रहंसर्वेआदायपितरौचनः ॥ अर्जुनेनान्विताःसर्वेइंद्रप्रस्थंगमिष्यथ ४८

पुनस्तुलसिकामोदोयस्यसतथातं वायुमाघ्रायज्ञात्वातुलसिकामोदवाय्वभिमुखम् ४१ तत्राश्वत्थमूलेकृतकेतनंतंकृष्णंदृष्ट्वा ४२ प्रभातेतवचरणांबुजमदृश्यतोऽपश्यतोममदृष्टिःप्रनष्टाअस्तंगता
दृश्यमानायाःकथंनाशइत्यतउक्तं तमसीति फलमाह दिशइति शांतिंमंगलं शांतिःप्रशममंगलइतियादवः उडुपेचंद्रेप्रनष्टेअस्तंगते अत्रोडुभिःसचंद्रस्यादर्शनंविवक्षितं अन्यथानक्षत्रप्रेक्षणेनापि
दिगादिर्विवेकोपपत्तेरित्यतउडुपपदप्रयोगइति आहाश्रितइतिपाठे पादप्रपन्नःसूतःकृष्णमाहयोहंतेचरणांबुजमाश्रितःतस्यमेदृष्टिःप्रनष्टेतियोजना ४३ इदमप्यतिमाहात्म्यंहरेरितिभावेनाह इती
ति उदीक्षितःहरिणाऊर्ध्वंगतोदृष्टःअत्रचेतनानियतरथाद्यचेतनप्रवृत्तिदर्शालौकिकानांभगवन्माहात्म्यबुद्धिरितरेषांज्ञानिनांप्रेमलक्षणसंज्ञयागातिंपश्यतांचैतन्यात्मकानिअच्युतरथादीनिइत्यहोविश्वमूर्तेर्मा
हात्म्यमितिज्ञातव्यम् ४४ तेनरथादिगमनेन ४५ ४६ ४७ ४८

पुत्रादावुपेक्षकः एतांसंसारवृत्तिंमन्मायपामदिच्छयारचमाप्रकारोयस्याःसामन्मायारचनातां ४९ दुर्मनाःदुःखितांतःकरणः पुरींद्वारवतीसंज्ञां ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेविजयध्वजकृतटीकायांत्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ हरेःस्वनिर्याणप्रकारादिकंकथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौब्रह्मादीनामागतिमाह अथेति भवान्यारुद्राण्योमया १ द्विजाऋषयः २ ३ ४ विभूतीः स्वसंनिधानस्थानविशेषानिंद्रादीन् आत्मानंस्वमात्मनिमूलरूपे ५ आग्नेय्यायोगधारणयाजातेनाग्निनातनुमदग्ध्वापरंपदंस्वकंधामाविशत् आग्नेयपान्येधारणयादेहंदग्ध्वापरंपदं । यांतिदेवाःसमस्ताश्चतेषामन्यांतनुंहारेः । नृसिंहरूपीसर्वेषांभित्वाताभिरलंकृतः । नृत्यतेप्रलयेदेवःस्वयंकृष्णादिरूपवान् । अदग्ध्वैवतनुंयातिनित्यानंदस्वरूपतइतिवचनादुक्तार्थएवांगीकरणीयइतिभावः ६ तंकृष्णमनु ७ अत्राप्येकंमाहात्म्यातिशयमाह देवादयइति ८ यथामर्त्यैरभ्रमंडलंभित्वाकाशेयांत्याःसौदामिन्याःगतिर्नलक्ष्यतेतथाकृष्णस्यगतिर्दैवतैर्नलक्ष्यते ९ १० जन्मादिमतोहरेस्तनुमदग्ध्वेतिकथं

स्वंतुमद्धर्ममास्थायज्ञाननिष्ठउपेक्षकः ॥ मन्मायारचनामेतांविज्ञायोपशमंव्रज ४९ श्रीशुकउवाच ॥ इत्युक्तस्तंपरिक्रम्यनमस्कृत्यपुनःपुनः ॥ तत्पादौशीर्ष्ण्युपाधायदुर्मनाःप्रययौपुरीम् ५० इतिश्रीभागवतेमहापुराणेएकादशस्कंधेत्रिंशोध्यायः ॥ ३० ॥ श्रीशुकउवाच ॥ अथतत्रागमद्ब्रह्माभवान्याचसमंभवः ॥ महेंद्रप्रमुखादेवामुनयःसप्रजेश्वराः १ पितरःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः ॥ चारणायक्षरक्षांसिकिन्नराप्सरसोद्विजाः २ द्रष्टुकामाभगवतोनिर्याणंपरमोत्सुकाः ॥ गायंतश्चगृणंतश्चशौरेःकर्माणिजन्मच ३ ववृषुःपुष्पवर्षाणिविमानावलिभिर्नभः ॥ कुर्वंतःसंकुलंराजन्भक्त्यापरमयायुताः ४ भगवानपितान्वीक्ष्यविभूतीरात्मनोविभुः ॥ संयुज्यात्मनिचात्मानंपद्मनेत्रेन्यमीलयत् ५ लोकाभिरामांस्वतनुंधारणाध्यानमंगलाम् ॥ योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वाधामाविशत्स्वकम् ६ दिविदुंदुभयोनेदुःपेतुःसुमनसश्चखात् ॥ सत्यंधर्मोधृतिर्भूतिःकीर्तिश्रीश्चानुतंययुः ७ देवादयोब्रह्ममुखान्नाविशंतंस्वधामनि ॥ अविज्ञातगतिंकृष्णंददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामिन्यायथाकाशेयांत्याभित्त्वाभ्रमंडलम् ॥ गतिर्नलक्ष्यतेमर्त्यैस्तथाकृष्णस्यदैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्तेतुदृष्ट्वायोगगतिंहरेः ॥ विस्मितास्तांप्रशंसंतःस्वंस्वंलोकंययुस्तदा १० राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवैहियथानटस्य ॥ सृष्ट्वात्मनेदमनुविश्यविहृत्यचांतेसंहृत्यचात्ममहिमोपरतःसआस्ते ११ मर्त्येनयोगुरुसुतंयमनीतलोकंत्वांचानयच्छरणदःपरमास्त्रदग्धम् ॥ जिग्येपुरेंतकमपीशतनावनीशःकिंस्वावनेस्वरनयन्मृगयुंसदेहम् १२

धटतइतितत्राह राजन्निति परस्यसर्वविलक्षणस्यपरमात्मनस्तनुभृद्वज्जननवदप्ययवच्चइहाचेष्टायातांमायाविडंबनंस्वेच्छानुकरणमवैहियथानटस्यराजादिरूपग्रहणविषयचेष्टा प्रजापतिश्चरतिगर्भेअंतःअजायमानोबहुधाविजायते । अजातोजातवद्विष्णुरमृतोमृतवत्तथा । माययादर्शयन्नित्यमज्ञानांमोहनायचेतिप्रमाणबाहुल्याद्धरेरयंस्वभावइत्यर्थः स्वतोदेहाद्यभावेहरेःसर्जनादिकंकथंयुज्यतइतितत्राह सृष्ट्वेति सहरिरात्मनास्वरूपशक्त्येदंजगत्सृष्ट्वानुविश्यावतारैर्निहृत्यांतेप्रलयेसंहृत्यचात्ममहिमोपरतःस्वमहिम्निस्थितआस्ते अनेनस्वमहिम्नैवसर्वंघटतइत्युक्तंभवति ११ एवमपिभृगयुविद्धत्वंहरेर्जननादिकमापादयतीत्यत्राह मर्त्येनेति यःकृष्णःमर्त्येनशरीरेणसहयमनीतलोकंयमेननीतोलोकंसमुद्दिश्ययःसतथातं यमेनस्वलोकानीतमित्यर्थः गुरोःसांदीपनेःसुतं द्रौणेःपरमास्त्रदग्धंत्वांचानयत् तथायोबाणपुरेंतकंरुद्रमपिजिग्ये रुद्रोमाविशांतकइतिश्रुतेः यद्वापारिजातहरणेअंतकंयममपिजिग्येइति अंतकांतकमितिपाठेयमस्याप्यंतकंरुद्रमित्यर्थः सोनीशोअन्येशरहितःश्रीकृष्णईशत

नौसर्वेशानांरुद्रादीनामपिईशत्वंतनोतीतिईशतनुस्तस्मिन्देहेमृगयोरनीश्वरःस्यात्किं नस्यादेवातोपिसामर्थ्यप्रकटनायविप्रशापमनुस्मरन्नाविद्धएवस्वभक्तंव्याधशरीरान्मोचयंस्तेनशल्येषुणाविद्धइवतस्य
स्वात्मानंप्रकाशयतेनप्रसादितस्तस्मैस्वलोकंददावित्यर्थः ११ तर्हिकिमितिबलभद्रादीन्सदेहान्स्वलोकंनानैषीदितितत्राह तथापीति यद्यपिअशेषस्थितिसंभवाप्ययेषुअनन्यहेतुःस्वयमेवहेतुर्हेत्वंतरविव
र्जितः कुलालस्यमृद्दंडादिशक्त्यपेक्षावत्प्रकृत्यादिशक्त्यपेक्षितत्वेनकथंहेत्वंतरंनास्तीत्यतउक्तं अशेषशक्तिधृगितितथापिबलभद्रादीनांवपुःप्रणेतुंनैच्छत्भगवान्मर्त्येनमरणशीलेनशरीरेणकिंप्रयोजन
मितिभावेनात्रशेषितंहरिणेतिशेषः अनेनापिकिंप्रयोजनमतउक्तं स्वस्थगतिंस्वभक्तानांस्वविषयज्ञानलक्षणयोगगतिंप्रदर्शयन्नेवंप्रदर्शनमेवंप्रयोजनमित्यर्थः अतःसमर्थोपिप्रयोजनाभावान्ननीतवानित्यर्थः

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्ययेष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिधृक् ॥ नैच्छत्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितंमर्त्येनकिंस्वस्थगतिंप्रदर्शयन् १३ यएतांप्रातरुत्थायकृष्ण
स्यपदवींपराम् ॥ प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमाम् १४ दारुकोद्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः ॥ पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५
कथयामासनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप ॥ तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदयाजनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्रस्मत्वरिताजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः ॥ व्यसवःशेरतेयत्र
ज्ञातयोघ्नंतआयुधैः १७ देवकीरोहिणीचैववसुदेवस्तथासुतौ ॥ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुःस्मृतिम् १८ प्राणांश्चविजहुस्तत्रभगवद्विरहातुराः
उपगृह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः ॥ रामपत्न्यश्चतंदेहमुपगृह्याग्निमाविशन् १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अतःस्वशरीरंनेतुंनैच्छदित्यर्थोनुपपन्नःउक्तहेतुविरुद्धत्वात् असंभवाच्चेति जगतोमोहनार्थायभगवान्पुरुषोत्तमः । दर्शयन्मानुषींचेष्टांतथामृतकवद्विभुः । प्रकाशयेदहोपिमोहायचदुरात्मनां । माय
यामृतकंदेवस्तदासृष्ट्वाप्रदर्शयेत् । कुतोहिमृतकंतस्यमृत्यभावात्परात्मन इतिप्रमाणसद्भावाच्च १३ एतज्ज्ञानस्यस्वप्राप्तिहेतुत्वाच्चोक्तएवार्थइतिभावेनोक्तमुपसंहरति यएतामिति १४ कृष्णोक्तोदारुकः
किमकरोदितितत्कथाशेषमाह दारुकइति १५ १६ १७ भगवद्विषयांस्मृतिंविजहुःक्षणमितिशेषः १८ १९

तदात्मिकास्तदेकचित्ताः अग्न्यावंतर्दधेमैष्मीसत्यभामावनेतथा । नतुदेहवियोगोस्तितयोःशुद्धचिदात्मनोरितिप्रमाणाद्रुक्मिणीसत्यभामयोरंतर्धानमवगंतव्यम् ॥ अन्याःषण्महिष्योऽग्नौदेहंत्यक्तवं
त्यइतिभावः २० आत्मानंस्वम् २१ सांपरायिकंपरेतविषयंकर्म २२ २३ २४ २५ २६ २७ अन्यत्रग्रंथांतरेइहास्मिन्ग्रंथेपरमहंसगतौपरमहंसानामाश्रयेहरौशरणेवा २८ ॥ यत्तत्वंनिगमो

वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः ॥ कृष्णपत्न्योविशन्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः २० अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्यविरहातुरः ॥ आ
त्मानंसांत्वयामासकृष्णगीतैःसदुक्तिभिः २१ बंधूनांनष्टगोत्राणामर्जुनःसांपरायिकम् ॥ हतानांकारयामासयथावदनुपूर्वशः २२ द्वारकांहरिणात्यक्तां
समुद्रोप्लावयत्क्षणात् ॥ वर्जयित्वामहाराजश्रीमद्भगवदालयम् २३ नित्यंसन्निहितस्तत्रभगवान्मधुसूदनः ॥ स्मृत्याशेषाशुभहरःसर्वमंगलमंगलः २४
स्त्रीबालवृद्धानादायहतशेषान्धनंजयः ॥ इंद्रप्रस्थंसमावेश्यवज्रंतत्राभ्यषेचयत् २५ श्रुत्वासुहृद्वधंराजन्नर्जुनात्तेपितामहाः ॥ त्वांतुवंशधरंकृत्वाज
ग्मुःसर्वेमहापथम् २६ यएतद्देवदेवस्यविष्णोःकर्माणिजन्मच ॥ कीर्तयेच्छ्रद्धयामर्त्यःसर्वपापैःप्रमुच्यते २७ इत्थंहरेर्भगवतोरुचिरावतारवीर्याणि
चास्यचरितानिचसंमतानि ॥ अन्यत्रचेहचश्रुतानिगृणन्मनुष्योभक्तिंपरांपरमहंसगतौलभेत २८ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपारमहंस्यांसंहितायामे
कादशस्कंधेमौसलंनामएकत्रिंशत्तमोध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ एकादशस्कंधःसमाप्तः ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥

पिबन्कुमनलंशाखेंदुवल्लीक्षितंब्रह्माद्याःकिमुतावलंबविधुरानिर्दोषचित्ताअपि ॥ अप्येवंजलवेगवन्मतिगतेरेषांसदैकंपदंतद्ब्रह्माख्यमखंडबुद्धिहृदयावासंप्रवंदेपरम् ॥ १ ॥ एकादशस्कंधगतापदरत्नावलि
स्त्वियम् ॥ अधिश्रीवंमुकुंदस्यवनमालेवराजताम् ॥ इतिश्रीमन्महेंद्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजतीर्थभट्टारकस्यकृतौश्रीमद्भागवतटीकायांपदरत्नावल्यामेकादशस्कंधेएकत्रिंशोध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ इति श्रीमद्भागवते एकादशः स्कंधः समाप्तः ॥